

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het belang van het Binnenhof

Smit, D.E.J.

Citation

Smit, D. E. J. (2015, July 1). *Het belang van het Binnenhof*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33239>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33239>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33239> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Smit, Diederik

Title: Het belang van het Binnenhof : twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering

Issue Date: 2015-07-01

Het belang van het Binnenhof

Het belang van het Binnenhof

Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering

Proefschrift

Ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 1 juli 2015 klokke 16.15 uur

door **Dirk Erik Jan Smit**

geboren te Groningen

op 1 januari 1983

Promotores: prof. dr. H. te Velde, Universiteit Leiden
 prof. dr. W.E. Krul, Rijksuniversiteit Groningen

Promotiecommissie: prof. dr. R.A.M. Aerts, Radboud Universiteit Nijmegen
 prof. dr. W.J.M. Voermans, Universiteit Leiden
 prof. dr. W. Otterspeer, Universiteit Leiden
 dr. A. Biefang, KGParl Berlin
 dr. M.A. Ebben, Universiteit Leiden

Deze uitgave kwam tot stand met steun van het ministerie van Algemene Zaken, het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal.

© 2015 Diederik Smit

Omslagontwerp CMRB

Foto omslag Archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort

Foto auteur Sacha de Boer

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij Uitgeverij Prometheus · Bert Bakker te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 4214 5.

Inhoud

Inleiding 9

Plaats en politiek 12

Het Binnenhof in boeken 16

Representativiteit, functionaliteit en de erfenis van het verleden 19

Afbakening en periodisering 23

1 Van paleis naar parlement.

Het Binnenhof tot en met de Bataafse tijd 27

In Den Haag, daar woont een graaf 27

Tussen lokaal en centraal gezag 32

Op eigen benen 37

Pracht, praal en pronkzucht 42

Oplopende spanningen 47

Omwenteling en eenwording 53

2 Hofstad naast de hoofdstad, 1806-1840 58

Verval en restauratie 58

Een hoopvol onthaal 60

Het Binnenhof buitenspel 64

De omwenteling van 1813 71

De schaduw van Amsterdam 77

Het hofheringericht 82

De Brusselse evenknie 90

Een plaats met historisch gezag 99

3	Vooruitkijken of terugblikken, 1840-1880	104
	<i>Een onbevredigende situatie</i>	104
	<i>Krimp en kritiek</i>	107
	<i>Eerste ontwerpen voor een nieuwe orde</i>	111
	<i>Schade en schande</i>	117
	<i>Het monumentale Binnenhof</i>	128
	<i>Thorbeckes Paleis der Staten-Generaal</i>	134
	<i>Luchtkastelen</i>	140
	<i>Conciliantie en behoud</i>	148
	<i>Een hof voor heel de natie?</i>	154
	<i>Een historisch bondgenootschap</i>	158
4	Aanpassing en herstel, 1880-1940	161
	<i>Het beperkte Binnenhof</i>	161
	<i>Van kapel naar kantoor</i>	164
	<i>Torentje en troonzaal</i>	171
	<i>Het nationaal staatstoneel</i>	179
	<i>Doorbreken en voortbouwen</i>	188
	<i>Het primaat van het parlement</i>	193
	<i>Een nieuw paleis?</i>	197
	<i>Crisis, congressen en centralisatie</i>	206
	<i>Schakeljaren</i>	210
5	Hart van de democratie, 1940-2015	213
	<i>Van dictatuur naar democratie</i>	213
	<i>Nieuwe initiatieven</i>	217
	<i>Herstel en vernieuwing</i>	221
	<i>Verdere tweedeling</i>	225
	<i>Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer</i>	231
	<i>Ruimte voor verandering?</i>	239
	<i>Nieuwbouw uit bestaande delen</i>	246
	<i>Oude versus nieuwe symboliek</i>	251
	<i>Tegenwicht in het Torentje</i>	259
	<i>Gesloten, maar rijk aan traditie</i>	265
	<i>De juiste toon</i>	271

Conclusie 274

De roep om representativiteit 277

Praktische problemen en pragmatisme 281

De geest van de geschiedenis 283

De machteloosheid van de maakbaarheid? 287

Het belang van het Binnenhof 289

Noten 293

Plattegrond 324

Woord van dank 327

Bronnen en literatuur 329

Personenregister 341

Over de auteur 347

Summery 348

Inleiding

Het was een verouderde hoop stenen die opgeruimd en afgebroken wellicht nog een aardig prijsje zou kunnen opleveren. Tot die conclusie kwam minister van Financiën Alexander Gogel begin negentiende eeuw in zijn rapport over de staat en toekomst van het Haagse Binnenhof. Volgens de staatsman was het niet de moeite om de historische regeringsgebouwen nog langer te onderhouden en zou het nieuwe koninkrijk van Lodewijk Napoleon beter af zijn wanneer het complete complex zou verdwijnen. Het Binnenhof gold in zijn ogen als een archaïsch overblijfsel, dat tijdens de Republiek weliswaar zijn verdienste had gehad, maar eigenlijk niet langer paste binnen het moderne staatsbestel. Voor Gogel was er daarom slechts één advies aan de koning mogelijk: het Binnenhof diende te worden gesloopt en de stenen zouden per opbod worden verkocht.¹

Zoals iedereen weet, is het advies van de minister niet opgevolgd. Het Binnenhof is nog altijd het belangrijkste bestuurscentrum van het land en heeft in grote lijnen nog hetzelfde aanzicht als in de tijd dat Gogel zijn rapport schreef. Van een discussie over de behuizing is bovendien allang geen sprake meer. Sterker nog, het Binnenhof is tegenwoordig een vanzelfsprekendheid, nauw verweven met de politieke praktijk en alomtegenwoordig in de media. In de dagbladen, op televisie en op internet worden wij dagelijks met talrijke afbeeldingen van het Binnenhof geconfronteerd en een naam als ‘het Torentje’ is inmiddels een begrip. Het duidt niet langer enkel het gebouw aan, maar is een metoniem geworden voor de politieke macht die het huisvest. Een nationale overheid zonder Binnenhof is heden ten dage dan ook maar moeilijk denkbaar.

Wel blijft het Binnenhof goedbeschouwd een opmerkelijke plaats voor het landsbestuur.² Zeker in vergelijking met bestuurscentra elders in de wereld is de situering in Den Haag vreemd. Hoezeer het complex afwijkt van andere westerse regeringscentra blijkt wanneer je buitenlandse toeristen

rondleidt, die met enige verwondering over het Binnenhof rondlopen en zich verbazen over de locatie, indeling en architectuur van de gebouwen. Zo is het Binnenhof ten eerste de enige plek in de westerse wereld waar regering en parlement niet in de hoofdstad van het land zetelen, maar in een plaats daarbuiten. Waar in andere landen de verschillende machten in ruimtelijk opzicht strikt van elkaar gescheiden zijn, biedt het complex zowel onderdak aan het parlement als aan de belangrijkste vertegenwoordigers van de uitvoerende macht. Eeuwenlang waren zelfs alle drie de politieke machten op een en dezelfde plek te vinden. Ten slotte is het Haagse Binnenhof ook nog eens een van de oudste nog in gebruik zijnde bestuurscentra ter wereld en heeft het complex bovendien veel van zijn oorspronkelijke vorm en vroegmoderne uiterlijk behouden. In plaats van de neoclassicistische regeringsgebouwen die in talloze westerse hoofdsteden te vinden zijn, lijkt het Binnenhof niet op een Griekse tempel, maar op een kruising tussen een middeleeuws kasteel en een verzameling Hollandse grachtenpandjes.

Nu hebben de situering en architectuur van het regeringscentrum in Nederland natuurlijk alles te maken met de politieke verhoudingen in het land ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Voor de machthebbers van deze vroegmoderne statenbond was het voormalige hof van Hollandse graven in 'het dorp' Den Haag immers de ideale plek. De neutrale ligging te midden van de andere steden van Holland en het samengestelde karakter van het bouwwerk pasten goed bij het politieke systeem van de Republiek, waar een sterk centraal gezag ontbrak. Verder was het Binnenhof in de landsheerlijke tijd de plek geweest waar de Staten van Holland voor overleg met de landsheer bijeenkwamen en zowel de stadhouder van Holland als de belangrijkste rechtbank van het gewest zijn permanente zetel had. Voor deze instellingen was de huisvesting op het Binnenhof tijdens de Republiek dus allereerst een voortzetting geweest van het reeds bestaande gebruik. Zij bleven op de plek waar zij ook voor de Opstand tegen de landsheer al te vinden waren en oefenden, zeker in de beginjaren van de Republiek, grotendeels dezelfde taken uit als zij in de landsheerlijke tijd hadden gedaan. Afgezien van de incidentele verfraaiingen en uitbreidingen, die het toenemende prestige van de politieke machten in Den Haag dienden te onderstrepen, was de huisvesting op het Binnenhof daarom geen onderwerp van discussie. Zowel de architectuur als de ligging van het complex was onomstreden en weerspiegelde de machtsverhoudingen zoals deze in de zeventiende en achttiende eeuw in de Republiek waren komen te liggen.

Minder voor de hand lag dat het Binnenhof ook in de negentiende eeuw

nog zijn functie als bestuurscentrum zou behouden, laat staan in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Het nieuwe Koninkrijk dat eerst onder Frans gezag en later onder de nieuwe Oranjemonarchie tot stand kwam, brak immers resoluut met het decentrale bestuur van de oude statenbond en zijn van oorsprong landsheerlijke instellingen. De nieuwe staat zou voortaan centraal geleid worden, met nieuwe politieke lichamen en Amsterdam als feitelijke hoofdstad. In staatkundig opzicht verschilden het nieuwe Koninkrijk wezenlijk van de oude Republiek. De functie die de architectuur van het Binnenhof in de vroegmoderne tijd gehad had, kwam in deze nieuwe constitutionele context dan ook te vervallen. De verschillende kwartieren van het complex die voorheen blijk hadden gegeven van bijvoorbeeld de stadhoudelijke of gewestelijke macht, kregen vanaf de late achttiende eeuw te maken met 'bewoners' van een volledig andere hoedanigheid dan hun voorgangers. Deze nieuwe politieke instellingen zouden bovendien sterk in omvang toenemen en in staatsrechtelijke zin geleidelijk meer en meer van elkaar gescheiden raken. Sinds de totstandkoming van het Koninkrijk nam de druk op de bestaande bewoning zodoende nog meer toe en klonk met regelmaat de roep om de huisvesting van de belangrijkste politieke machten ingrijpend te wijzigen.

Dat het sindsdien van een werkelijke metamorfose van het regeringscentrum nooit is gekomen, is opmerkelijk. Terwijl in de negentiende eeuw overal in de wereld nieuwe regerings- en parlamentsgebouwen als paddenstoelen uit de grond schoten, bleef in Nederland het bestaande Binnenhof ook na 1813 de centrale plaats voor het landsbestuur. Het gebouwencomplex onderging weliswaar de nodige aanpassingen en werd in de loop der jaren hier en daar aangevuld met nieuwe delen, maar fundamenteel veranderde er weinig, noch aan de situering, noch aan het uiterlijk. Net als in de Republiek zou Den Haag dienen als regeringszetel en zouden de gebouwen rondom de historische Ridderzaal onderdak bieden aan de voornaamste staatsinstellingen van het land.

Waarom hebben regering en parlement nooit besloten tot ingrijpende nieuwbouw en gedurende de voorbije tweehonderd jaar grotendeels aan de vroegmoderne vorm vastgehouden? Het antwoord op deze vraag zal in de komende vijf hoofdstukken geleidelijk zichtbaar worden. Aan de hand van een diachrone reconstructie van de opeenvolgende discussies die vanaf de vroege negentiende eeuw tot aan de tegenwoordige tijd over het gebruik van ruimte op het Binnenhof zijn gevoerd, zal dit boek laten zien hoe er gedurende twee eeuwen door politici, ambtenaren, journalisten en architec-

ten over de huisvesting van het landsbestuur in het Koninkrijk der Nederlanden is nagedacht. De keuze voor een diachrone benadering van de relatie tussen ruimte en politiek dient een tweeledig doel. In de eerste plaats is het de bedoeling dat het Binnenhof als regeringscentrum op deze manier eindelijk de plaats in de geschiedschrijving krijgt die het verdient. Het boek kan dan ook gelezen worden als biografie van Nederlands belangrijkste politieke plek, een geschiedenis van de ontwikkeling van het gebouwencomplex met zijn verschillende bewoners en de verschillende keuzes die in de loop der eeuwen zijn gemaakt met betrekking tot afbraak, uitbreiding en restauratie.

Minstens zo belangrijk is dat een dergelijke opzet een meer dynamische visie biedt op de relatie tussen architectuur en politiek dan tot dusver in de literatuur over regeringsgebouwen naar voren is gebracht. Juist vanwege het feit dat de plek zo'n lange geschiedenis kent, vormt het Binnenhof immers een uitstekende casus om te onderzoeken welke dynamiek er schuilt achter de wisselwerking tussen enerzijds de institutionele ontwikkeling van de politiek en anderzijds het denken over de huisvesting van het landsbestuur. Het dwingt de onderzoeker een breder spectrum aan factoren in ogenschouw te nemen en verder te kijken dan enkel de ideeën achter het ontwerp van een gebouw. Naast denkbeelden over de uitstraling van het regeringscentrum spelen bij de inrichting van de ruimte immers ook zaken als functionaliteit en traditie een rol. De vraag hoezeer dergelijke aspecten bepalend zijn geweest voor de inrichting van het regeringscentrum en hoe zij zich in verschillende perioden van de geschiedenis tot elkaar verhielden, zal dan ook als een rode lijn door de hoofdstukken lopen. Wanneer en hoe was het verleden van de plek een factor om rekening mee te houden en in welke situaties woog het praktische nut van de ruimten zwaarder dan de representatieve functie? Het zijn vragen die in de literatuur zelden aan bod komen, maar zich in een onderzoek naar de geschiedenis van het Binnenhof meteen opwerpen.

Plaats en politiek

Publicaties over de behuizing van regeringen en parlementen zijn op het eerste gezicht talrijk. Voor vrijwel alle westerse landen zijn immers wel een of meerdere uitgaven te vinden die inzicht bieden in de architectuur van het nationale parlamentsgebouw of de omliggende departementen, gerechts-

hoven en paleizen. Deze lopen uiteen van beknopte brochures voor de toerist tot kleurrijk opgezette gidsen die nauwgezet ieder vertrek van het betreffende gebouw tot in detail beschrijven. Voor het overgrote deel van deze werken geldt echter dat zij ofwel oog hebben voor de architectuur van de gebouwen of louter ingaan op de politieke functie ervan. Het zijn kunsthistorische gidsen of publicaties die de lezer iets moet leren over de werking van de verschillende politieke instellingen die in de betreffende gebouwen gevestigd zijn. Een verband tussen vorm en functie leggen zij maar zelden, laat staan dat zij oog hebben voor de ontwikkeling in het gebruik van de gebouwen over een langere periode.³

Toch is de relatie tussen plaats en politiek als onderzoeksobject niet nieuw. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd het thema op de wetenschappelijke agenda gezet, met name vanuit de sociale wetenschappen. De beroemde socioloog Harold Lasswell was een van de eersten die brak met de dominante kunsthistorische visie op regeringsgebouwen en een studie aan het onderwerp wijdde. In zijn postuum verschenen boek *The Signature of Power* uit 1979 laat hij onder meer zien dat gebouwen door middel van hun ontwerp de mogelijkheid hebben bepaalde wezenlijke waarden uit te dragen aan de buitenwereld en dus gezien kunnen worden als representaties van bepaalde politieke en maatschappelijke verhoudingen.⁴ Deze gedachte werd vervolgens in de jaren tachtig door andere sociale wetenschappers uitgewerkt. Met name in de Angelsaksische wereld verscheen als een gevolg hiervan een groot aantal publicaties.

Twee van deze publicaties dienen hier in het bijzonder vermeld te worden, namelijk 'The Architecture of Parliaments. Legislative Houses and Political Culture' van politicoloog Charles T. Goodsell en *Architecture, power and national identity* van stedenbouwkundige Lawrence J. Vale.⁵ Waar Lasswells ideeën de architectuur in het algemeen betroffen, gaan Goodsell en Vale specifiek in op de architectuur van parlamentsgebouwen. Aan de hand van voorbeelden laten zij zien hoe bepaalde bouwstijlen corresponderen met bepaalde politieke waarden en opvattingen. Door solide, monumentale bouw wordt bijvoorbeeld uitdrukking gegeven aan het permanente karakter van het parlement. Imposante kracht en stabiliteit roepen het beeld op van een blijvende gelegitimeerde macht, terwijl de aan de architectuur van de Oudheid ontleende friezen en zuilen refereren aan idealen als evenwichtigheid, redelijkheid en orde. Vooral deze classicistische stijl, met zijn krachtige symmetrische façades, komt in bovengenoemde werken uitgebreid aan de orde. Aan de hand van sprekende voorbeelden laten de auteurs zien dat veel

van dergelijke parlamentsgebouwen het product waren van verlicht-liberale ideeën en beschouwd kunnen worden als een typische reflectie van de destijds heersende opvattingen over vertegenwoordiging, de functie van het parlement en de relatie tot de uitvoerende macht.

Vale heeft vooral oog heeft voor de verschillen in bouwstijlen. Goodsell gaat in zijn artikel daarentegen op zoek naar de overeenkomsten tussen de parlamentsgebouwen en komt vervolgens met een meer algemene stelling over de relatie tussen plaats en politiek. Volgens de politicoloog verhoudt de architectuur van parlamentsgebouwen zich op drie manieren tot de politieke cultuur. In de eerste plaats zijn de gebouwen producten van een bepaalde tijd en cultuur en dragen zij dus een zekere erfenis met zich mee. Door middel van hun vorm, uiterlijk en decoraties herinneren zij aan een verleden dat reeds voorbij is. De gebouwen geven niet alleen het verleden door, zij zijn ook de ruimten waarin de huidige wetgevende en uitvoerende machten gevestigd zijn en zijn zodoende in sterke mate beeldbepalend voor het tegenwoordige landsbestuur. Door hun vorm, ligging en karakter hebben zij ten slotte invloed op de manier waarop de politiek bedreven wordt. In dit licht zou je zelfs kunnen stellen dat de ruimtelijke dimensie aldus een sturende rol bezit en op die manier van invloed is op de toekomstige politiek.⁶ In de ogen van Goodsell zijn parlaments- en regeringsgebouwen een fysieke schakel tussen verleden, heden en toekomst. Niet alleen geven zij de politieke erfenis door, tevens zijn zij beeldbepalend voor het bestaande landsbestuur en geven zij richting aan de politiek van de toekomst.

Tijd is volgens Goodsell dan ook een dimensie die men bij onderzoek naar politiek en ruimte niet uit het oog mag verliezen. Hoe tijd de relatie tussen plaats en politiek in de praktijk beïnvloedt, laat Goodsell echter niet zien. In zijn vervolgstudie *The American Statehouse* over de architectuur van gewestelijke parlamentsgebouwen in de Verenigde Staten beperkt hij zich vrijwel volledig tot het oorspronkelijke ontwerp van de door hem bestudeerde gebouwen. Hij laat weliswaar op overtuigende wijze zien dat achter ieder ontwerp een bepaalde symboliek en bedoeling schuilgaat, maar gaat niet in op de vraag hoe het gebouw vervolgens gebruikt wordt en hoe er in de loop der jaren over de architectuur gedacht wordt. In dat opzicht verschilt dit werk van Goodsell dus niet veel van de statische studies van de meesten van zijn collega's, die de temporele dimensie in de relatie al bij voorbaat buiten beschouwing laten.⁷

Voor een meer historische kijk op de verhouding tussen plaats en politiek, architectuur en politieke cultuur is het daarom nuttig niet enkel te kij-

ken naar sociaalwetenschappelijk werk, maar ook naar de invloed die deze werken hebben gehad op de geschiedschrijving, in het bijzonder de politieke geschiedenis. Sinds studies als die van Harold Lasswell ruimte (*space*) als onderzoeksobject op de kaart zetten, is het ruimtelijke aspect namelijk ook historici gaan bezighouden. In navolging van de *cultural* en *linguistic turn* zou je in de afgelopen vijftientwintig jaar zelfs van een kleine *spatial turn* in de geschiedwetenschap kunnen spreken. Nu vond deze benadering met de nadruk op ruimte vooral voedingsbodem in de sociale geschiedenis, de stads-geschiedenis en de cultuurgeschiedenis.⁸ In de politieke en dan met name de parlementaire geschiedenis bleef de aandacht voor ruimte als bepalende kracht en wezenlijk onderdeel van de politiek gering. Afgezien van een handjevol hieronder vermelde studies bleef het onderzoek naar de architectuur van regeringsgebouwen in relatie tot politiek-culturele ontwikkelingen grotendeels uit. Architectuurgeschiedenis en politieke geschiedenis zijn nog altijd gescheiden werelden. Vaak blijft de kunsthistorische invalshoek dominant of worden de politieke geschiedenis en architectuurgeschiedenis in afzonderlijke delen behandeld.⁹

De weinige historische studies waarin de architectuur wel nadrukkelijk in verband wordt gebracht met politieke geschiedenis van een land zijn vooral te vinden in de Duitstalige literatuur. Vooral over de *Reichstag* zijn in de afgelopen jaren in dit kader een aantal vernieuwende studies geschreven. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld de werken van Andreas Biefang en Thomas Mergel over het gebouw van de Rijksdag ten tijde van respectievelijk het Duitse Keizerrijk en de Republiek van Weimar en de verschillende studies over het Duitse parlamentsgebouw als gedenkplaats, onder meer van de hand van wetenschappers als Michael S. Cullen en Andreas Döring.¹⁰ Zij laten zien dat de symbolische betekenis van een bepaald gebouw door de tijd heen kan veranderen en de relatie tussen architectuur en politieke cultuur dus dynamischer is dan zij op het eerste gezicht lijkt. In tegenstelling tot zijn collega's, die vooral oog hebben voor de uitwendige architectuur van het parlement, richt de Duitse politicoloog en historicus Philip Manow zijn aandacht in de eerste plaats op de inrichting van de ruimten, in het bijzonder die van de plenaire vergaderzaal. Aan de hand van verschillende historische voorbeelden laat hij zien hoe de ontwikkeling in de plaatsing van afgevaardigden in het parlement correspondeert met veranderende ideeën over politieke representatie en de positie van de vorst in het staatsbestel.¹¹ In zijn ogen leren dan ook veeleer de inrichting en het gebruik van een bepaald gebouw ons iets over de politieke cultuur van een land dan het gebouw zelf.

Met recente publicaties als deze is het onderzoek naar politieke ruimten een weg ingeslagen die verder reikt dan de kunsthistorische benadering of de statische visie die lange tijd de sociale wetenschappen domineerde. Hoewel in de bovengenoemde werken het diachrone perspectief niet per se vooropstaat en in veel gevallen de nadruk ligt op de uniciteit van de Duitse situatie, biedt hun historiserende benadering een veelzijdiger beeld van de verhouding tussen plaats en politiek dan de sociaalwetenschappelijke benadering van Lasswell en Vale. Door de aandacht niet te beperken tot de bouwstijl en het ontwerp, maar tevens te kijken naar het daadwerkelijke gebruik van de ruimte in verschillende perioden van de geschiedenis, hebben zij ook oog voor traditie, functionaliteit en herinnering. Verschijnselen die je misschien niet direct kunt terugvinden in het ontwerp van een gebouw, maar die minstens zo bepalend zijn voor de invulling en de betekenis ervan. Zeker voor de duiding van plaatsen waar het landsbestuur stevig geworteld is in het verleden heeft zo'n meer historiserende benadering een meerwaarde. Juist op deze plaatsen gaan verandering en continuïteit immers hand in hand en kan de temporele dimensie van de relatie tussen plaats en politiek niet buiten beschouwing blijven.

Het Binnenhof in boeken

Nu is het Haagse Binnenhof natuurlijk bij uitstek een regeringscentrum met een duidelijke historische verankering. Een plek waar traditie, gewoonte en herinnering aan het verleden ogenschijnlijk alomtegenwoordig zijn. Is er één plaats, zo vroeg parlementair journalist Doe Hans zich in een vroeg-twintigste-eeuwse beschrijving van het complex af, 'die zoo veel en zoo innig getuige is geweest van Hollands gouden historie en tevens van Hollands verval en reveal'?

Hier werden onder hoogere leiding de draden van Hollands lot gespannen. Hier werd vaak de dirigeerstok geheven in het concert van Europa's volkeren. Het is, of de befaamde poortjes met opzet zoo klein en zoo smal zijn gebouwd, om op deze groote plaats historie en traditie vast te houden. Want het Binnenhof leeft zijn eigen stille, rustige, waardige leven: het Binnenhof is een reliquie; eerbiedwaardige gedachte aan Hollands groote geschiedenis. Men loopt er als in den schemer der eeuwen. De steenen spreken.¹²

Ook vandaag de dag laten publiekspublicaties over het Binnenhof zelden na een verband te leggen met het verre verleden. De standaardbrochure van het bezoekerscentrum geeft zelfs bijna meer informatie over de Staten-Generaal ten tijde van Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt dan over de huidige staatsinstellingen.¹³ In dat opzicht doet het Binnenhof dan ook sterk denken aan een ‘plaats van herinnering’, zoals deze door de Franse historicus Pierre Nora is geïntroduceerd in zijn beroemde reeks *Les lieux de mémoire*.¹⁴ Zijn gedachte dat er in een land plaatsen bestaan die een bepaalde herinnering aan het verdwenen verleden oproepen en op deze manier de moderne samenleving vormgeven, lijkt althans goed op het Haagse regeringscentrum van toepassing. Het enige verschil is dat het bij Nora vaak om een verleden gaat dat definitief voorbij is en er in het geval van de gebouwen op het Binnenhof schijnbaar een hoge mate van continuïteit is. Zij zijn geen gedenkplaatsen die louter bewaard zijn gebleven omwille van de herinnering aan het verleden, maar refereren tevens aan de politieke actualiteit. Het Binnenhof is ook tegenwoordig nog in de eerste plaats het toneel van de dagelijkse politieke praktijk.

Toch is het opmerkelijk dat er in de geschiedschrijving over het Binnenhof tot nu toe nauwelijks aandacht is geweest voor de rol die de herinnering aan het verleden heeft gespeeld bij de inrichting van het complex. Weliswaar zijn de gebouwen opgenomen in een Nederlands equivalent van de lieux de mémoire-reeks, maar daarbij dienen zij enkel als decor voor de onthoofding van Van Oldenbarnevelt en de totstandkoming van de eerste Grondwet.¹⁵ Voor de doorwerking van het verleden en de betekenis van de plek in latere eeuwen is eigenlijk geen plaats.

Dit geldt eveneens voor de twee wetenschappelijke publicaties die tot voor kort de historiografie van het Binnenhof goeddeels bepaalden: de bundel *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* en het artikel ‘Het verband tussen bouw en boodschap’ van oud-Tweede Kamerlid Theo Brinkel.¹⁶ Deze volgen in grote lijnen de gedachte dat politieke verhoudingen hun afspiegeling vinden in de architectuur. Eerstgenoemde richt zich vrijwel volledig op het ancien régime en de bouwkundige geschiedenis van het complex vanaf de late Middeleeuwen. Hoewel de bundel een overwegend kunst-historische invalshoek heeft, geven de artikelen een indruk van de ontstaans-geschiedenis van de belangrijkste gebouwen op het Binnenhof in relatie tot de ontwikkeling van het bestuur in de vroegmoderne tijd. Het artikel van Theo Brinkel gaat meer expliciet in op de relatie tussen de architectuur en het politieke systeem, maar richt zich in het geval van het Binnenhof hoofd-

zakelijk op de eigentijdse nieuwbouw. Zo laat hij zien dat het ontwerp van Pi de Bruijn voor het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer in meerdere opzichten een uitdrukking is van het huidige democratische bestel in Nederland, waar transparantie, overleg en coalitieregeringen centraal staan.

Opvallend is dat beiden nagenoeg volledig voorbijgaan aan het Binnenhof in de negentiende en twintigste eeuw. Waar wetenschappers als Goodsell en Vale juist veel aandacht hebben voor deze twee eeuwen, ligt de nadruk in deze publicaties voornamelijk op het ancien régime. De moderne tijd wordt, afgezien van de nieuwbouwplannen van Pi de Bruijn, grotendeels genegeerd. De verklaring voor deze verwaarlozing lijkt te liggen in de opmerkelijke continuïteit die de plaats van het Nederlandse parlement in deze periode kenmerkt. Hoewel het land gedurende de negentiende eeuw grote staatkundige veranderingen doormaakte, wist het politieke toneel in Nederland zijn vroegmoderne karakter ogenschijnlijk immers grotendeels te behouden. De gedachte uit de internationale literatuur dat regerings- en parlamentsgebouwen beschouwd kunnen worden als een afspiegeling van het politieke systeem lijkt in het geval van het negentiende- en twintigste-eeuwse Binnenhof dan ook moeilijk houdbaar.

Alternatieven om de relatie tussen plaats en politiek te onderzoeken bleven net als elders in de wereld echter lange tijd uit. Pas vrij recent heeft een aantal studies aandacht besteed aan het Binnenhof in de negentiende eeuw en de ruimte ook vanuit de politieke context en het oogpunt van de gebruiker bekeken. Een goed voorbeeld hiervan is *Mannen van Gezag* van Jouke Turpijn.¹⁷ Turpijn laat zien dat de huisvesting op het historische Binnenhof in de jaren zestig van de negentiende eeuw ter discussie stond. Zo vonden de politieke ontwikkelingen binnen het Nederlandse parlement hun weerslag in de wijze hoe er over de huisvesting gedacht werd en werden de gebouwen op hun beurt inzet van een politiek debat over de positie van het parlement.¹⁸ Daarnaast laat Turpijn zien dat het parlamentsgebouw in de negentiende eeuw ook een duidelijke sociale functie had en vertrekken als de koffiekamer en rooksalon voor de negentiende-eeuwse parlementariër bijna net zo belangrijk waren als de plenaire zaal. Door de politieke praktijk in zijn boek centraal te stellen, komt hij aldus ook tot nieuwe inzichten in de betekenis van politieke ruimten.

In een kort artikel richt kunsthistorica Esther Agricola zich niet zozeer op de gebouwen zelf, maar in de eerste plaats op de beleidsmakers en opdrachtgevers. Aan de hand van discussies uit de tweede helft van de negentiende eeuw betoogt zij dat de plaats en de vorm van de Nederlandse rege-

ringsgebouwen in deze periode vooral het gevolg waren van onenigheid over stijl, onervarenheid met grote bouwprojecten en afzijdigheid van de kant van de regering. Agricola laat niet alleen het omstreden karakter van de Haagse casus zien, maar ook hoe verdeeld de wereld was waarin Nederlandse beleidsmakers en architecten van de Rijksgebouwendienst opereerden. Politieke, maatschappelijke en artistieke visies stonden lijnrecht tegenover elkaar en maakten een 'nationaal' beleid ten aanzien van de regeringsgebouwen jarenlang vrijwel onmogelijk.¹⁹

Van Torentje tot Trêveszaal beschrijft de geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof en richt zich expliciet op de wisselwerking tussen de architectuur van de gebouwen enerzijds en het gebruik van de ruimtes anderzijds. Zo verbinden bijvoorbeeld de bijdragen over de zeventiende eeuw de vorm van huisvesting op het Binnenhof nadrukkelijk met de cultuur van de Gouden Eeuw en het opmerkelijke staatsbestel van de Republiek.²⁰ Andere artikelen in de bundel tonen aan dat de huisvesting in de periode na 1795 begon te wringen en dat aanpassing en verandering van de situatie zowel noodzakelijk als wenselijk waren.²¹

Dankzij deze publicaties is de plaats van de politiek in Nederland als onderzoeksobject op de kaart gezet en zijn enkele opvallende lacunes in de geschiedschrijving van het Binnenhof ingevuld. De kennis over de huisvesting van het landsbestuur in de negentiende eeuw is zodoende sterk toegenomen. Bovendien is overtuigend aangetoond dat het Binnenhof in de voorbije eeuwen als politieke plaats omstreden was: ook tijdgenoten maakten zich druk over het gegeven dat de architectuur van het complex niet langer aansloot bij de bestaande politieke situatie. Deze conclusie werpt echter opnieuw de vraag op waarom men dan toch tot op heden aan de historische huisvesting heeft vastgehouden. Een antwoord op deze vraag geeft het recente onderzoek naar het Binnenhof niet of nauwelijks. De bovengenoemde werken richten zich vooral op de verschillende argumenten vóór verandering. Aandacht voor continuïteit en traditie ontbreekt nog grotendeels, evenals voor de rol die herinnering bij de inrichting van de ruimte heeft gespeeld.

Representativiteit, functionaliteit en de erfenis van het verleden

Dit onderzoek zal het gehele Binnenhof gedurende een tijdspanne van ruim twee eeuwen in ogenschouw nemen: vanaf het aantreden van Lodewijk Na-

poleon in 1806 en Gogels voorstel tot afbraak tot aan de huidige toestand waarin het complex algemeen beschouwd wordt als het hart van de Nederlandse politiek. Om duidelijk te maken op welke wijze de huisvesting van het landsbestuur in Den Haag zich gedurende deze tweehonderd jaren heeft ontwikkeld, zal de aandacht van het onderzoek daarbij voornamelijk uitgaan naar de discussies die in deze periode over de inrichting van het regeringscentrum en zijn directe omgeving zijn gevoerd. Discussies zeggen immers meer over de ideeën die achter de invulling van de ruimte schuilgaan dan enkel het gebouw en zijn ontwerp. Hier is de spanning tussen verschillende denkbeelden waarneembaar en komen de argumenten voor verandering of behoud duidelijk aan de oppervlakte. Door de debatten over de inrichting van het Binnenhof centraal te stellen, neemt het onderzoek bovendien zowel de plannen in ogenschouw die zijn uitgevoerd als die welke het niet haalden. Deze benadering geeft dan ook een vollediger beeld van het denken over politiek en ruimte dan een onderzoek naar enkel de fysieke gebouwen.

Daarnaast biedt de discussie over de ruimte, in tegenstelling tot alleen de ruimte zelf, een zeker houvast in het bronnenmateriaal. Juist op momenten dat de ruimte ter discussie staat, wordt de huisvesting een agendapunt in politieke vergaderingen, verschijnen er opiniestukken in de media, buigen commissies zich over alternatieve plannen en maken architecten bouwtekeningen voor nieuwbouw of herstel. Onderzoek naar debat levert concrete en bruikbare bronnen op, die uiteenlopen van de officiële *Handelingen van de Tweede Kamer* tot ingezonden brieven en technische rapporten van onafhankelijke experts. Aangevuld met bouwtekeningen, ontwerpsschetsen en een enkel interview met een 'bewoner' van het Binnenhof, bieden deze schriftelijke bronnen gezamenlijk een goed overzicht van de inhoud van de opeenvolgende discussies en de argumenten die door de verschillende partijen naar voren worden gebracht.

Bij de analyse van deze argumenten zal bovendien onderscheid gemaakt worden tussen drie aspecten die in de verhouding tussen plaats en politiek een rol spelen, namelijk representativiteit, functionaliteit en de erfenis van het verleden. Met de keuze voor deze aspecten wil deze studie de enigszins structuralistische benadering van architectuur uit de sociale wetenschappen en de meer cultureel-historische traditie van onderzoek naar herinnering bij elkaar brengen, zonder daarbij de eisen uit het oog te verliezen die de bedrijfsvoering van de dagelijkse politiek aan de ruimte stelde. Ook in dit opzicht kijkt het onderzoek dus meer naar de verhouding tussen plaats en poli-

tiek dan in de literatuur over regerings- en parlamentsgebouwen gebruikelijk is.

Representativiteit duidt in dit geval op overeenstemming van de uitstraling van een ruimte met de functie die zij vervult. Hierbij valt te denken aan architectuur die op een of andere manier de waardigheid en gewichtigheid van het instituut dat zij huisvest tot uitdrukking brengt, bijvoorbeeld door middel van zijn locatie, omvang of bouwstijl. Daarnaast dragen ook schilderijen, standbeelden en allerlei allegorische decoraties bij aan de representativiteit van een ruimte. Denk bijvoorbeeld aan de beeltenis van Vrouwe Justitia op gerechtsgebouwen en de verwijzingen naar de klassieke Oudheid die dikwijls overheidsgebouwen sieren. Symbolen als deze maken de functie van het gebouw kenbaar en dragen wezenlijke waarden uit die aan het betreffende instituut verbonden worden. Kortom, in het geval van representativiteit gaat het vooral om de uitstraling van een bepaalde ruimte en de vertegenwoordigende functie die zij kan hebben. Zowel in het werk van Goodsell en Lasswell als in het recente onderzoek naar parlementaire vergaderzalen van Manow gaat het dan ook vooral over het representatieve aspect van de relatie tussen plaats en politiek. Zij richten zich in de eerste plaats op de symbolische betekenis van bepaalde ontwerpen en de intenties die achter deze symboliek schuilgaan.

Minstens zo bepalend voor de verhouding tussen plaats en politiek is echter de discussie over de pure *functionaliteit* van de gebouwen. Dat wil zeggen: de verschillende opvattingen over het nut van de ruimten in de dagelijkse praktijk. Deze betreffen niet zozeer het uiterlijk van de gebouwen en de beeldvorming van de macht, maar vooral de eisen die de praktijk van het landsbestuur aan de gebouwen stelt. In de voorbije twee eeuwen is de bedrijfsvoering van de nationale politiek immers in allerlei opzichten aan verandering onderhevig geweest, alleen al door de gestage groei van het overheidsapparaat. Met name in de twintigste eeuw nam het aantal ambtenaren snel in getal toe en breidde het aantal ondersteunende diensten sterk uit. Deze ontwikkelingen, maar bijvoorbeeld ook technologische innovaties als de introductie van elektriciteit, telefoon en internet, vroegen voortdurend om aanpassing van de bestaande bouw en plaatsten de machthebbers voor allerlei ruimtelijke en logistieke problemen. Hoezeer dergelijke praktische vraagstukken bepalend zijn in de inrichting van regeringscentra is een kwestie die in de literatuur weinig aandacht heeft gekregen. Toch zijn discussies over capaciteit, comfort en infrastructuur van grote invloed geweest op de uiteindelijke inrichting van het Haagse Binnenhof.

Een laatste belangrijk thema is ten slotte *de erfenis van het verleden* en de betekenis van de plek als plaats van herinnering. Zo getuigen onder meer de uitvoerige restauraties van de grafelijke zalen en de gebouwen langs de Hofvijver in de afgelopen decennia van de wens aansluiting te zoeken bij het verleden en de herinnering aan met name de Middeleeuwen en Gouden Eeuw ook voor de toekomst levend te houden. Daarnaast spelen tradities ook een belangrijke rol bij de inrichting van de ruimten. Hoewel dikwijls ‘uitgevonden’, om met de term van Eric Hobsbawm te spreken, lijkt het aspect van traditie en gewoonte voor de Nederlandse situatie bijzonder sterk.²² Zo zijn plekken als bijvoorbeeld het Torentje, de Trêveszaal en de Ridderzaal door de jaren heen zozeer verbonden geraakt met hun specifieke functie dat een andere invulling van deze gebouwen haast ondenkbaar is.

Door in de analyse van de discussies over de huisvesting van het landsbestuur in Nederland naast representativiteit en functionaliteit ook de betekenis van het Binnenhof als plaats van herinnering te betrekken, krijgt de verhouding tussen plaats en politiek een temporele dimensie en is er plaats voor verschijnselen als traditie, monumentenzorg en niet in de laatste plaats het verleden zelf als representatief element. Het concept van ‘plaats van herinnering’ moet in deze context tamelijk ruim worden opgevat. Het gaat niet zozeer om gebouwen op het Binnenhof die concreet als monument of gedenkplaats zijn ingericht, maar veeleer om het gebruik van collectieve herinneringen aan het verleden als argument voor een bepaalde invulling van de plek. Deze plek kan zowel een deel van het complex zijn, als het Binnenhof in het geheel. Waar het om gaat, is dat de gebeurtenissen of perioden uit de geschiedenis die met de betreffende plek geassocieerd worden als leidraad dienen voor de architectuur, de aankleding van de ruimte of de functie ervan.

De drie aspecten van de verhouding tussen politiek en ruimte zijn in veel gevallen niet los van elkaar te zien. Zo kan de representativiteit van een ruimte samenhangen met de betekenis van een plek als plaats van herinnering of, andersom, de wens om een gebouw functioneler te maken resulteren in de verdwijning van historisch erfgoed, inclusief de herinneringen die zij oproepen. Zeker in het geval van een regeringscentrum zoals het Binnenhof, dat stevig geworteld is in zijn geschiedenis, zijn daarom alle drie de aspecten van belang. Gezamenlijk maken zij de dynamiek in de verhouding tussen politiek en ruimte door de tijd heen zichtbaar en laten zij zien hoe een vroegmodern regeringscentrum zich in een moderne politieke context handhaaft. Bovendien toont een dergelijke combinatie hoe de drie aspecten zich tot elkaar verhouden en in welke mate zij bepalend zijn voor het huis-

vestingsbeleid van het landsbestuur. Hierbij is in het onderzoek naar regerings- en parlamentsgebouwen nog veel te winnen. Zoals in de voorgaande paragraaf is gebleken, heeft de internationale literatuur zich voornamelijk gericht op nieuwe gebouwen, ontworpen in de negentiende en twintigste eeuw, waardoor de nadruk sterk is komen te liggen op het representatieve element van ontwerpen.

Met de keuze om dit boek te wijden aan het Binnenhof is het de bedoeling de andere aspecten van de relatie tussen plaats en politiek meer voor het voetlicht te brengen en aan te tonen dat 'functionaliteit' en 'herinnering aan het verleden' veel nadrukkelijker een stempel op de huisvesting van het landsbestuur drukken dan tot nu toe in de historiografie is aangenomen. Gezien de huidige vorm en inrichting van het regeringscentrum van Nederland is de veronderstelling namelijk dat juist deze factoren bepalend zijn geweest voor het huisvestingsbeleid. Weliswaar klonk met enige regelmaat de roep om verandering en vernieuwing, maar deze was blijkbaar nooit krachtig genoeg om radicale verandering teweeg te brengen. Uitgerekend op momenten dat de toekomst van de historische plek op het spel stond, wogen praktische en historische argumenten zwaarder dan de pleidooien voor imposante nieuwbouw of architecturale eenvormigheid.

Afbakening en periodisering

In dit licht kan de geschiedenis van het Binnenhof ons mogelijk ook iets leren over historische regeringscentra in het algemeen. Hoewel het complex met zijn locatie buiten de hoofdstad van het Koninkrijk afwijkt van de situatie in de meeste andere landen, zijn er immers talrijke andere regeringscentra in de wereld die eveneens gekenmerkt worden door een sterke continuïteit met het verleden.²³ Zo gaan in Europa bijvoorbeeld ook de regeringscentra in Londen, Kopenhagen en Moskou terug tot de Middeleeuwen. Zij hebben door de eeuwen heen weliswaar grote wijzigingen in hun vorm en uiterlijk ondergaan, maar zijn al wel honderden jaren onafgebroken op precies dezelfde locatie gevestigd. Bovendien kennen ook deze zetels van het landsbestuur eeuwenoude tradities, bijvoorbeeld wanneer het gaat om de vorm van de vergaderopstelling (Londen), de bewoning van het regeringscomplex (Kopenhagen) of de plaats van de regeringszetel binnen de stad (Moskou). Wat de omgang met dergelijke tradities betreft, vertonen zij duidelijke parallellen met de Nederlandse situatie.

Nu gaat het hier niet om uitgebreid comparatief onderzoek naar het Binnenhof en regeringscentra elders in de wereld. Daarvoor is de omvang van dit ene boek simpelweg te beperkt. Wel zal in het vervolg van de tekst hier en daar verwezen worden naar situaties in het buitenland, vooral wanneer deze in de behandelde discussies expliciet aan de orde komen. Met enige regelmaat hebben deelnemers aan de discussie over de huisvesting van het landsbestuur in Den Haag namelijk buitenlandse regeringscentra als voorbeeld gebruikt om hun standpunt kracht bij te zetten: ofwel als model hoe het anders kan, ofwel als illustratie hoe het juist niet moet. Dergelijke voorbeelden laten duidelijk de overeenkomsten en verschillen zien met de Nederlandse situatie en voorzien de nationale casus aldus van enig internationaal vergelijkingsmateriaal. In hoofdzaak blijft dit boek echter een studie naar de ontwikkeling van het Binnenhof in de afgelopen tweehonderd jaar.

Met 'het Binnenhof' wordt in dit boek overigens het gehele gebied bedoeld dat tegenwoordig tot het Binnenhofcomplex behoort, dat wil zeggen het terrein tussen Buitenhof, Hofweg, Lange Poten, Plein en Hofvijver. In grote lijnen komt dit gebied overeen met het bestuurscentrum zoals dat hier in vroegere tijden gevestigd was, zij het met enkele kleine verschillen. In de eerste plaats moet vermeld worden dat het hof zich in de Middeleeuwen verder uitstreckte dan in latere eeuwen. Het complex liep aan de westkant door tot aan de huidige Gevangenpoort en omvatte dus ook het volledige Buitenhof. Ook aan de oostzijde reikte het terrein aanvankelijk verder, in elk geval tot aan de voormalige Doelenpoort aan het einde van de Korte Vijverberg. Omdat er slechts weinig over de inrichting van deze delen van het hof bekend is en zij reeds aan het einde van de Middeleeuwen aan het dorp Den Haag werden afgestaan, zullen zij in het vervolg van het boek goeddeels buiten beschouwing worden gelaten. Daarentegen worden wel tot het Binnenhof gerekend de gebouwen die tegenwoordig tot het complex behoren, maar hun adres aan het Plein of Lange Poten hebben. Het gaat daarbij onder meer om de nieuwbouw van de Tweede Kamer, de voormalige departementsgebouwen van Justitie en Koloniën en het inmiddels afgebroken gebouw van de Hoge Raad. Hoewel zij formeel niet op het Binnenhof gevestigd zijn, worden zij vanwege hun functie en nauwe verbondenheid met de overige landsgebouwen wel als onderdeel van het complex beschouwd.

De ruimtelijke afbakening hangt bovendien ook samen met de periodisering van het boek. In tegenstelling tot de meeste bestaande publicaties ligt de nadruk van dit boek niet zozeer op de ontstaansgeschiedenis van het be-

stuurscentrum in de Middeleeuwen en de Republiek, maar nadrukkelijk op de periode na de Bataafse tijd: de periode waarin het Binnenhof zijn huidige functie verkreeg als nationaal regeringscentrum van het Koninkrijk der Nederlanden. Het verhaal begint eigenlijk pas echt met de totstandkoming van de eenheidsstaat onder het Franse gezag en de inhuldiging van Lodewijk Napoleon als koning van Holland en leidt vanaf daar aan de hand van de verschillende discussies over de huisvesting door de geschiedenis van het Binnenhof in de negentiende en twintigste eeuw.

De keuze voor de afgelopen tweehonderd jaar heeft meerdere redenen. In de eerste plaats is er, zoals gezegd, slechts weinig over het Binnenhof in beide eeuwen geschreven. Daarnaast is het pas sinds het begin van de negentiende eeuw dat het Binnenhof de functie heeft van een nationaal politiek centrum. In de eeuwen daarvoor was het weliswaar al eeuwen de voornaamste plaats van bestuur, maar formeel was het slechts een van de zeven regeringszetels binnen de Republiek. Ieder gewest beschikte immers over een eigen soevereine regering. Het is dan ook in het licht van het Koninkrijk dat de verhouding tussen plaats en politiek in Nederland na 1800 zo interessant wordt. Tot aan de Bataafs-Franse tijd had de bebouwing op het Binnenhof goeddeels gelijke tred gehouden met de politieke ontwikkelingen in het graafschap Holland. Pas na de totstandkoming van de eenheidsstaat begonnen de locatie en huisvesting van het bestuur in Den Haag te wringen en kwam met enige regelmaat het discussiepunt ter tafel of regering en parlement toch niet elders of in een ander onderkomen konden zetelen.

Om een goed beeld te krijgen van de verschillende discussies in de voorbije twee eeuwen en te begrijpen op welke wijze tradities en herinneringen aan het verleden in de omgang met de gebouwen een rol gespeeld hebben, is het echter noodzakelijk de voorgeschiedenis van het Binnenhof tijdens het ancien régime en de wordingsgeschiedenis van het complex te behandelen. In het eerste hoofdstuk zal daarom in kort bestek en voornamelijk op basis van secundaire literatuur de geschiedenis van het Binnenhof worden uiteengezet: vanaf de stichting van het grafelijke hof in de dertiende eeuw tot aan het einde van de Bataafse Republiek. Dit inleidende hoofdstuk vormt, behalve een chronologische opstap naar de hoofdstukken over de negentiende en twintigste eeuw, tevens een contrast voor de thematiek die in deze latere tijden centraal zal staan. Het biedt het licht waartegen de opvallende contouren van het Binnenhof in het Koninkrijk zichtbaar worden en een historisch referentiepunt waar menig politicus en opiniemaker in latere discussies naar zal verwijzen.

Van paleis naar parlement. Het Binnenhof tot en met de Bataafse tijd

In Den Haag, daar woont een graaf

Wanneer begint de geschiedenis van het Binnenhof? Voor de historicus in de negentiende eeuw zou dit een eenvoudige vraag zijn geweest. Hij was zijn verhaal stevast begonnen in het jaar 1248: het moment dat graaf Willem II van Holland in de dom van Aken de kroon van het Heilige Roomse Rijk ontving. Immers, was het niet deze historische gebeurtenis die aanleiding gaf tot de stichting van een nieuw paleis achter de duinen, een koninklijk hof met als middelpunt een ontvangstzaal van voor die tijd ongekeende omvang? Hoewel graaf Willem door zijn vroegtijdige dood in zijn strijd tegen de West-Friezen de voltooiing van zijn koninklijke zaal zelf nooit heeft meegemaakt, staat zijn naam in menig geschiedenisboek vermeld als de stichter van het Binnenhof en siert zijn beeltenis tot op heden de beroemde negentiende-eeuwse fontein voor de Ridderzaal.

Inmiddels zijn er kanttekeningen bij dit fameuze stichtingsverhaal te plaatsen. Zo is op basis van bronnen niet met zekerheid te zeggen dat Willem II inderdaad van plan is geweest om van het Binnenhof zijn residentie te maken. Oorkonden uit de tijd zelf getuigen weliswaar van het bestaan van een grafelijk hof 'ter Haghe', maar vertellen ons verder niets over de daar aanwezige bebouwing, noch over omvangrijke bouwactiviteiten van de graaf. De eerste melding van de plannen voor een nieuw koninklijk hof treffen we pas aan in het midden van de veertiende eeuw, dus honderd jaar na de kroning van Willem II tot rooms-koning, in het werk van kroniekschrijver Johannes de Beke. Hij verhaalt hoe de pas gekroonde koning terugkeert naar zijn eigen graafschap en vervolgens naar 'die Haghe' trok om '[te] tymmeren een coninclic palaes, daer hi van hoghen saken des rijcs te richten plach'.¹ Daarnaast zijn er verschillende aanwijzingen dat niet Willem, maar diens vader graaf Floris IV de titel van stichter van het hof verdient. Zo zou hij de grond van het Binnenhof reeds omstreeks 1230 hebben verkregen en

zouden ook de oudste gebouwen uit deze periode stammen. Mogelijk gaat het complex dus terug tot de eerste helft van de dertiende eeuw en bouwde Willem II voort op het werk van zijn vader.²

Hoe het ook zij, groot kan het hof in het midden van de dertiende eeuw nog niet geweest zijn. Waarschijnlijk bedroeg de omvang van de gebouwen niet meer dan die van de huidige grafelijke zalen achter de Ridderzaal. Van een permanente hofhouding in Den Haag was in deze tijd geen sprake. Het Binnenhof was slechts één van de vele hoven die de graaf in Holland bezat en diende aanvankelijk waarschijnlijk vooral als uitvalsbasis voor jachtpartijen. De ligging van het hof, in de nabijheid van het Haagse bos en de duinen, maakte het in elk geval zeer geschikt voor deze onder de adel populaire vorm van tijdverdrijf. Daarnaast moet ook de aanwezigheid van een natuurlijke watervoorziening, in de vorm van de Haagse beek en wellicht al de Hofvijver, een belangrijke rol hebben gespeeld in de verdere ontwikkeling van het Binnenhof.³

In het laatste kwart van de dertiende eeuw breidde het hof zich in korte tijd uit van één enkel stenen 'huis' tot een kleinschalig ommuurd complex. Zo werd er in 1280 voor het eerst melding gemaakt van een 'poirte van den hove' en is enkele jaren later ook al sprake van een 'kapel ten hove'.⁴ De meest in het oog springende toevoeging aan het gebouwencomplex was zonder twijfel de huidige Ridderzaal, die eveneens in deze periode werd voltooid. Deze 'Grote Zaal' met zijn indrukwekkende architectuur weerspiegelde het toegenomen prestige van de Hollandse graaf. Daarnaast paste de bouw van de zaal in de tendens om een fysieke scheiding aan te brengen tussen publieke, representatieve ruimten en de meer private woonvertrekken. De Grote Zaal ging dienen als ontvangstruimte waar de graaf met zijn hof samenkwam en bezoekers ontving, terwijl het oorspronkelijke gebouw aan de achterzijde, het huidige Rolgebouw, werd gereserveerd voor bewoning en meer besloten bijeenkomsten met hovelingen en raadgevers. In dit opzicht kan de zaal dus beschouwd worden als de eerste ruimte met een duidelijk politieke functie, vergelijkbaar met ontvangstzalen zoals die in deze perioden aan andere West-Europese vorstenhoven te vinden waren.⁵

Of de grootschalige uitbreiding van het Binnenhof nu bedoeld was om de vorstelijke macht van Willem II te tonen of vooral de politieke ambities van zijn zoon Floris V, blijft de vraag. De Grote Zaal was zonder meer een rooms-koning waardig, maar de bouw kwam vrijwel geheel tot stand onder het bestuur van de jonge Floris en werd voornamelijk gefinancierd met gelden die hij via zijn connecties met het Schotse koningshuis had verkregen.

H. Graafvanger pinx.

J. H. Rennefeld sculp.

Rooms-koning Willem II geeft opdracht tot de bouw van de Grote Zaal.

Een negentiende-eeuwse impressie van de stichting van het Binnenhof van de hand van graveur Johann Heinrich Maria Hubert Rennefeld (collectie Rijksmuseum)

De graaf zou zich vanaf 1270 ook met toenemende regelmaat in Den Haag vertonen om daar met assistentie van zijn persoonlijke klerk Gerard van Leiden de verdere uitbouw van het Binnenhof te coördineren.⁶ Dat het complex op den duur zou uitgroeien tot de belangrijkste residentie in het graafschap was dan ook grotendeels te danken aan hun inspanningen. Ook Floris v zou niet lang kunnen genieten van zijn nieuwe hof. Waar zijn machtsvertoon in architectonisch opzicht slaagde, liepen zijn politieke ambities aan het einde van de eeuw spaak. Onvrede over zijn bestuur onder zowel buitenlandse vorsten als de Hollandse adel leidde uiteindelijk tot zijn ondergang. Tijdens een valkenjacht in 1296 werd hij gevangengenomen en niet veel later door zijn ontvoerders gedood.

Met de moord op Floris v kwam de uitbreiding van het Binnenhof voorlopig tot stilstand. Het oorspronkelijke Hollandse huis was uitgestorven en het graafschap kwam in bezit van de graven van Henegouwen. Deze hadden hun prioriteiten echter niet in Den Haag en hielden er gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw slechts zelden hof. Waarschijnlijk de enige toe-

voeging die in deze periode tot stand kwam, was de aanbouw aan de achterzijde van het tegenwoordige Rolgebouw, waarin zich de zogenaamde De Lairessezaal bevindt. Deze uitbreiding van het grafelijke woonkwartier stond in de late Middeleeuwen bekend als de kamer van 'de goede' graaf Willem III. Hoogstwaarschijnlijk was hij als bouwheer verantwoordelijk voor deze uitbouw en verbleef hij in de ruimte op de weinige momenten dat hij in Den Haag resideerde.⁷ Over het algemeen stond het Binnenhof er in deze periode echter verlaten bij en was de majestueuze Grote Zaal vooral een symbool van gesneuvelde politieke ambities.

Verandering in deze toestand kwam pas nadat het graafschap Holland in het midden van de eeuw was overgegaan van het Henegouwse naar het Beierse huis. Vooral graaf Albrecht van Beieren heeft tijdens zijn leven veel betekend voor de ontwikkeling van het Binnenhof. In de eerste plaats bouwde Albrecht het hof achter de duinen verder uit. Daarnaast was Albrecht de eerste die min of meer permanent in Den Haag zetelde. Meer dan welke Hollandse graaf voor of na hem zou hij op het Binnenhof verblijven en hier zijn hof houden. Onder zijn bewind gold het complex dan ook als de belangrijkste residentie in het graafschap en functioneerde het voor het eerst als een centraal bestuurscentrum. Tegelijkertijd stimuleerde Albrecht van Beieren ook de groei van het dorp Den Haag. Door onder meer belastingvoordelen te bieden aan handelaars en ambachtslieden die zich in de nabijheid van het grafelijk hof vestigden, ontstond buiten de muren van het hof geleidelijk een bescheiden nederzetting die aan het einde van de eeuw ongeveer tweeduizend zielen telde.⁸

Dat Albrecht zo'n belangrijke rol kon spelen in de ontwikkeling van het Binnenhof en zijn omgeving, hing samen met de duur en stabiliteit van zijn bewind. Net als Willem II en Floris V had hij een duidelijke visie op de toekomst van de plaats, maar anders dan zijn illustere voorgangers lukte het Albrecht de macht voor lange tijd in handen te houden. Ondanks de vele politieke twisten binnen het graafschap zou hij bijna vijftig jaar lang de dienst uitmaken in Holland. Tijdens deze periode kwam het hofleven aan het Binnenhof als nooit tevoren tot bloei. De voortdurende aanwezigheid van de graaf in Den Haag zorgde ervoor dat het aantal vaste bewoners van het Binnenhof in de tweede helft van de veertiende eeuw sterk groeide. Onder hen waren de familieleden en naaste vertrouwelingen van de graaf, maar ook klerken, ambachtslieden, geestelijken en kunstenaars. Begin vijftiende eeuw zou zelfs de beroemde schilder Jan van Eyck enkele jaren aan het Binnenhof hebben gewoond.⁹

Deze gestage groei van het aantal hovelingen en toenemende politieke activiteit hadden vanzelfsprekend hun weerslag op de omvang en het uiterlijk van het complex. Dankzij de archieven van de grafelijke rekeningen weten we dat de bebouwing in de Beierse periode flink is uitgebreid, al is het niet altijd mogelijk de locatie van deze nieuwe gebouwen precies te bepalen.¹⁰ Zeker is wel dat het grafelijke kwartier verder in noordelijke richting werd uitgebouwd. Was het woonkwartier van de graaf aanvankelijk beperkt tot het huidige Rolgebouw, vanaf circa 1350 verrezen er verschillende nieuwe privévertrekken langs de vijverzijde. Deze ruimten, die mogelijk door middel van een galerij verbonden waren met het oorspronkelijke gebouw, omvatten onder meer slaapkamers en 'wairderobes'. Zij stonden in de eerste plaats ter beschikking van de graaf en zijn echtgenote, maar boden ook onderdak aan andere hooggeplaatste figuren aan het hof. Zo hadden de zoons van de graaf hier hun eigen appartementen en had ook Albrechts befaamde minnares Aleid van Poelgeest waarschijnlijk haar slaapkamer aan de Hofvijver.¹¹

De scheiding tussen een privaat en publiek gedeelte van het Binnenhof, die al ten tijde van Floris v was aangebracht, werd door de uitbreiding van de grafelijke vertrekken verder doorgevoerd. Aan de oostzijde van het complex bevond zich het privégedeelte met het Rolgebouw, het nieuwe woonkwartier aan de Hofvijver, maar waarschijnlijk ook de keukens en badgebouwen van het hof. In de nog onbebouwde noordoosthoek en aan de achterzijde van het Rolgebouw lagen enkele fraai aangelegde tuinen, die het aanzien en de aantrekkingskracht van het woonkwartier zeker ten goede moeten zijn gekomen. Deze van het publiek afgescheiden delen van het hof boden de graaf en zijn familie bovendien alle mogelijkheden tot een aangenaam en besloten hofleven.¹²

De westzijde van het complex had een meer publieke functie. Hier was de entree tot de Grote Zaal, die onder meer diende voor audiënties, rechtspraak, feesten en ceremonies. Ook stond hier de door Floris v gebouwde Hofkapel, die sinds 1369 beschikte over een eigen kapittel van een deken en twaalf kanunniken. Deze kanunniken vervulden behalve een belangrijke rol in het geestelijk leven aan het hof tevens een omvangrijke bestuurlijke en administratieve taak. Zeker in de late Middeleeuwen stonden zij de graaf dikwijls bij in juridische en politieke zaken en deden zij feitelijk dienst als ambtenaren *avant la lettre*.¹³ Eveneens aan de westzijde, mogelijk in de uiterste noordoosthoek, moet ten slotte het zogenaamde 'ridderhuys' hebben gestaan. Zoals de naam al doet vermoeden bood dit gebouw onderdak aan

de Hollandse edelen wanneer deze voor politiek overleg met de graaf in Den Haag verbleven. Mogelijk vond het overleg zelf overigens ook in dit gebouw plaats. Vanaf circa 1400 is er op deze locatie namelijk sprake van een nieuwe raadkamer. Een gegeven dat erop zou kunnen duiden dat de graaf de vertegenwoordigers van de ridderschap niet langer in zijn eigen woning ontving, maar de bijeenkomsten naar een zaal aan de meer publieke kant van het hof had verplaatst.¹⁴

Tussen lokaal en centraal gezag

In 1404 overleed Albrecht van Beieren. Net als zijn echtgenote enkele jaren eerder kreeg hij een graf in de Hofkapel van het Binnenhof. De bijzetting was een bevestiging van de band die de Hollandse graaf in de laatste jaren met het Haagse hof had opgebouwd.¹⁵ In minder dan een halve eeuw had hij het complex nieuw leven ingeblazen en omgevormd tot het belangrijkste politieke machtscentrum binnen het graafschap. Na de dood van Albrecht kwam er echter ook spoedig weer een einde aan deze bloeiperiode. Hoewel het hof ook onder zijn zoon Willem VI nog veel aanzien genoot, verloor het Binnenhof in de jaren na zijn regering weer snel aan politieke betekenis.

Deze neergang had alles te maken met de onrust in het graafschap. De Hoekse en Kabeljauwse twisten, die al sinds de machtsverovering van het Beierse huis in Holland woedden, laaiden in het tweede kwart van de eeuw weer in alle hevigheid op en zorgden voor een verzwakking van de grafelijke macht. Vooral Albrechts kleindochter Jacoba van Beieren had onder deze machtsstrijd te lijden. Vanwege de voortdurende verdeeldheid en dreiging was het voor haar onmogelijk om in Den Haag een sterk gezag te vestigen. In de eerste plaats was zij genoodzaakt voortdurend onderweg te zijn: ofwel om strijd te leveren met haar politieke tegenstanders, dan wel om steun te zoeken bij bondgenoten. Daarnaast was het Binnenhof in deze periode geen veilige plek. In tegenstelling tot andere Hollandse plaatsen bezat Den Haag geen ommuring en ook het complex zelf was met zijn geringe verdedigingswerken en kwetsbare ligging niet bepaald een onneembare vesting. Tijdens haar leven zou Jacoba het Haagse hof dan ook slechts incidenteel bezoeken. De meeste tijd zou zij doorbrengen aan andere hoven, ver weg van het woonkwartier aan de Hofvijver.¹⁶

Met de zogenaamde ‘zoen van Delft’ leek aanvankelijk nog een ommekeer in de situatie te zijn bereikt. Jacoba en haar belangrijkste politieke te-

genstander Filips de Goede, hertog van Bourgondië verzoenden zich in 1428 en brachten aldus de rust in het graafschap terug. Bovendien werd het vredesverdrag door een gezamenlijk vertoon op het Binnenhof bezegeld. Jacoba bleef vervolgens nog eens bijna vier jaar in Den Haag, een eeuwigheid vergeleken met haar eerdere verblijven.¹⁷ Toch zou de zoen van Delft niet direct een herleving van het hofleven brengen. Sterker nog, de wapenstilstand regelde feitelijk de machtsoverdracht aan Filips en de inlijving van Holland in het Bourgondische rijk. Was het Binnenhof rond de eeuwwisseling nog het politieke centrum van een min of meer autonoom graafschap geweest, nu was het complex gelegen in de periferie van een rijk dat zich uitstreckte tot aan Zwitserland en waarvan het rijkste en meest dichtbevolkte gebied in Vlaanderen en Brabant lag. Toen Jacoba van Beieren in 1436 stierf en naast haar illustere grootvader in de Hofkapel werd bijgezet, bleven de grafelijke vertrekken aan de vijverzijde dan ook leeg. De nieuwe graaf was voortaan een hertog en hij zetelde voornamelijk in Brussel, Brugge of Dijon.¹⁸

Na de inlijving van Holland door de hertog van Bourgondië leek het Binnenhof te zijn gedegradeerd van een vorstelijk hof naar een onbeduidend regionaal bestuurscentrum in een snelgroeiend rijk. De Bourgondiërs lieten zich nog minder in Den Haag zien dan de graven van het Henegouwse of Beierse huis. Filips de Goede en zijn opvolgers Karel de Stoute en Maria de Rijke bezochten het Binnenhof slechts enkele keren. Maanden, soms wel jaren was het grafelijk woonkwartier niet in gebruik en kenmerkte de oostzijde van het hof zich door rust en stilte.¹⁹

Op de weinige momenten dat de Bourgondiërs het Binnenhof met een bezoek vereerden, was het wel een drukte van belang en baadde het complex in ongekende pracht en praal. Zo beschikten de hertogen van Bourgondië over een uitgebreide en indrukwekkende hofhouding, die altijd met de landsheer meereisde. Wanneer de hertog in Den Haag was, betekende dat dus meteen een groot aantal gasten. Deze bezoeken gingen bovendien gepaard met uiterlijk vertoon en grote feesten. Zo werd de formele inhuldiging van Filips als graaf van Holland in 1433 gevierd met een riddertoernooi en een groots banket in de Grote Zaal. Ook bood de zaal onder Filips onderdak aan twee feestelijke zittingen van het kapittel van de ridders van het Gulden Vlies, in 1432 en 1456. In beide gevallen ging het daarbij om meerdaagse bijeenkomsten, met enkele honderden bezoekers.²⁰

Terwijl de oostzijde van het Binnenhof zich kenmerkte door leegstand en slechts tijdens de sporadische bezoeken van de landsheer tot leven kwam,

ontwikkelde de meer publieke westzijde van het complex zich ondertussen gestaag verder. Paradoxaal genoeg lag juist de afwezigheid van de graaf in Den Haag aan deze ontwikkeling ten grondslag. Vanwege de omvang van het Bourgondische rijk was een directe uitoefening van gezag door de landsheer immers niet meer mogelijk. Waar in de Beierse periode de politieke besluitvorming en rechtspraak nog grotendeels een persoonlijke aangelegenheid waren geweest, moesten Filips de Goede en zijn opvolgers meer en meer een beroep doen op lokale bestuurders. Zij streefden dan ook naar een politiek systeem waarbij het beleid weliswaar centraal werd bepaald, maar de uitvoering in de verschillende gewesten werd overgelaten aan lagere bestuursorganen.²¹

Nog tijdens het leven van Jacoba van Beieren liet Filips om die reden een stadhouder in Den Haag aanstellen. Deze stadhouder diende bij afwezigheid van de landsheer diens taken waar te nemen en zorg te dragen voor het dagelijks bestuur in het graafschap, al had hij geen toegang tot de grafelijke vertrekken. In plaats daarvan kreeg hij eigen ruimten toegewezen aan de uiterste westzijde, grenzend aan het Buitenhof. Hier, dicht bij het ridderhuis en de raadkamer, verrees in de loop der jaren een nieuw kwartier, dat ruim drie eeuwen lang zou dienen als woning van de Hollandse stadhouders en hun families.²² Daarnaast vormden de Bourgondische hertogen ook bestaande grafelijke instellingen om tot moderne bestuurlijke colleges. Zo zetelde vanaf ongeveer het midden van de vijftiende eeuw op het Binnenhof het zogenaamde Hof van Holland. Dit college was een voortzetting van de oude grafelijke raad, maar dan in een nieuwe gedaante en met meer zelfstandige bevoegdheden. Naast de stadhouder, die formeel voorzitter was van de raad, bestond het Hof uit acht andere raadsheren, veelal kanunniken van de Hofkapel. Gezamenlijk hadden zij bij afwezigheid van de landsheer het algemeen bestuur in Holland in handen. Daarnaast gold het Hof van Holland tot in de zestiende eeuw als het hoogste rechtsprekende orgaan in het graafschap en zou het in die hoedanigheid het voortouw nemen in talrijke spraakmakende rechtszaken.²³ De nieuwe landsheer hield ten slotte ook het toezicht op de financiën. Dit toezicht, dat tot die tijd de verantwoordelijkheid was geweest van de grafelijke trezorier, kwam in 1446 bij een speciale rekenkamer te liggen. Deze Rekenkamer van Holland of Grafelijkheidsrekenkamer hield voortaan niet alleen bij welke uitgaven er aan het hof plaatsvonden, maar tevens hoeveel inkomsten de verschillende grafelijke domeinen in het gewest voor de Bourgondische schatkist opleverden.²⁴

Zowel de Rekenkamer als het Hof van Holland werd ondergebracht in de directe nabijheid van de Grote Zaal, eerstgenoemde eerst in het voorportaal van het gebouw, maar aan het einde van de eeuw in een nieuw pand aan de noordzijde van de zaal. Het Hof van Holland kwam bijeen aan de achterzijde van de Grote Zaal, in het oude Rolgebouw. Dit gebouw, dat zijn naam ontleende aan de pleitrol van het Hof, zou voortaan niet alleen dienen als vergaderruimte voor de raadsheren, maar ook voor juridische processen op het Binnenhof. Enkel op momenten dat de landsheer in eigen persoon een rechtszetting voorzat, zoals bijvoorbeeld in het najaar van 1469 toen Karel de Stoute enkele weken in Den Haag verbleef, vond deze in de Grote Zaal zelf plaats.²⁵

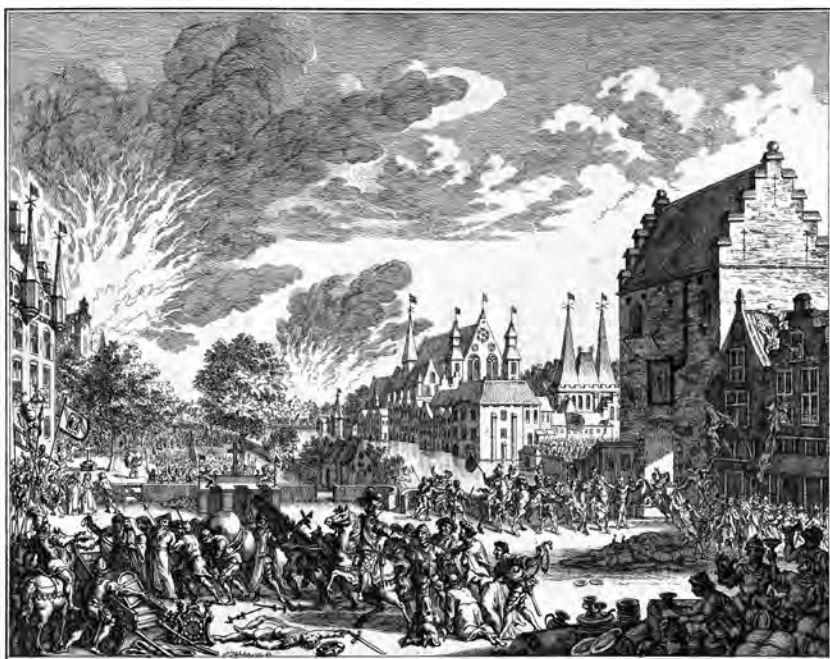
Hoewel het Binnenhof in de Bourgondische periode minder door de graaf zelf werd bezocht en in zekere zin slechts een van de vele hoven in een omvangrijk vorstendom was, boette de plek niet aan politieke betekenis in. Dankzij de instelling van bovenstaande bestuursorganen en de daarmee gepaard gaande bureaucratisering en professionalisering kreeg vooral de westzijde van het Binnenhof steeds meer het karakter van een bestuurscentrum.²⁶ Hier kwam nog bij dat de plek ook steeds belangrijker werd als een plaats van overleg. Dit overleg had aanvankelijk vooral het karakter van zogenaamde dagvaarten, waarbij afgevaardigden van de Ridderschap en de Hollandse steden door de graaf op het Binnenhof werden ontvangen. Tijdens deze ontvangsten stonden allerlei bestuurszaken op het programma, van kwesties inzake oorlog en vrede en de landsheerlijke financiën tot stedelijke beden en particuliere verzoeken. Aanvankelijk had vooral de adel een grote rol tijdens deze dagvaarten, naarmate de vijftiende eeuw vorderde nam de invloed van de steden echter toe. Het was ook in deze periode dat de naam 'Staten' als aanduiding voor deze afgevaardigden in zwang raakte.²⁷

Het overleg tussen de Staten van Holland en West-Friesland en de landsheer of diens stadhouder vond onregelmatig op het Binnenhof plaats. Mogelijk diende als vergaderzaal voor de bijeenkomsten de raadkamer in het ridderhuis, nabij het Stadhoudersplein. Hoewel er weinig informatie is over de vroegste ontmoetingen tussen het landsheerlijk gezag en de Staten, is het aannemelijk dat de bijeenkomsten aan de publieke zijde van het complex plaatsvonden. Dit zou ook de plaats zijn waar vanaf het einde van de zestiende eeuw de Staten in vergadering zouden komen.²⁸ In de late Middeleeuwen vonden deze Statenvergaderingen nog buiten de muren van het complex plaats. Gebruik van het Binnenhof bleef tot in de zestiende eeuw beperkt tot de landsheerlijke instellingen. Wanneer de Staten namens de

landsheer in Den Haag bijeen werden geroepen, kwamen zij samen in de Kloosterkerk op het Lange Voorhout.²⁹

Lang niet altijd vergaderden de Statenleden nabij het Binnenhof. Soms weken zij voor hun bijeenkomsten uit naar andere Hollandse steden of kwamen zij enkel voor overleg met de stadhouder naar Den Haag. Deels had dit ook te maken met de veiligheid in het graafschap. De centralistische en expansieve politiek van de Bourgondiërs en later de Habsburgers zorgde weliswaar voor een verankering van het bestuur in Den Haag, maar riep tevens weerstand op en wakkerde oude twisten weer aan. Met enige regelmaat trokken vijandelijke legers daarom op naar het bestuurlijk centrum van Holland en bedreigden de tamelijk weerloze stad. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw werd Den Haag zelfs in korte tijd meerdere keren ingenomen en geplunderd.

Een laatmiddeleeuws verdedigingswerk als het Torentje is waarschijnlijk ook in deze periode opgetrokken. Een aantal studies kiest voor het bouwjaar 1479, een jaar waarin de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer dreigden

De plundering van Den Haag door de Gelderse legerleider Maarten van Rossum in 1528. Achttiende-eeuwse gravure van Simon Fokke (collectie Rijksmuseum)

op te laaien en de toenmalige stadhouder Wolfert vi van Borselen langs de oostzijde van het Binnenhof een nieuw bolwerk liet optrekken ter verdediging van de meer westelijk gelegen grafelijke zalen en het woonkwartier.³⁰ Hetzelfde geldt overigens voor de nog altijd bestaande Gevangenpoort en de zogenaamde Hout- of Doelenpoort, die aan de andere zijde van de Hofvijver stond. Zij maakten deel uit van de buitenste muur van het Binnenhof en dienden niet alleen het grafelijk complex af te schermen van de buitenwereld, maar tevens de landsheerlijke bestuurders tegen diezelfde buitenwereld te beschermen.³¹ Dat het Binnenhof ondanks de nieuwe verdedigingswerken een kwetsbare plek bleef, bleek in 1528. Een strijdmacht onder aanvoering van de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum veroverde in dat jaar Den Haag en trok al plunderend en brandstichtend over het Binnenhof.³²

Op eigen benen

‘Het mooiste, rijkste en wellicht grootste niet ommuurde dorp van Europa’, zo omschreef de Italiaanse schrijver Lodovico Guicciardini de grafelijke residentie in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1567.³³ Nu stond Den Haag, en het Binnenhof in het bijzonder, er in het midden van de zestiende eeuw inderdaad goed voor. Na de desastreuze plundering van 1528 had keizer Karel v het complex in oude glorie laten herstellen en het grafelijk woonkwartier langs de Hofvijver zowaar uitgebreid en verfraaid. Hoewel Karel v net als zijn voorgangers nauwelijks in Den Haag zou verblijven, zou dit deel van het Binnenhof voortaan de naam ‘Keyserhof’ dragen.³⁴ De oudst bekende stadsgezichten van Den Haag, die uit dezelfde periode stammen, laten goed zien hoe het hof er in deze jaren uitzag. Net als tegenwoordig strekte het bestuurscentrum zich over de gehele lengte van de Hofvijver uit, van het Torentje in het oosten tot het Stadhouderslijk Kwartier in het westen. Binnen deze afbakening waren de Grote Zaal, de Hofkapel, het Rolgebouw en het Keyserhof de belangrijkste blikvangers. Aanzienlijke delen van het Binnenhof waren echter nog altijd onbebouwd en in gebruik als tuin, boomgaard, bleekveld of kaatsbaan. Al met al gaf het Binnenhof dan ook de indruk van een stadje binnen de stad. Het was een bonte verzameling grote en kleine panden uit verschillende eeuwen, afgewisseld met groen en met poorten, ophaalbruggen en grachten gescheiden van de buitenwereld.³⁵

Politiek en bestuurlijk bouwden de Habsburgse vorsten voort op het werk van hun Bourgondische voorgangers. De landsheren vertoonden zich nagenoeg nooit in Den Haag en bestuurden hun immense rijk veelal vanuit Brussel en later onder Filips II voornamelijk vanuit Madrid. De machtigste mannen op het Binnenhof waren gedurende de zestiende eeuw de stadhouder van Holland en de raadsheren van het Hof. Zij hadden het dagelijks bestuur en de rechtspraak in het gewest in handen en functioneerden als schakel tussen de landsheer en de Hollandse bevolking.³⁶ Toen deze bevolking zich in de jaren 1560 afkeerde van de centralistische politiek van de Habsburgers en een opstand begon tegen het landsheerlijke gezag, kwam het Binnenhof letterlijk en figuurlijk tussen twee vuren te liggen. Deze situatie maakte het onmogelijk om politiek te bedrijven binnen de muren van het complex. Voor zowel de opstandelingen onder leiding van voormalig stadhouder Willem van Oranje als de Habsburgse troepen onder leiding van de hertog van Alva was het onbeschermd Binnenhof een makkelijke prooi.

Toch zou het Binnenhof in deze beginjaren van de Opstand zijn politieke betekenis niet verliezen. Zodra de opstandelingen in het gewest de overhand kregen, kwam het complex weer als bestuurscentrum in aanmerking. Zo kozen de Staten van Holland, die inmiddels op eigen initiatief bijeenkwamen, Den Haag op 31 december 1578 uit tot hun vaste vergaderplaats. Als motief is wel aangevoerd dat de Staten niet in een stemhebbende stad wilden zetelen, omdat anders de schijn van partijdigheid zou kunnen ontstaan. Den Haag was in dit licht dus neutraal terrein.³⁷ Ongetwijfeld heeft echter ook de symbolische betekenis van de plek een grote rol gespeeld. Door zoveel mogelijk op oude voet verder te gaan probeerden de opstandige Staten hun claim het legitieme gezag te vertegenwoordigen kracht bij te zetten. Eenzelfde gedachte moet ook ten grondslag hebben gelegen aan de terugkeer van het Hof van Holland en de stadhouder. Hoewel de banden met de landsheer waren verbroken, keerden ook zij weer terug naar het Binnenhof en betrokken hun oude vertrekken in respectievelijk het Rolgebouw en het Stadhoudersplein aan de Buitenhofzijde.

Ondanks de oorlog zag het politieke leven er op het Binnenhof gedurende de jaren tachtig niet heel anders uit dan in de jaren voor de Opstand. Misschien het belangrijkste verschil met de Habsburgse tijd was dat de Staten nu niet langer heen en weer pendelden tussen Lange Voorhout en Binnenhof, maar definitief hun intrek namen in het pand in de uiterste noordwesthoek. Ook was de naastgelegen kapel aan de Hofvijver in 1580 ingericht voor de hervormde eredienst. De kanunniken, die eeuwenlang bestuurlijke

functies hadden vervuld, verdwenen tijdens de reformatie van het Binnenhof.³⁸ Aan het uiterlijk en de verdere inrichting van het complex veranderde voorlopig echter niet veel. Zelfs de vertrekken die tot dan toe aan de landsheer hadden toebehoord, bleven voorlopig onaangetast. Datzelfde gold voor de Grote Zaal, die nog altijd dienstdeed als ontvangstzaal voor formele gelegenheden. In deze zaal kwamen de opstandige Staten op 22 juli 1581 bijeen voor de ondertekening van het Plakkaat van Verlatinghe en om Filips II af te zetten als landsheer van de Nederlanden. Hoewel deze gebeurtenis in de latere historiografie soms mythische vormen heeft aangenomen, vond de ondertekening plaats in een reguliere vergadering waarbij ook andere zaken aan de orde kwamen. Dat het moment gezien kon worden als het begin van een nieuwe tijd, zou pas zeer geleidelijk duidelijk worden.³⁹

Aanvankelijk waren de Staten ook van plan een nieuwe landsheer aan te stellen en het politieke systeem zoveel mogelijk ongewijzigd te laten. De voorkeur ging uit naar Willem van Oranje. Na diens dood in 1584 richtte de aandacht zich vervolgens op kandidaten uit Frankrijk en Engeland, en in de winter van 1586 werd – na de weigering van de Engelse koningin Elizabeth I om de soevereiniteit op zich te nemen – uiteindelijk de graaf van Leicester met veel luister als nieuwe landvoogd op het Binnenhof ingehaald. Voor de gelegenheid waren er op het Buitenhof erepoorten geplaatst, werd er een ‘steekspel’ op de Hofvijver georganiseerd en in de Grote Zaal een uitgebreid feestmaal aangericht. Bovendien kreeg de kastelein van het Hof, die zijn lokalen had nabij het Torentje, de taak om de oude grafelijke woonvertrekken voor de nieuwe graaf in te richten en van schone lakens te voorzien.⁴⁰ Voor even leek het erop dat het grafelijke hofleven in Den Haag zou herleven.

Niets bleek minder waar. Vrijwel direct na zijn aantreden keerde Leicester de politiek op het Binnenhof de rug toe om zich in Utrecht te vestigen. De voortdurende animositeit tussen aan de ene kant de Staten van Holland onder leiding van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en aan de andere kant de nieuwe landsheer, maakte de samenwerking tussen de verschillende instellingen er bovendien niet beter op. Amper twee jaar na zijn aankomst in de Nederlanden bleek de politieke situatie zo verziekt, dat Leicester gedesillusioneerd naar Engeland terugkeerde en de opstandige gewesten opnieuw zonder landsheer zaten. Voor zowel Van Oldenbarnevelt als de jonge stadhouder van Holland, prins Maurits, was het vertrek van Leicester echter geen probleem. Integendeel, met de Engelsman buiten beeld zagen beide heren de kans schoon hun eigen positie en die van het gewest Holland in het algemeen te versterken. In de tien jaren die volgden,

Het Binnenhof en de Hofvijver gezien vanaf de Korte Vijverberg, met op de voorgrond prins Maurits omringd door familieleden en hoogwaardigheidsbekleders. Schilderij van A. van Breen uit 1618 (collectie Rijksmuseum, in bruikleen bij het Haags Historisch Museum)

keerden zij zich af van het idee van een landsheerlijk gezag en streefden zij in plaats daarvan naar de totstandkoming van een statenbond onder aanvoering van de Staten van Holland.⁴¹

De keuze om voorlopig geen nieuwe landsheer aan te stellen en verder te gaan als republiek had vanzelfsprekend gevolgen voor het gebruik van het Binnenhof. Zo diende men allereerst op zoek te gaan naar een nieuwe invulling van de voormalige landsheerlijke woonvertrekken. De voornaamste gegadigden om de vrijgekomen ruimte aan de oostzijde van het complex in te nemen, bleken al spoedig de Staten-Generaal. Deze vertegenwoordigende vergadering van afgevaardigden uit alle Nederlandse gewesten was voor het eerst in 1464 in Brugge bijeengekomen en sindsdien met enige regelmaat door de Bourgondische en Habsburgse landsheren geconsulteerd, voornamelijk inzake financiële kwesties. Hoewel op deze manier in de loop der jaren een blijvende vorm van vertegenwoordiging was ontstaan, kenden de Staten-Generaal lange tijd geen vaste vergaderplaats. In de eerste decennia hadden de bijeenkomsten vooral plaatsgevonden in de steden van Vlaanderen en Brabant. Naarmate de Opstand voortduurde en de zuidelijke gebieden aan de vijand verloren gingen, verplaatsten de zittingen zich noordwaarts naar Middelburg, Dordrecht, Delft en uiteindelijk Den Haag.⁴² In 1587 streken de Heren Hoog Mogenden voor het eerst neer in het oude Key-

serhof en nog geen zes jaar later vestigden zij zich definitief in de gebouwen aan de Hofvijver.⁴³

Door zich in het voormalige grafelijke woonkwartier te vestigen, profileerden de Staten-Generaal zich nadrukkelijk als de natuurlijke opvolgers van de landsheer. Binnen het nieuwe republikeinse bestel zouden zij de functie van de landsheer overnemen en de zorg dragen voor gemeenschappelijke zaken als oorlogvoering, buitenlands beleid en de financiën van de Unie. Toch moet de positie van de Staten-Generaal niet worden overschat. Zij mochten dan wel letterlijk de plek van de landsheer op het Binnenhof hebben ingenomen, hun politieke macht was lang niet zo groot als die van de Bourgondische of Habsburgse vorsten. In staatkundig opzicht waren zij ondergeschikt aan de regeringen van de afzonderlijke gewesten. Holland had, als rijkste en meest dichtbevolkte gewest, een doorslaggevende stem in de vergadering. Zonder de steun van deze provincie konden de Staten-Generaal weinig tot niets beginnen. Bovendien hadden de Staten van Holland de Heren Hoog Mogenden in de leegstaande vertrekken uitgenodigd. In zekere zin waren zij dus gastheer en waren de Staten-Generaal 'te gast'.⁴⁴

Al met al was er eind zestiende eeuw sprake van een enigszins bedrieglijke situatie. Het uiterlijk van het complex was sinds het begin van de eeuw vrijwel onveranderd en het gebruik van de gebouwen had schijnbaar nauwelijks wijzigingen ondergaan. Aan de westzijde van het complex zetelden het Hof van Holland, de Staten van Holland en de stadhouder nog op dezelfde plaatsen als in de landsheerlijke tijd. Ook de oostzijde van het Binnenhof had een vergelijkbare functie als voorheen. De bewoners van de gebouwen langs de Hofvijver waren geen hertogen of keizers meer, maar de plek was nog altijd de zetel van het federale gezag. Anderzijds waren de staatkundige verhoudingen op het Binnenhof drastisch veranderd. Waren de stadhouder en Staten voorheen slechts dienaren, of in het beste geval raadgevers geweest, nu de gewesten zich van hun landsheer hadden losgemaakt, was de macht van beide sterk toegenomen. Het centrale gezag, dat tijdens de Opstand zo fel was bestreden, was daarentegen juist flink uitgehold. In de Republiek der Verenigde Nederlanden lag de soevereiniteit bij de gewesten. Hoewel de Staten-Generaal zetelden in de voormalige vertrekken van de vorst, bevonden zij zich feitelijk in vrijwillige gijzeling bij de stadhouder en de Staten van Holland.⁴⁵

Het Binnenhof had tijdens de Republiek dan ook verschillende functies. Ten eerste was het complex het onbetwiste bestuurscentrum van de provincie Holland. Hier was de vaste vergaderplaats van de Staten van Holland en

zou ook het dagelijks bestuur over het gewest, de zogenaamde gecommiteerde raden, zetelen.⁴⁶ Bovendien had het complex met het Hof van Holland ook nog het belangrijkste rechtscollege van Holland binnen zijn muren. Ten tweede was het Binnenhof ook de residentie van de stadhouder. Deze had zijn macht inmiddels uitgebreid naar andere gewesten en stak zijn dynastieke ambities niet onder stoelen of banken. Zo bleef het stadhouder-schap in de praktijk voorbehouden aan de Oranjes en kreeg het ambt meer en meer een vorstelijk tintje.⁴⁷

Ten slotte was het Binnenhof vanwege de aanwezigheid van de Staten-Generaal ook het belangrijkste 'nationale' bestuurscentrum. Vooral in het internationale verkeer gold Den Haag als het politieke centrum van de Republiek. Zowel diplomaten als buitenlandse staatshoofden zouden vanaf het einde van de zestiende eeuw het Binnenhof bezoeken om hun belangen met de Staten-Generaal te bespreken. Daarnaast vonden in het kielzog van de Heren Hoog Mogenden ook andere vertegenwoordigers van het generale gezag hun weg naar het complex. Omstreeks 1600 zouden onder meer de Raad van State en de Generaliteitsrekenkamer hun intrek nemen in de noordoostelijke hoek van het complex en de functie van het Binnenhof als zetel van de federale macht versterken.⁴⁸

Pracht, praal en pronkzucht

De zeventiende eeuw was in Nederland een periode van buitengewone culturele en economische bloei, waarin de Republiek een vooraanstaande positie wist in te nemen op het wereldtoneel. Het was bovendien een eeuw die het aanzien van het Noord-Nederlandse cultuurlandschap drastisch veranderde. Met name in het voormalige graafschap Holland groeide de stedelijke bevolking enorm en verrezen overal gebouwen die de nieuw verkregen politieke macht en welvaart aan de buitenwereld toonden. Van het majestueuze stadhuis op de Dam in Amsterdam tot de paleizen van de Oranjes en de patriciërswoningen langs de grachten: niet alleen in de schilderkunst was de Gouden Eeuw zichtbaar, ook in de bouwkunst van de jonge Republiek kwam hij duidelijk tot uitdrukking.

Nu zou men in dit licht veronderstellen dat ook het Binnenhof in de zeventiende eeuw grootschalig verbouwd werd. Deze veronderstelling klopt echter slechts ten dele. Weliswaar werden veel vertrekken binnen het complex in deze periode aangepast, toch behield het Binnenhof grotendeels zijn

bestaande aanzien. Het bleef een bonte verzameling panden, gelegen rondom de middeleeuwse Grote Zaal. Dat er geen grootse ontwerpen voor een nieuw regeringscentrum in Den Haag werden gemaakt, had alles te maken met de gedecentraliseerde macht in de Republiek. Zoals gezegd, maakten sinds de Opstand verschillende machten op het Binnenhof de dienst uit. Ieder bezat zijn eigen deel van het complex, met zijn eigen specifieke politieke functie. Geen van de 'bewoners' was zodoende in staat plannen te ontwikkelen die verder reikten dan hun eigen kwartier. Wanneer de Staten van Holland, stadhouder of Staten-Generaal hun macht en welvaart aan de buitenwereld wilden tonen, konden zij dus niet meer doen dan hun bestaande vertrekken op het Binnenhof verfraaien, of desnoods uitbreiden in de hoogte.⁴⁹

Dit is dan ook precies wat er gebeurde. De eerste die zijn vertrekken onder handen nam was de stadhouder. Tot dan toe hadden de stadhouders enkel de beschikking gehad over een bescheiden woonkwartier, dat gelegen was boven de poort die naar het Buitenhof leidde en nauwelijks te onderscheiden was van de aangrenzende gebouwen van de Staten van Holland. In de ogen van prins Maurits sloot een dergelijke eenvoudige woning niet aan bij zijn leidende rol binnen de Unie. Reeds in 1592 gaf Maurits daarom de opdracht het Stadhouderslijk Kwartier ingrijpend te verbouwen en uit te breiden met onder meer een fraaie siertuin. Kroon op de verbouwing was een metershoge woontoren in de uiterste noordwesthoek van het complex. Deze 'Mauritstoren' was een staaltje architectonische propaganda die het groeiende aanzien van de prins van Oranje diende te onderstrepen. Het gebouw was een machtsymbool dat letterlijk alle andere panden binnen het complex in zijn schaduw plaatste.⁵⁰ Op de eerste verdieping van het gebouw bevond zich de raadszaal van de stadhouders. Op de hogere etages waren verschillende privévertrekken gelegen, waaronder slaapkamers. Hoezeer de Mauritstoren de stadhouderslijke macht representeerde, blijkt wel uit de vele afbeeldingen die in de zeventiende eeuw van dit deel van het Binnenhof gemaakt zijn. Op talrijke schilderijen en prenten uit die tijd zien we de Oranjes met op de achtergrond hun torenhoge woonvertrekken aan de Hofvijver. Op de bekende prent van de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt in 1619 zien we Maurits zelfs vanuit het raam van zijn toren de onthoofding van zijn grootste politieke rivaal gadeslaan.⁵¹

Gezien zijn symboolfunctie was het niet zo vreemd dat de Mauritstoren al snel een doorn in het oog werd van de tegenstanders van de Oranjes op het Binnenhof. Nadat de Staten van Holland in 1650 het besluit hadden ge-

De onthoofding van Van Oldenbarnevelt op het Binnenhof. Op de achtergrond zijn onder meer het stadhoudelijk kwartier met de Mauritsstoren (links) en de Hofkapel (rechts) te zien. Prent van Claes Jansz. Visscher uit 1619 (collectie Atlas van Stolk)

nomen om voorlopig geen stadhouder meer aan te stellen en het Eerste Stadhoudersloze tijdperk een feit was, lieten zij hun eigen kwartier dan ook zodanig aanpassen dat van een opvallend hoogteverschil met het naastgelegen Stadhoudersloze Kwartier geen sprake meer was. Architect Pieter Post kreeg onder andere de opdracht om het gebouw te vergroten en het plafond te verhogen tot aan het dak van de Mauritsstoren.⁵² De voornaamste en indrukwekkendste veranderingen die Post aanbracht, hadden echter betrekking op het interieur van het kwartier. Met name zijn ontwerp van de grote vergaderzaal van de Staten van Holland en West-Friesland was een huizenstukje. Niet alleen had de zaal een indrukwekkende omvang en een schitterend uitzicht over de Hofvijver, ook het rijk gedecoreerde plafond was bijzonder imponerend. Acht weelderige trompe-l'oeils wekten de illusie dat er openingen in het gewelf zaten met doorkijkjes naar de openlucht. Door deze openingen keken vertegenwoordigers van verschillende nationaliteiten nieuwsgierig naar binnen, alsof zij met grote belangstelling en enige jaloezie de beraadslagingen van de Staten van Holland volgden.⁵³ De schilderijen benadrukten op deze manier het belang van het gewest Holland voor de internationale gemeenschap in de zeventiende eeuw: wat de afgevaardigden hier besloten, ging de hele wereld aan.

Na de uitvoerige verbouwingen van de kwartieren van de stadhouder en de Staten van Holland konden de Staten-Generaal natuurlijk niet achterblijven. Als derde belangrijke bewoner van het Binnenhof beschikten zij nu

over verreweg de minst comfortabele behuizing. Ondanks de verbouwing begin zestiende eeuw stamden grote delen van het voormalige grafelijke woonkwartier namelijk nog uit de Middeleeuwen. De ruimten die de Staten-Generaal ter beschikking hadden, waren over het algemeen donker, benauwd en vervallen. Bovendien was het kwartier eigenlijk te klein voor het groeiend aantal ambtenaren van de Generaliteit.⁵⁴ De eerste jaren na de intrek van de Staten-Generaal op het Binnenhof stonden dan ook nog niet zozeer in het teken van de verfraaiing van de vertrekken, maar vooral in het teken van uitbreiding van het kwartier. In dit kader werd onder meer het laatste stukje tuin in de noordoostelijke hoek van het complex volgebouwd. De ruimte die daarmee beschikbaar kwam, kwam grotendeels in handen van de Raad van State. Dit college kreeg het merendeel van de nieuwe kamers toegewezen, alsmede het Torentje, dat bijna twee eeuwen lang dienst zou doen als woning van de kamerbewaarder van de Raad.⁵⁵

Met deze uitbreiding van het 'Generaliteitskwartier' was het gebrek aan werkruimten langs de Hofvijver voorlopig opgelost. Toch kon men nog altijd niet echt zeggen dat de Staten-Generaal over een imposant onderkomen beschikten. Sterker nog, door de aanbouw van de nieuwe panden was het rommelige karakter van de noordoosthoek alleen maar sterker geworden. Daarnaast bleef het interieur van het kwartier, zeker in vergelijking met dat van de Staten van Holland, erg eenvoudig. Pas in het laatste decennium van de Gouden Eeuw kwam er verandering in deze situatie, toen architect Daniel Marot de opdracht kreeg een deel van de vertrekken te verbouwen. Zijn aandacht richtte zich daarbij in de eerste plaats op de vergaderzaal van de Staten-Generaal en de naastgelegen ontvangstruimten, waaronder de zogenaamde 'Trêveskamer', waar begin zeventiende eeuw de onderhandelingen voor het Twaalfjarig Bestand waren gevoerd. Deze ruimten werden door Marot geheel opnieuw opgetrokken in een weelderige Lodewijk xiv-stijl, met monumentale schoorsteenstukken, goudkleurige ornamenten en talrijke allegorische schilderijen. Vooral de decoraties van de rijkversierde Trêveszaal, die als officiële audiëntieruimte voor buitenlandse gasten zou dienen, vormden voortaan een kleurrijk hoogtepunt in het verder nogal sobere kwartier.⁵⁶

De herinrichting van het Generaliteitskwartier door Marot markeerde het einde van de reeks verbouwingen op het Binnenhof in de Gouden Eeuw. Aan deze periode valt vooral op hoezeer de verschillende instellingen met de verbouwingen hun eigen status probeerden op te vijzelen. Dit alles gebeurde echter wel binnen de beperkte marges die de onderkomens op het

Binnenhof hun boden. De aanpassingen waren over het algemeen indrukwekkend en de decoraties weelderig, maar de schaal van de renovaties was bescheiden. Bovendien is opvallend dat de werkzaamheden zich vooral richtten op de inrichtingen van praktische ruimten, zoals vergaderzalen en woonvertrekken. Imponerende trappartijen of majestueuze troon- en balzalen, zoals die aan vele andere Europese hoven te vinden waren, ontbraken op het zeventiende-eeuwse Binnenhof.

Het was veelzeggend dat het enige omvangrijke gebouw dat wel vorstelijke allure genoot, de Grote Zaal, juist zijn politieke functie verloor tijdens de Gouden Eeuw. Vanaf het einde van de zestiende eeuw was de zaal in de eerste plaats een publieke ruimte. Boekverkopers, marskramers en andere kooplieden die niet lid waren van een plaatselijk gilde, gebruikten de zaal als vrijmarkt en boden hier allerhande waar aan, die varieerde van politieke pamfletten tot dagelijkse gebruiksvoorwerpen, zoals messen, spiegels en zelfs tandenstokers.⁵⁷ Vooral in de eerste jaren moet deze markt een rommelige indruk hebben gemaakt. In de loop van de zeventiende eeuw nam de reglementering toe en kreeg een beperkt aantal verkopers een kraam toegewezen. Op den duur zouden voornamelijk de boekverkopers overblijven.⁵⁸

Het feit dat de Grote Zaal voor zo'n lange periode dienst zou doen als een schijnbaar alledaagse markthal betekende niet dat de plek ook zijn historische betekenis verloren had. Zowel prins Maurits als de Staten van Holland aasden aanvankelijk op de imposante ontvangstzaal, die nu formeel onder het beheer van de Generaliteitsrekenkamer viel.⁵⁹ Beiden kwamen echter niet verder dan respectievelijk een handjevol feestelijke ontvangsten en de zitting van de Grote Vergadering van 1651. Net als de bovengenoemde verbouwingen, was de nieuwe functie van de Grote Zaal dan ook in de eerste plaats een gevolg van het ontbreken van een sterk centraal gezag. Geen van de machten op het Binnenhof leek in staat om de ruimte op te eisen. De enige politieke betekenis die de ruimte in de Gouden Eeuw wellicht nog kon worden toegedicht, was die van 'nationaal museum'. Gedurende de zeventiende eeuw en achttiende eeuw prijken namelijk boven in de zaal de tijdens de Opstand veroverde vaandels, zodat iedere bezoeker aan de hand van de gewonnen veldslagen de ontstaansgeschiedenis van de Republiek kon volgen.⁶⁰

Wanneer de bezoeker doorliep naar het einde van de Grote Zaal, kon hij een trap naar boven nemen die leidde naar het Rolgebouw en de zittingszaal van het Hof van Holland. De processen die in deze ruimte plaatsvonden hadden over het algemeen een openbaar karakter en konden door het aan-

wezige publiek vanachter een houten afscheiding worden gevolgd. Vooral tijdens geruchtmakende processen, zoals de zaken tegen Johan van Oldenbarnevelt of Hugo de Groot, moeten zij veel belangstelling hebben getrokken.⁶¹ De toeloop van nieuwsgierigen betekende niet dat het interieur van het Rolgebouw dezelfde grootschalige aanpassingen onderging als dat van de gebouwen langs de Hofvijver. Zo bleef het laatmiddeleeuwse karakter van de meeste zalen bewaard. Enkel de zogenaamde De Lairessezaal, aan de achterzijde van het gebouw, werd in 1688 door schilder Gerard de Lairesse geheel opnieuw gedecoreerd en voorzien van zeven allegorische schilderstukken die rechterlijke deugden verbeeldden.⁶²

Evenals het Rolgebouw en de Grote Zaal leek ook het derde belangrijke middeleeuwse gebouw op het Binnenhof in eerste instantie zonder al te veel aanpassingen de tijd te doorstaan. Hoewel de Hofkapel inmiddels was overgegaan naar de Waalse gemeente en het interieur sindsdien een stuk soberder was, had het kerkje weinig te lijden gehad onder de Beeldenstorm en ook grotendeels zijn oorspronkelijke gotische ontwerp behouden. Dat de kapel uiteindelijk toch volledig opnieuw zou worden opgetrokken, was dan ook in de eerste plaats het gevolg van het noodlot: in het jaar 1644 vatte het dak van het gebouw vlam en brandde de Hofkapel vrijwel tot de grond toe af. De herbouw, in strakke Hollands classicistische stijl, duurde vervolgens slechts twee jaar. In 1688 volgde bovendien een tweede verbouwing, waarbij de kapel met een tweede beuk aan de noordzijde werd uitgebreid en de bestaande noordwand door een zuilenrij werd vervangen.⁶³ Met deze verbouwing werd de oppervlakte van het gebouw verdubbeld, waardoor het onder meer plaats kon bieden aan de grote toestroom Hugenoten die na de herroeping van het Edict van Nantes uit Frankrijk naar Den Haag waren gevlucht en onderdak vonden in de inmiddels tot *Église Wallonne* omgedoopte kapel.⁶⁴ Naast de ambtenaren, diplomaten, marktkramers en bezoekers van de rechtbank vormden deze vluchtelingen een belangrijk onderdeel van de veelzijdige groep mensen die dagelijks het zeventiende-eeuwse Binnenhof bevolkte.

Oplopende spanningen

De herbouw van de Hofkapel was het omvangrijkste bouwproject op het Binnenhof in de zeventiende eeuw. Wanneer men echt architectonisch machtsvertoon wilde aanschouwen, diende men buiten het complex te tre-

den. Hier vond men de classicistische stadspaleizen als het Mauritshuis of het Huygenshuis en de imponerende logementen van steden als Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht. Deze stenen reuzen stonden in schril contrast met de meer pittoreske behuizing van de politieke instellingen op het Binnenhof en lieten zien waar de ware macht lag in de Republiek: bij de Hollandse steden en hun regenten. De politieke ontwikkelingen aan het begin van de achttiende eeuw brachten weinig verandering in deze situatie. De plotselinge dood van stadhouder-koning Willem III maakte de weg vrij voor het Tweede Stadhouderloze Tijdperk en holde het federale gezag over de Unie alleen maar verder uit. Pogingen om de staatsinrichting van de Republiek te hervormen en het gezag van de Generaliteit te versterken, zoals de door raadpensionaris Simon van Slingelandt georganiseerde Tweede Grote Vergadering in de Trêveszaal, mislukten vervolgens jammerlijk.⁶⁵

Wat betreft het uiterlijk en het gebruik van het Binnenhof was de eerste helft van de achttiende eeuw dan ook geen tijd van grote wijzigingen. Na een eeuw waarin elke politieke macht zijn kwartier had laten aanpassen en verfraaien, leek ieder nu zijn plaats binnen de muren te hebben gevonden. De afwezigheid van de stadhouder maakte de politieke spanningen binnen het complex bovendien minder. De behoefte om de ander in architectonisch of decoratief opzicht te overtreffen, scheen voorlopig niet meer te bestaan. Typerend is misschien dat de grootste verandering op het Binnenhof betrekking had op het gebruik van de Grote Zaal. Vanaf 1726 deelden de boekverkopers de ruimte met de Generaliteitsloterij, de voorloper van de Staatsloterij. Onder het luide gejoel van de toegestroomde menigten zouden hier met enige regelmaat de trekkingen van de loterij plaatsvinden. Sinds de jaren veertig bevond zich daartoe achter in de zaal zelfs een speciaal Theater der Loterij, een houten podium met daarop een metershoog rad.⁶⁶

Aan de relatieve kalmte die het Binnenhof in de vroege achttiende eeuw kenmerkte, kwam een einde in 1747 toen Franse troepen de Republiek binnenvielen en in heel het land een beroering ontstond die vergelijkbaar was met die in het Rampjaar. Net als in 1672 leidden de gebeurtenissen ook ditmaal tot een terugkeer van de stadhouder, zij het met nog meer politieke bevoegdheden dan voorheen. De nieuwe stadhouder, Willem IV, was nu stadhouder in alle gewesten van de Republiek en bovendien was zijn opvolging erfelijk verklaard. Waren de stadhouders voorheen nog gelijk of ondergeschikt geweest aan de Staten, vanaf het midden van de achttiende eeuw kreeg het ambt toch wel erg duidelijk monarchale trekken. Deze versterking van de politieke positie van de stadhouder vond vervolgens meteen

De trekking van de 'Hollantsche loterij' in de Grote Zaal van het Binnenhof aan het begin van de achttiende eeuw. Behalve het rad van de loterij zijn ook de veroverde vaandels en boekenstalletjes in de zaal goed te zien. Anonieme prent, ca. 1735-1737 (collectie Atlas van Stolk)

zijn weerslag in nieuwe plannen ten aanzien van het Stadhouderslijk Kwartier. Willem iv was namelijk niet van plan de bestaande zeventiende-eeuwse behuizing op het Binnenhof te betrekken. Niet alleen was deze tijdens het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk erg vervallen, ook de uitstraling van de gebouwen paste niet bij het nieuwe stadhouderschap. Vrijwel gelijk na zijn aanstelling gaf Willem iv daarom de bekende architect Pieter de Swart de opdracht een nieuw 'paleis' te ontwerpen dat zijn positie meer eer aan zou doen.⁶⁷

Het ontwerp dat De Swart vervolgens voorstelde, was inderdaad een vorst waardig en deed niet veel onder voor de 'echte' koninklijke paleizen in Frankrijk of Pruisen. Het was opgezet als een massief neoclassicistisch blok, met een brede façade aan de zijde van het Buitenhof, dat vrijwel het gehele bestaande Stadhouderslijk Kwartier diende te vervangen. Enkel de eeuwenoude stadhouderspoort, die de stadhouder het prerogatief verschaftte om het Binnenhof vanaf het Buitenhof te betreden, bleef als machtsymbool in het nieuwe ontwerp gehandhaafd. Vanbinnen bood het paleis verder de indeling die van een achttiende-eeuws paleis verlangd werd. Van audiëntiezaalen en antichambres tot slaapkamers, bibliotheken en galerijen: alle ruimten die het afwikkelen van de gewenste hofetiquette mogelijk maakten, waren aanwezig. Daarnaast bood het paleis ook nog eens een opvallend groot aantal toiletgelegenheden, een luxe die destijds ongekend was op het Binnenhof.⁶⁸

Van het grootse ontwerp van De Swart zou uiteindelijk niets terechtkomen. De Staten van Holland, die de financiering van het paleis dienden goed te keuren, voelden begrijpelijkerwijs weinig voor dergelijk machtsvertoon en stuurden aan op een bescheidener onderkomen. Nog voor Pieter de Swart zijn nieuwe plannen aan de Hollandse regering kon voorleggen, stierf Willem iv na een kort ziekbed op 22 oktober 1751. Met de dood van de stadhouder verdwenen de plannen voor het paleis snel in de la. Zijn enige zoon en erfopvolger, Willem v, was slechts drie jaar oud en voor diens voogd, Lodewijk Ernst van Brunswijk, had het bouwproject geen directe prioriteit. De hertog van Brunswijk bezat een voornaam stadspaleis op de hoek van het Plein en de Lange Poten en bevond zich dus reeds in het centrum van de macht. Net als de meeste andere gebouwen rondom het Plein was zijn woning bovendien luxer en imposanter van uiterlijk dan de meeste gebouwen binnen de muren van het complex.⁶⁹ Over de representatieve functie van zijn onderkomen hoefde 'de Dikke Hertog' zich geen zorgen te maken.

Pas nadat Willem v de volwassen leeftijd had bereikt en de gezinsuitbreiding van de stadhouderlijke familie begin jaren 1770 leidde tot een acuut ruimtegebrek binnen het Stadhouderskwartier, kwamen de nieuwbouwplannen voor het paleis weer uit de la. Ditmaal was het de Duitse architect en oud-assistent van De Swart, Friedrich Ludwig Gunkel, die de verantwoordelijkheid kreeg over de bouw van het nieuwe paleis. Zijn ontwerp voor het 'Prinzenschloss', dat het licht zag in 1775, voorzag niet langer in de afbraak van de gehele Buitenhofzijde, maar plaatste het paleis aan de zuidzijde van het Binnenhof, recht tegenover het kwartier van de Staten van Holland.⁷⁰

Dit gedeelte van het complex was tot dan toe een enigszins 'stille hoek' geweest, met onder meer de Landsdrukkerij, een koffiehuis en enkele particuliere woningen. Hoewel het paleis van Gunkel minder ontzagwekkend was dan het oorspronkelijke ontwerp van De Swart, had ook het nieuwe bouwplan zonder twijfel een vorstelijke uitstraling. Zo was het paleis weliswaar niet zo groots en hiërarchisch opgezet als sommige andere Europese paleizen, maar bezat het wel een aantal indrukwekkende ontvangstzalen, met name op de eerste etage. Hier vond men onder meer de grote eetzaal met uitzicht over het Binnenhof en direct daarachter gelegen de grote balzaal van het paleis. De privévertrekken waren afgeschermd van de buitenwereld, zodat de stadhouderlijke familie anders dan bijvoorbeeld de koning van Frankrijk in een betrekkelijk huiselijke sfeer in het paleis kon leven.⁷¹

Deze combinatie van grandeur en afzondering sloot goed aan bij de politieke stijl van het stadhouderschap van Willem v. Enerzijds was zijn positie vergelijkbaar met die van absolutistische vorsten elders in Europa. Dankzij het stadhouderlijke stelsel was zijn grip op de gewesten steviger dan ooit en ook het culturele leven aan het hof bloeide in de late achttiende eeuw als nooit tevoren.⁷² Verschillende vooraanstaande kunstenaars en wetenschappers, onder wie de muzikale familie Mozart, filosoof Denis Diderot en luchtvaartpionier Jean-Pierre Blanchard, verbleven in deze periode in de Hofstad en een bezoek aan het nieuwe stadhouderlijke paleis behoorde daarbij, getuige de *Guide ou Nouvelle Description de La Haye et de ses Environs*, tot de hoogtepunten. De aankleding van het paleis was in de ogen van de schrijver in elk geval bijzonder weelderig en smaakvol.⁷³

Anderzijds was Willem v niet bepaald een man van grote gebaren. Zijn beleid was behoudend en voorzichtig, en belangrijke bestuurlijke zaken liet hij het liefst over aan anderen. Het leek erop dat hij zich het liefst onttrok aan de groeiende politieke en economische problemen in de Republiek en

zijn ogen gesloten hield voor de toenemende weerstand tegen zijn stadhouderschap. Gedurende de kleine twintig jaar dat de bouw van het nieuwe paleis in beslag nam, verscherpten de politieke tegenstellingen binnen de Republiek zich namelijk in rap tempo. 'Patriotten' van uiteenlopende achtergrond verenigden zich in het laatste kwart van de achttiende eeuw in allerlei genootschappen en plaatsten zichzelf tegenover de meer behoudende aanhangers van de stadhouder en zijn bondgenoten in de gewestelijke regeringen. In 1786 liepen de politieke spanningen zo hoog op dat patriotten op verschillende plaatsen in het land de macht overnamen en de stadhouder en zijn gezin uit angst voor een revolutie uitweken naar Nijmegen.

Ook in Den Haag kwam het dat jaar tot ongeregeldheden, zij het in mindere mate dan op sommige andere plaatsen in de Republiek. Het belangrijkste incident speelde zich, niet geheel toevallig, af op het Binnenhof en had betrekking op de architectuur van het Stadhouderslijk Kwartier. Op 17 maart 1786 reden twee afgevaardigden van de Staten van Holland uit Dordrecht met hun koets door de stadhouderspoort en schonden aldus het stadhouderslijk privilege om de doorgang te gebruiken. Deze bewuste provocatie en symbolische schending van het stadhouderslijk gezag leidde meteen tot grote verontwaardiging bij een deel van de over het algemeen prinsgezinde Haagse bevolking. Het verhaal wil dat de pruikenmaker van de stadhouder, een zekere François Mourand, zich met gevaar voor eigen leven voor de koets wierp om te verhinderen dat deze het Binnenhof via de stadhouderspoort zou verlaten. Hij werd direct gevangengenomen en later door het Hof van Holland ter dood veroordeeld, een straf die later werd omgezet in levenslange opsluiting.⁷⁴

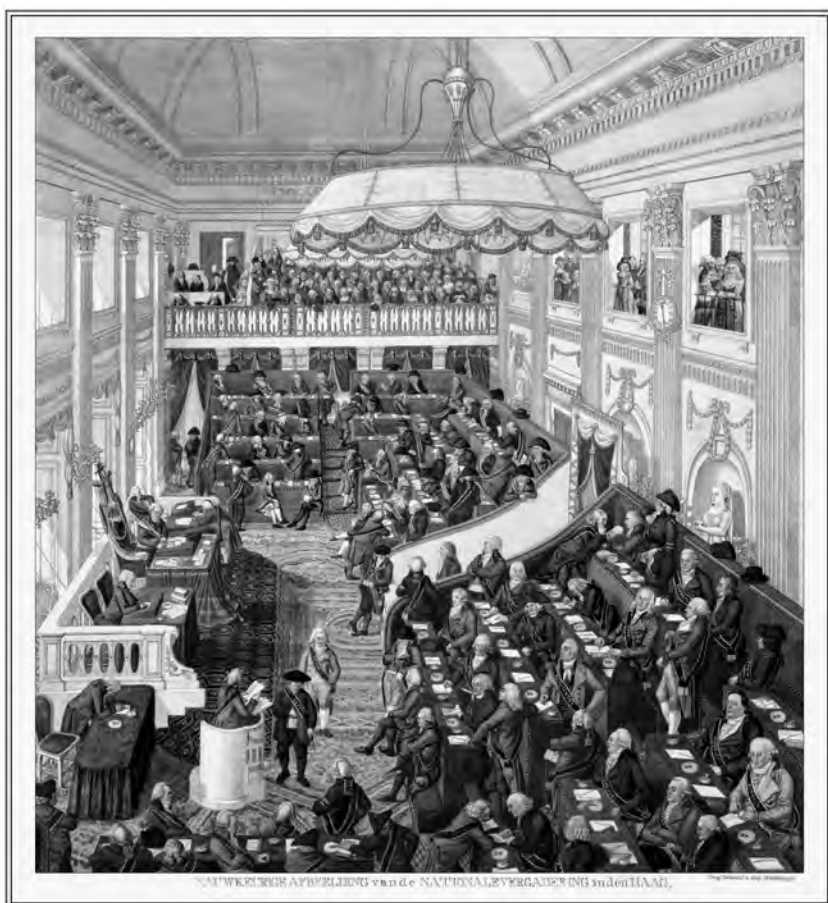
Gelukkig voor Mourand duurde de gevangenschap uiteindelijk nog geen jaar. In 1787 kon de stadhouder, na militaire interventie van de koning van Pruisen, terugkeren naar Den Haag en kwam de pruikenmaker weer op vrije voeten. Na het herstel van de stadhouderslijke macht leken de politieke spanningen in de Republiek af te nemen. Het hofleven op het Binnenhof nam weer zijn normale beloop en in 1793 kwam het nieuwe stadhouderslijk paleis gereed. Ruim veertig jaar nadat Willem IV was verheven tot erfstadhouder van alle gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden, bezat de prins van Oranje nu eindelijk een woning op het Binnenhof die overeenkwam met zijn nagenoeg vorstelijke status.⁷⁵ Voor wie nu het Binnenhof betrad, was het duidelijk waar de macht binnen het complex lag: niet aan de noordkant bij de Staten van Holland of de Generaliteit, maar aan de nieuwe zuidzijde, waar de imposante gevel van het stadhouderslijk paleis een nieuwe

schaduw over het voorplein wierp. De concurrentiestrijd tussen stadhouder, Staten en Generaliteit, die sinds de zestiende eeuw zo'n belangrijke impuls had gegeven aan de bouwactiviteiten op het Binnenhof, leek in het voordeel van eerstgenoemde beslecht.

Omwenteling en eenwording

Lang konden Willem v en zijn familie niet genieten van hun nieuwe behuizing op het Binnenhof. Toen Franse troepen in de winter van 1795 de Republiek binnenvielen en zonder moeite de Hollandse Waterlinie over trokken, waren slechts weinigen bereid hun leven voor de stadhouder in de waagschaal te stellen. Binnen korte tijd werd het land door de Fransen overlopen en moest de stadhouderlijke familie Den Haag opnieuw ontvluchten. Op 18 januari scheepte Willem v zich in op het strand van Scheveningen om vervolgens de rest van zijn leven in ballingschap door te brengen. Vanaf dat moment was het Binnenhof het terrein van 'Bataafse' revolutionairen en Franse soldaten. Zo streek het militaire gezag vrijwel meteen na de inname van Den Haag in het stadhouderlijk paleis neer en werden de voormalige woonvertrekken ingericht als hoofdkwartier en kazerne van het Franse leger. De verschillende zalen van het complex werden vervolgens stuk voor stuk ontdaan van hun interieur en de belangrijkste kunstschaten alsmede de voornaamste voorwerpen, zoals De Ruyters admiraalsstaf en Tromps zwaard, aan de nieuwe machthebbers overgedragen.⁷⁶ Voor het eerst in meer dan tweehonderd jaar stond het Binnenhof nu leeg en dreigde het zijn functie als bestuurscentrum van de Republiek te verliezen.

Niets bleek minder waar. Hoewel de bestaande politieke lichamen zoals de Staten van Holland en de Staten-Generaal vrijwel direct na de machts-overname van de Fransen werden ontbonden, zou Den Haag ook na de 'Bataafse Omwenteling' het onbetwiste politieke centrum van het land blijven. Op 1 maart van het jaar 1796 vond binnen de muren van het complex namelijk de eerste zitting van het nieuwe Bataafse parlement plaats, de Nationale Vergadering. Deze democratisch verkozen volksvergadering streefde, in navolging van haar Franse evenknie, naar een ingrijpende herziening van de staatkundige grondslag van de Republiek, vastgelegd in een Grondwet. Gedurende een periode van bijna twee jaren zouden ruim 120 afgevaardigden, afkomstig uit de gehele Republiek, zich naar het Binnenhof begeven om zich in vergadering te buigen over een nieuwe constitutie.⁷⁷

Een zitting van de eerste Nationale Vergadering in de voormalige balzaal van het stadhouderlijk paleis op het Binnenhof in 1796. Prent van George Kockers, 1797 (collectie Rijksmuseum)

Als vergaderzaal voor de bijeenkomsten van de Nationale Vergadering diende de Grote Balzaal van het nieuwe stadhouderlijk paleis. De keuze voor deze locatie was in de eerste plaats praktisch geweest. Geld voor nieuwbouw was er niet en met zijn buitengewone oppervlakte, hoge plafond en grote vensters bood de nieuwe zaal meer ruimte en comfort dan de vergaderzalen aan de Hofvijver of de nog uit de Middeleeuwen stammende grafelijke zalen. Klachten van de representanten over gebrekkige akoestiek en de beperkte capaciteit op de publieke tribunes bleven dan ook ongehoord.⁷⁸ Bovendien, wat was een krachtiger gebaar dan plaats te nemen in de meest

indrukwekkende zaal van het paleis van de verdreven erfstadhouder? Door uitgerekend deze ruimte voor hun bijeenkomsten uit te kiezen, lieten de revolutionairen geen twijfel over wie de nieuwe machthebber op het Binnenhof was. Dat zij hun oog hadden laten vallen op de Balzaal en niet op een van de bestaande vergaderzalen in het Generaliteitskwartier of het kwartier van de Staten van Holland, gaf bovendien aan dat zij nadrukkelijk wilden breken met het verleden. De Nationale Vergadering was geen voortzetting van de oude Statenvergadering, maar het begin van een nieuwe politieke orde op het Binnenhof. In dat opzicht was de keuze voor de zaal ook een symbolische zet.

Hoewel de Bataafse revolutionairen de architectuur van het Binnenhof gebruikten om hun agenda van verandering kracht bij te zetten, was van een echt radicale breuk op het gebied van de huisvesting van de politiek geen sprake. Juist het gegeven dat zowel het Franse opperbevel als de afgevaardigden in de Nationale Vergadering het complex bleven gebruiken, liet zien dat het oude grafelijke hof in Den Haag ook in de jaren direct na 1795 nog werd gezien als het bestuurlijke centrum van de Republiek. Blijkbaar had de plek in de afgelopen eeuwen dermate veel aanzien als regeringszetel verworven, dat de locatie geen onderwerp van discussie vormde. Althans niet zolang de Republiek nog haar federale karakter had. Hoe de visies op de huisvesting van de politiek in de nieuwe staat zich zouden ontwikkelen, bleef de vraag.

Voorlopig was de aandacht vooral gericht op de vormgeving van die staat. Na een staatsgreep begin 1798 zou de eerste ‘Staatsregeling’ een feit zijn en werd de Nationale Vergadering ontbonden. Ook in de daaropvolgende jaren bleef het echter politiek onrustig op het Binnenhof. Staatsgreep volgde op staatsgreep en het ene regime zat nog niet in het zadel of het andere diende zich reeds aan. Wat begonnen was als een democratisch experiment, veranderde begin negentiende eeuw langzaam in een centraal geleide bureaucratie. Het zou slechts een kwestie van tijd zijn voor het eenhoofdige gezag zich in het land zou aandienen.⁷⁹

Met de opheffing van de Republiek der Verenigde Nederlanden en de totstandkoming van de eenheidsstaat kwam er ook een voorlopig einde aan de bouwactiviteiten op het Binnenhof. De panden binnen het complex, die vanaf de late Middeleeuwen het bezit waren geweest van de afzonderlijke politieke en gerechtelijke instellingen, werden als het ware genationaliseerd en vielen voortaan onder het beheer van de nieuwe staat. De wedijver tussen de verschillende ‘bewoners’, die vooral in de zeventiende en achttiende eeuw zo’n belangrijke impuls had gegeven aan de verbouwingen op het

Binnenhof, viel daarmee weg. De nieuwe bewoners van het complex, voornamelijk ambtenaren van de na 1798 opgerichte 'agentschappen', hadden weinig te zeggen over hun huisvesting. Zij werden her en der in de gebouwen ondergebracht en moesten na een machtswisseling niet zelden weer verhuizen.⁸⁰ Aan comfort en verbetering van de werkruimten werd niet gedacht. Zolang de regering instabiel bleef en de schatkist nagenoeg leeg, kwamen de opbouw van een nieuw nationaal bestuur en het herstel van de economie op de eerste plaats. Aanpassing of onderhoud van de historische gebouwen op het Binnenhof had in de beginjaren van de negentiende eeuw simpelweg geen prioriteit.

Toen Lodewijk Napoleon Bonaparte in 1806 aantrad als vorst van het Koninkrijk Holland trof hij een complex aan dat slecht onderhouden was en ouderwets oogde. Belangrijkste blikvanger was nog altijd de vijfhonderd jaar oude Grote Zaal van Floris v, gebouwd voor een keizer die er nooit kwam en die de laatste jaren in gebruik geweest was als loterijzaal. Daarnaast stamden ook nog veel andere delen van het hof uit lang vervlogen tijden. Of het nu het massieve Rolgebouw was met zijn oude grafelijke zalen, de Gevangenpoort op het Buitenhof, het Torentje of de verschillende middeleeuwse kelders en kamers langs de Hofvijver: veel van de panden vonden hun oorsprong in het oude hof van de graaf van Holland. Die delen van het Binnenhof die niet uit de grafelijke tijd stamden, maar uit de zeventiende en achttiende eeuw, getuigden bovendien ook van een periode die inmiddels voorbij was. Met hun kleinschaligheid, eigen vergaderzalen en karakteristieke interieurs waren de voormalige kwartieren van de Generaliteit en de Staten van Holland onmiskenbaar producten van de republikeinse statenbond. Het enige gebouw dat nog enigszins modern en majestueus oogde, was het recent voltooide stadhouderlijk paleis. Al gaven de bescheiden omvang en ligging van het gebouw wel aan dat het hier om de woning ging van een prins wiens macht beperkt was.

Bij het aantreden van de eerste koning was het de vraag wat de toekomst voor het Binnenhof zou zijn. Dat het oude grafelijke hof zich had kunnen ontwikkelen tot een regeringscentrum van nationale en internationale betekenis was vooral het gevolg geweest van de eigenaardige staatsinrichting van de Republiek. Enerzijds refereerde de plek aan de laatmiddeleeuwse politiek, toen de landsheer het gewest nog samen met de Statenvergadering, de stadhouder en het Hof van Holland had bestuurd. Anderzijds weerspiegelden de verbouwingen van de laatste twee eeuwen juist het ontbreken van een centraal gezag en de unieke wijze waarop de macht in de Republiek ge-

deeld werd. Anno 1806 was van beide situaties echter geen sprake meer. De stadhouder, Staten en het Hof waren verdwenen en een nieuw centraal gezag had hun plaats op het politieke toneel ingenomen. Een wisseling van decor leek aanstaande.

Hofstad naast de hoofdstad, 1806-1840

Verval en restauratie

Behalve het door de verwoestende Kruitramp getroffen Leiden verviel geen stad in de Franse tijd zo sterk als de oude hofstad Den Haag. Van het mondaine leven in het ancien régime was aan het begin van de negentiende eeuw nauwelijks meer iets over. Overal in het straatbeeld was de armoede zichtbaar. De wegen en pleinen rondom het Binnenhof waren overwoekerd met gras en onkruid en bijna een tiende van de huizen was te bouwvallig om bewoond te worden. Iedere avond waren de kerken en kloosters van de stad overvol met mensen op zoek naar voedsel, warmte en een veilig dak boven hun hoofd. Iemand die de geschiedenis van de stad niet kende, zou moeilijk geloofd hebben dat deze plaats enkele jaren daarvoor nog een levendig politiek en cultureel centrum was, waar vorsten verbleven, filosofen flaneerden en een jonge Wolfgang Amadeus Mozart zijn eerste composities speelde. De stad die ooit het middelpunt van Europa was, was geen schim meer van wat zij ooit geweest was.¹

De vooraanstaande positie van Den Haag ten tijde van de Republiek had natuurlijk alles te maken met de verschillende politieke instellingen op het Binnenhof en de talloze bezoekers uit binnen- en buitenland die zij aantrokken. Of het nu de stadhouder was, de Staten-Generaal of de Nationale Vergadering, in de stad was het altijd een komen en gaan geweest van ambtenaren, afgevaardigden en ambassadeurs. Nadat keizer Napoleon zijn broer Lodewijk in 1806 had aangewezen als koning van Holland, was de situatie in Den Haag echter in korte tijd drastisch gewijzigd. Binnen enkele maanden tijd raakte het Binnenhof als bestuurscentrum uit de gratie en verloor de stad haar functie als het politieke hart van het land. Wat overbleef, was een vervallen provinciestadje zonder politieke of economische betekenis en waar enkel de façades van de gebouwen nog herinnerden aan het roemrijke verleden.

Nu was het vertrek uit Den Haag in het licht van de politieke cultuur van de vroege negentiende eeuw geen vreemde zet. Gedurende de achttiende eeuw had zich op veel plaatsen in Europa een sterke centralisering van de macht voorgedaan en waren de regeringen van landen als Frankrijk, Pruisen en Spanje al dan niet onder druk verhuisd van de oude vorstelijke hoven naar een meer stedelijke omgeving. Met de invoering van de trias politica werden bovendien de vertegenwoordigers van de verschillende machten in veel landen vaak niet alleen staatsrechtelijk maar ook fysiek van elkaar gescheiden. Vertegenwoordigende, uitvoerende en rechterlijke organen die voorheen vaak nog op één plek gevestigd waren, werden steeds vaker op verschillende plaatsen ondergebracht. Zo verlieten parlementen veelal de koninklijke hoven en kwamen voortaan bijeen in gebouwen die speciaal voor hun vergaderingen ontworpen waren.² Datzelfde gold voor de ministeries, de rekenkamers en de hoogste rechtscolleges. Ook zij kregen vaak hun eigen onderkomen op gepaste afstand van de koning en volksvertegenwoordiging.

Na de verdrijving van de Fransen uit Nederland was een terugkeer van de regering naar haar oude zetel op het Haagse Binnenhof dan ook allerminst vanzelfsprekend. Het veel grotere en rijkere Amsterdam was inmiddels benoemd tot hoofdstad van het land en had zodoende op papier een nog invloedrijkere positie binnen het land dan voorheen. Bovendien was na de vereniging van de Zuidelijke Nederlanden ook Brussel een geduchte concurrent geworden wanneer het ging om de huisvesting van de politieke macht. Gedurende een periode van vijftien jaar zouden koning, regering en Staten-Generaal beurtelings zetelen in Brussel en in Den Haag. Pas na de Belgische Opstand van 1830, toen Den Haag als enige regeringszetel van het land overbleef, zou het Binnenhof weer een onbetwiste plaats verkrijgen binnen de Nederlandse politiek.

In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van het Binnenhof centraal vanaf de komst van Lodewijk Napoleon op de Nederlandse troon tot aan het aftreden van koning Willem I. In het eerste deel zal worden onderzocht waarom Den Haag als regeringszetel begin negentiende eeuw zo snel in ongenade viel. Welke beweegredenen had de nieuwe overheid om met de traditie van regeren vanuit Den Haag te breken en welke ideeën over de relatie tussen plaats en politiek gingen hierachter schuil? In het tweede deel zal vervolgens gereconstrueerd worden hoe het Binnenhof na 1813 weer grotendeels in oude glorie werd hersteld en hoe bij deze herleving van de oude tijden elementen uit het ancien régime, de Franse tijd en de Restauratie de toon

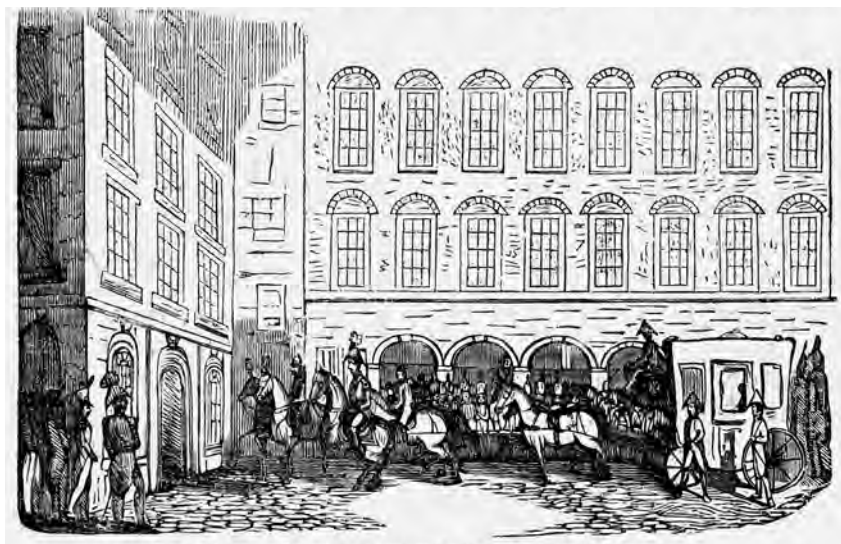
zetten voor de huisvesting van de politiek zoals wij deze tegenwoordig nog altijd kennen.

Een hoopvol onthaal

Bij het aantreden van de nieuwe vorst in 1806 hadden waarschijnlijk weinig mensen in het land rekening gehouden met de mogelijke verdwijning van de regering uit Den Haag. De voortdurende politieke strubbelingen tijdens de Bataafse Republiek hadden het aanzien van de regering en de stad weliswaar geen goed gedaan, maar de komst van Lodewijk Napoleon had de hoop op een terugkeer naar de gloriejaren in de Gouden Eeuw weer doen opleven. Bij het onthaal van de nieuwe koning had bovendien nog weinig erop gewezen dat hij zich niet in de stad wilde vestigen en zou breken met de eeuwenoude bestuurlijke traditie op het Binnenhof.

Nadat hij in het voorjaar door een delegatie van het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek in Parijs voor het koningschap was 'gevraagd', was Lodewijk vrijwel onmiddellijk naar Den Haag afgereisd, alwaar hij op 18 juni door de afgevaardigden van de regering en het stadsbestuur werd ontvangen.³ Uit de redevoeringen die bij de verwelkoming van de vorst werden uitgesproken blijkt dat er bij de Nederlandse bestuurlijke elite geen twijfel over bestond dat de koning de traditie van de stadhouders en Staten-Generaal zou voortzetten en eveneens in Den Haag zou resideren. Zo sprak een van hen over de stad als 'de lustplaats onzer aloude graven, [die] ten allen tijde de zetel van het opperbestuur was geweest' en prees hij zichzelf 'gelukkig in de verzekering' dat hij weldra ook de residentie van de nieuwe vorst zou zijn.⁴

Toen vijf dagen later de formele inhuldiging van Lodewijk Napoleon in Den Haag volgde, deed deze plichtigheid ook in veel opzichten denken aan de groots opgezette koninklijke intochten die in de zeventiende eeuw op het Binnenhof hadden plaatsgevonden. Net als bij intochten van de Engelse koningen Karel II en Willem III waren de toegangswegen naar het complex al enkele dagen van tevoren uitbundig versierd. Zo was er bij de ingang van het Binnenhof een reusachtige ereboog opgericht met talrijke allegorische decoraties die het nieuwe verbond tussen de koning en de Nederlanden uitbeeldden. Op andere plaatsen langs de route waren eveneens erebogen geplaatst, allemaal prachtig opgetuigd met bloemen en lantaarns. Ditzelfde gold voor de gebouwen rondom het Binnenhof. Ook zij

De aankomst van Lodewijk Napoleon op het Binnenhof, voorafgaand aan zijn inhuldiging in de voormalige balzaal van het stadhouderlijk paleis op 23 juni 1806. Anonieme prent, 1806 (collectie Haags Gemeentearchief)

waren verlicht en feestelijk versierd met slingers en bloemen. De Grote Kerk was zelfs geheel met lantaarns behangen, zodat de toren van de kerk 's avonds van ver buiten de stad te zien was. De publieke belangstelling voor de nieuwe koning was op de dag van de inhuldiging enorm. Toen Lodewijk met zijn koets arriveerde, werd hij van alle kanten door de massaal toegestroomde bevolking toegejuicht en toegezongen. Ook de soldaten die de koning op zijn weg naar het voormalige stadhouderlijk paleis escorteerden, deelden in de feestvreugde. Nadat zij Lodewijk bij het Binnenhof hadden afgezet, kregen zij door de bevolking verschillende lekkernijen aangeboden, zoals wijn, brood, kaas en pijptabak, en werd er tot diep in de nacht gezamenlijk feestgevierd.⁵ Van een onderkoelde relatie tussen Lodewijk Napoleon en de Haagse bevolking, waar verschillende auteurs in het verleden op hebben gewezen, was bij aankomst van de nieuwe koning dus nog geen sprake.⁶

Hoogtepunt van de inhuldigingsceremonie was de toespraak die Lodewijk Napoleon hield in de voormalige balzaal van het stadhouderlijk paleis. Behalve de leden van het Uitvoerend Bewind waren ook de belangrijkste vertegenwoordigers van het leger en de marine, de leden van de Staatsraad

en de verschillende afgevaardigden van de provincies en steden bij deze ceremonie aanwezig. Zittend op een troon in het midden van de zaal had Lodewijk zijn nieuwe onderdanen geprezen om hun 'deugd en eer' en hun verzekerd zich voortaan volledig te zullen wijden aan het welzijn van zijn nieuwe vaderland.⁷ Dat de toespraak juist in de oude balzaal van het Binnenhof plaatsvond, lag enigszins voor de hand. Niet alleen was het naast de Grote Zaal en de vergaderzaal van de Staten van Holland de enige ruimte binnen het complex van noemenswaardige omvang, tevens was dit de plek waar tien jaar eerder de eerste Nationale Vergadering bijeengekomen was en de grondslag was gelegd voor de nieuwe eenheidsstaat. Bovendien was het voormalige stadhoudelijk paleis eerder die dag, tezamen met alle gebouwen op het Binnenhof, omgedoopt tot *Palais Royal* en als woon- en werkpaleis aan de koning aangeboden.⁸

Of Lodewijk erg tevreden was met het Binnenhof als werkpaleis viel op dat moment echter al te betwijfelen. In zijn toespraak besteedde hij nauwelijks aandacht aan de historische plek, maar sprak hij wel opvallend veel over die andere belangrijke plaats in het land: de befaamde koopmansstad Amsterdam. Hij roemde Amsterdams belang voor de koophandel, prees zijn uitstraling op de rest van het land en liet op een gegeven moment zelfs expliciet weten de havenstad aan het IJ persoonlijk als de eigenlijke 'hoofdstad van het Koninkrijk' te beschouwen, om wel te eindigen met de zin 'Ofschoon De Haag altoos de Residentie des Souvereins blijve'.⁹

Deze laatste woorden lijken achteraf gezien vooral door Lodewijk te zijn toegevoegd om de feestelijke stemming onder de Haagse bevolking niet meteen te drukken. Een serieuze intentie op het Binnenhof te blijven was er vanaf het begin van zijn koningschap niet. Zo liet de koning op 1 augustus 1806, amper een maand na zijn aanvaarding van de troon, de opvallende zegetekenen uit de Tachtigjarige Oorlog die tweehonderd jaar lang de Grote Zaal van het Binnenhof hadden gesierd, overbrengen naar Amsterdam. Een gebaar dat blijk moest geven van zijn 'verknochtheid en genegenheid' jegens Amsterdam en waarmee hij hoopte dat de stad 'meer en meer de rang en het aanzien zou verkrijgen, welke haar toekwam'.¹⁰ Het was een symbolische zet. Niet alleen verdwenen op deze manier de laatste historische stukken van het Binnenhof in Franse handen, tevens werd de plek ontdaan van een deel van zijn geschiedenis. Weinig herinnerde er nog aan dat het complex sterk verbonden was met de ontstaansgeschiedenis van de voormalige Republiek.

Zelf zou de koning het Binnenhof vrijwel meteen de rug toekeren. Uit de

Vaandel ter gelegenheid van de overdracht van de zegetekenen uit de Grote Zaal op het Binnenhof naar de nieuwe hoofdstad Amsterdam. Anonieme vervaardiger, ca. 1807 (collectie Rijksmuseum)

uitgebreide briefwisseling van Lodewijk valt op te maken dat de vorst al meteen na zijn intocht de voorkeur gaf aan Huis ten Bosch, om vervolgens na een kleine maand Den Haag helemaal te verlaten en de rest van het jaar door te brengen op verschillende plaatsen in Duitsland. Van de vier jaar dat het koningschap van Lodewijk Napoleon duurde, zou hij uiteindelijk slechts een kleine zes maanden op het Binnenhof verblijven, van december 1806 tot mei 1807.¹¹ Ook de koningin, Hortense de Beauharnais, beleefde weinig vreugde aan de Hofstad. Ze voelde zich er erg ongelukkig, temeer daar kort na haar intrek in Den Haag, op 5 mei 1807, haar oudste zoon stierf aan difterie. Een verlies dat niet alleen de verdere relatie met haar man zou bepalen, maar ook die met het in haar ogen koude, winderige en treurige Den Haag.¹²

Gezien de voortdurende afwezigheid van de vorst in de Hofstad en zijn herhaaldelijke loftuitingen aan het adres van Amsterdam kwam een mogelijke verplaatsing van de regering naar een andere stad in het voorjaar van 1807 niet meer als een verrassing. De vraag was alleen nog wel of Lodewijk het zou aandurven om Den Haag te verruilen voor zijn gedroomde hoofdstad, of dat hij zou kiezen voor een nog meer centraal gelegen vestigingsplaats. Inmiddels had Lodewijk zijn oog laten vallen op de stad Utrecht, die met zijn ligging een ideale uitvalsbasis vormde voor zijn vele rondreizen. In

de zomer van 1807 kocht hij enkele fraaie woonhuizen aan de Wittevrouwenstraat, die hij liet ombouwen tot een enigszins geïmproviseerd stadspaleis. Kort daarna verhuisde hij met zijn gehele hofhouding naar de Domstad om aldaar de rest van het jaar te resideren.¹³ Al snel bleek echter dat ook dit regeringscomplex een tussenstation zou zijn: binnen een jaar werd het paleis in Utrecht weer verlaten en trok de koning alsnog naar het door hem zo bewonderde Amsterdam.

In het stadhuis op de Dam, dat tot dan toe het symbool van de decentrale macht in de Republiek was geweest en als meest imposante en representatieve gebouw van 'Holland' gold, zou de koning voortaan zijn hof houden en de meeste staatszaken regelen.¹⁴ Een enkele keer week hij nog uit naar Utrecht, paleis Het Loo of Paviljoen Welgelegen in Haarlem, maar deze paleizen dienden vooral als buitenverblijven. Gedurende zijn regering zou Amsterdam het enige bestuurscentrum van betekenis in de Noordelijke Nederlanden blijven.¹⁵ De stad was de schone lei waarop de geschiedenis van de nieuwe staat geschreven zou worden.

Het Binnenhof buitenspel

Door het vertrek van Lodewijk Napoleon naar Amsterdam raakte Den Haag in een rap tempo ontvolkt. Bijna alle ambtenaren, een flink deel van de aristocratie, magistraten en andere Hagenaars zouden in de periode 1807-1808 in navolging van de nieuwe koning de stad verlaten.¹⁶ Voor veel ambtenaren betekende dit vertrek uit Den Haag het afscheid van een plek waar zij vele jaren hadden gewerkt. Zo was bijvoorbeeld minister van Binnenlandse Zaken Johan Hendrik Mollerus nog secretaris van de Raad van State geweest onder stadhouder Willem v en had hij in die hoedanigheid tien jaar lang een kamer gehad in de schaduw van het Torentje. Ook veel andere belangrijke figuren in het landsbestuur, zoals minister van Justitie Felix van Maanen, minister van Financiën Alexander Gogel en diens rechterhand Elias Canneman, waren hun loopbaan op het Binnenhof begonnen of na de val van het ancien régime als patriots bestuurder in de historische panden terechtgekomen.¹⁷ Door de verhuizingsdrift van Lodewijk Napoleon waren zij nu gedwongen hun oude werkplekken op te geven en de koning te volgen naar zijn nieuwe residentie.

Dat veel ambtenaren het oude grafelijke hof met pijn in het hart verlieten, was overigens niet heel waarschijnlijk. De condities waaronder de me-

dewerkers van de verschillende departementen sinds het begin van de eeuw op het Binnenhof hadden moeten werken, lieten namelijk veel te wensen over. Kou, lekkage en slechte verlichting maakten de dagelijkse arbeid om de departementen er niet makkelijker op. Bovendien bestond er al enkele jaren een aanzienlijk tekort aan kamers binnen het complex. Tijdens de Baataafse tijd was het aantal ambtenaren op het Binnenhof bijna verdrievoudigd, van ruim honderd in de late achttiende eeuw tot een kleine driehonderd ten tijde van de komst van Lodewijk Napoleon.¹⁸ Velen hadden zich dan ook tevreden moeten stellen met kelders en zolderkamers die niet of nauwelijks geschikt waren als werkkamer.

Een van de vooraanstaande ambtenaren die te maken had gekregen met huisvestingsproblemen was de latere Nederlandse gezant in Berlijn, Johannes Goldberg. In zijn eerdere ambt als agent van het departement Nationale Economie was hij terechtgekomen in een ongelukkig gelegen uithoekje van het Binnenhof dat veel te klein was en bovendien bij bepaalde windrichtingen gevuld werd met een 'allerversmoredste rook'. Zijn bode-conciërge had het nog slechter getroffen met de huisvesting en moest met zijn gezin in een koude, vochtige kelder wonen, die voorheen als proviandkamer en opslagruimte was gebruikt. Goldberg klaagde dan ook stevast over 'een verblijf der ellende' en beweerde dat men over 'het gestel en de levensmanier van een Siberiër' diende te beschikken om de ongemakken van het pand 'te kunnen tasten en verdragen'.¹⁹ Van nostalgie of weemoed was bij het vertrek van de ambtenaren van het Binnenhof dan ook geen sprake. De meesten waren eerder blij dat ze het oude hof konden verlaten en hun departementen konden overbrengen naar een nieuwe locatie. Het feit dat het eeuwenoude complex hierdoor voor het eerst sinds de dertiende eeuw zijn functie als bestuurscentrum verloor en een eeuwenoude traditie verbroken werd, leek daarbij van ondergeschikt belang. Zonder al te veel protest werden meubels, kunststukken en andere interieurdelen uit de departementen weggehaald en de oude gebouwen op het Binnenhof verruild voor statige grachtenpanden in Utrecht en Amsterdam.

De burgers die in de stad achterbleven, roerden zich wel bij het verlaten van het Binnenhof. Al enkele weken nadat Lodewijk zijn hofhouding had overgebracht van Den Haag naar Utrecht verscheen er een anoniem pamflet dat de bevolking opriep in protest te komen tegen de verhuizing. De schrijver gaf in het vlugschrift vooral blijk van vrees voor de sociaal-economische gevolgen die het vertrek van het landsbestuur voor de regio Den Haag met zich mee zou brengen. Volgens hem was de stad onlosmakelijk

verbonden met haar functie als hofstad en kon zij niet voortbestaan zonder de aanwezigheid van de regering:

Alles kwijnt en treurt: De Haag is De Haag niet meer. Verlaten en ledig zijn de gebouwen, waar sinds zulk een groot aantal jaren eene vreugde en heil bren-gende levendigheid bespeurd werd. Die ledigheid, de stilte die dáár, die in ge-heel onze Stad heerscht; de algemeene neerslagtigheid zegt ons genoeg, dat de bestaansmiddelen van onze goede burgerij aanmerkelijk lijden en de onder-gang van velen op handen is.²⁰

De enige manier waarop de stad 'het bitter noodlot' bespaard kon worden, was door bij de koning aan te dringen 'dat de Vorstelijke Residentie bestendiglijk alhier [op het Binnenhof] gevestigd moge blijven'.²¹

Hoewel de snelle leegloop van Den Haag het punt van de schrijver onderstreepte, werd zijn mening niet algemeen gedeeld. Zo volgde kort na het verschijnen van het bovenstaande pamflet een reactie in de vorm van een briefwisseling tussen een inwoner van Den Haag en een inwoner van Middelburg, waarin met name de argumenten van de voorstanders van de verhuizing uiteengezet werden. Waar de inwoner van Den Haag in het pamflet wordt neergezet als iemand die zich vooral laat leiden door nostalgie, emotie en particularisme, komt de briefschrijver uit Middelburg over als een modern staatsburger die met rationele argumenten de tegenstanders van de verhuizing tracht te overtuigen.

Hij verdedigt de keuze van de koning om naar Amsterdam te verhuizen door te wijzen op het nationale belang en de staatkundige ontwikkelingen sinds 1795. Volgens hem was namelijk 'zoo lang in het land een foederatief gouvernement bestondt, geene hoofdstad nodig geweest, [omdat] in elke provincie de voornaamste stad de hoofdstad derselve en de residentie der provinciale regering was'.²² Alle steden in de Republiek waren dus min of meer aan elkaar gelijk geweest en hadden dezelfde rechten genoten. Om te voorkomen dat een van de steden binnen de Republiek de overhand zou krijgen was vervolgens gekozen om de afgevaardigden van deze gewestelijke regeringen te laten samenkomen in 'het dorp' Den Haag en hier de belangrijkste federale bestuursorganen te vestigen. Juist het feit dat Den Haag geen hoofdstad was, maakte de plaats de ideale zetel voor de centrale regering.²³

Sinds de federatieve structuur van de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw geleidelijk had plaatsgemaakt voor een eenheidsstaat was dit argument weggefallen en een enigszins anachronistische situatie ont-

staan. In het nieuwe Koninkrijk hoefde men geen rekening meer te houden met de onderlinge verhoudingen tussen steden en gewesten, maar diende men te streven naar een krachtig gecentraliseerd gezag, dat rustte op een sterke nationale economie. De keuze van Lodewijk Napoleon om juist Amsterdam tot hoofdstad van het Koninkrijk te maken, lag volgens de pamflet-tist dan ook zeer voor de hand. Van alle plaatsen in het land was Amsterdam immers verreweg de grootste en het bracht het meeste geld op voor de nationale schatkist. Bovendien was de regeringszetel in Amsterdam op een gunstiger plaats gelegen dan Den Haag, dat over minder goede toegangswegen beschikte en geen eigen haven bezat. In de ogen van de schrijver zou elke 'beminnaar van zijn Vaderland' dan ook moeten erkennen 'dat men tegen alle regelen eener gezonde Staatskunde gehandeld hebbe, door niet den zetel naar Amsterdam te verplaatsen'.²⁴

In het vervolg van zijn betoog laat de schrijver zien dat Lodewijk Napoleon met de verhuizing het Koninkrijk bovendien op gelijke voet plaatste met vele andere Europese staten. Immers, in vrijwel alle omliggende landen met een gecentraliseerd bestuur was de hoofdstad gelijk aan de grootste en machtigste handelsstad van het land. Zo waren steden als Londen, Lissabon, Stockholm, Kopenhagen en St. Petersburg al jaren lang tegelijk hoofdstad, handelsstad, regeringszetel en residentie.²⁵ Daarnaast hadden in de afgelopen jaren ook andere moderne staten hun regering naar de grootste centrale stad verplaatst: Versailles was als zetel vervangen door Parijs, het Escorial door Madrid en Potsdam door Berlijn.²⁶ In internationaal opzicht was de verplaatsing dus een uiterst logische, rationele zet: nu ook in de Nederlanden het fenomeen van centraal bestuur zijn intrede had gedaan, diende het landsbestuur de oude residentie te verlaten en zich te vestigen in de belangrijkste stad van het land. Een dergelijke locatie was representatief voor de moderne eenheidsstaat.

De argumenten voor de verhuizing zoals die in het pamflet naar voren waren gebracht, sloten hoogstwaarschijnlijk in grote lijnen aan bij de beweegredenen van de koning zelf. Hoewel Lodewijk tijdens zijn verblijf in Nederland de verplaatsing van het hof nooit uitvoerig heeft verklaard, heeft hij in retrospectief wel het een en ander over zijn keuze geschreven in zijn apologetisch getinte *Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande* uit 1820. Zo schrijft hij over Den Haag dat het weliswaar mooi gelegen was, maar verder geen enkele betekenis had behalve als zetel van de regering:

Vroeger was de residentie in Den Haag, een charmant stadje aan de kust, maar derhalve los van alle provincies, zonder haven, zonder handel en voor- namelijk bestaande uit bestuursinstellingen en ambtenaren.²⁷

Naar de mening van Lodewijk Napoleon was de situatie in Den Haag toereikend binnen het federatieve staatsbestel van de Republiek, maar onhoudbaar geworden in een tijd waarin de moderne eenheidsstaat de norm was. Niet alleen de schatkist van het land zou kunnen profiteren van een centraal gelegen en economisch sterke hoofdstad, ook zou een stad met een groot inwonersaantal een betere waarborg zijn voor de veiligheid van het Koninkrijk:

In de nieuwe situatie in Nederland was de verhuizing van het regeringscentrum naar Amsterdam niet alleen nuttig, maar van essentieel belang. Het Koninkrijk had de grootste en meest dringende behoefte aan uniformiteit, kracht en eenheid om de klappen van zijn machtige en begerige buurlanden het hoofd te bieden, en de regering te onttrekken aan de invloed van buitenlandse agenten, hun toezicht en de vele nieuwsgierige blikken die, zoals dat in een klein stadje gaat, te dicht bij de regering te vinden zijn.²⁸

Van plannen om naar het Binnenhof terug te keren, was van de kant van de regering dan ook geen sprake. Vrij snel na het vertrek van de laatste ambtenaren stelde de koning het voormalige stadhoudelijke kwartier en het kwartier van de Staten van Holland ter beschikking aan het departement van Oorlog, dat de vertrekken inrichtte als een militaire kweekschool voor ruim 1500 kwekelingen.²⁹ De overige delen van het complex werden verhuurd aan lokale verenigingen, stonden leeg of deden tijdelijk dienst als opslagplaats voor wapens en munitie. Daarnaast droeg Lodewijk zijn minister van Financiën Gogel op onderzoek te doen naar de gesteldheid van het Binnenhof en zijn bevindingen in een rapport aan hem te presenteren. Doel van dit onderzoek was om in kaart te brengen hoezeer de verschillende gebouwen nog bruikbaar waren en vast te stellen of er eventueel een andere invulling aan het complex te geven was.

De conclusies van Gogels rapport boden weinig hoop voor diegenen die zich nog sterk maakten voor een terugkeer van de regering naar het Binnenhof. De minister was namelijk van mening dat grote delen van het complex zodanig door de tand des tijds waren aangetast dat zij niet meer gebruikt konden worden. Met name de Grote Zaal, de achterliggende grafelijke zalen

en de gebouwen langs de oost- en zuidzijde vond hij dermate verouderd en vervallen dat hij schreef: 'Ik zoude mij bezwaard vinden aan Uwe Majesteit eenige voordragt tot derselver herstelling te doen, zelfs niet eens met oogmerk om die te behouden.' De enige oplossing die Gogel voor mogelijk hield was dan ook om 'het bedoelde gedeelte van het Paleis te doen demolieeren [...] aan den meestbiedenden te verkoopen [en] het plein hetwelk alsdan te voorschijn zou komen, waterpas te maken'.³⁰ Het had dus weinig gescheeld of alle middeleeuwse gebouwen op het Binnenhof waren afgebroken en er was een groot gat geslagen op de plaats van het huidige politieke hart van Nederland.

Dat de Ridderzaal er tegenwoordig nog altijd is en niet plaats heeft moeten maken voor een groot plein, was opmerkelijk genoeg in de eerste plaats te danken aan Napoleon Bonaparte. Ontevreden met het bestuur van zijn broer, verdreef hij in 1810 Lodewijk van de troon en lijfde het Koninkrijk Holland in bij het Franse Keizerrijk. Met het plotselinge vertrek van de koning waren de plannen voor de afbraak van het *Palais Royal* voorlopig van de baan. Napoleons oorlogsinspanningen namen na 1810 bovendien een dermate hoge vlucht dat het departement van Oorlog de gebouwen op het Binnenhof hard nodig had. Zo werd het voormalige Generaliteitskwartier de zetel van de hoogste militaire rechtbank van het land, de Hoge Militaire Vierschaar, en kregen de overige delen van het complex, inclusief de panden die tot dan toe gediend hadden als kweekschool, een bestemming als militair hospitaal.³¹

De komst van een groot hospitaal voor gewonde Franse soldaten in het midden van de stad leidde overigens al snel tot protesten bij de bevolking. De burgers, hoogstwaarschijnlijk onwetend van de eerdere sloopplannen, betreurden het feit dat het Binnenhof nu geheel afgesloten zou zijn voor publiek en klaagden dan ook dat de stad op deze manier nog meer zou veranderen in een 'verlaten oord'. Ook vreesden zij dat door de vestiging van het hospitaal 'hunne aanzienlijke eigendommen' enorm in waarde zouden dalen en de stedelijke volksgezondheid grote schade zou oplopen, 'daar de anders nogal tamelijk schoone verfrisschende vijver [...] weldra met *méphitique* dampen bezwangerd, zeer schadelijk voor de inademing zijn zullen'.³² Uiteindelijk bleken al deze pogingen vergeefs. Enkele maanden later werden de eerste zieken en gewonden in de vertrekken van het oude stadhoudelijke kwartier ondergebracht.

Ondanks de weigering van de keizer om gehoor te geven aan de klachten van de Haagse bevolking, moet het gedwongen aftreden van Lodewijk de

burgerij van de stad weer enige hoop hebben gegeven op een terugkeer naar de oude situatie. Zeker nadat begin maart 1811 Paleis Noordeinde werd ingericht als keizerlijke rechtbank, moet het besef gegroeid zijn dat de keizer de neergang wel eens kon keren.³³ Toen Napoleon op 24 oktober van dat jaar Den Haag tijdens zijn rondreis door de Nederlanden met een bezoek vereerde, werd dan ook alle moeite gedaan om de keizer te behagen en het aanzien van de stad wat op te poetsen. Hoewel de stad inmiddels een tamelijk troosteloze indruk maakte en de keizer na twee weken in Amsterdam slechts één dag in Den Haag wenste te blijven, werd er een ontvangst georganiseerd alsof er in de afgelopen jaren niets was veranderd en de stad nog altijd het middelpunt van Europa was. Menige versiering die vijf jaar eerder bij Lodewijks intocht was gebruikt, waaronder een paar gouden stadssleutels, kwam weer tevoorschijn, en om de ontvangst van nog meer glans te voorzien organiseerde de magistraat van de stad een uitgebreid banket met bal na afloop.³⁴

De festiviteiten konden de neerslachtige stemming in de stad niet verbloemen. Volgens het hoofd van de Amsterdamse politie Paul Etienne Devilliers, die de keizer begeleidde, was de ontvangst in Den Haag uiterst bedaard en werd er door de aanwezigen vooral gezwegen.³⁵ Daarnaast probeerde het stadsbestuur tijdens het diner op weinig subtiële wijze de keizer ertoe te bewegen de verplaatsing van het bestuur naar Amsterdam alsnog terug te draaien. Zo richtte 'maire' Isaac van Schinne zich zelfs rechtstreeks tot de keizer met het verzoek het 'generaal gouvernement' naar de stad te laten terugkeren.³⁶ Dat deze smeekmede van de burgemeester niet het beoogde resultaat behaalde, zou de volgende ochtend bij het vertrek van de keizer blijken. Hoewel Napoleon toegaf dat het weghalen van de belangrijkste bron van inkomsten uit de stad een 'stomiteit van zijn broer' was geweest en hij bereid bleek Den Haag de overigens weinig beduidende eretitel 'bonne ville de l'Empire' te verlenen, bleven verdere toezeggingen over een terugkeer van bestuursorganen uit.³⁷ De keizer zag geen aanleiding de veranderingen van zijn broer ongedaan te maken en Amsterdam zijn positie als belangrijkste bestuurscentrum van de Nederlanden te ontnemen. Sterker nog, Amsterdam gold voor de keizer zelfs als derde hoofdstad van het keizerrijk, na Parijs en Rome.³⁸ Nu het land was ingelijfd werden bovendien meer en meer onderdelen van het 'generaal gouvernement' aan de regering in Parijs overgedragen. Een verdere uitbreiding van bestuurlijke instellingen in het land viel daarom voorlopig ook niet te verwachten.

Alles wees erop dat het doek voor het Binnenhof als nationaal bestuurs-

centrum nu definitief gevallen was. Het oude complex, dat sinds de late Middeleeuwen het toneel was geweest van vergadering, bestuur en politieke strijd, bleef weliswaar bestaan als een tijdelijk onderkomen voor gewonde soldaten van het front, maar leek vooral bestemd om langzaam weg te kwijnen als een ruïne uit een vervlogen tijd. Zolang er vanuit de regering geen hernieuwde belangstelling kwam voor deze historische plaats zou het verval van de oude gebouwen zich voortzetten en bleef Den Haag een marginaal stadje in de schaduw van de andere Hollandse steden. Toen Gijsbert Karel van Hogendorp zich na jaren van omzwervingen in Den Haag wilde vestigen, schreef hij dan ook in zijn dagboek:

Ik ben teruggekeerd naar Den Haag met het doel een nieuwe woning te vinden. Op dit moment is er noch een hof, noch een regering. Den Haag is een ware rustplaats, waar ik in stilte de laatste jaren van mijn leven kan slijten.³⁹

De omwenteling van 1813

De woorden van Van Hogendorp geven op het eerste gezicht blijk van berusting en gelatenheid. Zonder aanwezigheid van het hof en de regering was Den Haag inderdaad weinig meer dan een goede plaats om een rustige dood te sterven. Daarbij kwam dat Van Hogendorp zelf al enige jaren op een dood spoor zat. Als fervent orangist en oud-pensionaris van Rotterdam had hij zich onder de verschillende Bataafse regeringen afzijdig gehouden van de politiek. In tegenstelling tot veel tijdgenoten had hij zich later ook niet ingelaten met het Franse bewind. Zo wees hij zelfs in 1811 de invitatie voor het banket ter ere van Napoleons bezoek aan Den Haag uit principiële overtuiging af. Sinds 1795 had hij een grauw bestaan geleid als ambteloos burger en het had er voor de buitenwereld alle schijn van dat de oud-politicus ook de rest van zijn leven aan de zijlijn van de politiek zou staan.⁴⁰

Eenmaal in zijn nieuwe huis aan de Kneuterdijk begon Van Hogendorp echter in het diepste geheim te werken aan plannen voor een nieuwe staatsinrichting en een mogelijke terugkeer van de Oranjes naar Den Haag. Deze plannen behelsden in de eerste plaats een nieuwe Grondwet, die voorzag in een verlicht koningschap. Wanneer het Franse gezag zou wegvallen, moest deze Grondwet het fundament vormen van een nieuwe staat met de prins van Oranje aan het hoofd van de regering. Met de ogen van de politieke elite vooral op Parijs en Amsterdam gericht, kon Van Hogendorp in Den Haag

in alle rust werken aan zijn staatkundige ontwerpen. In vrijwel volledige afzondering schreef hij in deze tijd aan zijn *Schets* voor een nieuwe Grondwet en verschillende andere stukken waarin hij een constitutionele monarchie voorstaat.⁴¹ Behalve deze staatsrechtelijke basis voor een nieuw bewind bereidde Van Hogendorp ook de praktische uitvoering van zijn plannen nauwgezet voor. Uit zijn *Gedenkschriften* blijkt bijvoorbeeld dat hij reeds enkele jaren voor 1813 begonnen was aan de opbouw van een netwerk van aanzienlijke mannen, die hij voornamelijk trof in de verschillende sociëteiten van de stad. Onder deze mannen waren veel vooraanstaande ambtenaren die wel hun steun aan het Franse regime hadden verleend, zoals Mollerus, Van Maanen en Canneman. Na de inlijving bij het Keizerrijk hadden zij hun ministeriële taken moeten neerleggen en waren ieder hun eigen weg gegaan. Zo had Mollerus zich aan de zijde van Napoleon geschaard en waren Van Maanen en Canneman naar Den Haag teruggekeerd om hun loopbaan op departementaal niveau voort te zetten.⁴²

Behalve met ervaren bestuurders onderhield Van Hogendorp ook nauw contact met enkele aanzienlijke personen met een meer militaire achtergrond. Zij zouden in het geval van een eventuele opstand tegen het Franse gezag zorg moeten dragen voor de ordehandhaving in de stad en zo een snelle, vreedzame machtswisseling kunnen bevorderen. Anders dan bij bovenstaande ambtenaren vertrouwde Van Hogendorp in dit geval niet op mannen die al eerder hun trouw hadden betuigd aan het Franse gezag. In plaats daarvan rekende hij vooral op personen die net als hijzelf gedurende de hele Franse tijd ambteloos waren gebleven, veelal fervente orangisten uit de voormalige Ridderschap, zoals de graaf Van Limburg Stirum, graaf Van der Duyn van Maasdam en jonkheer Repelaer van Driel.⁴³

Gesteund door deze groep van gelijkgezinde oud-militairen en ambtelijke 'windvanen' was Van Hogendorp verzekerd van een smal doch cruciaal draagvlak voor zijn plannen. Mocht er na het verdwijnen van het Franse gezag een machtsvacuüm in het land ontstaan, dan kon hij vanaf nu direct tot actie overgaan. Opvallend is dat onder de mannen die Van Hogendorp om zich heen verzamelde uiteindelijk maar weinig personen waren die buiten Den Haag actief waren of niet op een of andere manier met de Hofstad verbonden waren. Notabelen uit Amsterdam of andere delen van het land bleven, op een enkeling na, weg of waren hoogstens zijdelings bij Van Hogendorps plannen betrokken. Allereerst had dit natuurlijk praktische redenen, aangezien alle contacten via de oud-pensionaris zelf liepen en alle samenkomsten in en nabij zijn woning aan de Kneuterdijk plaatsvonden. Daar-

naast speelde ook mee dat slechts weinig bestuurders de durf en het vertrouwen van Van Hogendorp deelden. Zolang de Fransen op veel plaatsen nog stevig in het zadel zaten en de toekomst ongewis was, hield de bestuurlijke elite zich het liefst zoveel mogelijk afzijdig. Voorlopig was de oud-pensionaris dus aangewezen op zijn directe omgeving en bleef de coup poging in de eerste plaats een Haagse aangelegenheid.⁴⁴

Dat Van Hogendorp uiteindelijk in zijn opzet slaagde en de gebeurtenissen naar zich toe kon trekken, had niet alleen te maken met zijn grondige voorbereiding, maar evenzeer met de goede timing en het gebrek aan initiatieven in de rest van het land. Toen begin november 1813 de eerste berichten over Napoleons nederlaag in de Volkerenslag bij Leipzig en de terugtrekking van zijn legers Nederland bereikten, leidde dat vrijwel meteen tot onrust onder de bevolking. Op veel plaatsen gingen menigten de straat op om bij de plaatselijke magistraat om opheldering over de situatie te vragen en op verschillende plaatsen had het 'Vive l'Empereur' al plaatsgemaakt voor een 'Oranje boven'.⁴⁵ In de meeste Hollandse steden kwam het vervolgens tot rellen, waarbij in een aantal gevallen lokale ambtsdragers aan de kant werden geschoven ten faveure van meer Oranjegezinde bestuurders. Slechts op weinig plaatsen leidde deze beroering echter tot adequate actie. Zo bleef het grootste deel van de politieke elite in Amsterdam gedurende deze onrustige weken pal achter het Franse gezag staan. Veel notabelen in de hoofdstad leken zich vooral zorgen te maken over de vraag of de Franse soldaten in de stad zich wel net zo loyaal zouden opstellen. Toen op 13 november het Russische leger het oosten van het land was binnengevallen en de Franse troepen met gezwinde pas de hoofdstad verlieten, sprak oud-minister van Buitenlandse Zaken Willem Frederik Röell dan ook schande van deze houding en hoopte hij dat 'de zaak aan den Keizer in het ware daglicht zou worden gesteld'.⁴⁶ Blijkbaar was de angst voor rellen en bestuurloosheid in Amsterdam zo groot, dat men eerder geneigd was roomser dan de paus te zijn dan het lot in eigen hand te nemen.

Dit gold niet voor Van Hogendorp en de zijnen, die vrijwel direct tot handelen overgingen. Al in september hadden de sympathisanten van Van Hogendorp en andere Oranjegezinde inwoners van Den Haag een oproep gekregen om zich in het geval van plotselinge politieke onrust op een vooraf afgesproken plaats te verzamelen en daar nadere instructies af te wachten. Als verzamelpunt was daarbij gekozen voor een plek die zowel van strategische als symbolische waarde was, namelijk het Haagse Binnenhof. Hoewel de oude regeringszetel inmiddels extra goed bewaakt werd en Franse orde-

troepen het Binnenhof al enkele malen van mogelijke samenzweerders hadden ontzet, zou de omwenteling op deze historische plaats moeten beginnen.⁴⁷ Meteen na de Russische inval en nog voor alle Franse soldaten uit de stad vertrokken waren, had Van Limburg Stirum het complex daarom onder zijn gezag geplaatst en de daar aanwezige kanonnen en munitie – het Binnenhof had immers nog altijd een militaire functie – in dienst gesteld van de mannen die weldra het nieuwe bewind in de stad zouden vormen.⁴⁸ Nog voordat de Restauratie goed en wel begonnen was, vormde het oude regeringscentrum zodoende alweer het toneel van acties die bepalend zouden blijken voor de nationale politiek.

Nadat het Binnenhof en de rest van de stad in bezit waren genomen en Van Limburg Stirum zichzelf als de nieuwe gouverneur van Den Haag had aangesteld, raakten de gebeurtenissen in een stroomversnelling. Op 17 november sprak de gouverneur de beroemde door Van Hogendorp geschreven proclamatie uit: ‘Oranje boven. Holland is vrij. [...] De koophandel herleeft. Alle partijschap heeft opgehouden. Al het geleedene is vergeeten en vergeeven [...] De oude tijden komen wederom.’ Later op de dag volgde nog een tweede proclamatie, waarin vermeld werd dat ‘leden en ministers van de Oude Regering’ de volgende dag in het huis van Van Hogendorp bijeen zouden komen om daar de grondslag te leggen voor een voorlopig bestuur dat de omwenteling in goede banen zou leiden. Daarnaast zouden een dag later ook twee vooraanstaande Haagse edelen, Hendrik de Perponcher en Jacob Fagel, samen naar Engeland reizen met het doel de prins van Oranje terug te halen naar de Hofstad en hem zo snel mogelijk als de nieuwe soeverein aan de bevolking te presenteren.⁴⁹

De proclamaties van Van Hogendorp die gedurende november verschenen, werden behalve in Den Haag zelf ook in de overige delen van het land kenbaar gemaakt. Op deze manier hoopte men snel een breed nationaal draagvlak voor de nieuwe regering te creëren. Door in de teksten van de proclamaties voortdurend woorden te gebruiken als ‘herstel’ en ‘herleving’ en te verwijzen naar de regering van vóór 1795 schiep Van Hogendorp bovendien meteen het idee van een restauratie van het oude gezag. Een gedachte die niet alleen het gezag en de samenstelling van het Voorlopig Bestuur diende te legitimeren, maar zeker ook de plaats waar het zich gepresenteerd had. Immers, de enige manier waarop Den Haag zijn positie en functie als regeringszetel kon herwinnen, was door terug te grijpen naar de periode van voor de Franse tijd, toen het Haagse Binnenhof nog het onomstreden bestuurlijke centrum van de Republiek was.

Belangrijk was bovendien de band die het Huis van Oranje-Nassau van oudsher met de stad en haar bevolking had. Omdat de prinsen van Oranje als stadhouder ruim twee eeuwen lang op het Binnenhof hadden gewoond en ook talrijke andere paleizen in de stad bezaten, waren veel families in Den Haag op een of andere manier met Oranjes verbonden geraakt. Dit gold niet alleen voor de vooraanstaande adellijke families, zoals die van de mannen in het voorlopige bestuur, die veelal aan het hof hadden geleefd, maar ook voor winkeliers, ambachtslieden en andere beroepsgroepen in de stad die voor een groot deel van hun inkomsten van de stadhouder en het hofleven afhankelijk waren geweest.⁵⁰ Anders dan in bijvoorbeeld Amsterdam, waar grote delen van de bevolking in het verleden kritisch en meer ambivalent tegenover de Oranjes hadden gestaan, waren de inwoners van Den Haag over het algemeen zeer gesteld op de familie. Door in te spelen op het Oranjegezinde momentum dat in het kielzog van de terugtrekkende Fransen was ontstaan en prins Willem Frederik terug te halen naar de voormalige residentie, hoopten Van Hogendorp en de zijnen de band tussen de familie en de stad Den Haag te herstellen. Een onderneming die niet alleen het aanzien van de tijdelijke regering zou vergroten, maar tevens het prestige van de stad.

Dat ook de prins het belang van het momentum inzag, blijkt uit zijn snelle besluit om naar Den Haag terug te keren. Meteen nadat het gezantschap met De Perponcher en Fagel in Engeland was aangekomen en nog voordat de Franse troepen zich definitief uit Nederland hadden teruggetrokken, zette hij koers richting de Hofstad om zich bij het nieuwe voorlopige bestuur te voegen. Dat voorlopige bestuur had zichzelf inmiddels, nadat steun van andere oud-regenten was uitgebleven, uitgeroepen tot een Algemeen Bestuur onder leiding van Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam en bereidde de terugkeer van de prins voor.

De prins landde uiteindelijk op 30 november 1813 op het strand van Scheveningen. Bij zijn aankomst in de Hofstad stroomde de bevolking van de stad in groten getale toe om de prins van Oranje te verwelkomen. Vooral toen Willem op het balkon van het woonhuis van Van Limburg Stirum verscheen en daar de beroemde woorden sprak 'weldra zullen de oude tijden herleven', dromde de massa op het Lange Voorhout samen.⁵¹ Na vervolgens Van Hogendorp, die door ziekte aan zijn bed gekluisterd was, thuis op de Kneuterdijk bezocht te hebben, werd de prins ondergebracht in het nabijgelegen huis van baron Collot d'Escury. Deze Oranjegezinde buurman van Van Hogendorp was enkele dagen eerder uit angst voor Franse reper-

Prins Willem Frederik, de latere koning Willem I, wordt ontvangen in het huis van graaf Van Limburg Stirum aan het Lange Voorhout op 30 november 1813. Prent van David van der Kellen, ca. 1863 (collectie Atlas van Stolk)

cussies naar Engeland gevlucht en had zijn huis onbeheerd achtergelaten. Hier kon de prins dus audiëntie houden tot er een nieuw paleis voor hem gereed was.⁵²

Over een mogelijke terugkeer naar het oude stadhoudelijke kwartier of een van de andere voormalige paleizen van de Oranjes werd op dat moment nog niet gesproken. Zowel de ruimtes op het Binnenhof als de meeste overige huizen die de familie in en rondom Den Haag had bezeten, bevonden zich in een dusdanig vervallen toestand dat zij niet onmiddellijk door de Oranjes betrokken konden worden. De jaren van verwaarlozing en het gebruik als hospitaal, rechtbank of kazerne hadden in de meeste paleizen hun sporen achtergelaten.⁵³ Bovendien was de positie van de prins van Oranje gedurende deze eerste dagen nog allesbehalve zeker. Hij had de steun van het Algemeen Bestuur, de Haagse bevolking en de Engelse regering, maar van een algemeen erkend koningschap was nog geen sprake. Zolang zijn soevereiniteit nog niet was vastgelegd en het gevaar van een terugkeer van het Franse leger nog niet geweken, was de keuze voor een nieuw paleis dan ook enigszins voorbarig.

De schaduw van Amsterdam

Erkenning van het nieuwe gezag had voorlopig de prioriteit, zowel van de prins als van de leden van het Algemeen Bestuur. Het was daarbij vooral van belang dat ook de stad Amsterdam de zoon van de laatste stadhouder als nieuwe machthebber in het land zou omarmen. Behalve de grootste en economisch machtigste stad van het land was Amsterdam immers ook enige jaren de formele hoofdstad geweest en een machtsfactor waar ook het nieuwe bestuur rekening mee diende te houden. Hoewel het bestuur van de stad tijdens de terugtrekking van de Fransen niet heel doortastend had opgetreden, had het wel de wens uitgesproken dat Amsterdam ‘gelijk vanouds’ de hoofdstad van het Koninkrijk zou blijven.⁵⁴ Mocht de bevolking van Amsterdam het gezag van het Algemeen Bestuur in Den Haag niet erkennen, dan zou dat het aanzien van de nieuwe regering zeer schaden en de politieke onrust in het land vergroten.

Nog op de middag dat Willem Frederik voet aan wal had gezet, was Caneman, die als secretaris van het Algemeen Bestuur optrad, daarom naar Amsterdam afgereisd om voorbereidingen te treffen voor een intocht van de beoogde vorst in de hoofdstad.⁵⁵ Het plan was dat de prins door de bevolking niet alleen als een verloren zoon zou worden onthaald, maar tevens als de nieuwe vorst der Nederlanden. De Leidse hoogleraar Joan Melchior Kemper, die door Van Hogendorp nauw bij de omwenteling betrokken was, zou hierbij het voortouw nemen door de prins ter plekke uit te roepen tot soeverein vorst. Wanneer Amsterdam dan eenmaal de nieuwe vorst geaccepteerd had, zouden Van Hogendorp en de zijnen vervolgens naar ieder gewest van het land een afgevaardigde sturen ‘om dezelve, naar voorbeeld van Amsterdam, onder het Algemeen Bestuur te verenigen’.⁵⁶

De intocht vond uiteindelijk plaats op 2 december 1813, slechts twee dagen na de landing in Scheveningen. Volgens Van Hogendorp gebeurde alles in die dagen in zo’n haast en geestdrift dat zelfs voor insiders niet precies duidelijk was wat er te gebeuren stond. Zo zouden enkele Amsterdamse magistraten zich nog op de dag van de intocht hebben afgevraagd of zij nu stadhouder Willem VI of zijn zoon Willem VII binnenhaalden.⁵⁷ Ondanks – of misschien juist dankzij – deze onduidelijkheid, verliep de dag precies zoals het Algemeen Bestuur hem gewent had: de bevolking onthaalde de prins met zo veel enthousiasme dat hij met zijn gevolg met moeite het paleis op de Dam kon bereiken. Toen Kemper vervolgens vanaf het balkon zijn proclamatie had uitgesproken en Willem Frederik publiekelijk verklaarde

de aangeboden soevereiniteit te willen aanvaarden, zou bovendien van alle kanten 'een onophoudelijk gejuich' geklonken hebben.⁵⁸

Interessant genoeg bestond de eerste soevereine daad van de nieuwe vorst Willem I erin het paleis op de Dam, dat door de Franse bezetter 'zo schandelijk aan de stad was ontnomen', aan de bevolking terug te geven.⁵⁹ Met deze teruggave, die overigens plaatsvond op advies van Van Hogendorp, maakte de vorst een gebaar van goede wil van de regering aan de stad Amsterdam. Bovendien paste het herstel van het gebouw als stadhuis uitstekend binnen het idee dat met de terugkeer van het Huis van Oranje de oude tijden zouden herleven: hoewel hij met de toevoeging 'de Eerste' duidelijk aangaf geen stadhouder meer te zijn, zou Willem net als zijn voorvaders tijdens het ancien régime in Den Haag resideren en van daar uit met zijn nieuwe regering het land besturen. Het moest duidelijk zijn dat zijn toekomstige status als soeverein vorst daar niets aan zou veranderen. De magistraten van de stad Amsterdam reageerden uiterst verheugd op de teruggave van hun stadhuis en vonden dat de vorst met deze genereuze daad blijk gaf van bijzondere 'achting en toegenegenheid' jegens de stad.⁶⁰

De weg leek daarmee vrij voor een herstel van de traditionele rolverdeling, waarbij Amsterdam weliswaar de grootste en economisch belangrijkste stad van het land was, maar Den Haag de primaire regeringszetel. Met hun goede gebaar hadden de prins en Van Hogendorp echter gerekend buiten de wil van de Britse regering, die sinds het vertrek van de Fransen de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden wenste te bepalen. Zo rapporteerde de Britse gezant graaf Clancarty, die in het kielzog van de prins vanuit Londen was meegereisd, dagelijks over de gebeurtenissen aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, graaf Castlereagh. Uit hun correspondentie in de dagen na de intocht blijkt dat vooral laatstgenoemde niet blij was met de gang van zaken. Castlereagh vreesde dat de bevolking van Amsterdam door het ontbreken van de vorst nog wel eens vervreemd kon raken van het bestuur in Den Haag, zodat de jonge eenheidsstaat zou vervallen in tweedracht en particularisme. Volgens hem was het dan ook in het landsbelang wanneer Willem I enkele maanden van het jaar in Amsterdam zou verblijven. In een brief aan Clancarty drong hij aan de zaak met de nieuwe vorst te bespreken:

I have to request that your Excellency will submit for His Serene Highness' consideration whether the best effects might not be expected to result from an intimation being given, that His Serene Highness intended to pass some

portion of each year in that city [Amsterdam], which from its wealth and consideration must possess the most important influence over the opinions of the whole nation.⁶¹

Evenals Lodewijk Napoleon was dus ook Castlereagh van mening dat de eenheidsstaat erbij gebaat was wanneer de meest welvarende en invloedrijke stad van het land de regering zou huisvesten, of dan tenminste de voornaamste vertegenwoordiger van de regering. Het stadhuis op de Dam gold voor hem bij uitstek als representatief onderkomen. Juist door in dit indrukwekkende gebouw midden in de stad plaats te nemen kon de monarchie zichtbaar maken hoe de machtsverhoudingen tussen het lokale en nationale gezag voortaan lagen en zich profileren als het centrale bestuursorgaan van het nieuwe Koninkrijk. Met de stedelijke bevolking zo nabij en de belangrijkste handelshuizen en banken in de directe omgeving was de afstand van de vorst tot het volk en de nationale economie bovendien klein en kon hij het land welhaast persoonlijk behoeden voor de verdeeldheid die de Republiek eerder tot prooi voor de Fransen had gemaakt.

Willem I bleef echter terughoudend wanneer het aankwam op een dergelijk statement. Gesteund door zijn adviseurs, die meenden dat de vorst zich diende te onthouden 'eenige voorslag omtrend het Paleys van Amsterdam te doen', hield hij vast aan het discours van 'herstel' en aanvankelijk stond hij zelfs afwijzend tegenover de Britse adviezen.⁶² Hij liet Clancarty weten het uiterst bezwaarlijk te vinden om het zojuist teruggegeven stadhuis nu alweer voor eigen gebruik op te eisen. Bovendien zou een verhuizing naar Amsterdam waarschijnlijk meer associaties oproepen met de Franse tijd dan met het gewenste beeld van een restauratie van het oude gezag.⁶³ Amsterdam mocht dan weliswaar de hoofdstad van het Koninkrijk zijn, maar Den Haag zou zijn oude functie van residentie en regeringszetel terugkrijgen. Pas na langdurig aandringen van Britse zijde toonde de vorst meer bereidheid om naar Castlereaghs argumenten te luisteren. Toen vervolgens bleek dat het stadsbestuur van Amsterdam financieel niet goed bij machte was om zijn voormalige raadhuis te onderhouden, zagen de Britten hun kans om tot een compromis te komen: in overleg met het stadsbestuur werd besloten dat het raadhuis in het bezit van de stad zou blijven, maar het in de praktijk dienst zou blijven doen als koninklijk paleis.⁶⁴ Op deze manier hoefde de stad het raadhuis niet af te staan en kon de vorst toch gebruikmaken van het pand.

De vraag of Willem I het stadhuis op de Dam ook daadwerkelijk als resi-

dentie zou gebruiken bleef vooralsnog onbeantwoord. De regering riep eind december 1813 een speciale hofcommissie in het leven om de verschillende mogelijkheden tot huisvesting van de vorst te onderzoeken en hun bevindingen aan de regering te presenteren. Daarnaast werd de architect Bartold Ziesenis, die eerder in dienst was geweest van Lodewijk Napoleon, aangesteld als 'architect des konings'.⁶⁵ Zodra bekend zou worden waar de vorst en de regering zouden zetelen, zou hij de verantwoordelijkheid dragen voor eventuele nieuwbouw en renovatie. Tot die tijd verbleef de vorst in Den Haag en zou hij van daar uit zijn staatszaken regelen.

In de eerste maanden van 1814 ontwikkelde de stad zich vervolgens langzaam weer tot een centrum van het nationale bestuur. Zo keerden de ministeries weer naar Den Haag terug en nam ook de entourage van de vorst geleidelijk toe, zeker nadat op 9 januari ook de weduwe van stadhouder Willem v, Wilhelmina van Pruisen, feestelijk in Den Haag was binnengehaald, waarbij haar koets onder veel bekijks door mannen uit de Haagse bevolking werd voortgetrokken.⁶⁶ Toch was van een werkelijk herstel van de situatie van voor 1806 in deze wintermaanden geen sprake. Aanzienlijke delen van het land stonden nog onder Frans gezag en het nieuwe bestuur kon slechts mondjesmaat worden uitgebouwd. Voorlopig bestond de nationale overheid in Den Haag slechts uit een handjevol mensen. Vertegenwoordigende lichamen, een degelijk ambtenarenapparaat en een volledige hofhouding ontbraken vooralsnog, waardoor het bestuur voornamelijk kwam te liggen bij de verschillende lagere overheden.⁶⁷ Bovendien was met het compromis over het Paleis op de Dam de rol van Amsterdam op het politieke toneel nog niet uitgespeeld. Integendeel, zowel de vorst als zijn Britse bondgenoten Clancarty en Castlereagh waren van mening dat de stad de hoofdstad van het land diende te blijven en na de benoeming van Willem Frederik tot soeverein vorst ook de eer moest krijgen diens inhuldiging te organiseren. Blijkbaar was de feestelijke intocht de vorst zo goed bevallen dat hij deze graag nog een keer in dezelfde setting wilde overdoen.

Daarnaast was Willem meer en meer overtuigd geraakt van het belang van een sterke eenheidsstaat, zoals die onder Lodewijk Napoleon had bestaan. Hij omringde zich niet langer met de oude Haagse regentenfamilies die hem in november hadden onthaald, maar met fervente unitaristen die hun sporen hadden verdiend in de Bataafse Republiek of als ambtenaar in de Franse tijd. Onder hen waren naast mannen als Van Maanen, Canneman en Kemper, die reeds door Van Hogendorp bij de opbouw van het nieuwe Koninkrijk waren betrokken, ook enkele belangrijke figuren uit het stads-

bestuur van Amsterdam, zoals de vooraanstaande bestuurders Falck, Röell en Wiselius.⁶⁸ Naarmate het jaar 1814 vorderde, groeide hun invloed op het landsbeleid en drukten zij steeds sterker een stempel op de vormgeving van het nieuwe Koninkrijk. In de meer traditionele Haagse kringen stelde men dan ook met enige verbittering de vraag 'of de Prins misschien patriots geworden was'.⁶⁹

Nu leek het er inderdaad op dat de belofte dat de oude tijden zouden herleven niet te letterlijk moest worden opgevat. Zo was de nieuwe staat, die met de aanneming van de Grondwet van 1814 formeel gevestigd werd, grotendeels een voortzetting van het gecentraliseerde koninkrijk onder Lodewijk Napoleon. Behalve het soevereine koningschap waren bijvoorbeeld ook de ministeries, het geünificeerde belastingstelsel en de nationale wetgeving vrijwel volledig op Bataafs-Franse leest geschoeid. Er is dan ook wel opgemerkt dat toen de Franse koning Lodewijk XVIII in het nieuw opgemaakte bed van de keizer stapte, Willem I in het bed ging liggen dat de patriotten en Lodewijk Napoleon reeds hadden neergezet.⁷⁰

Daarbij moet echter wel worden aangemerkt dat de structuur van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden weliswaar van bestendig Bataafs-Frans fabricaat was, maar de dekens die de nieuwe vorst toedekten wel degelijk voorzien waren van traditionele historische decoratie. Vooral door middel van de benaming van de verschillende bestuursorganen werd nadrukkelijk de suggestie gewekt van een voorzetting van de politiek van het ancien régime. Zo werd bijvoorbeeld de door de patriotten in het leven geroepen volksvergadering hersteld onder de naam 'Staten-Generaal' en kreeg het nieuwe adviesorgaan van de vorst de naam 'Raad van State'.⁷¹ Beide instituties bestonden natuurlijk reeds in de landsheerlijke tijd, maar afgezien van hun naam hadden deze negentiende-eeuwse varianten niet of nauwelijks iets met hun historische voorgangers te maken.

De gedachte om de Bataafs-Franse eenheidsstaat te voorzien van dergelijke historische benamingen vond grotendeels haar oorsprong in de *Schets* van Van Hogendorp. Door de koppeling van traditionele elementen uit de Nederlandse politiek en moderne staatkundige ontwikkelingen hoopte Van Hogendorp een harmoniemodel te creëren dat alle partijen in het land tevredenstelde en tevens de nieuwe soevereiniteit in het verleden wist te verankeren.⁷² Hij viel daarbij niet alleen terug op het politieke systeem van de Republiek, maar ook op de oorsprong van de Verenigde Provinciën onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten, toen de gebieden ook onder één landsheer verenigd waren.⁷³ De uiteindelijke Grondwet van 1814 werd

op deze manier de staatsrechtelijke legitimatie van een bestaande situatie, gestoken in een historisch jasje.

De meest in het oog springende exponent van deze januskop was mischien wel de omgeving waar het politieke bedrijf zich afspeelde. Aan de ene kant was er Amsterdam, sinds kort formeel de belangrijkste stad van het land en de plaats waar de vorstelijke soevereiniteit en de Grondwet hun oorsprong vonden, en aan de andere kant Den Haag, de voormalige Hofstad met het historische Binnenhof, dat drie eeuwen lang het regeringscentrum van het land was geweest. De oorsprong van deze verdeling lag ditmaal niet bij Van Hogendorps *Schets*, maar was het gevolg van een korte gedachtewisseling in de grondwetscommissie. Hoewel de meeste notabelen in de commissie het erover eens waren dat een restauratie van de Oranjes tevens het herstel van Den Haag als regeringszetel zou betekenen, meenden zij dat in het licht van de eendracht in het land ook voor Amsterdam een vaste politieke rol moest worden weggelegd, namelijk die van plaats van inhuldiging.⁷⁴

Net als het staatsbestel van het nieuwe Koninkrijk zelf was ook de verdeling tussen Hofstad en hoofdstad een compromis tussen eigentijdse ideeën over bestuur en de vertrouwde praktijk zoals deze door de eeuwen historisch was gegroeid. Zij hield het midden tussen het primaat van Amsterdam tijdens de Franse tijd en de traditionele vorm van huisvesting van het landsbestuur zoals deze tijdens de Republiek in Den Haag was ontstaan. Voortaan zouden beide steden naast elkaar functioneren: eerstgenoemde als het meer ceremoniële schouwtoneel van de nieuwe natiestaat, de ander als een betrouwbaar bastion van bestuur, goed geworteld in het vaderlandse verleden.

Het hofheringericht

Slechts enkele weken na de totstandkoming van de Grondwet en de inhuldiging in de Nieuwe Kerk, op 2 mei 1814, opende Willem I de eerste zitting van de nieuwe Staten-Generaal, een plechtigheid die destijds overigens nog een tamelijk sober en besloten karakter had en nog weinig te maken had met de feestdag die later bekend zou staan als 'Prinsjesdag'.⁷⁵ Plaats van handeling was ditmaal niet het Paleis op de Dam of de Nieuwe Kerk te Amsterdam, maar de historische Trêveszaal aan de noordzijde van het Binnenhof. Het was de eerste belangrijke politieke gebeurtenis binnen de muren van het complex sinds de inhuldiging van Lodewijk Napoleon een kleine

acht jaar eerder en de eerste officiële plechtigheid sinds het Binnenhof na de omwenteling weer in gebruik was genomen.

Dat er bewust voor de Trêveszaal was gekozen, blijkt uit het verslag van deze eerste vergadering. Vermeld wordt namelijk dat de afgevaardigden hier bijeenkwamen, ‘omdat in vroegere tijden de Staten-Generaal ook in deze vertrekken had vergaderd’.⁷⁶ De keuze om te kiezen voor de oude zaal op het Binnenhof had dus alles te maken met het verleden van de plek: door op deze plaats in vergadering bijeen te komen zocht de nieuwe regering uitdrukkelijk aansluiting bij een oud gebruik uit het ancien régime. Hoezeer de nieuwe volksvertegenwoordigers zich nog spiegelde aan de oude Staten-Generaal bleek ook uit de manier waarop zij in de Trêveszaal bijeenkwamen. Zo zaten de 55 afgevaardigden net als in de Republiek gezeten rondom een grote vergadertafel en namen zij per provincie plaats; eerst Gelderland als oudste gewest, vervolgens Holland en de overige provincies. Bovendien rouleerde het voorzitterschap in de Staten-Generaal net als vroeger onder de gewesten, wederom beginnend bij Gelderland, dat met jonkheer Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken de eerste ‘president’ van de vergadering leverde.⁷⁷

Anders dan Amsterdam, dat formeel in artikel 30 van de Grondwet was aangeduid als hoofdstad en plaats van inhuldiging van het staatshoofd, was de status van Den Haag nergens staatsrechtelijk bepaald.⁷⁸ De intrek in de historische zalen van het Binnenhof berustte in de eerste plaats op traditie en was vooral bedoeld als een symbolische zet die duidelijk diende te maken dat er ondanks de vele staatkundige veranderingen toch sprake was van continuïteit tussen het landsbestuur van voor 1795 en de nieuwe regering van Willem I. Afgezien van de Britse vertegenwoordiging in Nederland, die bleef hameren op het belang van de aanwezigheid van de regering in de hoofdstad, leek niemand zich druk te maken over de terugkeer van het nationale bestuur naar Den Haag, zelfs de inwoners van de nieuwe hoofdstad Amsterdam niet. Aan de terugkeer kwamen geen commissies te pas, geen pamfletten of brochures en ook in de *Gedenkschriften* van Van Hogendorp wordt geen melding gemaakt van discussies over de ingebruikname van het Binnenhof.⁷⁹ Hoewel veel van de panden zich nog altijd in zeer slechte staat bevonden, was voor de meerderheid van de politieke elite de terugkeer naar het complex blijkbaar een logisch gevolg van het herstel van de Oranjes en de politiek van ‘vergeven en vergeten’.

De inrichting van de ruimten was in de zomer van 1814 in grote lijnen een afspiegeling van de toestand van voor de komst van Lodewijk Napoleon.

Naast de afgevaardigden van de Staten-Generaal vonden namelijk ook veel ambtenaren en andere vertegenwoordigers geleidelijk weer hun onderdak binnen de muren van het complex. Zo namen de Provinciale Staten van het in ere herstelde gewest Holland hun intrek in de zaal waar voorheen de Staten van Holland en West-Friesland bijeen waren gekomen: de fraaie, door Pieter Post ontworpen vergaderzaal in de noordwestelijke vleugel van het Binnenhof.⁸⁰ Zij deelden dit gebouw met de Algemene Rekenkamer, die op een steenworp afstand terechtkwam van de vertrekken waar tijdens de Republiek haar voorganger de Generaliteitsrekenkamer had gezeteld.⁸¹ Datzelfde gold overigens ook voor de hoogste vertegenwoordiger van de rechterlijke macht van het nieuwe Koninkrijk: het Hooggerechtshof. Dit hof maakte weliswaar gebruik van de nieuwe wetgeving die onder Napoleon was opgesteld, maar werd samen met enkele andere rechtscolleges gevestigd in de historische ruimten waar van 1582 tot 1795 de Hoge Raad en het Hof van Holland waren ondergebracht: de oude grafelijke woonvertrekken achter de Grote Zaal.⁸²

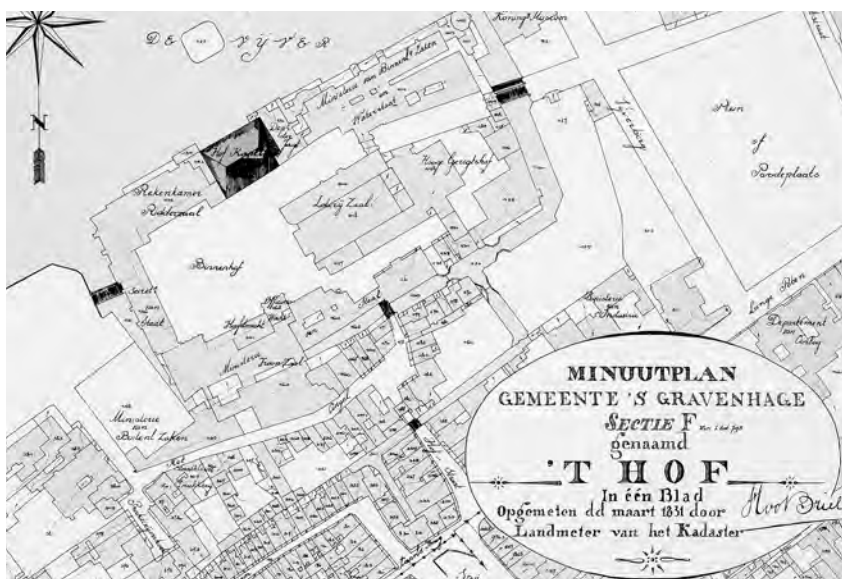
Hoezeer bij de nieuwe inrichting de situatie op het Binnenhof van voor 1795 als voorbeeld diende, blijkt uit het feit dat naast de bestuursorganen ook 'oud-bewoners' zonder enige politiek-bestuurlijke betekenis op het Binnenhof terugkeerden. De meest in het oog springende van deze groep van oud-bewoners was misschien wel de Staatsloterij, die gebruik mocht maken van haar voormalige onderkomen in de Grote Zaal. Al sinds de landsheer aan het einde van de zestiende eeuw door de gewesten was afgezworen, hadden hier trekkingen van de loterij plaatsgevonden, eerst van de provinciale Hollandsche Loterij en vanaf 1726 van de landelijke Generaliteitsloterij. Deze wekelijkse trekkingen waren in de loop van de achttiende eeuw steeds populairder geworden en vormden een vaste en aanzienlijke bron van inkomsten voor de schatkist.⁸³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de loterij een graag geziene gast was op het Binnenhof en nog tot in de Bataafse tijd gebruik had mogen maken van de ruimte die ooit bedoeld was als de troonzaal voor rooms-koning Willem II. Dat de loterij na 1814 dit prestigieuze gebouw opnieuw kon betrekken, zegt echter niet alleen iets over het belang van de loterij voor de staatskas. Tevens laat het de voorzichtigheid van de regering zien wanneer het ging om de invulling van het complex. Blijkbaar had de vorst liever de door sommigen als verderfelijk beschouwde loterij in het gebouw dan zelf als opvolger van de Bourgondische en Habsburgse vorsten de ruimte als troonzaal op te eisen. Ondanks klagende burgers die deze 'onzedelijke staatsinkomst' niet gepast vonden,

werd de zaal namelijk toch gerestaureerd als 'Loterijzaal'. Architect des konings Ziesenis construeerde zelfs speciaal voor deze gelegenheid achter in de zaal een nieuw rad van wel zeven meter doorsnee, dat zo was ingericht dat 'bij elke ronddraaiing de nummers geheel en al door elkander vermengd worden, terwijl omtrent de soliditeit, duurzaamheid en sluiting de meest mogelijke voorzorgen zijn genomen'.⁸⁴

Hoewel met de terugkeer van oude instellingen als de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de Staatsloterij nadrukkelijk de schijn van restauratie werd gewekt, zou een ware afspiegeling van het Binnenhof tijdens het ancien régime niet gerealiseerd worden. Daarvoor was er in de politiek-bestuurlijke praktijk de afgelopen jaren te veel veranderd. Evenals de Grondwet van 1814 en de personele bezetting van de nieuwe regering, zou ook de inrichting van het Binnenhof uiteindelijk vooral de kenmerken vertonen van een januskop die enerzijds terugkeek op het stadhouderlijk bewind tijdens de Republiek en anderzijds vooruitkeek naar de moderne natiestaat, waarmee in de Bataafs-Franse tijd een begin was gemaakt. Afgezien van het feit dat veel instellingen alleen in naam en vorm verbonden waren met het ancien régime, waren er inmiddels bestuursorganen in het leven geroepen die geen evenknie in de Republiek hadden.

Een belangrijke verandering was de komst van de verschillende ministeries, die hun oorsprong vonden in de agentschappen in de Bataafse tijd en vervolgens onder het bewind van Lodewijk Napoleon verder tot wasdom waren gekomen. Hun onderdak hadden zij indertijd gevonden in de leegstaande gebouwen langs de Hofvijver die voorheen hadden toebehoord aan de instellingen van de Generaliteit. Zo gebruikte het departement van Binnenlandse Zaken tot de verhuizing naar Amsterdam de ruimten westelijk van het Torentje en waren de departementen van Oorlog en Nationale Economie gevestigd in de ruimten rondom de Trêveszaal.⁸⁵ Al vrij snel na de inhuldiging van Willem I in maart 1814 was besloten dat de ministeries, waarvan overigens het merendeel na de inlijving bij Frankrijk was opgeheven, onder de nieuwe vorst in ere zouden worden hersteld en zich opnieuw in Den Haag zouden vestigen.⁸⁶

Een deel van de ministeries kwam daarbij terecht op dezelfde locatie als waar zij in de Bataafse tijd gehuisvest waren geweest. Binnenlandse Zaken, dat verreweg het grootste en belangrijkste departement was, keerde bijvoorbeeld terug naar de noordoostelijke hoek van het Binnenhof. Vanuit de gebouwen tussen het Torentje en de Trêveszaal zouden de ambtenaren van het ministerie voortaan zorg dragen voor de meest uiteenlopende zaken: van

Plattegrond van het Binnenhof anno 1837. Colleges als de Secretarie van Staat en het ministerie van Staat namen destijds nog een aanzienlijk deel van het complex in beslag. Ook de gracht rondom het Binnenhof is op deze kaart nog goed te zien. (collectie Haags Gemeentearchief)

openbaar bestuur en politie tot gezondheidszorg, onderwijs, waterstaat en posten. De departementen die geen onderdak konden krijgen op het Binnenhof werden ondergebracht in de directe nabijheid van het complex: het ministerie van Oorlog in een woonhuis op de hoek van de Kneuterdijk en Lange Vijverberg, Justitie in het voormalige paleis van de hertog Van Brunswijk op het Plein en Buitenlandse Zaken in een pand aan de Hofweg, direct grenzend aan het voormalig Stadhouderskwartier. Hoewel een aantal ministeries in de jaren 1814-1840 drastisch gereorganiseerd zou worden en daardoor van adres, omvang en structuur zou veranderen, bleven de departementen gedurende deze periode altijd op of in de directe omgeving van het voormalige grafelijke complex gehuisvest. Uit de adresboekjes die de rijks-overheid in Den Haag in de periode 1813-1830 ieder jaar liet uitgeven, de zogenaamde *Berigten wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residende in 's-Gravenhage*, blijkt hoe compact het regeringscentrum tijdens de restauratie was. Niet alleen de verschillende ministeries en Hoge Colleges van Staat waren op en nabij het Binnenhof gevestigd, ook de meeste ambtenaren en functionarissen hadden hier hun woonadres.⁸⁷

Een andere opvallende ‘bewoner’ van het Binnenhof die zijn oorsprong vond in de Bataafs-Franse tijd was de rooms-katholieke parochie van St. Jacobus de Meerdere, gevestigd in de oude Hofkapel van de graven van Holland. Deze plek was ruim twee eeuwen lang het bezit geweest van de Waalse gemeente, die hier al vanaf 1591 haar diensten had gehouden. Nadat Lodewijk Napoleon het Binnenhof in 1806 als residentie in gebruik had genomen, wilde hij de kapel echter herstellen als ‘Hofkapel’ voor de koninklijke familie. De Waalse gemeente werd daarom uitgekocht en de ruimte overgedragen aan de rooms-katholieke kerk. Terwijl Lodewijk de kerk nooit zou gebruiken en reeds na enkele weken het Binnenhof verliet, bleef de parochie van St. Jacobus de Meerdere eigenaar van de kapel en zou zij de plek gedurende de hele Franse tijd voor haar erediensten gebruiken. Ook met de toewijzing van het Binnenhof als regeringscentrum in 1814 kwam in deze situatie geen verandering. De rooms-katholieke kerk bleef de rechtmatige bezitter van de kapel en bleef gevestigd in het centrum van de macht.⁸⁸ Hierdoor kon het zijn dat de leden van de Staten-Generaal in de Trêveszaal in vergadering bijeen slechts door één enkele muur gescheiden waren van de katholieke geestelijken aan de andere kant en hun gezangen welhaast moesten hebben kunnen horen. Een opmerkelijke situatie voor een land waarvan de regering nog overwegend protestants was en waar de katholieke kerk door velen nog altijd gewantrouwd werd.

Het meest opmerkelijke onderscheid tussen het Binnenhof aan het einde van het ancien régime en de inrichting van 1814 was niet de komst van de ministeries of de aanwezigheid van de parochie van St. Jacobus, maar het ontbreken van de Oranjes op het Binnenhof. Sinds de Opstand was de familie immers een constante machtsfactor geweest binnen het complex en had zij het initiatief genomen tot talrijke, soms grootscheepse, bouwprojecten. Van de Mauritstoren in de late zestiende eeuw tot het nieuwe stadhouderslijk paleis van Willem v in de late achttiende eeuw hadden de Oranjes getracht hun macht te tonen en andere bewoners van het Binnenhof in hun schaduw te plaatsen. In een kleine tweehonderd jaar waren hun persoonlijke onderkomens op het Binnenhof gegroeid van enkele kamers in de noordwestelijke hoek tot een waar Stadhouderslijk Kwartier dat bijna de helft van de ruimte binnen het complex in beslag nam.⁸⁹ Tot in 1795 een abrupt einde werd gemaakt aan de macht van de Oranjes, waren de stadhouder en zijn familieleden dan ook de meest in het oog springende bewoners van het Binnenhof.

Gezien de aard van de Restauratie en het buitengewone belang dat ge-

hecht werd aan het herstel van de band tussen de Oranjes en hun Hofstad, lag een teruggave van de stadhoudelijke woonvertrekken aan Willem I voor de hand. Het was dan ook niet zo vreemd dat architect des konings Ziesenis zich meteen na zijn aanstelling boog over plannen om het Stadhoudelijk Kwartier om te bouwen tot een volwaardig paleis. Hoewel er van zijn ontwerpen tot dusver niets is teruggevonden, blijkt uit de briefwisseling tussen Ziesenis en het ministerie van Binnenlandse Zaken dat zijn plannen niet beperkt bleven tot enkele kleine verbouwingen. Zo wordt onder andere gesproken over de Grote Zaal, die 'als van eene aller ongunstige gedaante, zo niet geheel, tenminste voor een groot gedeelte' afgebroken zou moeten worden om de bouw van een paleis in aansluiting met het Stadhoudelijk Kwartier te realiseren.⁹⁰ Volgens de memoires van een tijdgenoot zou het paleis zelfs met een brug over de Hofvijver met de Vijverberg worden verbonden, waardoor het 'door zijn ligging en omgeving met de schoonste paleizen in Europa had kunnen wedijveren'.⁹¹

Mogelijk ging het bij deze plannen om uitwerkingen van ontwerpen die Ziesenis al ten tijde van Lodewijk Napoleon had gemaakt. Onder diens bewind bestond immers ook al het idee om de Grote Zaal tot de grond toe af te breken en dit deel van het complex een nieuwe bestemming te geven.⁹² Net als in 1808 zou het echter ook nu niet tot grootscheepse afbraak of verbouwing van het Binnenhof komen. Uit een rapport van de hofcommissie die belast was met de huisvesting van de vorst blijkt namelijk dat Willem I weinig ophad met de plannen van zijn architect. Sterker nog, hij wilde helemaal niet op het Binnenhof wonen en gaf de voorkeur aan het relatief onbeduidende 'Oude Hof' aan het Haagse Noordeinde. De grootscheepse plannen van Ziesenis met het Binnenhof verdwenen dan ook van tafel en werden vervangen door herstelwerkzaamheden van Paleis Noordeinde.⁹³

De verkiezing van het 'Oude Hof' boven het Binnenhof was een opmerkelijke keuze van de vorst. Anders dan tegenwoordig, was het paleis een relatief klein en weinig imposant gebouw aan de rand van de stad. Het was in het verleden vooral bedoeld geweest voor de Oranjes van het tweede garnituur. Met name de weduwen en dochters van de stadhouders hadden hier in het verleden hun onderdak gevonden. Ook had het paleis in verschillende perioden leeg gestaan en was het slecht onderhouden. Tijdgenoten verbaasden zich daarom zeer over Willems keuze. Nog in de herfst van 1815, toen al met de verbouwing van Noordeinde begonnen was, sprak de hofcommissie bijvoorbeeld over het paleis als een plek 'die welligt niet geheel aan de koninklijke waardigheid zoude kunnen beantwoorden' en raadde

men de vorst aan eventueel toch 'het voormalige Stadhoudershof' als 'gepast winterverblijf' in te richten. Om de kosten te besparen, zou Noordeinde dan desnoods 'geappropriëerd kunnen worden voor de vergaderingen der Staten Generaal'!⁹⁴

Waarom Willem zo stellig koos voor het Oude Hof als zijn woning is op basis van de bronnen niet direct te verklaren. Zijn exacte beweegredenen komen in elk geval noch in de rapporten van de hofcommissie, noch in de briefwisselingen met Ziesenis duidelijk naar voren.⁹⁵ Toch is zijn keuze voor het paleis op Noordeinde logischer dan zij lijkt. Zo kende Willem het paleis al voor zijn terugkeer naar Den Haag zeer goed. Nadat hij in 1791 in het huwelijk was getreden met Wilhelmina van Pruisen, had hij namelijk ook al dit paleis als zijn woning uitgekozen. Hoewel hij het reeds in 1795 voor de naderende Fransen moest verlaten en er maar een kleine vier jaar heeft kunnen wonen, moeten de vorst en zijn echtgenote dus al voor 1814 een zekere emotionele band met deze plek hebben gehad. De keuze voor Noordeinde was een terugkeer naar de plaats waar hij zijn eerste huwelijksjaren had genoten en waar zijn oudste zoon, de latere koning Willem II, was geboren.⁹⁶

Daarnaast speelden wellicht ook de kosten van het project een rol. De inrichting van het Binnenhof naar de plannen van Ziesenis zou waarschijnlijk een aanzienlijke aanslag op de schatkist betekenen en de populariteit van de kersverse vorst weinig goed doen. Het was daarom zaak 'stille deftigheid' te verkiezen boven 'ongepaste exuberantie'.⁹⁷ Ten slotte was het ook maar de vraag of de plek in 'koninklijke waardigheid' onderdeel was voor het voormalige stadhouderlijk paleis. Weliswaar lagen op het Binnenhof eeuwenlang de voornaamste woonvertrekken van zijn voorvaders, maar zijn voorvaders waren wel stadhouder geweest, geen soeverein vorst zoals hij. Het is dan ook goed denkbaar dat Willem I met zijn 'opmerkelijke' voorkeur voor paleis Noordeinde zich letterlijk wilde distantiëren van het stadhouderschap. Hij was niet langer iemand die zijn politieke macht moest delen. Als soeverein vorst der Nederlanden had hij afstand genomen van alle andere bestuurders in het land, zowel in politieke als in ruimtelijke zin. De verhuizing onderstreepte kortom zijn nieuwe waardigheid als soeverein vorst, verheven boven de andere machten.

Met zijn besluit om niet het Binnenhof, maar 'het Oude Hof' als zijn paleis aan te wijzen, koos de vorst bovendien een voorzichtige vorm van verandering. Enerzijds brak hij met de eeuwenoude traditie dat de belangrijkste Oranjes op het Binnenhof woonden, maar anderzijds vormde de intrek in zijn oude woning geen radicale breuk met het verleden. De keuze sloot

dus goed aan bij de gedachte van 'restauratie', zonder dat deze te veel associaties oproep met de stadhouderlijke macht van zijn voorouders.

Ten slotte zou Willem I zich ook niet geheel van het Binnenhof terugtrekken. De voormalige stadhouderlijke vertrekken werden namelijk beschikbaar gesteld aan een ander centraal onderdeel van de uitvoerende macht: de nieuw opgerichte Staatssecretarie. Deze Staatssecretarie was het belangrijkste coördinerende orgaan in het landsbestuur en vormde een onmisbare schakel tussen Willem I en zijn ministers: hier kwam vrijwel alle bestuurlijke informatie uit de departementen samen, alvorens zij aan de vorst werd voorgelegd. Verder zou de Staatssecretarie ook Willems eigen privésecretariaat omvatten, het zogenaamde Kabinet des Konings, dat belast was met de uitgifte van koninklijke besluiten en wetten.⁹⁸ Door uitgerekend deze organen in de oude stadhouderlijke vertrekken op het Binnenhof te vestigen, behield Willem I strikte regie over zijn ministers en stond hij voortdurend met één been in het centrum van de macht. Hoewel hij niet meer op het Binnenhof woonde, was de politieke invloed en aanwezigheid van de Oranjes er binnen de muren van het complex dus niet minder sterk.

De Brusselse evenknie

In de zomer van 1814 was de politieke rust in het land overal teruggekeerd. Nu de laatste Fransen uit de Noordelijke Nederlanden verdreven waren en het voorlopig bewind op vreedzame wijze de macht aan de nieuwe regering had overgedragen, leek de weg eindelijk vrij voor een verdere opbouw van de natiestaat, zonder partijstrijd of buitenlandse inmenging. Hoewel de omwenteling voor een aanzienlijk deel geruisloos had plaatsgevonden en de geestdrift onder de bevolking inmiddels ver te zoeken was, had het voorlopige beleid van de nieuwe regering, dat elementen uit het ancien régime met staatkundige vooruitgang wist te combineren, wel een zekere harmonie in het land teweeggebracht en een basis gecreëerd waarop het Koninkrijk kon worden opgebouwd.⁹⁹ Dat het Binnenhof in dit proces van staatsvorming als het belangrijkste toneel zou dienen, scheen gezien de herinrichting van het complex voor de hand te liggen.

Toch zouden de gebeurtenissen eind 1814 zo'n loop nemen, dat de positie van het Binnenhof als centraal bestuurscentrum opnieuw onder druk zou komen te staan. De terugkeer van de Oranjes op het politieke toneel had namelijk niet alleen het verlangen aangewakkerd om de positie van de fami-

lie te versterken, maar ook de territoriale omvang van hun nieuwe Koninkrijk. Zowel Willem I als Van Hogendorp zag – nu de politieke wind meezat – zijn kans schoon deze wens in vervulling te laten gaan en de Noordelijke Nederlanden te laten samengaan met de voormalige Oostenrijkse Nederlanden en enkele Duitse gebieden, waaronder de oude Nassause erflanden.¹⁰⁰ Om dit plan van een ‘nieuw Bourgondië’ te doen slagen, waren de vorst en Van Hogendorp echter grotendeels afhankelijk van de internationale grootmachten: Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Deze stonden niet onwillig tegenover de plannen van de nieuwe Nederlandse regering. Hoewel Pruisen uiteindelijk de zeggenschap zou krijgen over de Nassause erflanden, stemden de Europese vorsten tijdens het Congres van Wenen in met de annexatie van de Oostenrijkse Nederlanden. Op deze manier zou het Koninkrijk een sterke bufferstaat zijn.

De uitkomst van het congres was dan ook dat de oppervlakte van het land in de zomer van 1815 ruim twee keer zo groot was als een jaar eerder. Het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden strekte zich uit van Nieuwpoort tot Nieuweschans en van Schagen tot Schengen. Met inbegrip van Luxemburg telde het achttien gewesten en een bevolking van bijna zes miljoen inwoners, een toename van bijna twee derde ten opzichte van 1814.¹⁰¹ Een eenheid was het land echter nauwelijks te noemen. Naast Willem I, Van Hogendorp en hun Engelse bondgenoten was slechts een zeer kleine groep mensen bij de verenigingspolitiek betrokken geweest. Van een betrokkenheid van de bevolking bij de nieuwe staat was dan ook geen sprake. Bovendien stonden grote sociaal-economische en religieuze tegenstellingen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden een natuurlijke integratie in de weg. Het was voor de regering dan ook van groot belang om een zeker draagvlak te creëren onder de elite van de nieuwe staat.¹⁰²

Willem I ging daarbij op grotendeels dezelfde wijze te werk als hij ruim een jaar eerder na zijn landing in Scheveningen had gedaan. Zo riep hij wederom een commissie in onder leiding van Van Hogendorp, die zich moest buigen over een nieuwe Grondwet. Naast notabelen uit de Noordelijke Nederlanden werden dit keer vooraanstaande Zuid-Nederlanders bij de totstandkoming betrokken. Ook volgde er opnieuw een inhuldiging, ditmaal niet als soeverein vorst maar als koning der Nederlanden.¹⁰³ De inhuldiging vond plaats in Brussel, waar Willem onder de blote hemel en ten overstaan van de toegestroomde bevolking van de stad in zowel het Nederlands als het Frans de eed aflegde. De plechtigheid werd daarna voortgezet met een ceremonie in de Sint-Goedelekathedraal, waarbij onder andere het *Te Deum*

werd gezongen. In vergelijking met de ceremonie in Amsterdam het jaar daarvoor was deze inhuldiging veel grootser opgezet. Met veel bombarie, voorzien van de koninklijke regalia en met in zijn kielzog een lange stoet militairen en hoogwaardigheidsbekleders trok Willem I door de stad. Langs de route waren verschillende erepoorten voor de koning opgesteld en onderweg naar de kathedraal kregen de toeschouwers gedenkenpenningen met de beeltenis van de nieuwe koning uitgereikt, zodat voor iedereen duidelijk was wie er als nieuw staatshoofd werd binnengehaald.¹⁰⁴

Een nieuwe grondwetscommissie en een dag vol politiek vertoon in Brussel waren echter niet genoeg om de nieuwe staat van een solide basis te voorzien. Mocht Willem I de Zuid-Nederlanders werkelijk bij het nieuwe Verenigd Koninkrijk willen betrekken, dan was het nodig het politieke toneel structureel anders in te richten. Dat zou betekenen dat niet alleen Zuid-Nederlanders plaats zouden moeten nemen in de regering en Staten-Generaal, maar ook de plaats van bestuur mogelijk aangepast zou moeten worden. Wanneer het landsbestuur zich geheel in Den Haag zou afspelen, zou immers de indruk ontstaan dat de Noordelijke Nederlanden in politiek opzicht de boventoon zouden voeren en zij de Zuidelijke Nederlanden min of meer als hun vazalstaat beschouwden. Daarnaast hadden de Zuid-Nederlanders geen enkele historische band met Den Haag als regeringszetel. De stad was immers pas het centrale bestuurscentrum geworden nadat de Noordelijke Nederlanden zich tijdens de Opstand met succes hadden weten af te scheiden. Voor de tweede keer in korte tijd zat de regering dus met de vraag wat de hoofdstad van het land zou moeten worden en op welke plaats de regering en Staten-Generaal zouden zetelen. Een splitsing van beide functies, zoals die in 1814 een oplossing had geboden, lag nu ingewikkelder, aangezien behalve Den Haag en Amsterdam ook Brussel als politiek centrum in aanmerking kwam. Ofwel een van de steden moest zijn politieke functie opgeven, ofwel er moest een compromis gevonden worden.

Wat betreft de vraag waar de koning zou residieren, lag de nieuwe situatie gelukkig eenvoudiger. Daar eerder al was vastgelegd dat de koning meer residenties naast Den Haag zou hebben, konden daar eenvoudig een of meerdere plaatsen aan worden toegevoegd. Vrijwel direct na zijn inhuldiging in Brussel nam Willem I intrek in het nabijgelegen kasteel van Laken, dat in 1782 als residentie voor de Oostenrijkse landvoogd was gebouwd en de laatste jaren had dienstgedaan als keizerlijk paleis van Napoleon. Verder maakte de vorst tijdens zijn verblijf in Brussel ook gebruik van het zogenaamde Di Belgioioso-Huis, een herenhuis van bescheiden omvang dat na de Bra-

bantse Omwenteling van 1789 korte tijd gediend had als zetel van het Revolutionair Congres.¹⁰⁵ Belangrijker dan de uitstraling en bewoning van het Di Belgioioso-Huis was echter zijn ligging aan het Warandepark op de historisch belangrijke Coudenberg. Op deze plek had namelijk tot begin 1731 het Paleis op de Coudenberg gestaan, een enorm gebouwencomplex dat eeuwenlang de voornaamste residentie was geweest van de Bourgondische en Habsburgse landsheren en in die hoedanigheid een van de belangrijkste paleizen in vroegmodern Europa.¹⁰⁶ Als ergens Willems nieuwe machtscentrum moest worden gevestigd, dan zou het deze plaats moeten zijn.

Voorlopig bleef echter de vraag wat de hoofdstad van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zou worden en waar de Staten-Generaal zouden zetelen. In het licht van een 'nieuw Bourgondië' was de mogelijkheid van een rondreizende regering misschien nog het meest voor de hand liggend, maar gezien de omvang van het bestuursapparaat was een dergelijke variant praktisch vrijwel onuitvoerbaar. Toch zou de uiteindelijke oplossing voor het vraagstuk zoals die in de Grondwet van 1815 werd vastgelegd, enigszins herinneren aan de laatmiddeleeuwse situatie waarbij de vorsten op verschillende plaatsen in het rijk hof hielden. Onwillig om een keuze te maken voor één vaste regeringszetel, kwam de grondwetscommissie namelijk met het volgende compromis: zowel de regering als de Staten-Generaal zouden 'beurtelings om het andere jaar in een stad van de noordelijke provincies, en een stad van de zuidelijke provincies zetelen'.¹⁰⁷ Het ene jaar zou het Binnenhof in Den Haag dienen als toneel van de landelijke politiek, het volgende jaar zouden koning, ministers en Kamerleden verhuizen naar Brussel. Beide steden konden op deze manier hun functie als regeringscentrum behouden, zonder dat een van beide voor de ander hoefde onder te doen. De kwestie omtrent de hoofdstad van het Verenigd Koninkrijk werd gemakshalve onopgelost gelaten. Had artikel 30 in de Grondwet van 1814 nog Amsterdam als hoofdstad aangeduid, in de nieuwe Grondwet van 1815 kwam deze aanduiding niet meer voor. In het artikel over de inhuldiging van de koning werd voortaan enkel nog gesproken over 'de stad Amsterdam' als plaats van inhuldiging.¹⁰⁸ Pas bij de wijziging van 1983 zou het predicaat 'hoofdstad' via artikel 32 in de Grondwet terugkeren en Amsterdam zijn status opnieuw formeel bevestigd zien.¹⁰⁹

Voor het Binnenhof had de invoering van de nieuwe Grondwet grote gevolgen.¹¹⁰ Weliswaar kon het complex zijn functie als regeringscentrum behouden, maar deze positie moest voortaan wel worden gedeeld met Brussel. Dit betekende dat de leden van de Staten-Generaal, alsmede een aanzienlijk

deel van het bestuursapparaat, om het jaar Den Haag dienden te verruilen voor Brussel om vervolgens na twaalf maanden afwezigheid weer naar de Hofstad terug te keren. Gedurende de vijftien jaren dat het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden heeft bestaan, stond het Binnenhof dus de helft van de tijd nagenoeg leeg en werden de historische gebouwen enkel nog bevolkt door de medewerkers van de gerechtscolleges, de Staten van Holland en een handjevol lage ambtenaren.

Daartegenover stond dat in tijden dat de regering en het parlement wel in Den Haag bijeenkwamen, het Binnenhof nog drukker was dan voorheen. Als gevolg van de uitbreiding van het Koninkrijk met de Zuidelijke Nederlanden was het aantal parlementariërs toegenomen van 55 tot 110. Daarnaast hadden de Zuid-Nederlandse afgevaardigden tijdens de enigszins moeizaam verlopen grondwetsvergaderingen geëist dat de beraadslagingen in het parlement voortaan in openbaarheid zouden geschieden en de Staten-Generaal zouden worden omgevormd tot een tweekamerstelsel naar Engels voorbeeld.¹¹¹ Willem I had aan beide eisen gehoor gegeven. Niet alleen omdat hij zo de nogal terughoudende elite in de Zuidelijke Nederlanden aan zich hoopte te binden, maar tevens omdat hij inzag dat de invoering van een dergelijk Hogerhuis het gezag van zijn regering tegenover het parlement en mogelijk gewestelijk particularisme kon versterken.¹¹²

Naast de 'Tweede Kamer' kwam er in 1815 daarom een 'Eerste Kamer', bestaande uit veertig tot zestig leden 'door de Koning benoemd uit hen die door geboorte of goedgehoordheid onder de aanzienlijksten van den lande behoren'.¹¹³ Het nieuwe orgaan was dus in de eerste plaats een adelskamer: van de 43 leden die in 1815 door de Kroon werden aangewezen was ruim negentig procent van adellijke afkomst en had ruim twee derde een politieke functie bekleed tijdens het ancien régime of behoorde tot de hofhouding van de vorst. Hun benoeming gold voor het leven en ze genoten parlementaire onschendbaarheid, waardoor verandering in de samenstelling van de Eerste Kamer slechts langzaam geschiedde. De nieuwe leden die door de vorst werden benoemd, waren bovendien vaak oud-ministers of uitgerangeerde leden van de Tweede Kamer. Ten slotte kregen ook de beide zoons van Willem I een permanente zetel in de vergadering en zo de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid. Het is dan ook niet zo vreemd dat critici van de Eerste Kamer, uit met name de Zuidelijke Nederlanden, het orgaan al snel begonnen aan te duiden als 'la ménagerie du Roi', de diertuin des konings.¹¹⁴

Als locatie voor haar vergaderingen op het Binnenhof kreeg de Eerste Kamer de zaal toegewezen waar tot dan toe de ongedeelde Staten-Generaal

De Eerste Kamer vergadert in de historische Trêveszaal. Anonieme prent, 1844 (collectie Haags Gemeentearchief)

hadden vergaderd: de Trêveszaal in het voormalige Generaliteitskwartier. In het licht van het karakter van de Eerste Kamer lag de keuze voor de Trêveszaal als vergaderplaats enigszins voor de hand. In de eerste plaats was de Trêveszaal nog altijd een van de meest indrukwekkende zalen op het Binnenhof. Daarnaast sloot ook het decoratieprogramma van de ruimte goed aan bij de aard van het nieuwe vertegenwoordigende lichaam. De gehele ruimte was immers versierd met symbolische voorstellingen die de eenheid tussen de gewesten en de onlosmakelijke band tussen het Huis van Oranje en de Nederlanden verbeeldde.¹¹⁵

Behalve de uitstraling van de ruimte heeft waarschijnlijk ook de ligging van de Trêveszaal een rol gespeeld bij de keuze voor deze vergaderplaats. De zaal lag namelijk diep weggestopt op de eerste verdieping van het voormalige Generaliteitskwartier en was in dat opzicht uitermate geschikt voor het besloten karakter van de bijeenkomsten van de Eerste Kamer. Om diezelfde praktische reden kwam de Trêveszaal juist niet in aanmerking voor de Tweede Kamer. Anders dan in het geval van de Staten-Generaal van 1814, waren de vergaderingen van de Tweede Kamer openbaar en moesten zij voortaan vrij toegankelijk zijn voor pers en publiek.¹¹⁶

Als nieuwe vergaderplek kreeg het parlement dan ook de zaal aangewezen waar eind achttiende eeuw de eerste en eveneens openbare bijeenkomsten van de Nationale Vergadering waren gehouden: de oude balzaal van het stadhoudelijk paleis van Willem v. Deze ruimte was bij de inhuldiging van Lodewijk Napoleon in 1806 voor het laatst als vergaderruimte gebruikt en had sinds de Omwenteling leeg gestaan. In tegenstelling tot de Trêveszaal had de oude balzaal aan weerszijden balkons voor publiek en voorts ook enkele loges van waaruit de pers de vergaderingen gade kon slaan. Bovendien was de ruimte vele malen omvangrijker dan de zaal in het voormalige Generaliteitskwartier en kon zij zo gemakkelijker onderdak bieden aan de 110-hoofdige vergadering. Het feit dat de zaal in 1796 het decor was geweest van de eerste revolutionaire Volksvergadering was voor Willem I klaarblijkelijk geen bezwaar om de plek opnieuw als vergaderplaats te gebruiken. Sterker nog, op een afbeelding van de zaal uit 1815 lijkt de indeling van Tweede Kamer verdacht veel op de indeling zoals die ten tijde van de eerste Nationale Vergadering bestond. Weliswaar is de zetel van de voorzitter in 1815 vervangen door de troon van de koning en zijn de zitplaatsen iets minder talrijk, maar de bankjes van de parlementariërs staan grotendeels hetzelfde opgesteld als een kleine twintig jaar eerder. Zowel de U-vorm als de kenmerkende groene bekleding van de bankjes keerde in de Tweede Kamer terug.¹¹⁷

Gezien de huisvesting van de Eerste en Tweede Kamer, in respectievelijk de Trêveszaal en de voormalige balzaal van Willem v, is het duidelijk dat het beleid ten aanzien van de vestiging van de politiek anno 1815 nog steeds in de lijn lag van het enigszins ambivalente karakter van de Restauratie. Enerzijds koos men voor een vertrouwde plaats, dat wil zeggen het Binnenhof en in het bijzonder voor de historische zalen binnen het complex die in het verleden al eens als vergaderplaats hadden gediend. Anderzijds was de vraag uit welk verleden het gebruik van de aangewezen plek precies stamde ondergeschikt aan praktische argumenten. Nog meer dan bij de herinrichting van het Binnenhof in 1814 zochten de nieuwe machthebbers na de eenwording met de Zuidelijke Nederlanden op een nogal eclectische wijze aansluiting bij het verleden. In het geval van het gebruik van de Trêveszaal – eerst voor de Staten-Generaal en vervolgens voor de Eerste Kamer – viel men terug op het ancien régime, in het geval van de Tweede Kamer bouwde men voort op de Bataafse Republiek, en dat terwijl de vereniging met de Zuid-Nederlandse gewesten en het koningschap van Willem I van een Bourgondisch-Habsburgs etiket werden voorzien.

Ook voor het politieke toneel in Brussel had de vereniging van de Noor-

delijke en Zuidelijke Nederlanden grote gevolgen. Anders dan op het Binnenhof, waar sinds de terugkeer van de prins van Oranje nieuwbouw uit den boze was geweest, betekende de komst van Willem I in Brussel juist het begin van grote bouwprojecten. Deze plannen concentreerden zich met name rondom de historische Coudenberg, het oude centrum van politieke macht in de Zuidelijke Nederlanden. Zo verhuisden de Staten-Generaal, na eerst in het stadhuis te Brussel te hebben gezeteld, in 1818 naar het voormalige gebouw van het Hof van Brabant aan de noordzijde van de Coudenberg, dat voor deze gelegenheid opnieuw was ingericht.¹¹⁸ Vervolgens gaf Willem I de opdracht tot de bouw van een 'klassiek en majestueus' paleis recht tegenover het nieuwe parlamentsgebouw. Door zijn toenmalige residentie, het zogenaamde Di Belgioioso-Huis, door middel van een imposante façade te verbinden met enkele naastgelegen herenhuizen, hoopte de koning in korte tijd een Koninklijk Paleis neer te zetten dat overeenkomstig zijn nieuwe status was en de Coudenberg opnieuw als regeringscentrum op de kaart zou zetten.¹¹⁹ Ten slotte zou in de jaren 1820 ten oosten van het Koninklijk Paleis een evenzeer indrukwekkend paleis verrijzen voor 'de held van Waterloo', de toekomstige koning Willem II.¹²⁰

Veel zou Willem I echter niet kunnen genieten van zijn nieuwe regeringscentrum op de Coudenberg. Vooral de bouw van het Koninklijk Paleis zou een zeer moeizame onderneming blijken. Al vanaf het moment dat de bouw van het paleis aanving, werd het project geplaagd door tegenslagen. De aankoop van de grond verliep langzaam, de aangewezen architect overleed en de kosten bleken al snel veel hoger dan verwacht. Onderlinge ruzies en vertragingen en ontslagen waren het gevolg. Bovendien waren de meningen over het gebouw niet mals: Brusselaars vonden het ontwerp 'geen monument en geen architectuur' en een toeristische gids van de stad beschreef het als een gebouw 'dat niet bijdroeg aan de uitstraling van de regering'.¹²¹ In dit opzicht lijkt de moeizame bouw van het Koninklijk Paleis dan ook representatief te zijn voor het stoeve proces van natievorming in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Ondanks de inspanningen van de regering bleven er spanningen tussen Noord en Zuid bestaan. Tegenstellingen op het gebied van taal, religie en financieel-economisch beleid, in combinatie met een gebrek aan inspraak, zouden in de loop van de jaren twintig de eenheid steeds meer onder druk zetten. De revolutie die zou resulteren in de onafhankelijkheid van België barstte uiteindelijk los op 23 september 1830, in de nabijheid van het Koninklijk Paleis. De bouw van Willems paleis was toen amper een jaar voltooid.¹²²

Op basis van artikel 98 van de Grondwet, waarin de vergaderplaats van het parlement was vastgelegd, zou de opening van de Staten-Generaal in het jaar 1830 eigenlijk in Brussel hebben moeten plaatsvinden.¹²³ Op 8 oktober riep koning Willem I beide Kamers echter opnieuw op het Binnenhof bijeen. De situatie in de Zuidelijke Nederlanden was volgens hem namelijk nog dermate hachelijk dat de gebruikelijke verhuizing van regering en parlement niet kon doorgaan. Voor de meeste Zuid-Nederlandse politici was deze samenkomst op het Binnenhof een voorwendsel om de banden met het Noorden los te laten. Tijdens de eerste zitting van beide Kamers kwamen in totaal slechts drie van hen opdagen: twee leden van de Eerste Kamer en één lid van de Tweede Kamer.¹²⁴ De overigen bleven thuis of hadden zich inmiddels verbonden aan het nieuwe revolutionaire bewind in Brussel. Hoewel de afscheiding van België formeel pas in 1839 door de Nederlandse regering erkend zou worden en artikel 98 pas bij de grondwetswijziging van 1840 zou verdwijnen, was de breuk tussen Brussel en Den Haag daarmee

Zuid-Nederlandse spotprent op de opening van de Staten-Generaal door Willem I. Een leeuw spreekt het dierenparlement, bestaande uit ezels, varkens, apen en kalkoenen, toe vanaf zijn troon van kazen. Anonieme prent gemaakt ten tijde van de Belgische Opstand, 1830 (collectie Rijksmuseum)

feitelijk definitief en bleef het Binnenhof als regeringszetel in het Koninkrijk der Nederlanden over.¹²⁵

Een plaats met historisch gezag

In retrospectief lijkt de periode 1806-1840 slechts een kort intermezzo in de lange geschiedenis van het Binnenhof als het belangrijkste bestuurscentrum van het land. Toch zijn de jaren onder het Franse bewind en tijdens de Restauratie essentieel voor het inzicht in de eeuwenlange traditie van bestuur op deze plek, in het bijzonder voor het begrip van de ligging van het regeringscentrum buiten de hoofdstad van het land. In deze periode veranderde de betekenis van het complex. Waren de gebouwen langs de Hofvijver tijdens het ancien régime nog representatief geweest voor het politieke bestel van de Republiek, sinds de totstandkoming van de eenheidsstaat in de Bataafs-Franse tijd stond deze verhouding onder druk en deden voor het eerst alternatieve ideeën over de huisvesting hun intrede.

In eerste instantie bleef daarbij het idee van representativiteit het uitgangspunt. Met name na de inhuldiging van Lodewijk Napoleon kreeg het Binnenhof het stempel 'archaïsch', en traden steden als Utrecht, maar vooral Amsterdam, als meer representatieve plaatsen van politiek naar voren. Zo was de nieuwe koning, maar bijvoorbeeld ook zijn minister Gogel, van mening dat Den Haag als regeringszetel weliswaar had voldaan binnen de context van de confederatieve Republiek, maar dat in een moderne eenheidsstaat eigenlijk de grootste en economisch belangrijkste stad de functie van bestuurscentrum moest vervullen. De verhuizing van het landsbestuur naar Amsterdam was in zijn ogen een logisch gevolg van de staatkundige veranderingen. Dat deze opvatting niet erg omstreden was, bleek uit het vlagschrift uit 1808 dat de verplaatsing van het landsbestuur naar Amsterdam verdedigde en het geringe protest dat na de verhuizing volgde.¹²⁶ Afgezien van de Haagse burgerij, die zich vooral zorgen maakte over de economische gevolgen voor de stad, maakten weinigen zich druk over het feit dat het inmiddels te kleine en vervallen regeringscomplex in Den Haag werd verlaten.

Na de omwenteling van 1813 raakte het belang van de in staatkundig opzicht representatieve huisvesting op de achtergrond en bepaalde vooral de erfenis van het verleden de plaats van het landsbestuur. De oorzaak voor deze omslag lag in de eerste plaats in de terugkeer van Oranje en het dis-

cours van de Restauratie. Stond het beleid gedurende de Franse tijd vooral in het teken van standaardisatie, modernisering en centralisme, zodra de prins uitsprak dat de oude tijden zouden 'herleven', was de toon gezet voor een ogenschijnlijk meer behoudende, zo niet reactionaire koers. Een wending die uiteindelijk niet zozeer op politiek inhoudelijk vlak merkbaar zou zijn, maar wel in de vorm waarin het bestel na 1813 werd gegoten. Zo hernam de familie van de laatste stadhouder haar machtspositie, kregen de provincies hun oorspronkelijke vorm en naam terug en werden moderne bestuursorganen van etiketten voorzien die herinnerden aan de perioden van voor de Franse overheersing.

Van deze vooral politiek-culturele Restauratie was de terugkeer naar het Binnenhof misschien wel de meest concrete en zichtbare exponent. De aanleiding voor de terugkeer lijkt in de eerste plaats een gevolg van de centrale plaats die Den Haag al vanaf het begin van de omwenteling inneemt. Hier smeedden Van Hogendorp en de zijnen hun plannen voor het nieuwe Koninkrijk en legden zij de basis voor het regime dat aan het einde van dat jaar zou aantreden. Daarbij kwam nog dat in andere steden, en Amsterdam in het bijzonder, de omwenteling over het algemeen een stuk minder georganiseerd verliep en Den Haag daardoor op politiek-bestuurlijk gebied een voorsprong had op de hoofdstad van het land. Alleen al om praktische redenen was het dus aantrekkelijk om het complex zijn functie als politiek bestuurscentrum terug te geven.

Nog belangrijker dan deze praktische waarde was echter de symbolische betekenis van de terugkeer naar het Binnenhof. Dat de regering het complex in 1808 had verlaten en zich in Amsterdam had gevestigd, betekende namelijk niet dat het Binnenhof elke politieke waarde verloren had. Integendeel, juist door het verlaten van Den Haag had de plek een nieuwe dimensie gekregen. Het was nu een plaats van herinnering: een plek die de nagedachtenis levend hield aan de politiek van vóór de Franse overheersing, toen de stadhouder en de gewestelijke overheden het nog voor het zegen hadden. Vooral voor tegenstanders van het Franse bewind en aanhangers van de stadhouderlijke familie moet Den Haag daarom een speciale betekenis hebben gehad. Sinds het einde van de Republiek was het Binnenhof voor hen een plek geworden van politiek en historisch belang, nauw verbonden met de Oranjes en de onafhankelijkheid van de verenigde gewesten.

Toen in november 1813 op verschillende plaatsen in het land anti-Franse opstanden uitbraken en de prins van Oranje vervolgens nota bene in Sche-

veningen voet aan wal zette, bleek deze symbolische betekenis van het Binnenhof zwaarder te wegen dan de argumenten die vijf jaar eerder de verhuizing van de regering hadden gerechtvaardigd en kon het nieuwe regime zonder grote problemen in de oude Hofstad plaatsnemen. Eigenlijk de enigen die de terugkeer naar Den Haag kritisch gadesloegen, waren de vertegenwoordigers van de Engelse regering. Volgens hen zou de prins namelijk te gemakkelijk zijn gezag kunnen verliezen, mocht hij de bevolking van de grootste stad van het land niet aan zich weten te binden. Zij zetten Willem daarom onder druk om Amsterdam toch vooral als residentie te behouden en vanuit het Paleis op de Dam het land te regeren.

Dat het herstel van Den Haag als regeringszetel het gezag van de nieuwe regering ook kon versterken, zagen de Engelsen daarbij over het hoofd. Voor Willem I en Van Hogendorp was echter dit gegeven een belangrijke beweegreden om naar het Binnenhof en de paleizen van Den Haag terug te keren. Getuige de nadruk die bijvoorbeeld tijdens de eerste zitting van de nieuwe Staten-Generaal werd gelegd op de politieke continuïteit op die plek, was het Binnenhof voor hen nog altijd dé plaats waar de politieke macht in de Nederlanden zetelde. Door bijeen te komen op de plaats waar eerdere politieke organen ook vergaderd hadden, suggereerden zij een voortzetting van het oude bestuur en legitimeerden zij het gezag van de nieuwe regering. Of anders gezegd, de huisvesting van de belangrijkste overheidsinstellingen op het Binnenhof droeg bij aan het beeld dat het nieuwe landsbestuur de natuurlijke opvolger was van eerdere regimes. Of dit nu het bewind van stadhouder Willem V in de late achttiende eeuw was, dat van de Hollandse regenten in het stadhouderloze tijdperk, het revolutionaire regime ten tijde van de Bataafse Republiek of zelfs de regering van de Bourgondische vorsten in de late Middeleeuwen, maakte in dit geval niet zoveel uit. Het Binnenhof was eeuwenlang het belangrijkste bestuurscentrum van het land geweest en dus reeds in het begin van de negentiende eeuw een plek met een duidelijk gevestigde traditie: dit was de plek waar het landsbestuur altijd had gezeteld en ook in de toekomst hoorde te zetelen.

Tijdens de Restauratie speelde herinnering kortom een cruciale rol in de keuze om het landsbestuur opnieuw in Den Haag te vestigen. Reeds eind 1813 gold de plek als een plaats van herinnering, een plek die zijn aantrekkingskracht in de eerste plaats ontleende aan de gebeurtenissen die daar in het verleden hadden plaatsgevonden.¹²⁷ Zoals in de Middeleeuwen de koningen van het Heilige Roomse Rijk naar de verlaten heuvels van Rome trokken om hun heerschappij kracht bij te zetten, zo onderstreepte de rege-

ring onder Willem I haar macht door weer terug te keren naar de verlaten gebouwen van het Binnenhof.¹²⁸ De slechte staat waarin de gebouwen zich bevonden, de weinig majestueuze uitstraling van het complex en de in sociaal-geografisch opzicht ongunstige ligging van Den Haag waren in dit licht van ondergeschikt belang. Het ging in de eerste plaats om de symbolische betekenis die de plek vanwege zijn verleden had gekregen.

Dat die betekenis in het geval van Den Haag vooral het resultaat was van een lange bestuurlijke traditie en niet zozeer van de herinnering aan een specifiek moment uit het verleden, had verder het voordeel dat binnen de muren van het Binnenhof nogal pragmatisch met de huisvesting kon worden omgegaan. Zo konden nieuwe bestuursorganen eenvoudig de plek innemen van oudere instellingen met een geheel ander karakter en hoefden men niet terug te vallen op één specifieke periode uit de geschiedenis. Werden de Staten-Generaal in 1814 nog geheel ondergebracht in het kwartier van de Generaliteit, een jaar later kon het parlement even gemakkelijk in de traditie van de Nationale Vergadering van 1796 worden geplaatst. Ook met de huisvesting van de verschillende departementen die geen historische voorgangers kenden, werd tamelijk pragmatisch omgesprongen. Zij kwamen veelal terecht in panden die op dat moment toevallig leegstonden en verhuisden bovendien in de beginjaren van het Koninkrijk nog wel eens. Zolang de ruimten zich echter in de nabijheid van het Binnenhof bevonden en aldus de suggestie van bestuurlijke continuïteit werd gewaarborgd, waren de exacte locaties van de ministeries minder belangrijk.

De gedachte dat bij de herinrichting van het politieke toneel de erfenis van het verleden in eerste instantie zwaarder woog dan bepaalde sociaal-geografische factoren, kan verder eveneens verklaren waarom in 1815 niet gekozen werd voor één hoofdstad, maar voor een op het eerste gezicht vreemde constructie met twee regeringszetels zonder duidelijke hoofdstad. Ook Brussel kende immers een rijke bestuurlijke traditie, die niet onderdeed voor zijn Haagse tegenhanger. Voor de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden had de stad uitstraling als plaats van gezag. Dat Willem I zich hier ook in het geval van Brussel goed van bewust was, bleek uit diens bouwactiviteiten op en om de historische Coudenberg, waar hij het oude machtscentrum van de Bourgondische en Habsburgse vorsten nieuw leven inblies. Daarnaast gaf hij ook bij publieke optredens blijk van historisch besef. Zo refereerde hij onder meer bij de eerste opening van de verenigde vergadering der Staten-Generaal in Brussel verschillende keren aan het feit dat hij nu op dezelfde plaats zat waar eerder keizer Karel V begin zestiende eeuw de

Staten-Generaal der Nederlanden had voorgezeten.¹²⁹ Dat Willem I in de ogen van de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden vervolgens eerder een Filips II zou zijn dan een Karel V en uitgerekend Brussel het epicentrum van de Belgische Opstand zou worden, deed geen afbreuk aan de betekenis die de stad voor de Belgische politiek in de jaren daarop zou hebben. De nieuwe regering onder Leopold I wijzigde nagenoeg niets aan de huisvesting van haar politieke instellingen en maakte op vrijwel dezelfde wijze gebruik van het verleden van de stad als haar Groot-Nederlandse voorganger. De verwijzing naar het belang van de stad ten tijde van Karel V zou vele jaren later overigens opnieuw worden gebruikt om de positie van Brussel als toneel van de Europese politiek te legitimeren.

Voor Den Haag waren de keuzes van de jaren 1813-1815 van blijvende betekenis. Hoewel met het verlies van België en de groeiende ontevredenheid over de Grondwet het politieke bestel van de Restauratie danig onder druk kwam te staan, zou aan de locatie van regering en parlement nooit meer getwijfeld worden.¹³⁰ Terugverhuizing naar Amsterdam is nooit meer serieus overwogen, ook niet nadat de Zuidelijke Nederlanden zich hadden afgescheiden en de situatie dus weer grotendeels vergelijkbaar was met die onder Lodewijk Napoleon. Blijkbaar was Den Haag een kwarteeuw na de komst van de Franse koning alweer dermate met zijn politieke functie verbonden dat de mogelijkheid om ergens anders te zetelen geen onderwerp van discussie meer was. In de jaren die volgden zou dan ook niet zozeer meer over de plaats van regering en parlement worden gesproken, maar veeleer over de uitstraling, vorm en invulling die de plek zou moeten hebben. Ook in deze gevallen zou het verleden van het Binnenhof weer een belangrijke rol spelen, zij het op een heel andere en explicietere manier.

Vooruitkijken of terugblikken, 1840-1880

Een onbevredigende situatie

In 1843 verscheen een boekje met de titel *Physiologie van Den Haag*, geschreven door *een Hagenaar*.¹ De Hagenaar in kwestie was Willem Jozef Andreas Jonckbloet, een jonge letterkundige die later nog faam zou verwerven als liberaal Kamerlid en hoogleraar in de Letteren in zowel Groningen als Leiden.² Jonckbloet schetst door middel van een rondgang door de stad een aardig beeld van Den Haag tegen het midden van de negentiende eeuw. Zo beschrijft hij verschillende beeldbepalende gebouwen, sociëteiten, koffiehuisen, parken en theaters in de stad. Zijn beschrijvingen zijn veelal ironisch en kritisch van toon. Zij dienen niet alleen ter vermaak van de lezer, maar zijn in veel gevallen een directe aanklacht tegen de in de ogen van de schrijver vervallen samenleving met haar verwerpelijke gewoontes. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in het vierde hoofdstuk, waarin de auteur na enige omzwervingen rond de Hofvijver op het Binnenhof aanbe-landt. Plotseling staat hij daar oog in oog met de Grote Zaal, het majestueuze middelpunt van het complex. Getroffen door het imposante gebouw dwalen zijn gedachten af naar de tijden van graaf Willem II, naar Floris V en de jaren van de Republiek, toen in de zaal de Spaanse vaandels prijkten, 'wier statich ruischen tuigde van den moed der dapperen, van de inspanning die de verwerving van het kostbaar kleinood der vrijheid gekost had'. Zijn bewondering slaat vervolgens echter om in afschuw als hij zich realiseert waarvoor de zaal thans dient:

Die zaal zo trotsch van bouw, die reus uit den voortijd, zoo rijk aan herinneringen. Die zaal dient in onze dagen, niemand die van den gruwel onbewust is, zij dient tot de trekking der loterij. In plaats van het ruischen der vijandelijke banieren hoort men er thans het wentlen van 't geluks of onheilsrad!³

Jonckbloet trekt de conclusie dat het verval van Nederland niet meer dan logisch is, 'wanneer wij zulk eene plaats zoo misbruiken', en hij spreekt de hoop uit dat de nieuwe koning, Willem II, spoedig een einde zal maken aan deze smet op de natie.

De kritiek in de *Physiologie van Den Haag* stond niet op zichzelf. Enkele maanden voor de publicatie van het werkje was in literair tijdschrift *De Gids* het bekende verhaal *Jan, Jannetje en hun jongste kind* van Everhardus Johannes Potgieter verschenen, waarin in de persoon van de beruchte figuur Jan Salie de lamlendige toestand van het land aan de kaak werd gesteld.⁴ Daarnaast klonk sinds het feitelijke verlies van de Zuidelijke Nederlanden in 1830 ook vanuit de politiek zelf steeds vaker kritiek. De Belgische opstand en de negen jaar durende staat van oorlog hadden een nieuwe discussie over de constitutionele basis van het Koninkrijk aangezwengeld, waarbij het niet alleen ging over de vraag of er een nieuwe Grondwet moest komen, maar ook over de staatsrechtelijke aard van deze Grondwet. Zowel oudgedienden als Van Hogendorp, als jongere, meer liberale politici waren van mening dat een grondwettelijke herziening van de landspolitiek noodzakelijk was.⁵ Het aantreden van Willem II en de komst van een nieuwe Grondwet in 1840 konden de notie van neergang echter niet doen verdwijnen. Een groeiende liberale oppositiebeweging, onder leiding van Johan Rudolph Thorbecke, zou gedurende de jaren veertig pleiten voor een transparanter kiesstelsel en invoering van ministeriële verantwoordelijkheid. Waar mannen als Jonckbloet en Potgieter de morele en culturele houding van het land aan de kaak stelden, daar hekelden deze politici de politieke stagnatie van het Koninkrijk.

Wat de tekst van Jonckbloet interessant maakt is dan ook niet zijn kritische toon of ironische stijl, maar veeleer dat de inrichting van het Binnenhof onderdeel is van zijn kritiek. Tot die tijd waren noch de gebouwen zelf, noch hun gebruik onderwerp van discussie geweest. Zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, ging het tijdens de Restauratie vooral om de vraag op welke plaats het centrale bestuur en in het bijzonder de koning zou zetelen. Wat betreft de huisvesting van de overige politieke machten, was het vooral van belang geweest dat deze zich in de nabijheid van het hof bevonden en het liefst op of rondom het historische Binnenhof. Op deze manier werd de illusie gewekt van een voortzetting van de politiek van voor de Franse inlijving. Het beleid ten aanzien van de nadere inrichting van het complex was vervolgens vooral pragmatisch geweest. In het ene geval zocht het nieuwe bestuur nadrukkelijk aansluiting bij de politiek van het ancien régime, in

het andere geval koos men voor gebruiken die uit de Bataafse tijd stamden. Met de fysieke staat waarin de gebouwen op het Binnenhof zich bevonden, was destijds bovendien nauwelijks rekening gehouden. Hoewel een aanzienlijk deel van het complex al sinds de achttiende eeuw in vervallen toestand verkeerde en ruimtegebrek voor met name de ministeries een voortdurend probleem was, bleven grote verbouwingen gedurende vrijwel de gehele regering van Willem I uit. De illusie van continuïteit diende voorop te staan, ook al hield dat in dat de Staatsloterij de grootste en indrukwekkendste zaal van het Binnenhof kreeg toegewezen.

De jaren veertig van de negentiende eeuw betekenden echter een omslag in de houding ten aanzien van het historische Binnenhof, zeker nadat de grondwetsherziening van 1848 het Koninkrijk van een nieuwe staatsrechtelijke basis had voorzien en de politieke verhoudingen in het land ingrijpend had gewijzigd. Voortaan was het parlement een waardige tegenspeler van de regering en waren de ministeries zelfbewuste bestuursorganen die op eigen initiatief en verantwoordelijkheid konden handelen. De periode dat de koning het landsbestuur belichaamde en ambtenaren en volksvertegenwoordigers hem enkel dienden te volgen was hiermee voorbij. Waar de politiek van de Restauratie gekenmerkt werd door een schijnbaar monolithische cultuur van eensgezindheid, schiep de Grondwet van 1848 ruimte voor dualisme, transparantie en herdefiniëring van de machtsbalans. De mislukking van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bracht daarnaast een kleine identiteitscrisis teweeg. Het verlies van de Zuidelijke Nederlanden maakte duidelijk dat het van boven opgelegde beleid van nationale eenheid gefaald had en de rol van het Koninkrijk op het internationale toneel was uitgespeeld. Het glorieuze verleden van de Gouden Eeuw leek nu verder weg dan ooit, een besef dat de belangstelling voor de eigen geschiedenis deed opleven.

Beide ontwikkelingen hadden als gevolg dat de discussie over de huisvesting van het nationale bestuur in de tweede helft van de negentiende eeuw een andere wending nam. Anders dan aan het begin van de eeuw ging het nu niet meer om de vraag in welke stad de regering diende te zetelen, maar vooral op welke manier de verschillende politieke instellingen in Den Haag gehuisvest zouden worden. Moesten de nieuwe politieke verhoudingen in de huisvesting tot uitdrukking komen? En welke toekomst was er voor de bestaande gebouwen op het Binnenhof? Dergelijke vragen zouden vanaf de jaren 1840 niet alleen ambtenaren, parlementariërs en architecten heel wat hoofdbrekens bezorgen, maar tevens de inzet worden van een veel breder

gevoerd debat over nationale stijl, monumentenzorg en de omgang met het eigen verleden.

Kern van dit debat was de vraag welke vorm van architectuur het meest representatief was. Moest er op de plek van het Binnenhof nieuwbouw komen en zo ja in welke stijl? Diende men in navolging van andere landen te kiezen voor een ostentatief bolwerk in klassieke stijl of moest men juist het eigene als uitgangspunt nemen? Doordat de onenigheid over het antwoord op deze vragen groot was en het de regering aan een heldere visie ontbrak, zou het beleid ten aanzien van de landsgebouwen jarenlang geen duidelijke lijn kennen. Plannen volgden elkaar in snel tempo op en verdwenen even snel als zij verschenen. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw zou het denken over de huisvesting van het landsbestuur geleidelijk een nieuwe richting inslaan en de toenemende aandacht voor het eigen verleden het bestaande Binnenhof opnieuw in de schijnwerpers plaatsen: ditmaal niet als een plek waar men louter uit gewoonte bijeenkwam, maar in de eerste plaats als een plek die zijn representativiteit ontleende aan zijn historische karakter.

Krimp en kritiek

Hoewel de officiële afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden in 1839 en de Grondwet van 1840 op papier fundamentele wijzigingen voor het Koninkrijk waren, veranderden zij in eerste instantie weinig aan de wijze waarop de verschillende politieke lichamen in Den Haag gehuisvest waren. Het nieuwe constitutionele kader was vooral een bevestiging van de praktijk zoals deze reeds vanaf de Belgische Opstand bestond. Werkelijke staatkundige vernieuwingen bevatte de nieuwe Grondwet nauwelijks. Wel regelde de constitutie de scheiding van de provincie Holland in een noordelijk en zuidelijk deel en maakte zo een einde aan een eeuwenoude traditie. Waar het Binnenhof sinds de late Middeleeuwen afgevaardigden uit alle delen van Holland had ontvangen, beperkte het bestuur zich vanaf nu enkel tot dat gedeelte van de provincie dat ten zuiden van het Haarlemmermeer was gelegen. Statenleden uit Amsterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen zouden voortaan in Haarlem in vergadering bijeenkomen.⁶

De Noord-Hollandse afgevaardigden voor de Provinciale Staten waren overigens niet de enigen die het Binnenhof definitief verlieten. Gedurende de jaren 1830 was er ook bij de andere wetgevende lichamen sprake van

krimp. Zo was sinds de revolutie in de Zuidelijke Nederlanden het aantal leden van de Staten-Generaal gehalveerd. Telde de Tweede Kamer in 1815 nog 110 leden, na het uitbreken van de revolutie waren dat er nog slechts 55.⁷ Hetzelfde gold voor de Eerste Kamer. Sinds 1830 schommelde het aantal senatoren tussen de twintig en dertig, eveneens een halvering ten opzichte van de vijftien jaar daarvoor.⁸ Van een nijpend tekort aan ruimte op het Binnenhof was in deze jaren geen sprake, zoals duidelijk tot uitdrukking kwam in de vergaderzalen van beide Kamers. In de Trêveszaal waren de senatoren voortaan gezeten rondom slechts één enkele vergadertafel, die midden in de zaal geplaatst werd.⁹ Aan de overzijde, in de voormalige Balzaal van het stadhoudelijk paleis, werd de indeling eveneens aangepast. De *Middelburgsche courant* van 15 mei 1851 verhaalt hoe de Kamerleden die dag 'bij binnenkomst een andere opstelling aantreffen': door de verwijdering van de dwarsbankjes langs de lange zijde van de zaal was de traditionele driezijdige vergaderopstelling gereduceerd tot een indeling die qua vorm meer leek op die van het Britse parlement. In de nieuwe situatie zaten de Kamerleden niet langer in een U-vorm, zoals die ook tijdens de Nationale Vergadering had bestaan, maar in tegenovergestelde banken aan weerszijden van de voorzitter en de troon.¹⁰

Anders dan aan de overzijde van de Noordzee, ging deze tweedeling in de zitplaatsen in het geval van de Tweede Kamer alleen nog niet samen met een politieke dichotomie. De links-rechtsindeling in de vergaderzaal weerspiegelde aanvankelijk noch een verdeling tussen regering en oppositie, noch verdere partij- of fractievorming. Pas in de loop van de jaren zestig van de negentiende eeuw zouden gelijkgestemde Kamerleden van liberale en conservatieve signatuur geleidelijk kiezen voor één bepaalde zijde en kon men voorzichtig spreken van een tweedeling die ook in politieke zin enigszins deed denken aan de situatie in het Verenigd Koninkrijk. Vooral nog zaten de Kamerleden echter grotendeels door elkaar en hadden zij geen vaste zitplaats in de zaal.¹¹ De verwijdering van de dwarsbankjes had dan ook eerst en vooral een praktische reden, die samenhang met de afname van het aantal Kamerleden: nu er minder dan zestig Kamerleden waren overgebleven, bestond er simpelweg niet langer behoefte aan de ongelukkig geplaatste bankjes langs de noordwand van de zaal, in de enigszins dode hoek aan weerszijden van de voorzittersstoel.

Behalve de wetgevende macht kreeg ook de uitvoerende macht te maken met een sterke personele terugloop. Het nationale ambtenarenapparaat in Den Haag dat na de eenwording van de Noordelijke en Zuidelijke Neder-

De zogenaamde Maurits- of Grenadierspoort, gezien vanaf de Pleinzijde richting het Torentje. Voor de demping van de gracht was het Binnenhof enkel via één van de drie bruggen te bereiken. Schilderij van Johannes Bosboom, ca. 1835. (collectie Haags Historisch Museum)

landen was opgebouwd, was na 1830 nagenoeg gehalveerd. Zo telde het belangrijkste en meest omvangrijke departement, het ministerie van Binnenlandse Zaken, aan de vooravond van de Belgische Opstand nog een kleine 140 vaste ambtenaren. Ruim een jaar later was dit aantal als gevolg van de afscheiding geslonken tot negentig. De oorlogsinspanningen en daaropvolgende volhardingspolitiek van Willem I drukten bovendien dusdanig op de rijksbegroting dat verdere bezuinigingen op het ambtenarenapparaat niet konden uitblijven. In de tien jaren die volgden slonk het personeelbestand daarom nog verder. Uiteindelijk waren er begin jaren veertig nog slechts zeventig vaste ambtenaren op het departement werkzaam.¹²

Een van de weinige ambtenaren die gedurende de periode van krimp op zijn post konden blijven, was Cornelis Vollenhoven. Deze doopsgezinde jurist was reeds in 1816 in dienst getreden van het ministerie van Binnenlandse Zaken en zou zijn ambtelijke functie uiteindelijk pas enkele maanden voor zijn dood in 1849 neerleggen. Hoewel Vollenhoven in eerste instantie was

aangenomen vanwege zijn kennis op het gebied van armenzorg, was het hem al snel gelukt hogere posities binnen het departement te bemachtigen. De laatste zestien jaar van zijn loopbaan was hij als secretaris-generaal zelfs belast met de dagelijkse leiding over het ministerie en zodoende was hij een van de machtigste mensen op het Binnenhof.¹³ Afgezien van zijn trouw aan de ambtelijke organisatie en het feit dat hij in zijn functie verantwoordelijk was voor de vele reorganisaties binnen het departement, maakte echter ook de plek waar hij zijn werk verrichtte Vollenhoven tot een noemenswaardig figuur. Gedurende het grootste deel van zijn carrière was hij namelijk werkzaam in het Torentje, toen nog een van de vele gebouwen langs de Hofvijver waarin het ministerie van Binnenlandse Zaken gevestigd was. Pas met zijn dood in 1849 kwam de werkkamer op de eerste verdieping van het Torentje vrij en kon Thorbecke als kersverse minister van Binnenlandse Zaken en leider van zijn eerste liberale kabinet de ruimte betrekken, een aflossing die onbewust het begin zou zijn van een nieuwe politieke traditie.¹⁴

In zijn functie als secretaris-generaal moet Vollenhoven het overigens niet heel gemakkelijk hebben gehad. Behalve de afnemende financiële middelen en de geringe omvang van het personeel hadden de ministeries gedurende de jaren veertig ook te kampen met een imagoprobleem. Volgens velen belichaamde namelijk niemand beter de Jan Saliegeest dan de Haagse ambtenaar. Ook Jonckbloet staat tijdens zijn fictieve rondgang door Den Haag daarom uitgebreid stil bij de ambtenaren die werkzaam zijn in de gebouwen langs de Hofvijver. Zo laat hij onder meer een bureauambtenaar aan het woord die vertelt welke ‘ambtsverrichtingen’ er zoal op het departement plaatsvinden:

De jongste mijner kamergenooten copieert muziek en borduurpatronen, de tweede vertaalt vaudevilles voor onzen Nederlandschen Schouwburg a raison van f 2,60, of gaat zich soms aan het samenlijmen van een bruiloftsvers te buiten.¹⁵

In de ogen van de auteur werden de werkzaamheden op de ministeries dus vooral bepaald door gezapigheid en veelal nutteloos tijdverdrijf. Evenals de verwerpelijke aanwezigheid van de Staatsloterij in het historische middelpunt van het regeringscentrum, beschouwt hij de houding van de ambtenaren op het Binnenhof dan ook als een typisch uitvloeisel van de algehele lamlendigheid en morele neergang die zijn tijd kenmerkt. Het was voor Jonckbloet duidelijk dat er ingrijpende veranderingen nodig waren om het politieke leven wakker te schudden en het aanzien van het Binnenhof op te vijzelen.

Eerste ontwerpen voor een nieuwe orde

De grondwetswijziging van 1848 was voor critici als Jonckbloet een verademing. Door de invoering van onder meer de ministeriële verantwoordelijkheid en koninklijke onschendbaarheid schiep de nieuwe Grondwet immers de voorwaarden voor een actievere, liberale en transparante overheid en doorbrak zij de verlamdende impasse waarin de Nederlandse overheid zich feitelijk al sinds de Belgische Opstand bevond. Binnen het nieuwe constitutionele kader kon met name het parlement veel slagvaardiger optreden en zijn politieke macht tegenover de regering doen gelden. Hoewel de uitvoerende en wetgevende macht hierdoor beter in balans waren, betekende de nieuwe Grondwet echter ook een versterking van de positie van de ministeries. Waren de departementen voorheen vooral administratieve lichamen geweest, belast met het uitvoeren van koninklijke besluiten, nu de vorst formeel buitenspel gezet was, lag het bestuurlijk zwaartepunt bij de ministeries. Vooral het ministerie van Binnenlandse Zaken kreeg hierdoor een positie die op veel punten vergelijkbaar was met die van de Staatssecretarie en het Kabinet des Konings in de decennia daarvoor. Het departement, dat toch al veel beleidsterreinen omvatte, zou voortaan de spil vormen van de uitvoerende macht; zeker nadat Thorbecke zelf in 1849 als minister en kabinetsleider in het Torentje zitting had genomen.¹⁶

De liberale voorman had zich daarmee overigens niet voor een gemakkelijke taak gesteld. Het departement beschikte namelijk nog altijd over zeer weinig financiële middelen. Mocht het zijn leidende rol willen waarmaken, dan waren er dus opnieuw ingrijpende hervormingen en bezuinigingen nodig. Hoewel de praktijk van de ministeriële verantwoordelijkheid in deze eerste jaren na de grondwetswijziging nog grotendeels uitgevonden moest worden, waren Thorbeckes allereerste debatten over de begroting voor Binnenlandse Zaken in 1849 al meteen fel van toon. Het was bovendien tijdens deze debatten dat de staat van het Binnenhof en de huisvesting van de politiek in Den Haag voor het eerst in een openbaar Kamerdebat ter sprake kwamen.

De man die het onderwerp ter sprake bracht, was de conservatieve politicus Daniel Théodore Gevers van Endegeest. Deze jonkheer uit een oud Haags regentengeslacht was tijdens de Restauratie zelf jarenlang ambtenaar geweest bij de afdeling Waterstaat van het ministerie van Binnenlandse Zaken, de afdeling waar sinds 1815 ook de dienst landsgebouwen op het Binnenhof onder ressorteerde. Sinds het einde van de jaren 1830 was hij echter lid geweest van

de Staten-Generaal en had zich daar een geducht opponent van Thorbecke getoond, aanvankelijk in de Tweede Kamer als fervent tegenstander van de grondwetswijziging en later als kritisch senator in de Eerste Kamer.¹⁷ Het was in deze laatste hoedanigheid dat Gevers van Endegeest zijn kritiek uitte op de begroting van het liberale kabinet. Hem was namelijk ter ore gekomen dat Thorbecke in het kader van de bezuinigingen enkele historische gebouwen op en rond het Binnenhof overwoog af te breken. Zo zou in de eerste plaats de veertiende-eeuwse Gevangenpoort, die in 1828 haar functie als gevangenis had verloren, moeten wijken. Vol verontwaardiging sprak de senator:

Men zal alzoo gaan bezuinigen op geschiedkundige monumenten, die wij zoo weinige hebben! Men zal, om de kosten uit te sparen van het herstel van enige pannen, of van de traliën waarachter de ongelukkige de Witten moesten zuchten, dergelijke oudheden vernietigen! En waarom zou men dan ook niet wegruimen de zoogenaamde Loterijzaal, waar eens de vlaggen, die wij op allerlei natiën veroverd hadden, prijken, en voor den ingang waarvan het hoofd van de raadspensionaris Oldenbarnevelt viel? [...] Ik hoop, dat de slag waarmede de Gevangenpoort nu bedreigd wordt, afgekeerd zal worden. Geene geschiedkundige monumenten moet men afbreken ten einde enkele honderden gulden te besparen!¹⁸

De angst van Gevers van Endegeest voor de afbraak van de historische gebouwen was gegrond. Afgezien van de sloop van de Gevangenpoort, had de dienst landsgebouwen van het ministerie van Binnenlandse Zaken namelijk serieuze plannen om een aanzienlijk deel van het historische Binnenhof af te breken. Deze plannen waren echter niet ontworpen in het kader van geplande bezuinigingen, maar waren het gevolg van een aantal specifieke nieuwbouwplannen die in het kielzog van de grondwetswijziging waren opgesteld. Zo was er in de eerste plaats behoefte aan nieuwe huisvesting voor de ministeries van Justitie en Koloniën, welke gevestigd waren in de voormalige stadspaleizen van respectievelijk de hertog van Brunswijk en Constantijn Huygens. Hoewel deze historische gebouwen, gelegen tussen Binnenhof en Plein, al sinds het begin van de eeuw dienstdeden als onderkomen voor beide departementen, waren zij in feite ondoelmatig voor hun bestemming. Niet alleen was de kamerindeling meer geschikt voor bewoning dan voor kantoorroimte, ook was het aantal vierkante meters binnen de gebouwen zeer beperkt. Uitbreiding van de ministeries van Justitie en Koloniën was in de bestaande situatie dan ook onmogelijk.¹⁹

Een vergelijkbaar probleem speelde bij de verschillende vertegenwoordigers van de rechterlijke macht die eveneens aan de oostzijde van het Binnenhof waren gevestigd. Van hen was de Hoge Raad, die in 1838 het oude Hooggerechtshof als hoogste rechtsprekende instantie in het land had opgevolgd, verreweg het belangrijkste orgaan. Net als de bovengenoemde departementen zetelde de Raad in een gebouw met een rijke historie, namelijk het middeleeuwse Rolgebouw, dat gelegen was achter de Grote Zaal. Dit was het oudste deel van het Binnenhof en de plek waar al sinds de late Middeleeuwen de belangrijkste rechtscolleges hun onderdak hadden gevonden. Ook voor het Rolgebouw en de aanliggende panden gold echter dat ruimtegebrek en toegankelijkheid een steeds groter probleem vormden. Zeker nu artikel 156 van de nieuwe Grondwet bepaalde dat rechtszittingen voortaan openbaar dienden te zijn voor publiek.²⁰

Reeds in het najaar van 1848 had de dienst landsgebouwen daarom een plan ontwikkeld om zowel de Hoge Raad als de ministeries van Koloniën en Justitie te voorzien van een nieuw onderkomen. Het ontwerp voor dit plan lag in handen van Johannes Craner, die sinds het begin van de jaren veertig als architect aan het ministerie van Binnenlandse Zaken verbonden was.²¹ Hij stelde voor om een indrukwekkend rechthoekig gebouw in classicistische stijl neer te zetten, waarin de drie instellingen gezamenlijk konden worden ondergebracht en dat de gehele oostzijde van het Binnenhof zou beslaan. Het bestond uit drie compartimenten: een centraal gedeelte met een grote vergaderzaal voor de Hoge Raad en twee symmetrische kantoorvleugels voor de beide ministeries. Met zijn functionalistische inrichting volgens het zogenaamde Franse appartementensysteem bood het ontwerp de gebruikers voldoende werkkamers en een overzichtelijke indeling waarbij een duidelijke scheiding tussen de verschillende afdelingen bestond. Het was kortom een bijzonder praktisch ontwerp dat aan alle eisen van de tijd leek te voldoen.²²

Dat Craner zijn ontwerp bovendien als een blauwdruk beschouwde voor meer regeringsgebouwen bleek een jaar later toen hem gevraagd werd een nieuw gebouw te ontwerpen voor de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Aanleiding voor dit verzoek was de verhuizing van de Eerste Kamer van de Trêveszaal naar de zeventiende-eeuwse vergaderzaal van de Staten van Holland, aan de andere zijde van de Hofkapel. Nu ook de Eerste Kamer met de openbaarheid van haar vergaderingen te maken had gekregen en haar leidental nog eens met tien senatoren was uitgebreid, werd de Trêveszaal te klein. Aanvankelijk had men nog gehoopt dit ruimtegebrek op te lossen

door middel van een andere indeling van de zaal. Zo tonen enkele ontwerpen een halfronde opstelling en toeschouwersplaatsen in de hoeken van de zaal.²³ Al spoedig bleken deze plannen echter niet haalbaar en in 1849 besloot men de bijeenkomsten van de Eerste Kamer voorlopig te verplaatsen naar de historische vergaderzaal van Pieter Post.

De gedachte was dat de senaat deze zaal kon delen met de Provinciale Staten totdat er een nieuwe ruimte voor een van beide vergaderingen ter beschikking kwam. Voor met name de Statenleden was dit een onwenselijke situatie. Niet alleen verloren zij hun eeuwenoude alleenrecht op de vergaderzaal, ook bracht het gemeenschappelijke gebruik allerlei praktische problemen met zich mee. In november 1852 kwam het zelfs tot openlijk protest toen beide colleges tegelijkertijd in de zaal wilden vergaderen.²⁴ Nog voordat zijn ontwerp voor de Hoge Raad was goedgekeurd, werd daarom opnieuw een beroep gedaan op Craner. Zijn suggestie was simpel: een vrijwel exacte kopie van het gebouw dat hij voor de oostzijde had ontworpen, zou ook aan de westzijde van het Binnenhof verrijzen. Het centrale gedeelte kon daarbij dienen als vergaderruimte voor de Provinciale Staten, terwijl het bestuurscollege van Zuid-Holland en de afdelingen van de Eerste Kamer ieder een zijvleugel ter beschikking kregen.²⁵

Net zoals aan de Pleinzijde zou ook de nieuwbouw aan de Buitenhofzijde gepaard gaan met de afbraak van een aanzienlijk deel van de bestaande bebouwing. Zo zou vrijwel het gehele oude stadhoudelijke kwartier, inclusief de markante Mauritstoren en de stadhouderspoort, moeten wijken.²⁶ Het verlies van deze eeuwenoude gebouwen was voor het liberale kabinet blijkbaar geen punt van discussie. Integendeel, waarschijnlijk was de afbraak van de panden zelfs een doelbewuste keuze geweest. Wat kon immers beter het begin van een nieuw tijdperk markeren dan een nieuw onderkomen voor het landbestuur in een herkenbare, op de architectuur van de Oudheid gebaseerde stijl?

Al sinds het midden van de achttiende eeuw was het classicisme de toonaangevende stijl geweest van de Verlichting en de vooruitgang en hadden, van Parijs tot Washington, overheidsorganen onderdak gevonden in nieuwe, doch in klassieke stijl opgetrokken regeringsgebouwen. Zelfs in Nederland had de classicistische bouw, zij het in geringe mate, bijgedragen aan het proces van modernisering. Zo zijn de ontwerpen van de stadhuisen uit de patriottentijd, de rechtbanken uit de Franse tijd en de 'waterstaatskerken' uit het Verenigd Koninkrijk van Willem I enkel goed te begrijpen in het licht van nationale eenwording.²⁷ Afgezien van de bovengenoemde functio-

In het midden van de negentiende eeuw lag het Binnenhof er vervallen bij. Gezicht op de Middenpoort van het Binnenhof, met links het voormalige Generaliteitskwartier en rechts de toegang tot de grafelijke zalen. Ets van Jan Weissenbruch, 1849 (collectie Rijksmuseum)

naliteit hadden de ontwerpen van Craner dan ook een duidelijke symbolische functie. Hun imposante classicistische gevels en uniforme interieur dienden een afspiegeling te zijn van de moderne en zelfbewuste overheid die de liberalen voor ogen hadden. Zij zouden in steen tot uitdrukking brengen wat de Grondwet van 1848 reeds op papier had vastgelegd: een krachtig bestuur en een duidelijke scheiding der machten.

Dat hierbij de onderkomens uit het ancien régime verloren gingen, was in dit licht niet meer dan logisch. Was het verleden voor het conservatieve Kamerlid Gevers van Endegeest juist aanleiding geweest om de gebouwen te koesteren, voor de meeste liberalen was het eerder een reden om zich van de gebouwen te ontdoen. In de vijfentwintig jaren die volgden, maakten dan ook niet alleen de drie kabinetten-Thorbecke zich sterk voor een nieuw regeringscentrum. Ook aan de overzijde, in de Tweede Kamer, waren het overwegend liberale Kamerleden die afbraak boven herstel prefereerden. Zo zouden mannen als Daniel van Eck en Pieter Philip van Bosse het belang

van de bestaande bebouwing bagatelliseren en zich achter de nieuwbouwplannen scharen. Voor hen gold dat het weinige overheidsgeld dat er in de jaren vijftig en zestig beschikbaar was beter gestoken kon worden in passende nieuwe huisvesting dan in het herstel van de bestaande behuizing.²⁸

Het vinden van een ontwerp dat het politieke bestel op gepaste wijze representeerde, bleek alleen geen eenvoudige opgave. Om het ideale regeringscomplex te realiseren, was een vage notie van stijl niet genoeg. Minstens zo belangrijk waren kwesties als: wie zetelt waar, welke bouwmaterialen worden er gebruikt en hoe verhoudt de nieuwbouw zich tot zijn omgeving? Dat over de antwoorden op deze vragen onder de voorstanders van nieuwbouw geen helderheid bestond, werd duidelijk toen Craner de tekeningen voor de beide zijden aan zijn opdrachtgevers op het ministerie van Binnenlandse Zaken presenteerde. Deze verwezen de plannen van de architect namelijk voor- en achter naar de archiefkast. Wat de precieze redenen waren om de ontwerpen af te wijzen, blijft spijtig genoeg onduidelijk. Feit is wel dat de architect terug naar de tekentafel ging en in 1850 met een aangepast plan kwam voor de oostzijde van het complex. Waar in het aanvankelijke plan sprake was van één enkel gebouw, had Craner nu drie afzonderlijke gebouwen ontworpen. Mogelijk was de kritiek dus geweest dat de scheiding der verschillende machten in het eerste ontwerp niet duidelijk genoeg naar voren kwam. Het tweede ontwerp voorzag in elk geval in aparte gebouwen voor de Hoge Raad, de ministeries en zelfs een pand voor het Rijksarchief, dat tot dan toe aan de Prinsessegracht was gevestigd. Elk van de gebouwen zou worden opgetrokken in classicistische stijl, losjes gebaseerd op het oorspronkelijke woonhuis van Huygens, dat bij de nieuwbouw zou verdwijnen.²⁹

Ondanks Craners streven met het ontwerp 'het college van de Hoogen Raad der Nederlanden op een waardige wijze te huisvesten en Koloniën die uitbreiding te geven welke het zo zeer schijnt te vorderen', kreeg echter ook dit ontwerp veel kritiek vanuit het departement.³⁰ Vooral Leopold van der Kun, een van de grondleggers van de Nederlandse Spoorwegen en sinds 1849 aangesteld als hoofdingenieur bij de afdeling Waterstaat, velde een hard oordeel over het plan van zijn collega. In zijn ogen paste de gekozen architectuur van de gebouwen in het geheel niet bij de zelfbewuste overheid. Met name de keuze van Craner om de architectuur van het zeventiende-eeuwse woonhuis van Huygens als uitgangspunt te nemen, viel bij de ingenieur verkeerd. Hij was bang dat men de regering zou aanrekenen 'een kopie te hebben geleverd, waarvan smaak en sierlijkheid bij weinigen bijval vinden'. 'Men zou vergelijken wat Nederland vermocht toen zulke gebou-

wen werden gesticht, met de slaafse navolging die nu door de staat zou zijn geleverd, en zou zulke verwijten van de tijdgenoten en nakomelingschap niet ontgaan.³¹ Kortom, de hoofdingenieur vreesde dat de classicistische verwijzing naar het Huygenshuis eerder de neergang van het land symboliseerde dan de politiek-culturele opbloei die het zittende kabinet voorstond.

Het tweede nieuwbouwplan van Craner verdween eveneens van tafel. Als alternatief raadde Van der Kun de architect nog aan te rade te gaan bij diens collega Willem Nicolaas Rose, die op dat moment furore maakte als stadsarchitect van Rotterdam. Dit advies lijkt niet te zijn opgevolgd. Weliswaar volgden onder auspiciën van Craner nog enkele kleine verbouwingen en herstellingen aan het Binnenhof, maar grootscheepse nieuwbouwplannen bleven uit.³² Toen de Aprilbeweging in 1853 een vroegtijdig einde maakte aan het eerste kabinet-Thorbecke, was er dan ook niets van de ambitieuze bouwplannen terechtgekomen en lag het Binnenhof er vrijwel hetzelfde bij als in de jaren voor 1848. Zelfs de oude Gevangenpoort, die nu al een kwart-eeuw leegstond, waakte nog altijd over de toegang tot het complex. Voor het ogenblik kon jonkheer Gevers van Endegeest opgelucht ademhalen.

Schade en schande

Waar de ambtenaren van Binnenlandse Zaken onder het ministerschap van Thorbecke vanaf het begin geprobeerd hadden het Binnenhof om te vormen tot een functioneel en eigentijds regeringscentrum, verdween het vraagstuk van de huisvesting onder diens conservatief-liberale opvolger Floris Adriaan van Hall naar de achtergrond. Gedurende enkele jaren gebeurde er vrijwel niets met de gebouwen. Het Binnenhof behield zijn vroegmoderne uiterlijk en over eventuele afbraak of aanpassingsplannen werd niet meer gesproken. Deze enigszins passieve houding van het nieuwe kabinet was te begrijpen. In tegenstelling tot haar voorganger had de conservatieve regering immers minder behoefte om met het verleden te breken en de nieuwe politieke orde met symbolische nieuwbouw te onderstrepen. De tevredenheid met de bestaande situatie betekende echter geenszins dat het kabinet zich sterk maakte voor behoud van de historische gebouwen. Aan gezien zelfs het meest noodzakelijke onderhoud aan het complex achterwege bleef, verslechterde de staat van het Binnenhof in de jaren 1850 steeds verder. Vooral de oudste delen van het complex, die al jaren te kampen hadden met allerhande mankementen, lagen er versleten en vervallen bij. Zo

dreigden onder meer de vertrekken van het Rekenkamer in het voormalig Stadhouderslijk Kwartier te verzakken en werd de inmiddels leegstaande Trêveszaal geplaagd door tocht en lekkage. Het dak van de zaal lekte en kierde zelfs zozeer dat de huisbewaarder met enige regelmaat een laag turf moest strooien om waterschade te voorkomen.³³ Het slechtst eraan toe waren echter de middeleeuwse gebouwen, de Loterijzaal en de achterliggende grafelijke zalen. Hier was de schade dusdanig dat de ruimten regelmatig onder water kwamen te staan en het weldra onmogelijk was nog langer trekkingen van de loterij op deze plek te laten plaatsvinden. In 1855 verliet de Staatsloterij daarom definitief de zaal waar zij twee eeuwen lang had gezeteld.

Hoewel cultuurcritici als Jonckbloet ongetwijfeld blij waren dat het Binnenhof eindelijk verlost was van 'het gruwel' van de loterij, maakte het vertrek wel pijnlijk duidelijk hoe slecht het gesteld was met de oudste delen van het complex. Vanaf het midden van de jaren vijftig groeide daarom het idee dat er iets moest gebeuren, zeker nu de zaal leegstond en een nieuwe invulling mogelijk was. Zowel binnen als buiten de muren van het Binnenhof bracht men de problematiek onder de aandacht. Zo schreef de katholieke publicist Josef Albert Alberdingk Thijm in 1860 in het tijdschrift de *Dietsche Warande*:

Men heeft niets gedaan om de sloopende hand des tijds van dit gebouw af te keeren; integendeel, het dak met zijn treffelijke betimmering is tegenwoordig in zulken toestand, dat de plasregens, die er reeds voor ettelijke jaren doorheen dropen, thans in stroomen de Ridderzaal bespoelen en den steenden vloer vaak onderzetten. Daaraan is men echter zeer practisch tegemoet gekomen. Men laat het beroemde dakgetimmerte weggroten en door elke nieuwe regenbui onherstelbaar verwoesten, maar men heeft de middenvloersteen en tot een geul afgeschuind; nu stroomt dus het water vrijelijk ten deure uit!³⁴

In de Tweede Kamer waren het in de eerste plaats Haagse parlementariërs die de noodklok luidden. De gematigde Willem Wintgens, die in 1849 in de Kamer was gekomen en al spoedig een grote voorliefde voor de vaderlandse geschiedenis aan de dag zou leggen, zette de problematiek van de Grote Zaal als eerste op de agenda. In 1856, amper een jaar na het vertrek van de Staatsloterij uit het gebouw, vroeg hij Gerrit Simons, minister van Binnenlandse Zaken in het zojuist aangetreden conservatieve kabinet-Van der Brugghen, een bedrag te begroten voor het herstel van de ruimte. Nog voor de be-

windsman zijn begroting rond kon krijgen, was hij echter gedwongen om gezondheidsredenen terug te treden en verdween Wintgens' verzoek in de la.³⁵ Ruim een jaar later deed de Haagse liberaal Willem Theodore Gevers Deynoot een hernieuwde poging om de toestand van de Grote Zaal op de kaart te zetten. In een discussie met Simons' opvolger ridder Van Rappard riep hij de minister op het voortouw te nemen met de restauratie van de zaal:

Ons vaderland bezit weinig monumenten. Over het algemeen wordt daarvoor weinig zorg gedragen en ik geloof dat de Regering te dien aanzien wel eenigzins het voorbeeld mogt geven. De Loterij-zaal hier verkeert voorzeker in een hoogst beklagenswaardigen toestand. [...] Ik wenschte van den Minister te weten, of er bij de Regering eenig voornemen bestaat om te dien aanzien met krachtige, doortastende herstellingen aan te vangen. Bovendien, alle verdere gebouwen hier op het Binnenhof verkeerden in een verachterden staat. Onze geschiedkundige herinneringen zijn echter ten nauwsten met dat Binnenhof verbonden. Geen vreemdeling bezoekt de Residentie, die zich niet derwaarts begeeft. En hij moet inderdaad een slechten dunk ontvangen van de achting die wij hebben voor onze monumenten, als hij de staat dier gebouwen ziet!³⁶

Gevers Deynoot ging dus nog verder dan zijn collega Wintgens een jaar eerder had gedaan. Niet alleen vroeg hij geld voor restauratie van de Grote Zaal, hij eiste tevens een actieve rol van de regering in het behoud van de overige historische gebouwen binnen het complex.

Deze gedachte was nieuw. Tot nu toe had de overheid zich niet of nauwelijks om historische gebouwen bekommerd.³⁷ 'Monumenten' waren tot die tijd vrijwel altijd klassieke bouwwerken geweest, niet zelden nieuw opgericht. Sinds de achttiende eeuw gold het classicisme eigenlijk als de enige monumentale stijl. Het was een stijl die juist vanwege zijn universaliteit en doelmatigheid boven alle andere bouwvormen was verheven. Vanaf de jaren veertig ontstond er echter geleidelijk kritiek op de dominantie van het klassieke ideaal. Romantici als Alberdingk Thijm, maar ook iemand als Potgieter, keerden zich af van het kunstmatige en universele in de bouwkunst en pleitten voor een meer natuurlijke, historisch gegroeide benadering van architectuur.³⁸ Wilde men de natie 'verheffen' en het elan in de samenleving verder aanwakkeren, dan diende het volk niet met classicistische nieuwbouw gevoed te worden, maar met 'de gedenktekens dier eigen geschiede-

nis'. 'Geen betere waarborg voor maatschappelijke orde, dan de steun van een nog sprekend verleden,' aldus Alberdingk Thijm in *De Gids*.³⁹

Een dergelijke nieuwe kijk op 'monumenten', waarbij het niet langer ging om het oprichten van nieuwe klassieke gedenktekens maar in de eerste plaats om het behoud van historisch erfgoed, kwam voor de meeste politici op het Binnenhof nog iets te vroeg. Het zittende kabinet bevond zich midden in een moeizame discussie over een nieuw te ontwerpen Onderwijswet en deze problematiek eiste dusdanig veel aandacht van het ministerie van Binnenlandse Zaken dat het behoud van de historische zalen voorlopig geen prioriteit genoot. Nog belangrijker was dat lang niet iedereen de mening van Gevers Deynoot deelde. Zo droomden sommige parlementariërs nog altijd van een modern classicistisch regeringscentrum, dat wat betreft het interieur voldeed aan de eisen van de tijd en waarvan het uiterlijk zowel het parlement als de ministeries van gepaste waardigheid zou voorzien. Verder bleek ook het argument dat het Binnenhof een plek was van belangrijke 'geschiedkundige herinneringen' niet voor iedereen te gelden. Zo gaf het liberale Kamerlid Van Bosse toe dat de Grote Zaal eigenlijk geen enkele herinnering aan het verleden bij hem opriep:

Het is mogelijk aan mijn onwetendheid te wijten, maar ik weet niet eene roemrijke herinnering aan die Zaal te verbinden. Het is een oud gebouw uit grafelijke tijden. Dat weten wij allen.⁴⁰

Zijn collega in de Eerste Kamer, Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye, was zelfs van mening dat de plek helemaal geen historische of culturele waarde bezat. Volgens hem was het Binnenhof weliswaar het toneel geweest van belangrijke gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis, maar deden de bestaande gebouwen het verleden bepaald geen eer aan:

Men zegt het was een Ridderzaal ten tijde van de Graaf Koning, maar wanneer ik die zaal binnentrad, toen ik kanselier was, dan is er niets hoegenaamd dat mij in de verte daaraan herinnert, ook niet aan de grote dagvaart die Cats in 1651 daar presideerde.⁴¹

Hij trok dan ook de conclusie dat deze 'hoop stenen van 600 jaren oud' het niet waard was om voor veel geld gerestaureerd te worden, een standpunt dat menig parlementariër deelde. Zo zag ook het liberale Kamerlid Van Eck niets in een restauratie van de Grote Zaal. Of het gebouw nu oud was of niet,

liever zag hij de schaarse middelen die de regering bezat op een andere manier besteed. Dat hij hierdoor in de ogen van sommige collega-Kamerleden misschien 'Vandaalsch' overkwam, deerde het Kamerlid niet. Hij had naar eigen zeggen weliswaar veel over voor oude monumenten, maar niet wanneer zij 'midden in eene stad geplaatst zijn, waar zij veel plaats innemen, die zeer nuttig op eene andere wijze zou kunnen benuttigd worden'.⁴² Voorlopig stonden de Hagens Wintgens en Gevers Deynoot er in de Staten-Generaal dus grotendeels alleen voor.

Toch was er één punt waarover vrijwel allen op het Binnenhof het aan het eind van de jaren vijftig eens waren, namelijk dat er hoe dan ook wel *iets* aan de huisvesting moest gebeuren. Door het jarenlange uitstel van onderhoud was de situatie inmiddels namelijk zo precair geworden dat niets doen geen optie meer was. Zou men nog langer wachten, dan zou het complex op een kwade dag ofwel uit zijn voegen barsten, dan wel door rot, lekkage en verzakking ineenstorten. Het zal dan ook deze urgentie zijn geweest die de minister van Binnenlandse Zaken in februari 1858 deed besluiten een aparte 'bouwmeester der landsgebouwen in de residentie' aan te stellen. Deze functie was enigszins vergelijkbaar met de positie van 'architect des konings', zoals deze tijdens de Restauratie voor het laatst vervuld was door Bartold Ziesenis. Ditmaal viel de eer te beurt aan Willem Nicolaas Rose, stadsarchitect van Rotterdam.⁴³ Het feit dat Rose' naam ook al was gevallen in de kritiek van Van der Kun op de verbouwingsplannen van Craner, doet vermoeden dat de hoofdingenieur van de afdeling Waterstaat van invloed is geweest op de aanstelling van de bouwmeester. Mogelijk hoopte hij op deze manier de afgekeurde ontwerpen voor de oost- en westzijde van het Binnenhof alsnog naar zijn eigen smaak aan te passen. Hoe het ook zij, Craner verdween voorlopig naar de achtergrond. Of het nu om het ontwerp van nieuwe gebouwen ging of het behoud van bestaande behuizing, voortaan zou de gehele zorg voor het Binnenhof onder Rose ressorteren.

Op het eerste gezicht was Rose de juiste persoon op de juiste plaats. Hij was een charismatische man, die op basis van zijn werk in Rotterdam groot aanzien genoot. Daarnaast leek zijn wijze van bouwen uitstekend aan te sluiten bij de nieuwe functie van 'bouwmeester der landsgebouwen'. Zo was Rose, evenals Craner, groot geworden in de destijds toonaangevende classicistische traditie en stond hij bij tijdgenoten bekend als een volgeling van de befaamde Pruisische architect Karl Friedrich Schinkel: de man die enkele decennia eerder met zijn ontwerpen nagenoeg eigenhandig de nieuwe Pruisische hoofdstad Berlijn op de kaart had gezet.⁴⁴ Als iemand in Ne-

derland wist hoe je overheidsgebouwen ontwierp, dan zou dat dus Willem Nicolaas Rose moeten zijn. Ten slotte bezat de architect een zekere bekendheid vanwege zijn voorliefde voor eigentijdse innovaties, zoals het gebruik van baksteen en gietijzer. Deze moderne manier van bouwen zou niet alleen de doelmatigheid van de gebouwen kunnen vergroten, maar tevens wel eens financieel gunstig kunnen uitpakken voor het altijd armlastige ministerie van Binnenlandse Zaken.⁴⁵

Ondanks deze ogenschijnlijk ideale achtergrond stond Rose echter voor een lastige taak. Anders dan de ziekenhuisgebouwen die hij voor de stad Rotterdam had ontworpen, ging het in het geval van het Haagse Binnenhof niet alleen om functionaliteit. De ontwerpen dienden in de eerste plaats 'representatief' te zijn: een eis waar de ontwerpen van Craner juist op waren stukgelopen. Daarnaast kon Rose niet, zoals Schinkel in Berlijn, met een vrijwel schone lei beginnen. Op het Haagse Binnenhof moest hij rekening houden met bestaande gebouwen en een bestuurlijke traditie van bijna zes eeuwen oud. De regering gaf Rose daarom de opdracht met enige behoedzaamheid te werk te gaan. In tegenstelling tot Craner, die meteen twee complete zijden van het Binnenhof onder handen had willen nemen, diende Rose stap voor stap te werk te gaan en de nieuwbouw van het regeringscentrum in opeenvolgende projecten op te delen. Wel bleef het uiteindelijke doel van Rose' opdracht de vervanging van het gehele complex. Op een tekening uit 1858 is duidelijk te zien hoe de architect te werk wilde gaan: hij zou beginnen met de gebouwen aan de Pleinzijde, om vervolgens de gebouwen langs de Hofvijver en het Buitenhof onder handen te nemen.⁴⁶

Daarnaast kreeg de Rotterdamse stadsarchitect middelen ter beschikking om de zo aangetaste Grote Zaal te herstellen 'in den toestand, waarin zij oorspronkelijk is geweest'. Met deze tweeledige opdracht hoopte de minister zowel de voorstanders van nieuwbouw als diegenen die zich sterk maakten voor behoud van het historische Binnenhof tegemoet te komen. Nu had dit compromis wellicht het gewenste resultaat kunnen opleveren, wanneer Rose een andere aanpak had gekozen. In het geval van zowel de nieuwbouw aan de Pleinzijde als de restauratie van de Grote Zaal deed de bouwmeester echter keuzes die totaal verkeerd vielen bij het publiek.

Aanvankelijk leek het Rose voor de wind te gaan. Voortbouwend op de bestaande ontwerpen was Rose vrijwel gelijk begonnen met de herinrichting van de Pleinzijde. Net zoals Craner enkele jaren eerder had voorgesteld, wilde hij de oostkant van het Binnenhof een symmetrisch aangezicht geven in classicistische stijl: halverwege het Plein zou een nieuw gebouw voor de

De westzijde van het Plein in de visie van architect W.N. Rose, met van links naar rechts het ministerie van Justitie, het gebouw van de Hoge Raad en het ministerie van Koloniën. Anonieme prent, ca. 1870 (collectie Haags Gemeentearchief)

Hoge Raad verrijzen en aan weerszijden twee identieke departementsgebouwen voor de ministeries van Justitie en Koloniën.⁴⁷ Hoewel Rose deze nieuwbouw beschouwde als een eerste stap in een groter vernieuwingsproject, bleef de bestaande bebouwing op het Binnenhof in het voorlopige plan nog grotendeels gespaard. Enkel het Huygenshuis en het Hotel Brunswijk zouden moeten verdwijnen ten gunste van de nieuw te bouwen ministeries van Koloniën en Justitie.

Gedurende de eerste twee jaren van zijn aanstelling ondervond de bouwmeester nauwelijks weerstand tegen zijn plannen en reeds in 1860 kon het nieuwe ministerie van Koloniën worden opgeleverd. Kort daarna barstte de kritiek echter in alle hevigheid los. Nog voordat het gebouw van de Hoge Raad geheel voltooid was en met de bouw van het pand van Justitie was aangevangen, verscheen in het vooruitstrevende literaire tijdschrift *De Nederlandsche Spectator*, dat sinds zijn oprichting in 1856 bekendstond om zijn lichtvoetige doch kritische beschouwingen, een reeks bijdragen die de ontwerpen van Rose genadeloos onder vuur nam. Zo toonde een cartoon met het onderschrift 'De restauratie van het Haagsche Plein, voorheen 's-Graven Kooltuin' het nieuwe ministerie van Koloniën als kippenhok en het

aangrenzende gebouw van de Hoge Raad als hondenhok. Een andere karikatuur, met de titel 'Hoe het denkbeeld is ontstaan tot het ontwerpen van de Hoge Raad', liet zien hoe Rose al bellenblazend het nieuwe gerechtsgebouw vorm gaf.⁴⁸ Daarnaast waren ook de schriftelijke bijdragen in het tijdschrift niet mals. Met name de uitgave van 8 oktober 1861 bevatte een stortvloed aan commentaar op de ontwerpen van Rose. Vooral het gebruik van moderne bouwmaterialen moest het ontgelden. Niet alleen meenden de critici dat de combinatie van klassieke elementen met moderne bouwmaterialen als baksteen en gietijzer de nieuwe gebouwen een uiterst armzalige uitstraling gaf, ook zouden Rose' vooraf zo geprezen technologische snufjes, zoals bijvoorbeeld het centrale verwarmingssysteem, niet naar wens functioneren en zelfs gevaar opleveren voor de gezondheid. In de ogen van de auteurs had de architect met het nieuwe ministerie van Koloniën eerder een fabriekshal geschapen dan een departementsgebouw: een keuze die het aanzien van het regeringscentrum allerminst goed deed: 'Het rozerode gebouw is eene fabriek en wel eene zodanige, aan welke het streven naar architectonische schoonheid werkelijk nadeel heeft gebracht.'⁴⁹

Rose' tweede project, de restauratie van de voormalige Loterijzaal, ontmoette zo mogelijk nog fellere kritiek. Om de betreffende zaal, die inmiddels steeds vaker liefkozend 'Ridderzaal' werd genoemd, te behouden, was namelijk een herstel van de dakconstructie noodzakelijk geweest. Rose oordeelde echter dat de houten kap van het dak dusdanig verrot was, dat deze niet meer te redden viel. In plaats van de middeleeuwse overkapping te herstellen, koos de bouwmeester er daarom voor het dak af te breken en in zijn geheel te vervangen door een eigentijdse constructie van glas en gietijzer. Op deze manier wilde hij meer licht in de ruimte toelaten, zodat de zaal aantrekkelijker zou zijn voor een toekomstige publieke functie. Ook was Rose in de veronderstelling dat de oorspronkelijke houten kap onmogelijk een middeleeuws origineel kon zijn geweest en pas bij een latere verbouwing was aangebracht. De dertiende-eeuwse zaal kwam volgens hem daarom veel beter tot zijn recht met een zuiver gotische overkapping, ook al was deze geheel van gietijzer. In zijn ogen was de vervanging van het houten dak dus een restauratie in die zin dat zij een harmonie van zuivere vormen aanbracht en het gebouw aldus perfectioneerde.⁵⁰

Hoewel een enkeling Rose roemde om deze 'scheppende wijze van restaureren', overheerste ook ditmaal het negatieve commentaar.⁵¹ Zeker nadat uit nader onderzoek gebleken was dat de afgebroken overkapping wel degelijk origineel was en het hout lang niet zo verrot als van tevoren werd

gedacht. Wederom wierp *De Nederlandsche Spectator* de knuppel in het hoenderhok. In een uitvoerig artikel onderstreepte Carel Vosmaer nogmaals het historische belang van de 'Ridderzaal' en trok hij fel van leer tegen Rose en eenieder die de culturele waarde van het gebouw geringschatte.⁵² Volgens de beginnende publicist getuigde de zaal juist in zijn bestaande vorm van een belangrijke periode uit de Nederlandse geschiedenis, maar wiste de 'restauratie' van Rose deze herinnering volledig uit. De ruimte zou door de verbouwing haar oorspronkelijke karakter verliezen en een wezenlijk onderdeel van de identiteit van het Koninkrijk dreigde aldus verloren te gaan. Immers:

De oude zaal is een levend geschiedboek gelijk ons land misschien geen tweede bezit. Geboren te midden der wildernissen van Hollands hout- en wildrijke duinstreek, viel haar jeugd in een gewichtig en ook roemrijk oogenblik van het jonge volksbestaan. Zij was getuige van de triomfen en de grootheid haars koninklijken stichters, van de pracht en weelde der graven, van de rijpende beschaving, van feesten en toernooijen; zij verborg de waanzin van des rampzaligen Willems; zij hoorde de rechtspraak der Bourgondische landheren; zij was getuige van de wording onzer Republiek, van haar bloei, haar kracht, haar bloedige offers; de martelaarsplaats van den ouden advocaat, de trofee-enhal onzer overwinningen, de geboorteplaats der autonomie der gewesten ter Vergadering van 1651. [...] Breekt uwe monumenten af en gij doet zoo goed alsof ge bladen scheurt uit uw geschied-, uit uw levensboek!⁵³

Ook had de auteur geen goed woord over voor de keuze van Rose om bij de 'restauratie' eigentijdse materialen te gebruiken. Op deze manier deed de architect het verleden net zo veel eer aan als wanneer hij zou stellen 'dat de slag van Waterloo in 1715 plaatsvond'.

Bijval kreeg Vosmaer onder anderen van Alberdingk Thijm. Naar de mening van de redacteur van de *Dietsche Warande* leek de verbouwing van Rose in niets op de restauratie die hij voor ogen had gehad toen hij voor het behoud van de zaal had gepleit. Hij verafschuwde de door Rose gekozen oplossing en twijfelde openlijk of het gebouw er niet beter van af was gekomen zonder 'herstelwerkzaamheden'. 'Laat het liever instorten dan het met de voorgestelde ijzeren kap en de 200 ellen licht die men ons belooft op te schikken: het zal een ware zotskap zijn op het hoofd der grijze majesteit!'⁵⁴ In een verwoede poging het tij te keren, schreef Alberdingk Thijm zelfs een protestbrief naar de zojuist opgerichte 'Commissie tot het opsporen, het

behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche kunst' van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De commissie, waarvan ironisch genoeg ook Rose lid was, legde zich echter neer bij de gietijzeren dakconstructie. De zaak was nu eenmaal al beklonken en bovendien stonden allerlei financiële, technische en contractuele moeilijkheden een andere oplossing in de weg. Een werkelijk herstel was volgens de commissie nooit echt mogelijk geweest.⁵⁵

Ondanks de poging van de Akademie om de discussie enigszins te sussen, nam het commentaar op de restauratie gedurende het verdere verloop van 1861 alleen maar verder toe. Het ging zelfs zover dat tegenstanders van de verbouwing zich tot de koning wendden om hun zaak kracht bij te zetten. Daarnaast werd de kritiek ook steeds persoonlijker, niet in de laatste plaats omdat Rose zich volledig vastbeet in zijn eigen gelijk en halsstarrig vasthield aan de gedachte dat het middeleeuwse gebouw het best tot zijn recht kwam met zijn nieuwe neogotische dakconstructie. Bovendien deden ook de demping van de oude slotgracht rondom het Binnenhof en de afbraak van de zuidelijk gelegen Spuipoort in deze zelfde periode zijn reputatie als restaurateur waarschijnlijk weinig goed.⁵⁶ Geleidelijk aan werd de positie van de bouwmeester dan ook onhoudbaar en richtte de kritiek zich ook rechtstreeks op de verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken, de liberaal Schelto van Heemstra. Zo schreef Vosmaer met enige spot:

Het zij hier geconstateerd dat een Nederlands minister heeft bloot gegeven een unicum uit 's volks kunstschaten [...] De minister schijnt als baron, nog den erfelijken haat der edelen die grave Floris vermoordden, op zijne stichting te willen koelen en de bouwmeester, de nakomeling der burgerij, welke de oude Hollandse graaf begunstigde, leent daartoe de hand.⁵⁷

Dergelijke kritiek bleek fataal voor Rose en zijn ambitieuze bouwproject op het Binnenhof, zeker nadat bekend was geworden dat de architect ook het resterende Binnenhof nog onder handen wilde nemen.⁵⁸ Hoewel Rose zijn aanstelling behield en ook de daaropvolgende vijf jaar het ambt van 'bouwmeester der landsgebouwen in de residentie' zou vervullen, raakte hij geleidelijk meer op de achtergrond. Zijn nieuwe ministerie van Justitie aan het Plein kwam er niet en van een verdere uitbreiding van Rose' taken in Den Haag was geen sprake meer. Op een van de laatste spotprenten die de *Spectator* aan de verbouwing van de Ridderzaal wijdde, zien we hoe de

Het interieur van de Ridderzaal na de verbouwing door W.N. Rose. Dankzij de nieuwe gietijzeren dakconstructie kreeg de zaal, die onder meer zou dienen als bibliotheek, enigszins het aanzicht van een neogotisch kerkje. Foto van een onbekende fotograaf, ca. 1880 (collectie Rijksdienst Cultureel Erfgoed)

architect 's nachts geplaagd wordt door de geesten van belangrijke historische figuren, zoals rooms-koning Willem II, Willem van Oranje en Johan van Oldenbarnevelt.⁵⁹ De ware plaaggeesten van Rose waren echter de publicaties in de tijdschriften zelf geweest. Toen hij in 1867 met pensioen ging, was zijn naam als architect zwaar beschadigd: de man die met veel goede wil getracht had een architectonisch compromis te sluiten tussen vernieuwing en behoud zou de geschiedenis in gaan als de vernielers van het Binnenhof.⁶⁰

Wat het uiterlijk van het Haagse regeringscentrum betreft, had de hele

episode-Rose haar sporen achtergelaten. Niet eerder in de geschiedenis van het complex waren de tegengestelde visies op de huisvesting zo zichtbaar geweest als in de aanblik van het Binnenhof anno 1862. Waar de kritiek op Craner tien jaar eerder nog had geresulteerd in een voortzetting van de armoedige omstandigheden van voorheen, straalde het complex na Rose' verbouwingen vooral halfslachtigheid, twijfel en verdeeldheid uit. Aan de Pleinzijde prijken weliswaar de nieuwe gebouwen van het ministerie van Koloniën en de Hoge Raad, maar met het nog bestaande Huygenshuis ernaast was de symmetrie of eenheid ver te zoeken. De middeleeuwse Ridderzaal met zijn gietijzeren dak en neogotische interieur was eveneens een vreemdsoortige combinatie van oud en nieuw die niemand tevredenstelde. Na de afscheiding van België en staatkundige omwenteling van 1848 was het Koninkrijk duidelijk nog zoekende naar een passende vorm van monumentaliteit, en het uiterlijk van het Haagse Binnenhof leek deze zoektocht te weerspiegelen.

Het monumentale Binnenhof

Ogenschijnlijk stonden de tegenstellingen in de discussie over de toekomst van het Binnenhof begin jaren 1860 op scherp. Enerzijds leek het complex een stap te hebben gezet richting modernisering, met functionalistische eigentijdse nieuwbouw. Aan de andere kant bleef het Binnenhof met zijn standbeen in het verleden staan. Niet alleen vanwege het voorlopige behoud van grote delen van het historische complex, maar in de eerste plaats door de groeiende aandacht voor de 'roemrijke' geschiedenis van de plek en haar voormalige bewoners. In beide richtingen werd getrokken: Kamerleden als Thorbecke en Van Bosse of een ambtenaar als Van der Kun bleven fervente voorstanders van een verregaande vernieuwing van het regeringscentrum, terwijl anderen zoals het Kamerlid Wintgens of Carel Vosmaer zich sterk maakten voor behoud van de panden en een toename van de kennis over de plek.

Hoewel zich onder de voorstanders van nieuwbouw veel liberalen bevonden en in het kamp van de tegenstanders vooral een conservatieve aanhang had, was van een strikt ideologische scheiding tussen beide kampen geen sprake. Zo was *De Nederlandsche Spectator* in politiek opzicht een liberaal tijdschrift, maar tevens een van de belangrijkste spreekbuizen van tegenstanders van nieuwbouw op het Binnenhof. Juist het vooruitstrevende

idee dat monumentenzorg een zaak was van de overheid had de redactie op dit punt echter vervreemd van klassieke liberalen en voornamelijk conservatieve bondgenoten opgeleverd.⁶¹ Anderzijds kon een bij uitstek conservatief politicus als de eerdergenoemde senator Schimmelpenninck van de Oye totaal onverschillig staan tegenover de afbraak van de Ridderzaal. Het was dus niet per definitie zo dat meer reactionaire politici een behoud van de historische huisvesting voorstonden.

Bovendien hadden de beide partijen één ding gemeen. Voor zowel voor- als tegenstanders van de nieuwbouw gold namelijk dat zij op zoek waren naar een zekere vorm van monumentaliteit. Door de oprichting van indrukwekkende gebouwen of gedenktekens hoopten beide partijen de moeilijke jaren dertig en veertig achter zich te laten en het aanzien van de nationale politiek en identiteit van het Koninkrijk weer op te vijzelen.⁶² Wat betreft hun doel waren de pleidooien van voor- en tegenstanders van Rose' plannen dus twee kanten van dezelfde medaille. Het voornaamste twistpunt was alleen nog altijd de vraag of de monumentalisering van het Binnenhof in de eerste plaats gezocht moest worden in het koesteren van het verleden of toch vooral in het oprichten van nieuwe monumenten en het tonen van wederopleving, vooruitgang en moderniteit.

Voorlopig hadden de aanhangers van laatstgenoemde opvatting de overhand gehad. Hun overwicht had tot dusver echter niet tot bevredigende resultaten geleid. In de twaalf jaar sinds de grondwetswijziging waren zij niet veel verder gekomen dan een stapel onuitgevoerde nieuwbouwplannen en waren het vooral de omstreden bouwwerkzaamheden van Rose geweest die het aanzien van het regeringscentrum hadden bepaald. Bovendien bestond er onder de vernieuwers geen consistente visie op het toekomstige regeringscentrum. Eenheid in hun beleid was ver te zoeken en zelfs de meest fervente voorstanders van nieuwbouw hadden geen eenduidig antwoord op de vraag hoe de nieuwe overheidsgebouwen eruit dienden te zien. Iemand als Thorbecke bijvoorbeeld gaf zowel als minister als in de Kamer nauwelijks blijk van een eigen zienswijze op architectuur. De liberale voorman mocht dan wel de architect van het nieuwe staatsbestel zijn, zijn ideeën over het toekomstige aanzicht van het Binnenhof waren minder uitgesproken. Datzelfde gold voor Van der Kun. Deze had in zijn kritiek aan Craner weliswaar gesproken van architectuur die overeenstemde met een zelfbewuste overheid, maar welke bouwstijl hem concreet voor ogen stond bleef ongewis.

De pleidooien van mannen als Alberdingk Thijm, Wintgens of Gevers

Deynoot om meer oog te hebben voor bestaande ‘monumenten’ waren wat dat betreft concreter. Met betrekking tot het Binnenhof hadden zij evenwel nog weinig effect. Voor zover de aandacht voor het verleden van de plek al een rol had gespeeld, was deze enkel tot uiting gekomen in de oprichting van een tweetal standbeelden aan weerszijden van het Binnenhof. Deze beelden van Willem van Oranje op het Plein (1848) en koning Willem II op het Buitenhof (1854) gaven echter eerder blijk van Oranjeliefde dan van een nieuwe waardering voor het verleden. Dat achter de rug van de ‘Vader des Vaderlands’ de historische stadspaleizen van Constantijn Huygens en de hertog van Brunswijk op het punt stonden te worden gesloopt, was in dit licht veelzeggend.

Toch kwam er vanaf 1860 geleidelijk verandering in de balans. De kritiek op de werkzaamheden van Rose had de historische gebouwen op het Binnenhof in de schijnwerpers geplaatst en de belangstelling voor de geschiedenis van het complex doen opleven. Deze aandacht manifesteerde zich niet alleen in historisch georiënteerde tegengeluiden in tijdschriften als *De Nederlandsche Spectator* en de *Dietsche Warande*, maar ook in particuliere initiatieven die het geschiedkundige belang van het Binnenhof onderstreepten.

Een voorbeeld hiervan was het werk van Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink. Deze vooraanstaande letterkundige en cultuurcriticus, die als redacteur verbonden was aan zowel *De Gids* als *De Nederlandsche Spectator*, was begin jaren vijftig benoemd in de functie van Rijksarchivaris. Vanuit zijn werkkamer in het Rijksarchief, dat sinds 1854 in het oude Logement van Amsterdam aan het Plein was gevestigd, had hij de werkzaamheden van Rose van dichtbij meegemaakt en met lede ogen aangezien hoe het oude complex geleidelijk aan de vernieuwingsdrang ten prooi viel.⁶³

Net als zijn collega Vosmaer beschouwde Bakhuizen van den Brink het bestaande Binnenhof als de bakermat van het politieke bestel, die niet zonder slag of stoot verloren zou mogen gaan. In hetzelfde jaar dat Rose zijn nieuwe departementsgebouw aan het Plein voltooide, presenteerde hij daarom onderzoek dat de wetgevers binnen de muren van het complex een zeker historisch besef diende mee te geven: een ledenlijst van alle afgevaardigden van de Staten-Generaal die sinds 1576 op het Binnenhof vergaderd hadden. Hoewel deze oude Statenleden in hun functie nauwelijks te vergelijken waren met de parlementariërs van de negentiende eeuw, werd de lijst aangeboden aan de leden van de Tweede Kamer, die hem vervolgens een fraai plekje aan de wand van de koffiekamer gaven.⁶⁴ Dankzij dit fraaie

staaltje van *invention of tradition* zou voortaan ieder Kamerlid die de ruimte betrad, stilstaan bij het verleden van de plek en zich rekenschap geven van de schijnbaar eeuwenoude traditie waarin hij stond.

Behalve in de debatten over de architectuur van het Binnenhof en de plaatsing van bescheiden gedenktekens uitte de zoektocht naar monumentaliteit zich ten slotte ook in de discussie over het gebruik van de ruimte. In het bijzonder wanneer het lot van de zojuist gerestaureerde Ridderzaal op het spel stond. Na het vertrek van de Staatsloterij stond het gebouw immers leeg en een nieuwe invulling voor de majestueuze zaal lag niet meteen voor de hand. Zowel in de media als in de Tweede Kamer werd dan ook volop gefantaseerd over het toekomstige gebruik van de zaal.⁶⁵

Sommigen, zoals de liberale minister Van Heemstra, meenden dat de zaal vooral functioneel moest zijn en zou moeten dienen als een soort conferentiecentrum *avant la lettre*, geschikt voor grote vergaderingen, congressen en een incidentele muziekkuitvoering. Anderen hadden grootsere plannen met de zaal. Zo pleitte de dichter Diederik Jacobus den Beer Poortugael er in een pamflet voor de zaal een nationalistische invulling te geven en haar in te richten als een 'heilige halle der vaderlandschen roem', voor de in 1815 ingestelde Militaire Willemsorde.⁶⁶ De schrijver, zelf veteraan uit de Tien-daagse Oorlog en drager van de orde, zag de inrichting al helemaal voor zich: achter in de zaal zou een grote troon geplaatst worden van waaruit de koning de leden ieder jaar op de stichtingsdag van de orde zou toespreken. Verder zou er een vaste tentoonstelling moeten komen rondom het thema 'moed, beleid en trouw', die in de eerste plaats zou bestaan uit de buitgemaakte vaandels uit de Tachtigjarige Oorlog die Lodewijk Napoleon tijdens zijn regering uit de zaal had laten verwijderen. Daarnaast zouden de wanden van de ruimte moeten gevuld worden met historiestukken die de belangrijkste veldslagen uit het vaderlandse verleden verbeeldden, zodat van daar uit 'de geest van vroeger bestaande grootheid en ware heldenmoed de bezoeker zou toewaaïen'. Volgens Den Beer Poortugael zou een dergelijke inrichting niet alleen bijdragen tot een 'aanwakkering van den kriegsgeest', maar tevens 'onzen roem in het buitenland' verhogen.⁶⁷

Ook bouwmeester Rose droomde al van een meer nationalistische bestemming voor zijn Ridderzaal. In een rapport aan minister Van Heemstra schreef de architect dat de door hem herschapen ruimte zeer geschikt zou zijn om in te richten als 'erezaal':

In die zaal zoude dan alles kunnen verzameld worden wat een Nederlander aan zijn roemrijk voorgeslacht zoude herinneren. Reeds aanstonds zouden daarin verscheidene voorwerpen, en beelden van beroemde Nederlanders worden bijeengebracht.⁶⁸

Rose wilde de ruimte dus inrichten als een Nederlands equivalent van het Pantheon of zelfs omdopen tot een soort 'Walhalla', zoals deze enkele jaren eerder door de Beierse koning Lodewijk 1 in Regensburg was gebouwd. Dergelijke nationalistische tempels waren inmiddels overal in Europa te vinden, van Rome tot Parijs en zelfs in Londen, waar de abdij van Westminster, traditioneel de laatste rustplaats van gekroonde hoofden, steeds meer ging lijken op een eregalerij van nationale helden.⁶⁹ Nederland kon in de ogen van Rose niet achterblijven. De Ridderzaal, die tot dan toe vooral in dienst had gestaan van commercie en vermaak, zou een plaats moeten worden die de grootsheid van de Nederlandse natie vierde en de herinnering aan vaderlandse helden in ere hield.

Hoewel Bakhuizen van den Brink in *De Nederlandsche Spectator* een dergelijke vorm van nationalisme onmiddellijk afschreef als on-Nederlands en het plan zelfs bestempelde als een 'misgeboorte gesproten uit de vereniging van Noordsche mythologie met de fantasie van de Zuidduitsche bouwmeesters', werd het idee van een 'Walhalla' door het kabinet en de Tweede Kamer vrijwel meteen met enthousiasme ontvangen.⁷⁰ Vooral het voorstel om de zaal in te richten met voorwerpen die de 'Nederlander aan zijn roemrijk voorgeslacht zoude herinneren' sprak een groot deel van de politici in Den Haag aan en kon zelfs op enige sympathie rekenen van culturele zwaargewichten als Alberdingk Thijm.⁷¹ Een combinatie van regeringscentrum en nationaal historisch museum zou immers het aanzien van het Binnenhof in zowel binnen- als buitenland ten goede komen en tegelijkertijd de continuïteit en het gezag van de Haagse politiek onderstrepen. Het leek dan ook precies het soort van monument te zijn waar men naar op zoek was.

Bovendien zou de inrichting van de Ridderzaal als nationaal historisch museum mooi kunnen samenvallen met de naderende viering van het vijftigjarig bestaan van het Koninkrijk in 1863. Het vooruitzicht van dit jubileum had bij met name de bovenlaag van de bevolking al aanzet gegeven tot tal van particuliere initiatieven, waarvan de oprichting van het nationale monument in het Haagse Willemspark en het Rijksmuseum in Amsterdam uiteindelijk de bekendste zouden worden. De landelijke politiek had zich vooralsnog echter, geheel volgens de klassiek liberale normen van die tijd,

buiten de organisatie van dergelijke culturele activiteiten gehouden. Met de weinig succesvolle ondernemingen van Craner en Rose in het achterhoofd, leek het voor de overheid bovendien niet het meest geschikte moment om zich in een groot project te storten.

Toch zou uitgerekend een kabinet van zuiver liberale signatuur de regering bij de viering van het jubileum betrekken. Opnieuw was Thorbecke de grote man van dit kabinet, dat in februari 1862 aantrad. Hoewel hij in de hoedanigheid van minister van Binnenlandse Zaken verder iedere vorm van overheidsbemoeienis op het gebied van de kunst en museumbeleid afkeurde, leek de liberale voorman wel wat te zien in de stichting van een nationaal historisch museum op het Binnenhof. Nog voor het jubileumjaar was aangebroken presenteerde hij in de Tweede Kamer het plan om ‘vaderlandse oudheidkundige gedenktekenen’, zoals bijvoorbeeld de admiraalsstaf van De Ruyter, tijdelijk in de vernieuwde Ridderzaal tentoon te stellen. Daarnaast riep Thorbecke de Nederlandse burgerij op spontaan geschikte voorwerpen in eigendom of bruikleen aan de tentoonstelling af te staan. Aangevuld met ‘historiestukken’ en zeventiende-eeuwse meesterwerken uit andere musea, zoals bijvoorbeeld het Koninklijk Museum in het Mauritshuis, zou deze collectie dan vervolgens kunnen uitgroeien tot een volwaardig museum.⁷²

Zover zou het nooit komen. Op papier mocht de inrichting van de Ridderzaal als museum een uitstekend idee lijken, in de praktijk pakte het plan minder goed uit. Zo bleek het in de eerste plaats geen eenvoudige opgave om een passende collectie bijeen te brengen. De bevolking gaf nauwelijks gehoor aan de oproep om voorwerpen voor de tentoonstelling af te staan en de collectie bereikte derhalve nooit de gewenste omvang. Een kleinschaliger tentoonstelling behoorde vanwege de grootte van de Ridderzaal bovendien niet tot de mogelijkheden. Deze zou immers volledig in het niet vallen bij de overweldigende omvang van de ruimte. Toen in 1866, dus ruim drie jaar na de viering van het jubileum, nog altijd onvoldoende kunsthistorische voorwerpen bijeengebracht waren, besloot de Tweede Kamer voor onbepaalde tijd van de uitvoering van het plan af te zien: een besluit dat op den duur het definitieve einde van het museum op het Binnenhof zou betekenen.⁷³

Voor de regering had de tentoonstelling toen overigens allang geen prioriteit meer. Nadat het plan in 1861 op de agenda was gezet, ebde de belangstelling voor het project geleidelijk weg en besteedde zowel de Kamer als het kabinet nauwelijks meer aandacht aan het onderwerp. Meer nog dan de geringe bijdrage van de bevolking aan de collectie lijkt deze onverschilligheid

van de kant van de overheid het museum uiteindelijk parten te hebben gespeeld. Schijnbaar niemand wenste na 1863 nog een inspanning te ondernemen om de tentoonstelling tot een goed einde te brengen. Waarom lieten Thorbecke en de zijnen het plan voor het museum zo snel vallen? Het antwoord op deze vraag lijkt eenvoudig. Halverwege het jubileumjaar presenteerde de regering plotseling een nieuw plan, ditmaal niet uit de beveling van een bouwmeester, maar een initiatief van de kabinetsleider zelf. Een project dat bovendien niet alleen het plan voor een museum in zijn schaduw zou stellen, maar ook alle bouwplannen die tot dan toe voor het Binnenhof gemaakt waren. Hadden de bouwkundige ideeën van Craner en Rose het debat over de toekomst van het regeringscentrum al flink aangewakkerd, vanaf 1863 zou de discussie pas echt een hoge vlucht nemen.

Thorbeckes Paleis der Staten-Generaal

Voor Thorbecke betekende het aantreden van zijn tweede liberale kabinet een tweede kans. Nadat de Aprilbeweging in 1853 een abrupt einde had gemaakt aan zijn eerste regeerperiode, was het land afwisselend bestuurd geweest door kabinetten van conservatieve of gematigde aard. Nu, een kleine tien jaar later, was de liberale voorman echter terug met een regeringsploeg van zuiver liberale snit en kon hij de niet afgemaakte taken voortzetten. Bovendien zag de toekomst er voor het land weer rooskleurig uit. Na de moeilijke jaren dertig en veertig ging het op cultureel en diplomatiek gebied weer voor de wind en ook in macro-economisch opzicht maakte het Koninkrijk een kleine bloeiperiode door. Vol goede moed en gewapend met een uitgebreid pakket aan maatregelen begon de kabinetsleider dan ook aan zijn taak. Het was tijd om de definitieve stap naar verandering te zetten.

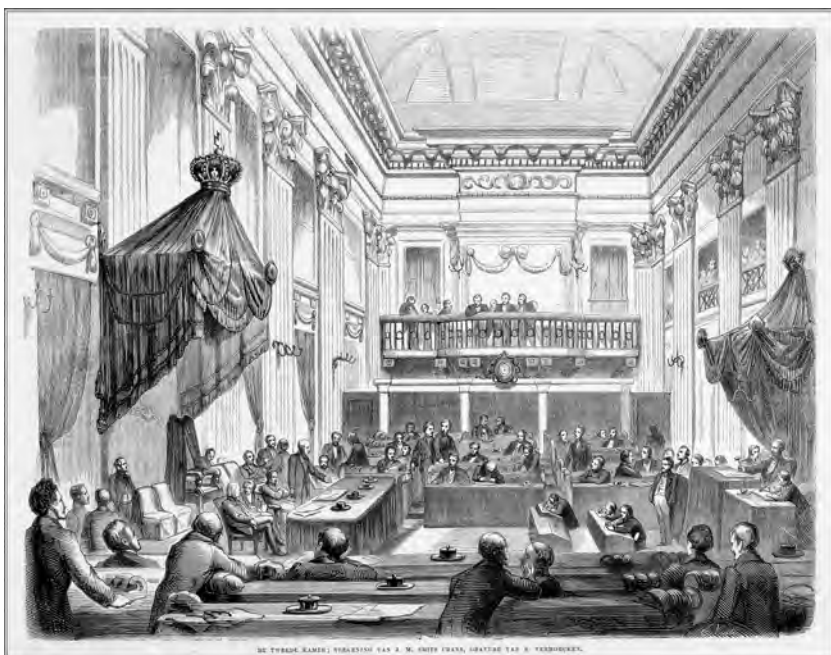
Of Thorbecke was aangestoken door de geestdrift van het moment of geduldig had gewacht op het geschiktste moment is moeilijk te zeggen, maar op 15 oktober van het jaar 1863 presenteerde de regering het stoutmoedigste plan voor het Binnenhof tot dan toe: 'de oprigting van een paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal'.⁷⁴ In de bijgevoegde memorie van toelichting lazen de verraste Kamerleden de volgende toelichting:

In het besluit tot oprigting van zoodanig paleis zullen alle nationale overtuigen een punt van vereeniging vinden. Daardoor zal eene waardige, blijvende hulde gebragt worden aan het grondwettig verbond door het Stamhuis

van Oranje in 1813 met het Nederlandse volk gesloten; zoo als het van onze erkentelijkheid getuigen zal voor de zegeningen, in de afgelopen vijftig jaren uit dat verbond voortgevloeid. Het gebouw, bekostigd uit de algemeene middelen en alzoo door bijdragen van het gansche volk tot stand gekomen, zal, ingerigt tot eene waardige vergaderplaats van 's lands Vertegenwoordiging, te gelijk toewijding aan de algemeene belangen van dat volk ook zonder opschrift verkondigen.⁷⁵

Zowel de naam van Thorbecke als die van koning Willem III sierde het wetsontwerp. Waarschijnlijker is echter dat het initiatief uit de koker van de kabinetsleider kwam. Uit de gehele tekst van het wetsontwerp sprak in elk geval de signatuur van de liberale voorman en diens vertrouwen in het parlementaire bestel. De oprechtheid van de gedachte dat het paleis in de eerste plaats zou dienen als eerbetoon aan het verbond 'tusschen het volk en het Stamhuis van Oranje gesloten' werd ook bij voorbaat al door enkele Kamerleden in twijfel getrokken.⁷⁶ Op het eerste gezicht leek het plan tot oprichting van een paleis voor de Staten-Generaal vooral een poging om de macht van het parlement te tonen. De viering van vijftig jaar Koninkrijk zou in dit geval niet meer dan een voorwendsel zijn om eindelijk de nieuwbouwplannen te realiseren die Thorbecke al vanaf de late jaren veertig koesterde.

Het debat over het wetsontwerp in de Tweede Kamer vond plaats op een symbolische datum: 19 oktober 1863, op de dag af precies vijftig jaar na Napoleons verpletterende nederlaag in de Volkerenslag bij Leipzig. Op deze manier hoopte de regering voldoende enthousiasme te kweken om het voorstel in korte tijd door het parlement te loodsen. Dat viel tegen. Een groot deel van de Kamer was overrompeld door het voorstel en had grote bezwaren. Dit gold in het bijzonder voor conservatieve parlementariërs van antirevolutionaire huize. De eerste die de aanval opende, was het Kamerlid Theo van Lynden van Sandenburg. Deze Utrechtse baron verweet het kabinet vooral hypocrisie. Zo vond Van Lynden het vreemd dat de minister zich gedurende het hele jubileumjaar afzijdig had gehouden van de vieringen en zelfs in de troonrede geen aandacht aan het onderwerp had besteed, maar nu 'eensklaps' met een ingrijpend wetsontwerp was gekomen 'op een tijdstip waarin de Kamer door een op handen zijnde reces niet meer voltallig was'.⁷⁷ Daarnaast vond de baron het nogal opportunistisch dat Thorbecke het wetsontwerp gepresenteerd had als een wens van de koning. Dit was een vorm van intimidatie die oppositie vrijwel onmogelijk maakte. Bovendien

De vergaderzaal van de Tweede Kamer omstreeks 1860. Na het weghalen van de banken langs de lange zijde in 1851 zaten de Kamerleden ofwel links, ofwel rechts van de voorzitter. Houtgravure van J.M. Schmidt Crans, ca. 1860 (collectie Haags Gemeentearchief)

was de steun in strijd met de koninklijke onschendbaarheid, een beginsel waar juist de liberalen de afgelopen jaren zo op gehamerd hadden.

Verreweg de meeste kritiek oogstte echter de gedachte dat het paleis in de eerste plaats zou worden opgedragen aan het 'grondwettig verbond' en niet aan de 'herwonnen onafhankelijkheid' of het 'Koninklijk Stamhuis' in het algemeen. 1813 was per slot van rekening het jaar van de verdrijving van de Fransen en de terugkeer van Oranje en niet het jaar van de Grondwet. Was deze formulering misschien een poging geweest om keizer Napoleon III niet tegen het hoofd te stoten en 'alles te vermijden wat het Franse gouvernement onaangenaam zou wezen' of school er een meer persoonlijke overtuiging over achter de woordkeuze? In de ogen van sommige Kamerleden kwam de nadruk op het 'grondwettig verbond' tussen volk en vorst namelijk wel erg dicht in de buurt van Rousseaus idee van een '*contrat social*' of 'maatschappelijk verdrag'.⁷⁸ Probeerde Thorbecke met zijn paleis voor de Staten-Generaal soms het parlement boven de kroon te plaatsen?

Van Lynden bood in elk geval hevig verzet tegen deze ‘zijdelingsche hulding der volkssouvereiniteit’. Nederland had immers in 1813 juist afstand genomen van de ideeën van de Franse Revolutie en de bouw van een ‘*Palais de la Nation*’, zoals dat bijvoorbeeld in Brussel bestond, was dan ook ongepast en zelfs aanstootgevend. Volgens het Kamerlid was bovendien het idee van een ‘grondwettig verbond’ historisch gezien volkomen onjuist, want:

Nergens blijkt evenwel van een opzettelijk gesloten verbond. Dat is een revolutionair begrip, hetwelk hier gehuldigd wordt. De soevereine Vorst kende genoeg de geschiedenis van het land en van het volk, waarover hij geroepen werd te regeren. Nederland had van ouds zijne regten en privilegiën; aan een autokratisch bestuur viel hier te lande niet te denken. Dat wilde de Prins ook niet. Eene door de Grondwet getemperede monarchie was zijne bedoeling. De considerans van de wet [tot oprichting van een paleis voor de Staten-Generaal] is derhalve onwaar en tegen de historie in. Het was eerst eene historische, daarna eene grondwettige betrekking die Nederland met Oranje verbond. Daarin lag, onder Gods zegen, de waarborg voor een onafhankelijken Staat en van een vrijen regeringsvorm.⁷⁹

Naar de mening van Van Lynden was ‘een paleis door het volk aan den Koning opgericht’ daarom meer op zijn plaats dan ‘een paleis dat de Staten-Generaal zichzelf zullen stichten’.⁸⁰ Hij kreeg op dit punt bijval van onder anderen het antirevolutionaire Kamerlid jonkheer Willem Maurits de Brauw, die zich eveneens hevig verzette tegen het schrikbeeld van een ‘volkspaleis’ op het Binnenhof en zich daarbij nog meer dan zijn collega beriep op de vaderlandse geschiedenis. Gewapend met een serie citaten uit Herman Bosscha’s *Geschiedenis der Omwenteling* trachtte hij zijn medeparlementariërs ervan te overtuigen dat de Nederlandse Grondwet in de eerste plaats een gunst was geweest van de Vorst zelf en er dus geenszins sprake kon zijn van een verbond ‘tusschen het volk en het Stamhuis van Oranje gesloten’.⁸¹ Andere Kamerleden uitten meer prozaïsche bezwaren, zoals de hoge kosten voor het project en de overbodige luxe. Zo meende de Nijmeegse jonkheer Joannes Nispen van Sevenaer dat de ‘localen op het Binnenhof’ in feite nog prima voldeden. Het bouwen van een ‘paleis’ verleende te veel eer aan het parlement en gaf aldus het verkeerde signaal af:

Wanneer nu een luxueus paleis voor de vertegenwoordiging zal worden gebouwd, dan zal dat noodwendig ten gevolge hebben dat ook andere gebou-

wen luxueuser zullen worden dan anders het geval zoude zijn. Zal het daarbij wenschelijk zijn dat het luxueuse gebouw der Staten-Generaal het koninklijk paleis zal overschaduwen? Of moet het leiden tot eene emulatie in het bouwen van paleizen? Is dit eene wenschelijke zaak?⁸²

Thorbecke zelf, die dit alles vanachter de ministerstafel aanhoorde, hield zich gedurende het eerste uur van het debat volledig afzijdig. Hij liet het verweer vooral over aan zijn liberale bondgenoten in de vergadering, zoals de Kamerleden Daniel van Eck en Gijsbert van der Linden. Zij pareerden de kritiek van hun conservatieve collega's door vooral te wijzen op de praktische voordelen van het paleis. Zo zou in het geval van nieuwbouw de Eerste Kamer bijvoorbeeld niet langer zijn zaal hoeven delen met de Provinciale Staten. De antirevolutionaire afgevaardigden in de Tweede Kamer, zo oordeelde Van der Linden, moesten op dit punt dus niet zo 'egoïstisch' zijn.⁸³ De verwijten in het debat gingen zo heen en weer totdat Guillaume Groen van Prinsterer aan het woord kwam. Waar zijn medestanders bleven steken in beschuldigingen van hypocrisie, extravagantie of het geven van geschiedenislessen, was de kritiek van de voorman van de antirevolutionairen glashelder: in het ontwerp zoals Thorbecke dat aan de Kamer had voorgelegd zouden nooit alle overtuigingen 'een punt van vereeniging' kunnen vinden. In zijn ogen was het voorstel namelijk in ieder opzicht 'eene eenzijdige hulde aan de staatsrechtelijke theorien van dit Kabinet'. Het zou, in andere woorden, een liberaal paleis worden, niet een nationaal paleis. Ook Groen baseerde zijn kritiek vooral op de formulering van het ontwerp. 'In de twee uitdrukkingen "grondwettig verbond" en "paleis der Staten-Generaal" ligt een gansche cursus staatsregt naar den beginselen van de Minister,' zo meende Groen. Het voorstel stond volgens hem bol van 'partijgeest' en 'revolutionaire' ideeën. Wat de zaak bovendien nog extra gevoelig maakte, was dat Thorbecke deze 'twistappel' had opgeworpen op een moment dat uitgerekend in het teken stond van nationale eendracht en bevrijding van het revolutionaire juk van de Fransen!⁸⁴

Dergelijke verwijten, afkomstig van een vooraanstaand Kamerlid als Groen van Prinsterer, kon Thorbecke natuurlijk niet over zijn kant laten gaan. De reactie van de minister op de aantijgingen was echter niet bepaald krachtig. Thorbecke praatte voornamelijk om de kern van de zaak heen en kwam niet met echte antwoorden. Zo wilde hij niet ingaan op het commentaar dat het paleis enkel de liberale zaak huldigde, omdat de regering per definitie boven 'alle partijbedenking en partijverdeeldheid' zou staan. Ook

achtte hij het 'de regering onwaardig' om te reageren op een vergelijking met het revolutionaire Frankrijk. Met de 'eenheid van monarchie en natie, gevestigd op de Grondwet' was het Koninkrijk nu eenmaal 'een nieuwe tijd ingegaan'. Dat moesten toch ook zijn tegenstanders erkennen.⁸⁵

Het grote probleem voor Thorbecke was natuurlijk dat de antirevolutionairen in grote lijnen gelijk hadden. Het plan voor 'het paleis' was inderdaad op een liberale leest geschoeid en huldigde doelbewust de Grondwet en het parlement. De hele gedachte was juist om te breken met het verleden van Groen en de zijnen en de politieke blik op de toekomst te richten. Een stap die Thorbecke, getuige de aanvankelijke opdracht aan Craner, het liefst al tijdens zijn eerste ministerschap had willen zetten. Voor de liberale voorman was het dan ook duidelijk dat hij zijn tegenstanders nooit met argumenten zou kunnen overtuigen. De antirevolutionairen zouden zich blijven verzetten tegen het 'partijdige' paleis en allerlei concessies in het plan willen afdwingen. Bovendien zouden zij zich gesteund weten door enkele gematigde Kamerleden, zoals Willem Wintgens, die zich überhaupt verzetten tegen nieuwbouw en zich juist sterk maakten voor behoud van het historische complex. Mocht Thorbecke zijn gedroomde verbouwing van het Binnenhof dus willen verwezenlijken, dan was een krachtmeting noodzakelijk.⁸⁶

In plaats van het draagvlak voor het plan te verbreden, koos de minister ervoor het wetsontwerp niet aan te passen en het zo snel mogelijk door de Tweede Kamer te krijgen. Thorbecke maakte daarbij dankbaar gebruik van het grote aantal afwezigen in de volksvertegenwoordiging. In verband met het naderende reces waren op de dag van het debat namelijk slechts 49 van de inmiddels 75 Kamerleden aanwezig en zodoende was er sprake van een duidelijke liberale meerderheid.⁸⁷ Elk amendement dat Groen en de zijnen indienden om de inhoud van het voorstel aan te passen en aldus tot een compromis te komen, werd door de aanwezige liberalen weggestemd. Tot vier keer toe trachtte de conservatieve vleugel de formuleringen 'grondwettig verbond' en 'paleis' uit de wettekst te weren, maar telkens stuitte zij op een liberale meerderheid. Toen het wetsontwerp uiteindelijk zelf in stemming werd gebracht, was de uitkomst dan ook geen verrassing. De wet ter 'oprigting van een paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' werd aangenomen met 29 stemmen voor en 19, voornamelijk conservatieve en antirevolutionaire, stemmen tegen.⁸⁸ Thorbecke had zijn zin gekregen. Na jarenlang getouwtrek over het lot van het Binnenhof had de minister nu eindelijk een mandaat in handen om het regeringscentrum het gewenste

nieuwe aanzien te geven. Hoewel hij het misschien niet op de meest nette wijze gespeeld had en een deel van zijn collega's tegen zich in het harnas had gejaagd, was het een zuivere parlementaire overwinning geweest. De volksvertegenwoordiging had haar macht getoond en zou nu een onderkomen krijgen overeenkomstig haar waardigheid en positie.

Luchtkastelen

Thorbeckes wens om het regeringscentrum in Den Haag te verbouwen en het parlement een meer in het oog springende huisvesting te geven, stond niet op zichzelf. In het midden van de negentiende eeuw hadden verschillende Europese regeringen het initiatief genomen tot dergelijke bouwprojecten, met als doel de status van het parlement als spil van de nationale politiek te onderstrepen. Zo waren de parlamentsgebouwen in België, Frankrijk, Spanje, Portugal en Italië recentelijk ingrijpend verbouwd en bestonden er in onder meer Zwitserland, Oostenrijk en Hongarije grootse plannen voor nieuwbouw.⁸⁹ Het meest opvallende bouwproject was echter de herbouw van het *Palace of Westminster* in Londen. De oorspronkelijke zetel van 'de moeder der parlementen', een middeleeuws complex van paleizen, rechtbanken en kerken, was bij een brand in 1834 vrijwel geheel verloren gegaan. De nieuwbouw die gedurende de jaren 1840-1860 langs de rivier de Theems verrees, bevatte weliswaar veel historische elementen, maar was verder volkomen eigentijds. De nieuwe *Houses of Parliament* van architect Charles Barry bestonden uit één grotendeels symmetrisch gebouw in een eenduidige neogotische stijl. Bovendien stond het ontwerp geheel in het teken van de functie van het gebouw: de huisvesting der beide Kamers.⁹⁰ In dit licht was het plan voor een 'Paleis voor de Staten-Generaal' dan ook allerm minst een uitzondering, maar sloot het aan bij de algemene Europese tendens om parlamentsgebouwen een meer representatief uiterlijk te geven.

Met enkel het aangenomen wetsontwerp was Thorbeckes gedroomde paleis nog geen realiteit. De verdeeldheid over het Binnenhof was sinds de eerste ontwerpen van Craner alleen maar toegenomen en het machtsvertoon van de liberalen in de Tweede Kamer had de verschillende partijen niet dichter bijeen gebracht. Integendeel, de discussie, die zich aanvankelijk vooral had toegespitst op tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van nieuwbouw, ideeën over monumentenzorg en kunsthistorische meningsverschillen, had inmiddels ook een duidelijke politiek-ideologische dimensie gekregen. De

oppositie tegen het plan was bovendien niet verwaarloosbaar. Hoewel de belangen en argumenten van de tegenstanders uiteenliepen, konden zij met vereende krachten serieuze weerstand bieden tegen uitvoering van het bouwproject. Voor het kabinet was het dus zaak zich niet meteen in de hoek te laten manoeuvreren, maar de schijn op te houden dat meerdere opties open waren en met enige tact zijn volgende stap te zetten.

Thorbecke pakte het om die reden anders aan dan in het verleden. In plaats van de opdracht tot het ontwerp van het paleis te verlenen aan één architect, koos hij ervoor een openbare prijsvraag uit te schrijven. Architecten uit binnen- en buitenland konden op deze manier een ontwerp voor een nieuw parlamentsgebouw indienen, waarna een jury bestaande uit meerdere experts het geschiktste ontwerp kon kiezen. In de eerste plaats wekte de minister hiermee de indruk dat niet langer één persoon de vrije hand zou krijgen in het ontwerp. Met name Rose had als 'bouwmeester der landsgebouwen' op dit punt veel vrijheid genoten, met alle bekende gevolgen van dien. De huidige opzet met de betrokkenheid van een jury zou de controle op het ontwerp ditmaal echter waarborgen. Daarnaast spoorde het idee van een vrije competitie ook beter met de liberale idealen van het kabinet dan dat van een architect in staatsdienst.⁹¹ Het project verschilde hierdoor nog weinig van de voornaamste private initiatieven, zoals de oprichting van het monument in het Willemspark of het Rijksmuseum in Amsterdam, die eveneens middels een prijsvraag werden ontworpen.⁹² Enkel op het gebied van de financiering leek de oprichting van het paleis nog van zijn particuliere tegenhangers te verschillen.

Met de keuze om een prijsvraag uit te schrijven, nam de minister enigszins de schijn weg van vooringenomenheid, partijdigheid en hypocrisie. Toch was het duidelijk dat Thorbecke niet van plan was het initiatief uit handen te geven. Hij had uitgesproken ideeën over het ontwerp en deze zou hij verwezenlijken ook. Een schets in het archief van Binnenlandse Zaken toont hoe het ministerie zich het nieuwe Paleis der Staten-Generaal voorstelde: gelijk het nieuwe Palace of Westminster zou er langs de waterkant van de Hofvijver een symmetrisch gebouw moeten verrijzen in een kenmerkende en eenduidige stijl. Vrijwel alle historische panden aan de noordzijde van het complex moesten hiervoor wijken. De oude vergaderzaal van de Staten van Holland, de Hofkapel en zelfs de Trêveszaal zouden in het plan van de minister aan de sloophamer ten prooi vallen. Enkel de werkkamer van Thorbecke zelf, het markante Torentje, bleef volgens de schets gespaard.⁹³

Ook de samenstelling van de jury, die het programma en de richtlijnen voor de prijsvraag zou opstellen, gaf blijk van een duidelijke visie op het nieuw te bouwen paleis. Zo was de bekendste naam in de beoordelingscommissie niemand minder dan de alom verguisde Willem Nicolaas Rose, die als bouwmeester nog steeds direct onder Thorbecke ressorteerde. De overige twee architecten in de jury, Abraham Nicolaas Godefroy en Johan Frederik Metzelaar, waren goede bekenden van Rose. Beiden heren hadden eveneens hun sporen verdiend in Rotterdam en stonden wat hun bouwstijl betreft in dezelfde traditie als hun collega. Hun gebouwen droegen, net als de ontwerpen van Rose, het stempel van een tamelijk sober neoclassicisme, geïnspireerd op de Hollandse architectuur van de zeventiende eeuw.⁹⁴ Blijkbaar wilde Thorbecke dus nog altijd vasthouden aan de lijn die al tijdens zijn eerste kabinet door Van der Kun was uitgezet: de voorkeur ging bij voorbaat uit naar een neoclassicistisch parlamentsgebouw in zo'n stijl dat het enerzijds functionalistisch en representatief was en anderzijds refereerde aan het roemrijke verleden van de Gouden Eeuw. Alvorens de juryleden hun definitieve eisen voor de prijsvraag aan de minister zouden voorleggen, stelde Thorbecke de drie echter nog een aanzienlijk geldbedrag ter beschikking om parlamentsgebouwen 'in den vreemde te bezichtigen'.⁹⁵ De gedachte was dat de architecten door deze internationale oriëntatie niet alleen inspiratie voor het project konden opdoen, maar dat zij tegelijkertijd beroemde vakgenoten zouden kunnen warm maken voor de naderende prijsvraag.

De reis die Rose, Godefroy en Metzelaar gedurende de zomer van 1864 ondernamen, voerde de drie juryleden langs enkele Europese hoofdsteden. De eerste halte was het onvermijdelijke Palace of Westminster in Londen. Vervolgens trok het gezelschap via Brussel en een bezoek aan het parlement aldaar zuidwaarts naar de Franse hoofdstad, waar het trio het Palais Bourbon bezocht en een ontmoeting had met de Parijse prefect, Georges-Eugène Haussmann.⁹⁶ Vanuit Parijs vervolgden de drie hun reis via Straatsburg naar Bern. Hier had de regering enkele jaren eerder eveneens een prijsvraag uitgeschreven en was men inmiddels begonnen aan de bouw van een nieuw Bundeshaus.⁹⁷ Deze Zwitserse casus kon wellicht dus als voorbeeld dienen voor het Nederlandse project. De terugreis stond ten slotte vooral in het teken van ontmoetingen met collega-architecten, waarvoor het gezelschap nog enkele dagen in de Duitse steden München, Stuttgart en Mainz verbleef. Uiteindelijk keerden de drie in Den Haag terug, tal van impressies en contacten rijker en een kleine 1800 gulden lichter.⁹⁸

Hoewel de bezoeken aan de verschillende Europese parlamentsgebouwen ongetwijfeld indruk maakten op het gezelschap, is het moeilijk om een compleet beeld te krijgen van de ervaringen van de drie mannen. Van de reis werd geen officieel rapport opgemaakt en ook persoonlijke documenten bieden slechts zeer summier informatie over wat het gezelschap precies bekeek en welke mensen zij onderweg ontmoetten. In een brief aan zijn vrouw vanuit Londen vermeldt Rose bijvoorbeeld wel kort dat hij het parlement bezocht, maar weidt hij verder vooral uit over de uitgebreide diners met de ambassadeur en de door hem bewonderde glas- en ijzerconstructie van het Crystal Palace.⁹⁹ Toch valt uit de selectie van de verschillende steden wel het een en ander op te maken. Zo waren drie van de vier bezochte parlementen gehuisvest in gebouwen die waren opgetrokken in neoclassicistische stijl. Ook het feit dat bijvoorbeeld het door de antirevolutionairen juist als schrikbeeld aangehaalde Palais de la Nation in Brussel werd bezocht, verraadde nogmaals Thorbeckes intentie. Er diende een 'volkspaleis' te komen dat hulde bracht aan de volksvertegenwoordiging.

Dit bleek tevens uit de formulering van de prijsvraag die de jury bij thuiskomst in samenspraak met de minister opstelde: het paleis moest in de eerste plaats 'de waardigheid der daarin zetelende magten op gepaste wijze doen uitkomen'. De nagedachtenis aan 1813, toch de feitelijke aanleiding van het hele project, zou vooral levend worden gehouden door de ornamenten van het gebouw, die 'op zinnebeeldige wijze de gebeurtenissen in herinnering brengen, waaraan het Nederlandsche volk zijn vernieuwd bestaan verschuldigd is'. Verder bestond het programma van de prijsvraag uit een zeer uitvoerige lijst van technische eisen, die aangaf waaraan ieder ontwerp moest voldoen. De opsomming liep uiteen van het precieze aantal kamers tot oppervlaktematen, ogenschijnlijk nietige details als de aanwezigheid van ontluchtingsgaten en als klap op de vuurpijl: de plaatsing van de verschillende toiletten van de Kamermedewerkers.¹⁰⁰

De haast absurde gedetailleerdheid van de prijsvraag riep bij het publiek zowel hilariteit als verontwaardiging op. Kamerleden vroegen zich af of het niet verstandiger was om specifieker te zijn over het aanzicht van het gebouw in plaats van dergelijke futiliteiten, en ook de *Nederlandsche Spectator* mengde zich weer in de discussie. Het tijdschrift, dat zich een aantal maanden afzijdig had gehouden, plaatste op 1 april 1865 een venijnige cartoon waarin het nieuwe paleis langs de Hofvijver werd afgebeeld als een imposante galerij toiletpotten.¹⁰¹ Afgezien van de reeds bestaande afkeer van de nieuwbouw, hing deze kritiek hoogstwaarschijnlijk samen met de betrok-

kenheid van Rose bij het project. Weliswaar was Rose de voorbije periode voor de buitenwereld op de achtergrond gebleven, maar de nadruk die de prijsvraag legde op technische innovaties als centrale verwarming en gasverlichting toonde onmiskenbaar de signatuur van 'de bouwmeester der landsgebouwen'. Velen moeten bij de bekendmaking van de prijsvraag dan ook gevreesd hebben voor een herhaling van de gebeurtenissen van enkele jaren daarvoor.

Zover wilde Thorbecke het ditmaal alleen niet laten komen. Het paleis was voor hem een prestigekwestie en de minister leek erop gebrand een beroemde en onomstreden architect voor het project aan te trekken. De regering spaarde daarom kosten noch moeite om de prijsvraag in heel Europa onder de aandacht te brengen. In de maanden die volgden verschenen in talrijke buitenlandse kranten aankondigingen van de prijsvraag en via de verschillende Nederlandse ambassades werden vertalingen van het programma alsmede enkele waardevolle 'photografieën' van de situatie op het Binnenhof verspreid. Al deze inspanningen leverden slechts beperkt resultaat op.¹⁰² Al met al kwamen er 27 inzendingen op de prijsvraag binnen, waarvan ongeveer een kwart uit het buitenland. Op deze inzendingen uit onder meer Parijs, Frankfurt, Wenen en München na, waren de ontwerpen veelal afkomstig van Nederlandse architecten die al bekend waren met overheidsopdrachten en het prijsvragencircuit.

Zo was bijvoorbeeld een van de inzenders de gewezen bouwmeester Johannes Craner, die na een aantal jaren aan de zijlijn een kans zag alsnog zijn stempel op het Binnenhof te drukken. Zijn ontwerp voorzag in de bouw van een imposant gebouw aan de westzijde van het complex en leek in menig opzicht op het plan dat hij al vijftien jaar geleden aan Thorbecke had voorgelegd.¹⁰³ Hoewel de tekening van Craner als een van de weinige inzendingen bewaard is gebleven, valt uit de eveneens bewaarde juryrapporten op te maken dat de meeste ingezonden plannen weinig van elkaar verschilden. In de eerste plaats richtten vrijwel alle inzendingen zich op nieuwbouw langs de Hofvijver of op het Buitenhof. Daarnaast hadden de meeste architecten gekozen voor een symmetrisch gebouw van ten minste twee verdiepingen met aan weerszijden een vergaderzaal met halfronde opstelling.¹⁰⁴ Deze opstelling was op het continent gangbaar en genoot ook duidelijk de voorkeur van de juryleden. De bestaande 'Britse' indeling met tegenover elkaar liggende tribunes, zoals die sinds een aantal jaren bestond, suggereerde immers vooral een tegenstelling, terwijl een halfronde zaal de indruk wekte dat het parlement als geheel aan de wetgeving werkte.¹⁰⁵ In de ogen van Rose

en waarschijnlijk ook Thorbecke was een dergelijke indeling voor Nederland dan ook passender.

De gelijkenissen tussen de verschillende inzendingen wat betreft de inrichting van het paleis hadden natuurlijk alles te maken met de grote hoeveelheid technische eisen die het drietal in het programma had geformuleerd. Twee aspecten die in de prijsvraag echter veel minder expliciet verwoord waren, waren de stijl van het gebouw en de mate waarin de nieuwbouw het bestaande Binnenhof diende te vervangen. Het was dus niet verrassend dat veel ontwerpen zich in deze opzichten van elkaar onderscheidden: waar de ene architect koos voor een neogotisch gebouw dat het gehele complex verving, stelde een ander een aanbouw in classicistische stijl voor. De moeilijkheid voor de juryleden bestond er dan ook uit een keuze te maken op basis van de twee punten die bij eerdere bouwprojecten zo veel stof hadden doen opwaaien.

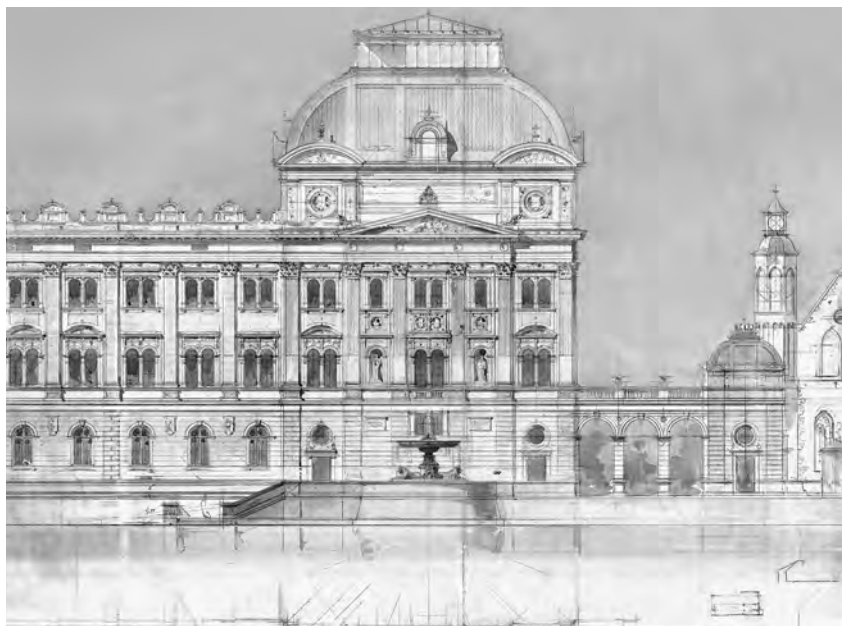
Thorbecke moet deze moeilijkheid voorzien hebben. Om een herhaling van de negatieve kritieken van enkele jaren eerder te voorkomen, deed de minister namelijk een opvallende zet: hij breidde de jury, die vooralsnog enkel uit de drie architecten had bestaan, uit met nog eens vijf leden. Deze nieuwe juryleden hadden verschillende achtergronden. In de eerste plaats was er Jan Heemskerk Bzn., vertrouweling van Thorbecke in de Kamer, redacteur van *De Gids* en voorzitter van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer. Ook de voorzitter van de Huishoudelijke Commissie van de Eerste Kamer, de liberaal Hendrik Beeck Vollenhoven, werd bij de beoordeling betrokken, zodat in elk geval de twee toekomstige 'bewoners' van het paleis in de besluitvorming gehoord zouden worden.

Daarnaast voegde Thorbecke twee experts aan de jury toe: de architect Lucas Hermanus Ebersson, die op dat moment vooral bekendheid genoot vanwege zijn betrokkenheid bij enkele grote restauratieprojecten en kans maakte de prestigieuze opdracht voor het Rijksmuseum in de wacht te slepen, en de hoofdinspecteur van de afdeling Waterstaat Frederik Willem Conrad. Laatstgenoemde was een telg uit een bekende familie van waterstaatkundigen, die een aantal jaar eerder door Van der Kun bij het ministerie van Binnenlandse Zaken was binnengehaald. Net als Ebersson was hij iemand met veel ervaring als het ging om grootse, prestigieuze projecten. Zo was Conrad de grote man achter de aanleg van de eerste spoorlijn van Amsterdam naar Haarlem in 1839 en was hij tevens nauw betrokken bij de aanleg van het Suezkanaal. Opvallend was dat Conrad zich kort voor zijn toevoging aan de jury in een brief aan Thorbecke kritisch had uitgelaten over

de plannen voor het paleis. Zo maakte hij zich in het bijzonder zorgen over de afbraak van enkele historisch belangrijke plekken, zoals onder andere ‘de Trêveskamer’.¹⁰⁶ Nog opvallender was echter de laatste naam die aan de jury werd toegevoegd. Voor de functie van secretaris vroeg Thorbecke namelijk niemand minder dan Rose’ grootste criticus, Carel Vosmaer. De redacteur van de *Nederlandsche Spectator*, die zich altijd zo kritisch had opgesteld tegenover de bouwplannen op het Binnenhof, diende nu niet alleen zijn mening te geven over de ingezonden ontwerpen maar zou tevens samenwerken met de man die hij vier jaar eerder nog zo gehemeld had.¹⁰⁷

De nieuwe samenstelling van de jury leek een meesterzet van Thorbecke. De deelname van de vijf extra juryleden zou kritiek op het ontwerp immers kunnen ondervangen. Discussies over stijl, monumentenzorg of de positie van het parlement die eerdere plannen hadden gedwarsboomd, konden nu binnen de jury zelf worden gevoerd in plaats van in de media of de Kamers. Door de uitbreiding van het aantal leden zou bovendien het draagvlak voor het uiteindelijke ontwerp groter zijn, een streven waaraan ook een openbare tentoonstelling van de inzendingen in de Ridderzaal diende bij te dragen. Anderzijds maakte de uitbreiding het maken van keuzes er echter niet makkelijker op. Rose’ nogal uitgesproken voorkeur voor moderne architectuur stond bijvoorbeeld haaks op de meer historische visies van Vosmaer en Conrad, die grote delen van het bestaande Binnenhof wilden behouden. Op de schouders van de juryleden rustte dan ook de zware taak om op basis van 27 inzendingen een compromis te vinden, dat in de eerste plaats iedereen tevredenstelde en daarnaast ook nog eens voldeed aan de lijst van technische eisen die de prijsvraag voorschreef.

Dat dit een haast onmogelijke opdracht was, bleek al na enkele maanden. In hun eindverslag trokken de beoordelaars namelijk de conclusie dat eigenlijk geen enkel toegezonden ontwerp de voltallige jury kon overtuigen. Ofwel bestond er geen eensgezindheid over de stijl van het ontwerp, of de inzending voldeed niet aan het eisenpakket dat Rose en de zijnen hadden samengesteld.¹⁰⁸ In de hoop een totale mislukking van de prijsvraag te voorkomen besloot de minister desalniettemin de drie best beoordeelde ontwerpen aan te kopen. Twee van deze drie inzendingen waren van de hand van het architectenduo – vader en zoon – Ludwig en Emil Lange uit München. Beiden waren waarschijnlijk al tijdens de zomer van 1864 door Rose en de zijnen bezocht en genoten bovendien een uitstekende reputatie als het ging om het ontwerpen van representatieve architectuur. Zo hadden zij onder meer al ontwerpen gemaakt voor overheidsgebouwen in het

Ontwerptekening van het nieuw te bouwen Paleis der Staten-Generaal, van de hand van het Beierse architectenduo Ludwig en Emil Lange, 1865 (collectie Technische Universität München)

Londense Whitehall en het nieuwe nationale museum in de Griekse hoofdstad Athene.¹⁰⁹

Wat opvalt aan de ontwerpen van Ludwig en Emil Lange is vooral de omvang van het parlamentsgebouw. Hun tekeningen tonen een gigantisch neoclassicistisch paleis dat zich, overeenkomstig Thorbeckes wens, zou uitstrekken over de gehele lengte van de Hofvijver tussen het Torentje en het Buitenhof en een kleine tien meter hoger zou worden dan de bestaande bouw op het Binnenhof. Anders dan de sobere classicistische ontwerpen van Craner en Rose, zou zowel het interieur als het exterieur van het ontwerp bovendien zeer rijkelijk worden versierd. Metershoge schilderingen, beelden en reliëfs zouden de wanden sieren en midden in de Hofvijver zou een enorme fontein worden geplaatst.¹¹⁰ Mochten de plannen doorgang vinden, dan zou er een paleis verrijzen dat uniek was in het Koninkrijk en in architectonisch opzicht niet te vergelijken viel met welk ander gebouw in het land dan ook. Zelfs het feit dat de architecten omliggende gebouwen als het Mauritshuis, de grafelijke zalen en de historische Ridderzaal spaarden, zou in dit licht weinig meer uitmaken. Het paleis van vader en zoon Lange

zou niet alleen het Binnenhof volledig domineren, maar de gehele binnenstad van Den Haag in zijn schaduw plaatsen.

Zoals wel vaker in de geschiedenis van het Binnenhof bleef het echter bij luchtkastelen. Terwijl Ludwig en Emil Lange zich in München al rijk rekenden en begonnen waren met de verdere uitwerking van hun tekeningen, kwamen Rose, Godefroy en Metzelaar namelijk plotsklaps met een eigen plan voor het paleis.¹¹¹ Dit plan, dat wat omvang en pretentie betreft bepaald niet onderdeed voor het ontwerp van de twee Beierse architecten, leek in een recordtempo te zijn vervaardigd, maar voldeed vanzelfsprekend wél aan alle eisen die in de prijsvraag gesteld waren.¹¹² Voor de buitenwereld had het er dan ook alle schijn van dat het trio reeds tijdens de beoordeling van de inzendingen op een mislukking van de prijsvraag had aangestuurd en via deze weg probeerde de opdracht alsnog voor zichzelf binnen te halen.

Deze plotselinge wending in het proces schoot bij velen in het verkeerde keelgat. Zo voelde Jan Heemskerk Bzn. zich gepasseerd door zijn voormalige medejuryleden. Getergd vroeg het Kamerlid zich af wat nu eigenlijk precies het doel van de prijsvraag was geweest, nu Rose gewoon zijn eigen plan trok.¹¹³ Ook de *Nederlandsche Spectator* mengde zich na een periode van stilte weer in het debat. De redactie hekelde met name de ondoorzichtige wijze waarop de keuze voor het ontwerp geschiedde. De uitbreiding van de jury en openbare tentoonstelling in de Ridderzaal waren weliswaar mooie gebaren, maar waren uiteindelijk vooral lege hulzen gebleken. Het was volgens het tijdschrift zelfs zo erg dat men uit de buitenlandse pers moest vernemen hoe de zaken omtrent het Paleis der Staten-Generaal ervoor stonden.¹¹⁴

Conciliantie en behoud

De terugkeer van Rose en de toenemende verwarring over het verloop van het project waren koren op de molen van de tegenstanders van het paleis. Als belangrijkste voorman van deze groep gold inmiddels het ervaren en gematigd conservatieve Kamerlid Willem Wintgens. Sinds hij tien jaar eerder het behoud van het historische Binnenhof op de parlementaire agenda had gezet, had hij zich in de Tweede Kamer voortdurend met de huisvestingskwestie beziggehouden; een inspanning die hem spoedig een plaats in de Huishoudelijke Commissie opleverde. Voor Thorbecke was Wintgens dus een luis in de pels. Toen de minister hem vroeg samen met Vosmaer en

Conrad plaats te nemen in de jury, bedankte de parlementariër bovendien vriendelijk voor diens uitnodiging. Anders dan zijn medecritici wenste Wintgens zich niet met de plannen van de regering in te laten. Hij bleef de kwestie als buitenstaander volgen en zou zijn oppositie vanuit de Kamer voortzetten.

In eerste instantie richtte Wintgens zijn pijlen op de praktische uitvoerbaarheid van het paleisplan. Begin 1865 schreef hij Thorbecke een brief met enkele kritische vragen: waren in de prijsvraag niet onnodig veel technische details opgenomen en, nog belangrijker, hadden de architecten eigenlijk wel oog voor de bestaande situatie en parlementaire praktijk?¹¹⁵ Toen deze brief niets opleverde, zette Wintgens het parlementaire wapen van de interpellatie in. Op 6 april riep hij Thorbecke in de Kamer ter verantwoording. In zijn betoog herhaalde Wintgens zijn bovengenoemde kritiek op het plan en de 'deskundigheid' van de betrokkenen. Het grootste gedeelte van zijn toespraak wijdde het Kamerlid echter aan zijn zorgen over de instandhouding van de 'historische monumenten' op het Binnenhof. De huisvesting van de volksvertegenwoordiging was, volgens hem, namelijk niet alleen een kwestie 'van huishoudelijk belang, van parlementair comfort, maar bovenal een vraag [...] waarbij tevens de eerbied aan historische gedenkteekenen verschuldigd is'.¹¹⁶

Wintgens was verbaasd over Thorbeckes voornemen om het nieuwe paleis langs de Hofvijver te laten verrijzen. Juist aan deze zijde van het Binnenhof lagen de historische lokalen waar in de Republiek het landsbestuur had gezeteld. Dat uitgerekend deze gebouwen moesten plaatsmaken voor de 'Waterclosetconceptie van Rose' kon hij als liefhebber van de vaderlandse geschiedenis en bewonderaar van de Gouden Eeuw dan ook niet over zijn kant laten gaan. Sterker nog, volgens het Haagse Kamerlid was het in ieders belang dat zij behouden bleven. Want, zo sprak hij:

Die vergaderzalen, waarin vroeger de Staten-Generaal en Provinciaal bijeen kwamen, zijn de schoonste monumenten van onze geschiedenis, waaraan niet behoort te worden geraakt dan om ze te restaureren, ze met zorg te herstellen. Niet om ze af te breken, waartoe thans het voornemen bestaat. In die zalen staat de historie van Nederland geschreven. Gaat naar de Trêves-kamer, daar zult ge zien die eene rigting in de Oude Republiek: daar staat uitgedrukt het monarchische beginsel, als men het zoo noemen mag, van die tijden; daar staan in de aloude zaal der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, in de wanden afgebeeld de Stadhouders, de Prinsen van Oranje.¹¹⁷

Dat de Oranjes aan deze zijde van het Binnenhof gezeteld hadden, was voor de spreker echter niet de enige reden waarom de gebouwen behouden moesten blijven. Vervolgde men namelijk zijn wandeling door de oude gebouwen langs de vijverzijde, dan kwam men aan de andere kant:

In de zaal waar de Staten van Holland vergaderden, waar Jan de Witt zitting had; in die prachtige zaal is uitgedrukt dat andere beginsel, de provinciale souvereiniteit, die zich daar ten toon spreidde.¹¹⁸

Het Binnenhof was in de ogen van Wintgens uniek omdat het evenzeer de plek was van de 'Prinsen van Oranje' als de plek van 'Jan de Witt'. De bebouwing langs de Hofvijver was de bakermat geweest voor verschillende politieke opvattingen en vertegenwoordigde aldus het pluriforme karakter dat zo kenmerkend was voor de Nederlandse politiek. Anders dan het nieuw te bouwen Paleis der Staten-Generaal was het bestaande complex geen 'twistappel', maar juist een plek die dierbaar zou moeten zijn voor alle politieke richtingen. Of men zich nu als liberaal, antirevolutionair of katholiek zag, het Binnenhof was in zijn huidige vorm een nationale plaats, verheven boven partijschap.

In plaats van voort te blijven ruziën over hoe het nieuwe parlamentsgebouw er nu precies uit zou moeten zien, stelde Wintgens de regering daarom voor het paleisplan 'aan een nader onderzoek te onderwerpen' en zich allereerst te richten op de restauratie van die 'eerbiedwaardige gebouwen' die zo'n belangrijke plaats innamen in het nationale verleden. De motie die hij daarop indiende, kwam hem vervolgens op felle kritiek te staan van Thorbecke en Van Eck, die de inhoud ervan als 'ondoelmatig' bestempelden. Toch werd de motie verrassend door een krappe meerderheid in het parlement aangenomen.¹¹⁹ Sinds het laatste debat over de paleiswet, waarin nog iedere motie was weggestemd, hadden blijkbaar meer Kamerleden hun buik vol van Thorbeckes ambitieuze plan en het gemak waarmee het architectentrio de historische bebouwing had afgeschreven.

Een probleem voor Wintgens en zijn medestanders in het parlement was echter dat hun ingreep veel te laat kwam om het plan nog drastisch te wijzigen. In de zomer van 1865, toen de motie eindelijk werd aangenomen, waren de inzendingen voor de prijsvraag al lang en breed binnen en had het architectentrio zich al gebogen over de mogelijkheid een eigen plan op te stellen. Bovendien lieten de drie in een schriftelijke reactie aan de Kamer weten niet van plan te zijn de gebouwen langs de Hofvijver te sparen. De ar-

chitecten erkenden in de brief weliswaar 'dat aan deze gebouwen menige roemrijke herinnering uit onze Vaderlandsche geschiedenis verbonden is', welke zij 'ongaarne zouden willen missen', maar meenden tevens dat de toestand van de gebouwen van dien aard was 'dat aan eene goede herstelling niet meer gedacht kan worden'. Ook aan de locatie van het paleis kon volgens de drie niet worden getornd. Het Binnenhof gold nu eenmaal als 'de akropolis van ons Vaderland' en bouwen op een andere plek was daarom ondenkbaar.¹²⁰ Toen het trio in 1867 een herziene versie van hun ontwerp indiende, deed het dan ook geen concessies aan Wintgens: het tweede plan was zelfs nog uitvoeriger dan het eerste en voorzag in de afbraak van vrijwel alle historische gebouwen binnen het complex.¹²¹

Toch zou de motie van Wintgens een keerpunt blijken in de geschiedenis van het Binnenhof. Overheerste in de jaren veertig en vijftig nog het enthousiasme voor de plannen voor de bouw van een nieuw regeringscentrum, halverwege de jaren zestig bleek reeds dat de voorstanders van nieuwbouw geen meerderheid genoten, en in de jaren die volgden nam de steun voor een paleis alleen maar verder af. Deels hing deze verschuiving van nieuwbouw naar behoud samen met enkele belangrijke personele wijzigingen binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken. Thorbecke, de grote initiator van de paleiswet, trad in 1866 terug als minister. Een jaar later verliet ook Rose het ministerie. Na tien jaar dienst te hebben gedaan als 'bouwmeester der landsgebouwen in de residentie' kreeg hij een riante oudedagsvoorziening aangeboden, waarna hij tamelijk geruisloos uit beeld verdween. De tekeningen voor het paleis der Staten-Generaal werden aldus zijn laatste ontwerp.¹²²

Het vertrek van zowel Thorbecke als Rose bij het ministerie van Binnenlandse Zaken haalde de angel uit de discussie over het paleis. De nieuwe verantwoordelijke voor de landsgebouwen, Lodewijk Hendrik Jan Jacob Mazel, bleek meer bereid tot compromissen dan zijn voorganger. Vrijwel gelijk na zijn aantreden op 1 maart 1867 liet Mazel een inventarisatie maken van de toestand van de bestaande gebouwen op het Binnenhof en berekende op basis van die gegevens wat een eventuele restauratie van de verschillende zalen zou kosten. In het nieuwe paleisplan, dat hij twee jaar later aan minister Cornelis Fock zou presenteren, speelde het behoud van de historische ruimten een belangrijke rol. Zijn ontwerp voorzag niet langer in een volledige afbraak van de gebouwen langs de Hofvijver, maar in een combinatie van nieuwbouw en restauratie, waarbij de Trêveszaal en de voormalige zalen van de Staten van Holland in de nieuwe situatie werden ingepast.¹²³ Met

dit compromis volgde Mazel overigens niet geheel toevallig het advies op dat hoofdinspecteur en voormalig jurylid Conrad enkele jaren eerder reeds per brief aan Thorbecke had voorgelegd. Mazel en Conrad hadden gedurende de jaren veertig en vijftig nauw samengewerkt in het spoorwegwezen en het is dan ook waarschijnlijk dat Mazel op voorspraak van laatstgenoemde de positie van Rose had kunnen overnemen.¹²⁴

Dat het streven naar behoud en restauratie geleidelijk de bovenhand kreeg, bleek ook uit de houding van de Huishoudelijke Commissies van de beide Kamers. Hadden de commissieleden, met uitzondering van de altijd kritische Wintgens, aanvankelijk nog positief tegenover het paleisplan gestaan, vanaf de tweede helft van de jaren zestig keurden zij feitelijk iedere vorm van grootschalige nieuwbouw af en verdween het plan in zeer korte tijd van de parlementaire agenda. Zolang er geen consensus bestond over de bouwstijl van het algemene ontwerp en er geen garantie was dat de historisch waardevolle gebouwen gespaard werden, hielden de Kamerleden hun hakken in het zand. In de praktijk bleef het beleid daardoor voorlopig beperkt tot het behoud van het bestaande complex en incidentele of gedeeltelijke aanpassingen aan de gebouwen. De verschuiving van het zwaartepunt richting 'herstel' werd gelegitimeerd door het door Wintgens in zijn redevoering geformuleerde idee dat het Binnenhof juist in zijn huidige vorm een bij uitstek Nederlands karakter had gehad dat bij geen van de partijen weerstand opriep. In haar veroordeling van de paleisplannen concludeerde de commissie van de Tweede Kamer uiteindelijk dat de situatie in het Koninkrijk een eigenheid bezat en het niet loonde om 'te rade te gaan met hetgeen buiten 's lands gevonden wordt'.¹²⁵ Grootse parlamentsgebouwen zoals die in Engeland of Frankrijk bestonden, leken simpelweg ongeschikt binnen de Haagse context, waar de architectuur al eeuwenlang gekenmerkt werd door kleinschaligheid en diversiteit.

Hoewel aan de zijde van de wetgevende macht het enthousiasme voor een nieuw regeringscentrum zienderogen afnam, gaf men zich aan de zijde van de uitvoerende macht nog niet direct gewonnen. Nadat Fock en Mazel omstreeks 1870 tevergeefs hun compromis hadden gepresenteerd, probeerde Thorbecke het tijdens zijn derde kabinet nog een keer. Begin 1871 vroeg hij de Delftse hoogleraar bouwkunde Eugen Heinrich Gugel het paleisplan een laatste maal uit de la te halen. Gugel was een leerling van architect Ludwig Lange en was op diens aanraden in 1864 door Thorbecke in Delft benoemd. Als hoogleraar was hij dus geen onbekende op het terrein van monumentale overheidsarchitectuur.¹²⁶ De overgebleven tekeningen van het ontwerp dat

Gugel vervolgens maakte, tonen een klassiek en nogal streng ogend parlamentsgebouw. De voorzijde van het paleis dat zou zijn gelegen aan de kant van het Buitenhof, doet qua vorm en uitstraling zelfs enigszins denken aan de *Reichstag* die een kleine twintig jaar later in Berlijn zou verrijzen.¹²⁷ Wat het behoud van de historische ruimten betreft, bouwde het ontwerp waarschijnlijk voort op het plan van Mazel. Uit een omschrijving van het plan blijkt in elk geval dat de Trêveszaal achter de nieuwe gevels behouden zou blijven.

Evenals de meeste andere ontwerpen die sinds het einde van de jaren veertig waren gemaakt, kwam ook het ontwerp van Gugel nooit verder dan de tekentafel. In 1872 overleed Thorbecke in het harnas en verloor het project zijn meest drijvende kracht. Van nog grotere invloed op de teloorgang van het plan was daarnaast de verandering in het denken over monumentenzorg. In 1873 verscheen in tijdschrift *De Gids* het spoedig befaamde artikel 'Holland op zijn smalst', geschreven door de jonge Limburgse jonkheer Victor de Stuers. In zijn artikel pleitte De Stuers in de eerste plaats voor de zorg en restauratie van historisch belangrijke 'kunstmonumenten'.¹²⁸ In dat opzicht sloot zijn betoog dan ook aan bij de meningen van andere gezaghebbende opiniemakers zoals Vosmaer, Alberdingk Thijm en de inmiddels overleden Bakhuizen van den Brink. Wat de betekenis van het artikel echter vooral zo groot maakte, was dat De Stuers pleitte voor een actieve en sturende rol van de overheid in het behoud van historisch belangrijke gebouwen.¹²⁹ De jonkheer had goed in de gaten dat een werkelijke verandering op het gebied van monumentenzorg enkel tot stand kon komen in het centrum van de macht: op het Binnenhof, binnen de muren van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Het betoog van De Stuers kwam op precies het goede moment. Hadden de liberalen in de jaren van Thorbecke altijd volgehouden dat het behoud van cultuurmonumenten 'geene zaak van regering' was, in de jaren zeventig lieten zij dit devies geleidelijk los. Ook de gedachte dat het Koninkrijk zich vooral door vernieuwing weer op de kaart moest zetten – het idee dat in de jaren veertig de 'bouwdrift' op het Binnenhof op gang had gebracht – raakte na Thorbeckes dood enigszins op de achtergrond. De liberalen hadden hun politieke macht inmiddels stevig verankerd en de centrale positie van het parlement lag vijftientwintig jaar na de grondwetsherziening zo goed als vast. De behoefte om zich door middel van 'representatieve' nieuwbouw te profileren was daarom waarschijnlijk lang niet zo groot als een kwarteeuw daarvoor.¹³⁰ In plaats daarvan overheerste nu ook bij liberalen steeds vaker de overtuiging dat juist een 'monumentalisering' van het eigen verleden de

maatschappelijke eenheid binnen het Koninkrijk kon versterken en de natie aldus naar een hoger plan kon tillen. In liberale tijdschriften, zoals *De Gids*, nam de aandacht voor het nationale belang van monumenten sterk toe en in dat opzicht was 'Holland op zijn smalst' dan ook representatief voor een nieuwe richting.¹³¹

De kans om zijn opvattingen over monumentenzorg in de praktijk te brengen, kreeg De Stuers in 1874 toen bij Koninklijk Besluit een College van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst werd ingesteld. Een jaar later, in juli 1875, volgde bovendien de benoeming tot chef-referendaris van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De Stuers kreeg een kantoor naast de Hofkapel en feitelijk een vrijbrief om de monumentenzorg en het archief- en museumbeheer naar zijn hand te zetten.¹³² Vanuit een van de gebouwen die kort daarvoor nog op de nominatie hadden gestaan om gesloopt te worden, zou hij zich in de jaren die volgden sterk maken voor de restauratie en het herstel van talloze historische gebouwen, waaronder het Binnenhof. Hoewel hij daarbij net als Rose een zeer eigenzinnige koers voer en onder meer oudgediende Vosmaer tegen zich in het harnas joeg, zou een complete afbraak van het complex nooit meer onderwerp van discussie zijn. De gebouwen waren inmiddels nationaal erfgoed.

Een hof voor heel de natie?

Hoezeer de jaren rond 1880 een keerpunt vormden in het denken over het Binnenhof, bleek ook uit een aantal publicaties dat in deze periode het licht zag. Was de aandacht voor de historische betekenis van de plek tot die tijd beperkt gebleven tot de eerdergenoemde opiniestukken in tijdschriften als *De Nederlandsche Spectator* en *De Gids*, gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw verschenen ook volwaardige studies naar de geschiedenis van het complex. De belangrijkste van deze boeken was het omvangrijke en rijk geïllustreerde werk *Het Binnenhof te 's Gravenhage in schrift en plaat*, dat in de periode 1879-1884 in twee delen werd uitgegeven.¹³³ Auteur van dit boek was de bekende letterkundige Arnold Ising. Dat Ising de geschiedschrijving van het complex voor zijn rekening nam, was geen toeval. Als redacteur van de *Spectator* en stenograaf van zowel de Eerste als de Tweede Kamer was hij als geen ander bekend met de discussies die er de voorbije jaren over het lot van het Binnenhof waren gevoerd.¹³⁴ Net als zijn collega

Vosmaer en zijn 'buurman' De Stuers was Ising bovendien een groot voorstander van behoud van de historische gebouwen. Zijn werk, dat qua stijl en vormgeving enigszins deed denken aan een sprookjesboek, leek er dan ook in de eerste plaats op te zijn gericht de geschiedkundige waarde van het complex bekend te maken bij een groter publiek. Een taak waar hij als schrijver in slaagde: al voordat het eerste deel van *Het Binnenhof te 's Gravenhage* van de drukpers rolde, hadden meer dan honderd mensen uit alle delen van het Koninkrijk zich voor een exemplaar ingeschreven.¹³⁵

Kort na de uitgave van Isings boek volgde nog een aantal uitgaven dat de geschiedenis van het Binnenhof onder de loep nam. Anders dan het omvangrijke werk van Ising richtten deze boekjes zich vooral op de bouwgeschiedenis van het complex en waren zij geschreven door personen die direct bij het beleid ten aanzien van de gebouwen betrokken waren. Een van deze auteurs was Victor de Stuers, die na een reorganisatie op het ministerie van Binnenlandse Zaken grotendeels buitenspel was komen te staan en via deze uitgave zijn plannen voor het Binnenhof weer op de agenda probeerde te zetten. Nu het behoud van de historische gebouwen inmiddels onomstreden was, had de discussie namelijk een nieuwe wending genomen: niet langer ging het over afbraak en nieuwbouw, maar wel over de vraag hoe de gebouwen dan precies geconserveerd en gerestaureerd dienden te worden. Wilde men het bestaande Binnenhof ook voor de komende eeuwen blijven gebruiken, dan was een ingrijpende opknappbeurt immers noodzakelijk.

Op dit punt bleek Victor de Stuers nogal een uitgesproken mening te hebben. Voor de Limburgse katholiek De Stuers lag de betekenis van het Binnenhof als nationale plek van verzoening namelijk vooral in de late Middeleeuwen, de tijd voor de Opstand. Mocht het complex voor de toekomst behouden worden, zo meende hij, dan diende met name de middeleeuwse oorsprong van de gebouwen bij de restauratie tot uitdrukking te worden gebracht. Hoe dit idee in de praktijk vorm moest krijgen, blijkt uit een tekening van het Binnenhof in vogelvlucht die De Stuers in 1876 liet maken. De tekening toont de destijds bestaande gebouwen van het Binnenhof, maar dan volledig aangepast in een neogotische stijl. Zo zijn niet alleen de Ridderzaal, het Rolgebouw en de Hofkapel 'teruggebracht' in hun gotische stijl, ook niet-middeleeuwse gebouwen als de Mauritstoren, het Stadhoudersplein, het Kwartier en Rose' ministerie van Koloniën zijn in de tekening voorzien van spitse torentjes en hoge vensters. Als het aan de referendaris van Kunsten en Wetenschap lag, zouden dus ook de gebouwen uit latere eeuwen uiteindelijk een neogotisch uiterlijk krijgen.¹³⁶

Deze voorliefde van De Stuers voor de neogotiek had overigens al vanaf het begin van zijn aanstelling bij Binnenlandse Zaken een stempel gedrukt op het beleid ten aanzien van de 'Landsgebouwen'. Toen in 1876 het plan voor een nieuw departementsgebouw voor Justitie – dat na het debacle van Rose in de la was verdwenen – opnieuw op tafel kwam, koos de referendaris bijvoorbeeld voor een ontwerp van de jonge architect Cornelis Hendrik Peters. Deze Peters was een leerling van de bekende Roermondse architect Pierre Cuypers. Hij was in hoge mate beïnvloed door Cuypers' historiserende wijze van bouwen, die op zijn beurt geïnspireerd was door het werk van de Franse bouwmeester Eugène Viollet-le-Duc, waarbij historische restauraties gepaard gingen met fantasierijke aanpassingen in neogotische, pseudomiddeleeuwse stijl.¹³⁷

Geheel in lijn met de ideeën van zijn leermeester had Peters een enigszins fantasierijk gebouw voorgesteld dat zowel leunde op de laatmiddeleeuwse gotiek als de Hollandse renaissance en op het eerste gezicht nogal sprookjesachtig aardeed.¹³⁸ Voor De Stuers kwam deze geïdealiseerde 'historische' architectuur echter het dichtst in de buurt van de 'nationale' Nederlandse stijl die hij voor het Binnenhof voor ogen had. Een concurrerend ontwerp, dat een gebouw in zuivere *beaux-arts*-stijl voorstelde, wees hij dan ook af met het argument dat het niet oorspronkelijk genoeg was. Een dergelijk overheidsgebouw had volgens hem net zo goed 'in Brussel of Parijs kunnen staan'.¹³⁹

Na Peters te hebben aangetrokken, richtte De Stuers zijn pijlen ook vrijwel meteen op de bestaande gebouwen op het Binnenhof. Zo gaf hij in het jaar dat met de bouw van het Justitiegebouw werd begonnen, Cuypers de opdracht om de Ridderzaal en het daarachter gelegen Rolgebouw zoveel mogelijk in hun middeleeuwse toestand terug te brengen. Het resultaat van diens ingreep was dat een aantal van zestiende- en zeventiende-eeuwse aanbouwsels werd afgebroken en de gevels van beide gebouwen een volledig nieuw aanzien kregen. De aanblik van de oude grafelijke zalen, die tot die tijd vooral robuust en sober was geweest, was na de 'restauratie' van Cuypers bijna speels te noemen, met spitse torentjes, frivole decoraties en opvallende vensters. Precies zoals De Stuers het in zijn tekening van het ideale Binnenhof had voorgesteld.¹⁴⁰

Zijn plan van een geheel in neogotische stijl gegoten Binnenhof zou geen werkelijkheid worden. Hoewel De Stuers, Cuypers en Peters gezamenlijk een krachtig blok vormden, beschouwde namelijk lang niet iedereen hun uitgesproken neostijlen als het geschiktst voor de restauratie van het rege-

ringscentrum.¹⁴¹ Met name in liberale en protestantse kringen ontstond een toenemend bezwaar tegen de inspanningen van het driemanschap. Zo waarschuwde onder meer Vosmaer, die tot voor kort nog samen met De Stuers vóór behoud van het complex had gestreden, reeds in 1877 voor de toenemende ‘verroomsing’ van de Nederlandse architectuur. Volgens de criticus waren de gebruikte stijlen in de eerste plaats ‘katholiek’ en zodoende ongeschikt als nationale stijl.¹⁴² Daarnaast ondervond De Stuers ook tegenwerking binnen de organisatie van het landsbestuur zelf. Zijn directe leidinggevende op het ministerie, secretaris-generaal Paul François Hubrecht, koesterde argwaan jegens zijn katholieke ambtenaar en kon eveneens weinig sympathie opbrengen voor de roomse signatuur van diens werk.¹⁴³ Nog geen drie jaar na zijn aantreden bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen werd De Stuers de zorg over de Landsgebouwen ontnomen, toen deze na een reorganisatie werd overgeheveld van Binnenlandse Zaken naar het nieuwe departement van Waterstaat. Had de referendaris voorheen nog een flinke vinger in de pap gehad inzake het beheer van het complex, na de oprichting van het ministerie van Waterstaat in 1878 was hij grotendeels vleugellam.¹⁴⁴

De ambtenaren op het nieuwe ministerie bleken niet bereid om de lijn van De Stuers voort te zetten. Toen de volgende stap in de aanpassing van het Binnenhof zich in 1879 aandiende, wensten zij in ieder geval geen rekening te houden met diens alomvattende ‘herstelplan’ voor het Binnenhof. In plaats van de opdracht voor de renovatie aan Cuypers of Peters te verlenen, benaderde het ministerie de jonge, uit Utrecht afkomstige architect Ferdinand Jacob Nieuwenhuis, die zijn opleiding had genoten aan de Delftse school van Gugel. In de jaren die volgden, zou Nieuwenhuis een groot deel van de noordzijde van het Binnenhof ingrijpend verbouwen en herstellen. De bouwstijl die hij daarbij toepaste, was weliswaar op de Hollandse renaissance geïnspireerd, maar in een veel minder uitbundige uitvoering dan de varianten van Peters en Cuypers. Anders dan zijn door de middeleeuwse gotiek geïnspireerde collega’s gaf Nieuwenhuis de voorkeur aan een strakke, zakelijke stijl, zonder veel opsmuk. Een vorm van architectuur die meer aansloot bij de classicistische traditie van Gugel en Rose.¹⁴⁵

Het gevolg was dat vanaf 1879 twee verschillende beleidslijnen ten aanzien van de gebouwen op het Binnenhof langs elkaar liepen: aan de ene kant waren er de door De Stuers geplande bouw- en restauratiewerkzaamheden van Peters en Cuypers, aan de andere kant de door het ministerie van Waterstaat geïnitieerde renovatie door Nieuwenhuis. Beiden trachten het Bin-

nenhof door middel van een historiserende stijl als nationaal regeringscentrum opnieuw op de kaart te zetten, doch ieder op zijn totaal eigen manier. Het historische complex mocht dan wel van de sloophamer gered zijn, voorlopig bleef de zoektocht naar een passende stijl een heet hangijzer. Als de gevels van het nationale regeringscentrum eind jaren 1870 iets uitstraalden, dan was het, net als tijdens het ancien régime, hooguit eenheid in verdeeldheid.

Een historisch bondgenootschap

De wereld kende in het midden van de negentiende eeuw een kleine explosie aan nieuwe parlaments- en regeringsgebouwen. Bijna overal in Europa en op veel plaatsen in Noord- en Latijns-Amerika verzezen in deze periode monumentale tempels voor de belangrijkste vertegenwoordigers van de wetgevende en uitvoerende macht, niet zelden in indrukwekkende neoclassicistische stijl uitgevoerd en opgetrokken uit statig wit marmer. Zij waren de steen geworden manifestaties van de moderne natiestaat en waren de tastbare schakels tussen de bevolking en haar overheid.¹⁴⁶

Ook in Nederland had het weinig gescheeld of het historische Binnenhof had plaatsgemaakt voor een dergelijke parlementaire tempel. De plannen die gedurende het derde kwart van de eeuw in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor het regeringscentrum werden gemaakt, wezen in elk geval voortdurend in die richting. De vervanging van de oude bebouwing door een meer ‘representatief’ nieuw regeringscentrum was een wens die gedurende de jaren vijftig en zestig voornamelijk in liberale kringen leefde. Nu met de grondwetsherziening van 1848 de overgang naar een nieuwe tijd voltooid was, kon ook het historische Binnenhof plaatsmaken. Sinds het einde van de jaren veertig zouden architecten als Craner, Rose, vader en zoon Lange, Mazel en Gugel zich daarom vrijwel onophoudelijk met de vormgeving van het Binnenhof bezighouden, zij het dikwijls zonder noemenswaardig resultaat. Afgezien van de ingrijpende verbouwing van de Ridderzaal door Rose en zijn opvallende gebouwen van Koloniën en de Hoge Raad aan het Plein, was het aanzien van het Binnenhof in de jaren zeventig nauwelijks veranderd ten opzichte van het begin van de negentiende eeuw.

Dat de verbouwing van het regeringscentrum beperkt was gebleven tot een tweetal nieuwe gebouwen en een glazen dak voor de Ridderzaal, was

grotendeels het gevolg van de tweedracht die de verschillende plannen te weegbrachten. Al vanaf het moment dat Craner zijn eerste bouwplannen voor een nieuw Binnenhof had gepresenteerd, vielen beleidsmakers, ingenieurs, volksvertegenwoordigers en journalisten over elkaar heen om de nieuwbouwplannen te veroordelen. Dat in deze discussies over de vormgeving voortdurend verschillende aspecten van de plannen aan kritiek onderhevig waren, droeg bovendien niet bij aan de slagingskans van de ontwerpen. Verschillen van inzicht op het gebied van esthetica, techniek, politiek en cultuur maakten de kwestie al snel tot een ondoordringbaar moeras, waarin de betrokken architect snel weg dreigde te zakken.

Toch zijn er in deze kluwen van meningsverschillen achteraf gezien twee fundamentele kwesties aan te wijzen die de grootschalige nieuwbouw op het Binnenhof de das hebben omgedaan. In de eerste plaats liepen de plannen stuk op de politiek-ideologische verdeeldheid in de Kamer. Zo lag het plan van het tweede kabinet-Thorbecke om een parlamentsgebouw neer te zetten dat 'het grondwettelijk verbond' tussen vorst en volk 'op gepaste wijze deed uitkomen' politiek te gevoelig bij conservatieven en antirevolutionairen. Kamerleden als Groen van Prinsterer zagen de bouw van een dergelijk 'paleis' als een misplaatste verering van het parlement en een 'eenzijdige huldiging' van het beginsel van de volkssoevereiniteit. Voor hen was het onacceptabel dat het parlement een onderkomen ter beschikking kreeg dat vergelijkbaar, of misschien zelfs beter, was dan dat van de vorst. Hoewel de Paleiswet van 1863 werd aangenomen, zou het draagvlak voor dit 'liberale plan' dan ook nooit Kamerbreed zijn.

Wel blijft natuurlijk de vraag of de conservatieve vleugel in de Kamer alleen op den duur genoeg weerstand tegen het 'paleis' had kunnen bieden, of de nieuwbouw in een andere richting had kunnen sturen. Belangrijk was daarom de tweede kwestie: de geleidelijk veranderende visie op monumenten. Was 'monumentaliteit' tot aan het midden van de negentiende eeuw namelijk nog voornamelijk een zaak van nieuwe gebouwen en gedenktekens oprichten, vanaf de jaren vijftig en zestig klonk steeds luider een tegengeluid. Een tegengeluid dat bovendien niet ontstaan was in conservatieve, antirevolutionaire kring, maar juist afkomstig was uit de progressief liberale en katholieke hoek. Het waren immers vooral publicisten als Vosmaer en Alberdingk Thijm die zich in tijdschriften als de *Nederlandsche Spectator* en *Dietsche Warande* tegen het overheidsbeleid keerden en zich sterk maakten voor het behoud van bestaande historische monumenten.

Dat een uitgesproken antirevolutionair als Groen en een uitgesproken

liberaal als Vosmaer elkaar vonden in een gedeelde visie op het Binnenhof, is opmerkelijk. Het gelegenheidsverbond tussen conservatieve Kamerleden en progressieve opiniemakers bleef gedurende de periode 1848-1872 consequent kritiek uiten op de nieuwbouwplannen voor het Binnenhof en had aldus een belangrijk aandeel in het uitstel en uiteindelijk zelfs het afstel van een grootschalige afbraak van het bestaande gebouwencomplex. Het was een verzet van personen, niet verbonden door politieke kleur of ideologie, maar in de eerste plaats door de belangstelling voor een gemeenschappelijk verleden.

Aanpassing en herstel, 1880-1940

Het beperkte Binnenhof

Wandelaars die in de junidagen van het jaar 1879 een bezoek brachten aan het Haagse Binnenhof waren getuige van een merkwaardig schouwspel.¹ Te midden van de historische gebouwen die sinds de late Middeleeuwen het belangrijkste politieke centrum van het land vormden, was een groot gat geslagen van tientallen meters doorsnee en een kleine vier meter diep. In dit gat was een handjevol mensen druk bezig met spades en kruiwagens, terwijl een drietal deftig geklede heren in de weer was met een fotocamera. Een vierde boog zich over enkele houten kisten en de grote platte stenen die her en der in het stof en gruis verspreid lagen.

De plaats op het Binnenhof waar het bovengenoemde tafereel zich afspeelde, was de plek waar sinds de dertiende eeuw de Hofkapel had gestaan. Deze kapel was waarschijnlijk tijdens het bewind van graaf Floris v gebouwd en was daarmee een van de oudste gebouwen op het Binnenhof. Oorspronkelijk bedoeld als privékerk van het grafelijk hof, was de kapel in de loop der eeuwen meerdere malen van eigenaar gewisseld en had ook het uiterlijk van het gebouw enkele drastische wijzigingen ondergaan.² Niettemin was de kapel een constante factor op het Binnenhof en een plaats van serene rust binnen de muren van het altijd drukke complex. De groei van het aantal ambtenaren gedurende de negentiende eeuw en het daarmee gepaard gaande ruimtegebrek op het Binnenhof hadden het bestaan van de Hofkapel echter steeds verder in gevaar gebracht en aan het eind van de jaren 1870 was besloten dat de kerk moest wijken voor kantoorruimte. Met uitzondering van de dakconstructie en de achterwand werd uiteindelijk in het voorjaar van 1879 vrijwel de gehele kapel met de grond gelijkgemaakt, ten behoeve van een uitbreiding van het ministerie van Waterstaat en de Eerste Kamer.³

De mannen die in die bewuste junimaand tussen het puin van de voor-

malige Hofkapel rondliepen, waren echter niet de slopers die het gebouw enkele weken daarvoor hadden afgebroken, maar enkele welgestelde heren die allen op, of in de directe omgeving van, het Binnenhof werkzaam waren. Onder hen waren Daniel Veegens, griffier van de Tweede Kamer, Rijksarchivaris Laurens van den Bergh en twee oude bekenden: jonkheer Victor de Stuers, ambtenaar van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en Arnold Insing, stenograaf van de Eerste Kamer. Mannen die zich stuk voor stuk sterk hadden gemaakt voor het behoud van het historische Binnenhof. Hoe waren deze liefhebbers van de ‘vaderlandsche oudheidkunde’ in deze ingrijpende sloopwerkzaamheden verzeild geraakt? Was het complex in de jaren zeventig immers niet juist bestempeld als plek van nationale betekenis en was afbraak daarmee niet uit den boze? Voor de bezoeker die deze zomer het Binnenhof bezocht, leek het tegendeel waar te zijn.

Achteraf is de afbraak van de historische Hofkapel bestempeld als een van de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van het Binnenhof. Twintigste-eeuwse schrijvers zoals de Haagse pedagoog en historicus Job Jan Moerman en de bekende museumdirecteur en archivaris Hendrik Enno van Gelder noemden de sloop van het gebouw jammerlijk of zelfs schandelijk.⁴ Zij betreurden dat een gebouw dat eeuwenlang zo kenmerkend was geweest voor het Binnenhof schijnbaar achteloos aan de sloophamer ten prooi kon vallen. De verantwoordelijken voor de afbraak en de meeste van hun tijdgenoten keken anders tegen de kwestie aan. In hun ogen was de ontmanteling van de kapel niet in strijd met het idee van behoud, maar eerder een voorwaarde om het historische Binnenhof ook voor de toekomst te bewaren. Enkel door aanzienlijke delen van het voormalige gebedshuis af te breken en als modern ingericht kantoorgebouw weer op te bouwen, kon men de bruikbaarheid van het complex waarborgen en de restauratie bekostigen. Dat was althans de gedachte waarmee architect Nieuwenhuis en zijn opdrachtgevers bij het ministerie van Waterstaat in 1879 aan de ‘herstelwerkzaamheden’ waren begonnen.⁵

Het lot van de Hofkapel is een goed voorbeeld hoe de beschikbare ruimte en de historische betekenis van het Binnenhof vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw op gespannen voet kwamen te staan met de functie van het complex. Wilde men de historische betekenis van de plek blijven koesteren en het bestaande complex als regeringscentrum voor de toekomst behouden, dan betekende dit namelijk tegelijkertijd dat men genoeg moest nemen met een zeer beperkte ruimte. Een kleinschalige ruimte die boven-

dien ook nog eens niet altijd geschikt was voor de eisen die het gebruik eraan stelde. Iedere uitbreiding van het nationale bestuursapparaat zou voortaan dan ook gepaard gaan met een heroverweging van de inrichting van het Binnenhof en aanleiding geven tot vragen als: welke instellingen moeten er in de historische gebouwen plaatsnemen en hoe houden we de beschikbare ruimte ook in de komende jaren gebruiksvriendelijk? Waar de discussies over de ruimte in het midden van de negentiende eeuw vooral gingen over vorm en uitstraling van het regeringscentrum, zouden zij zich na 1880 dus richten op de historische waarde van de gebouwen en de invulling en functionaliteit van het complex.

Deze discussies werden in de eerste plaats ingegeven door de sterke groei van het overheidsapparaat in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Kenmerkten de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw zich al door een gestage toename van de hoeveelheid ambtenaren, in de decennia die volgden nam het aantal werknemers op het Binnenhof nog sneller toe. Nieuw in het leven geroepen departementen zoals het ministerie van Waterstaat, en later ook die van Landbouw, Nijverheid en Handel, Onderwijs en Sociale Zaken, vroegen om nieuwe onderkomens en maakten het al omvangrijke tekort aan kantoorruimten op het Binnenhof nog nijpender. Daarnaast had ook de wetgevende macht steeds meer behoefte aan ruimte. Ontwikkelingen zoals de uitbreiding van het aantal Kamerleden, de opkomst van de eerste politieke partijen en de groeiende belangstelling van pers en publiek hadden grote invloed op het functioneren van het parlement en vonden hun weerslag in een snelle toename van met name het ondersteunend personeel van beide Kamers.

Behalve de snelle groei van de politieke en bestuurlijke instellingen in Den Haag liet ook het toenemende prestige van het Binnenhof de discussies over de invulling van de ruimte oplaaien. Nu het historische complex zijn betekenis als nationale plaats van herinnering definitief verworven had, gingen steeds vaker stemmen op om de plek een meer statige en representatieve functie te geven. Dat sommige gebouwen nog altijd als particuliere woning, opslagplaats en archiefruimte werden gebruikt, kwam als gevolg hiervan danig onder druk te staan, en in de eerste helft van de twintigste eeuw zouden dan ook talrijke personen en instellingen het complex moeten verlaten en hun onderdak elders in de stad vinden. Er was dus sprake van een paradox van enerzijds de wil tot behoud en anderzijds de noodzaak van vernieuwing. Deze schijnbare tegenstelling betekende echter niet dat het Binnenhof in de nieuwe eeuw zijn charme en veelzijdigheid zou verliezen. Integendeel, nieu-

we tradities en ceremonies bliezen historische plaatsen zoals de Ridderzaal en het Torentje een nieuw leven in en plaatsten hen nadrukkelijker op de kaart dan voorheen.⁶ Daarnaast zouden ook infrastructurele en sociale veranderingen het complex verder integreren in de stedelijke omgeving van Den Haag en de grenzen tussen Binnenhof en buitenwereld langzaam doen verschuiven. Of het nu de ‘doorbraak van Berlage’ was, de komst van de tram of de organisatie van de eerste massademonstraties, elk van deze verschijnselen zou zijn stempel drukken op het gebruik van de ruimte en de vraag oproepen van wie het Binnenhof nu eigenlijk was.

Dit hoofdstuk zal zich dan ook richten op de verschillende discussies die in de periode 1880-1950 over het gebruik van het complex zijn gevoerd, grofweg vanaf de afbraak van de Hofkapel tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Gekeken wordt hoe de strijd om de ruimte op het Binnenhof zich in deze jaren ontwikkelde en hoe ideeën over het behoud van de historische gebouwen en een concentratie van de politieke macht afgewisseld werden met meer pragmatische keuzes in het huisvestingsbeleid. Zo zal onder meer worden stilgestaan bij de nieuwe bestemming van de Ridderzaal, de geleidelijke verdwijning van de ministeries op het Binnenhof en de eerste aanzetten tot een uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer.

Van kapel naar kantoor

Sinds de grondwetswijziging van 1848 had Nederland een min of meer vast aantal van negen ministeries gekend. Enkel de twee kleine ministeries voor Hervormde en Rooms-Katholieke Eredienst, die belast waren met de bouw van kerkgebouwen en de opleiding van geestelijken, wilden in kabinetten van zuiver liberale samenstelling nog wel eens ontbreken. In deze gevallen telde het kabinet dus zelfs maar zeven ministers. Lange tijd bleef dit beperkte aantal departementen de norm. Met de toenemende invloed van de overheid op allerlei maatschappelijke gebieden aan het einde van de negentiende eeuw kon een groei van het aantal ministeries echter nauwelijks uitblijven. Het eerste nieuwe departement dat het licht zag, was het reeds genoemde ministerie van Waterstaat, dat zich in 1877 afsplitste van Binnenlandse Zaken. Het liberale kabinet-Kappeyne van den Coppello hoopte door de oprichting van het departement op korte termijn een nieuwe kanalenwet in te voeren, die een radicale uitbreiding van het netwerk aan waterwegen in Nederland mogelijk zou maken. Aan het hoofd van het nieuwe departement

kwam de vooruitstrevende liberaal Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet.⁷

De oprichting van het ministerie van Waterstaat leidde vrijwel meteen tot ruimtelijke problemen op het Binnenhof. Weliswaar konden de ambtenaren voorlopig gebruik blijven maken van de vertrekken die voorheen aan de afdeling Waterstaat van het ministerie van Binnenlandse Zaken hadden behoord, maar voor een volwaardig ministerie was dit handjevol kamers eigenlijk onvoldoende. Ook de enigszins geïmproviseerde poging om door middel van de plaatsing van schotten in de vergaderzaal van de oude Staten-Generaal, de zogenaamde Statenzaal, meer ruimte te creëren, haalde weinig uit. De opdeling leverde welgeteld twee nieuwe kamers op en ruïneerde het historische interieur van de zaal.⁸ Verdere uitbreiding van de werkruimte was dan ook zeer gewenst. Nu bestonden er twee mogelijke oplossingen voor het ruimtegebrek: ofwel kon het ministerie een nieuw onderkomen zoeken buiten het historische complex, of bestaande 'bewoners' van het Binnenhof zouden voor de nieuwkomer moeten wijken. De eerste van deze opties leek op het eerste gezicht misschien het meest voor de hand te liggen. De ministeries van Koloniën, Justitie en Oorlog zetelden immers al aan het Plein en de departementen van Financiën en Marine vonden hun onderdak eveneens in panden buiten het historische Binnenhof. Toch zat aan deze optie ook een moeilijke kant. Zo was de bouw van het nieuwe ministerie van Koloniën een fiasco gebleken en verliep ook de veel bediscussieerde en te dure nieuwbouw van Justitie allerminst vlekkeloos.⁹ Mocht de keuze op nieuwbouw vallen, dan had het ministerie dus rekening te houden met een moeizame voorgeschiedenis.

Wel had de afdeling Landsgebouwen sinds enkele maanden de Hofkapel in zijn beheer. Dit gebouw was in 1875 op aanbeveling van De Stuers overgenomen van de rooms-katholieke parochie van Sint Jacobus de Meerdere, die de kapel sinds het aantreden van Lodewijk Napoleon in gebruik had gehad. Doel van de overname was destijds de restauratie van de kapel geweest. De Stuers has graag gezien dat het kerkgebouw in zijn oorspronkelijke gotische stijl hersteld zou worden en had het daarom voor een kleine zestigduizend gulden laten aanschaffen.¹⁰ Met de oprichting van het ministerie van Waterstaat en de overdracht van het beheer van de Landsgebouwen naar de departementen deed zich nu echter een unieke kans voor: het ministerie zou de kapel zelf kunnen betrekken en zo in één keer het ruimtegebrek oplossen. Hoewel dit de makkelijkste oplossing was, vergde deze verhuizing wel enkele ingrijpende maatregelen. Niet alleen zou de Hofkapel na zes eeuwen zijn

Het interieur van de Hofkapel voor de afbraak van het kerkgebouw in 1879. Foto van een onbekende fotograaf, 1879 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

functie als gebedshuis verliezen, tevens zou het volledige interieur van de kapel moeten verdwijnen. Mocht Waterstaat het pand willen betrekken, dan was het immers noodzakelijk dat kerkbanken, kansel en orgel plaats zouden maken voor functionele en modern ingerichte kantoorruimten.

Dat de keuze van het ministerie, ondanks het vooruitzicht van een drastische gedaanteverandering, uiteindelijk toch viel op een uitbreiding ten kos-

te van de Hofkapel, had te maken met de relatief lage kosten die deze mogelijkheid met zich meebracht.¹¹ Door de verbouwing onder het mom van herstelwerkzaamheden te presenteren en niet te bestempelen als afbraak en nieuwbouw, lag de zaak bovendien veel minder gevoelig dan de bouw van een geheel nieuw pand. Op papier sloten de herstelwerkzaamheden althans aan bij de bestaande plannen die De Stuers halverwege het decennium reeds had geformuleerd. Toen architect Nieuwenhuis in 1879 met zijn verbouwing van de Hofkapel begon, droeg deze dan ook zowel het stempel van een rigoureuze afbraak als van een historisch verantwoorde ingreep. Zo liet hij weliswaar op de noordwand en een deel van de overkapping na de gehele kapel afbreken, maar hield hij bij de wederopbouw wel rekening met het historische karakter van het complex. Zo zou de stijl van de 'renaissance' uit de eerste helft van de zeventiende eeuw bij de herbouw als leidraad dienen.¹²

Daarnaast gaf het ministerie van Waterstaat enkele experts de opdracht de geschiedenis van dit eeuwenoude deel van het Binnenhof nader te onderzoeken. Het was ook in deze context dat De Stuers, Veegens, Van den Bergh en Ising zich in de junimaanden van dat jaar met spaden en fototoestel gewapend in de bouwput begaven. Het formele doel van hun onderneming was het doen van onderzoek 'naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof'. In de praktijk betekende dit vooral het opgraven van de onder de kapel gelegen grafkelders en het in kaart brengen van de aldaar begraven personen. Voor de mannen was de operatie een uitgelezen kans om de geschiedenis van het complex onder de aandacht te brengen en het nationale belang van de plek te bevestigen. Dat zij daarbij overigens vooral op zoek waren naar de 'groten der vaderlandse geschiedenis', blijkt wel uit het verslag dat Daniel Veegens van de werkzaamheden opstelde. Zo beschrijft de griffier onder meer hoe de verschillende graven geopend werden in de hoop lichamen te vinden van personen als graaf Albrecht van Beieren, gravin Jacoba van Beieren en landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt. Met name de zoektocht naar de laatste rustplaats van Van Oldenbarnevelt komt uitvoerig in het verlag aan bod.¹³ Als liberaal had Veegens duidelijk grote bewondering voor diens staatsgezinde opvattingen en uit zijn hele verhandeling spreekt de wens om de zeventiende-eeuwse staatsman te rehabiliteren.

Veel succes had het historisch onderzoek niet. Mede door onzorgvuldig graafwerk aan het einde van de achttiende eeuw waren veel grafkelders beschadigd geraakt en verliep de identificatie van de lichamen uiterst moeizaam. Noch het graf van Van Oldenbarnevelt, noch dat van Albrecht of Ja-

coba kon zodoende met zekerheid worden gelokaliseerd. Daarnaast was ook niet iedereen te spreken over het optreden van de ‘experts’. Hoewel de werkzaamheden op het Binnenhof op grote belangstelling konden rekenen van zowel het toegestroomde publiek als de kranten, klonk er kritiek op de opgravingen. Zo beklagde prins Alexander zich bijvoorbeeld in het openbaar over de wijze waarop met de graven in de Hofkapel was omgegaan. Met name het feit dat de grafkelders zonder enige vorm van ceremonie en ten overstaan van het toegestroomde publiek waren geopend, ging de prins aan het hart.¹⁴ Anderen toonden zich vooral teleurgesteld of waren ronduit cynisch over de hele opgraving.¹⁵ Al met al waren de uitkomsten van het onderzoek dus op zijn zachtst gezegd gemengd. Weliswaar was de aandacht voor het historische belang van de plek toegenomen, maar een deel van deze aandacht was negatief. Van een rehabilitatie van Van Oldenbarnevelt of een herwaardering voor de ‘aanzienlijken’ in de Hofkapel zou het bovendien niet direct komen. Enkel een bescheiden gedenksteen in de gevel diende de voorbijganger er voortaan aan te herinneren dat hier enkele belangrijke figuren uit het nationale verleden waren bijgezet.

Een vergelijkbare tweeslachtigheid was overigens terug te vinden in de wederopbouw van de kapel. De opdracht die Nieuwenhuis oorspronkelijk had meegekregen luidde dat ‘de restauratie op zoodanigen voet zal worden ondernomen, dat het historisch karakter van het Binnenhof wordt bewaard’, maar tegelijkertijd een gebouw zou worden neergezet ‘dat aan de dringende behoefte aan meerdere ruimte’ zou voldoen.¹⁶ Nadat de graven onder de voormalige Hofkapel weer waren dichtgegooid en de architect aan de wederopbouw van het gebouw was begonnen, bleek al spoedig dat het nieuwe gebouw weinig met het oude kerkgebouw van doen zou hebben. Niet alleen kreeg het een functioneel en eigentijds interieur dat bestond uit uniforme werkkamers, ook in het aanzien van het nieuwe gebouw was weinig meer van een kerk terug te vinden. Zo keerde het kenmerkende torentje van de kapel niet terug en onderging ook de originele noordwand langs de Hofvijver een metamorfose. Het eindresultaat was dan ook een gebouw dat dankzij zijn omvang en ‘oud-Hollandse’ renaissancestijl inderdaad goed aansloot bij de bestaande panden op het Binnenhof, maar verder vooral de uitstraling had van een saai kantoorgebouw.

Anders dan in het geval van de ‘restauratie’ van de Grote Zaal door Rose of het nieuwe ministerie van Justitie van Peters, zou de verbouwing van Nieuwenhuis in eerste instantie echter geen storm van kritiek teweegbrengen. In vergelijking met de eerdere bouwprojecten waren de reacties in de

pers tamelijk lauw. De berichtgeving omtrent de werkzaamheden was over het algemeen zakelijk of in sommige gevallen zelfs enigszins onverschillig. Zo meldde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* bijvoorbeeld dat de afbraak van de Hofkapel prima te verdedigen viel, omdat toch 'niemand er architectonische schoonheden in zou hebben gezocht'.¹⁷ Het feit dat Nieuwenhuis bij zijn verbouwing aangrenzende historische zalen als de Trêveszaal en de vergaderzaal van de Eerste Kamer had gespaard of zowaar had opgeknapt, leek voor de meeste voorstanders van monumentenzorg voldoende. De enige die zich wel nadrukkelijk opwond over de aanpassingen van de architect was, zoals in het vorige hoofdstuk reeds naar voren is geworden, jonkheer Victor de Stuers. Hij zag de verbouwing van de Hofkapel als een streep door zijn eigen restauratieplan voor het Binnenhof en zou uiteindelijk zelfs met ontslag dreigen in de hoop zijn visie alsnog te kunnen verwezenlijken.¹⁸ Ondanks dit dreigement hield het ministerie van Waterstaat voet bij stuk. Reeds bij zijn aantreden als minister had Tak van Poortvliet al verkondigd dat 'een algemeen plan van verbouwing van het Binnenhof niet bestaat' en 'de Regeering ook niet voornemens is tot zoodanige algemeene verbouwing over te gaan, zij beoogt alleen noodige gedeeltelijke restauratie'.¹⁹ Ook zijn opvolgers zouden in de jaren daarop aan dit devies blijven vasthouden. De aanpassingen aan het Binnenhof behielden in de jaren tachtig en negentig daarom vooral een pragmatisch karakter, waarbij de cultuurhistorische betekenis van de plek en de functionaliteit van de ruimte tegen elkaar werden afgewogen en restauratie en nieuwbouw feitelijk hand in hand gingen.

Het besluit om de historische gebouwen stukje bij beetje te 'restaureren' betekende overigens niet dat de regering zich nu noodzakelijkerwijs richtte op uitbreidingsplannen buiten de muren van het Binnenhof. Een groot opgezet plan van de Haagse stedenbouwkundige Bert Brouwer om het toenevende ruimteprobleem op te lossen met een grootschalige stadsuitleg en een tiental nieuwe departementsgebouwen neer te zetten op het Malieveld kreeg namelijk evenmin steun van het ministerie. Hoewel verschillende kranten Brouwer prezen om zijn visie en 'Haussmann-bloed', werd zijn ingrijpende plan voor een nieuwe Hofstad tegelijkertijd weggezet als een utopie van een kunstenaar.²⁰ De architect kon dan wel dromen van Den Haag als het nieuwe Brussel of Parijs, voor het ministerie van Waterstaat bleven terughoudendheid en kleinschaligheid voorlopig de norm. Pas aan het begin van de twintigste eeuw zou het onderwerp weer voorzichtig in de Tweede Kamer aan de orde komen en zouden architecten als Hendrik Petrus

Berlage, Eduard Cuypers en Rijksbouwmeester Daniël Knuttel opnieuw plannen maken voor een mogelijke uitbreiding van het regeringscentrum.²¹ Tot die tijd bleef het landsbestuur in Nederland aangewezen op het historische Binnenhof en de reeds bestaande gebouwen in zijn directe omgeving.

Op het eerste gezicht leek deze voorzichtige en afwachtende houding van de regering in de jaren 1870 weinig gevolgen te hebben voor het regeringscentrum in de Hofstad. Nu zowel vervanging van het Binnenhof als groot-schalige restauratie én uitbreiding door de verantwoordelijke minister waren uitgesloten, had het er althans alle schijn van dat er op korte termijn geen grote veranderingen in de huisvesting van het landsbestuur zouden plaatsvinden. Toch kan de geschiedenis van de Hofkapel gezien worden als een keerpunt in de geschiedenis van het gebruik van het Binnenhof. Niet alleen omdat de verbouwing het voorlopige einde betekende van de grote 'algemene plannen' voor het regeringscentrum, maar tevens omdat zij had laten zien dat er een compromis mogelijk was. De ingreep van Nieuwenhuis had immers, zij het met enige moeite, een deel van het Binnenhof weten te moderniseren, zonder daarbij het historische karakter van het complex al te veel te schaden of een te persoonlijk stempel op het geheel te drukken. Daarnaast was misschien nog wel belangrijker dan de verbouwing het gegeven dat de parochie van St. Jacobus de Meerdere vrijwel geruisloos haar plek in de Hofkapel had ingeruild voor een kerkgebouw elders in de stad. Noch in de media, noch in de Kamer was het verdwijnen van de religieuze functie van het Binnenhof een onderwerp van discussie geweest.²² Blijkbaar lag het voor velen voor de hand dat de keuze om het historische complex als regeringszetel te behouden uiteindelijk ten koste zou moeten gaan van de diversiteit aan functies.

Nu was de parochie van St. Jacobus natuurlijk niet de eerste niet-politieke instelling die het Binnenhof had moeten verlaten. De Staatsloterij was de geestelijken in de jaren vijftig reeds voorgedaan en ook het aantal particuliere bewoners van het complex was gedurende de negentiende eeuw sterk teruggelopen. Anders dan de Staatsloterij, wier aanwezigheid op het Binnenhof eigenlijk al vanaf de achttiende eeuw sterk bekritiseerd werd, had de aanwezigheid van geestelijken in het centrum van de macht echter nooit een probleem gevormd, zelfs niet nadat de Kapel over was gegaan naar de rooms-katholieke kerk. Vanaf de Middeleeuwen waren de geestelijken altijd sterk verbonden geweest met de machthebbers op het Binnenhof. Zo hadden de Oranjes de kapel eind zestiende eeuw aan de Waalse gemeente geschonken, luisterden Hollandse regenten en Engelse vorsten hier naar de

preek en werd er voor Lodewijk Napoleon de mis opgedragen.²³ Ook tijdens de negentiende eeuw bleef de band tussen het landsbestuur en de geestelijkheid van de Hofkapel voortbestaan. Zo trokken bijvoorbeeld de zogenaamde muziekmissen ten tijde van het bewind van Willem II talloze mensen uit de Haagse elite en andere hoogwaardigheidsbekleders naar de Hofkapel, mogelijk zelfs de koning in eigen persoon.²⁴ Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw scheen de band iets losser te worden en het is ook waarschijnlijk dat sommige liberalen of orthodoxe protestanten in deze jaren de parochie liever kwijt dan rijk waren. Toch wees niets op een ideologisch gemotiveerd vertrek uit het centrum van de macht. De aankoop van de Hofkapel en daaropvolgende verbouwing waren in de eerste plaats noodzakelijk geweest om het Binnenhof als regeringscentrum draaiende te houden.

Torentje en troonzaal

Met zijn nieuwe onderkomen midden op het Binnenhof wekte het ministerie van Waterstaat ongetwijfeld enige afgunst bij de overige bewoners van het complex. De ruime, moderne werkvertrekken die de ambtenaren van het departement sinds 1880 tot hun beschikking hadden, waren immers weinig anderen in het historische regeringscentrum gegeven. De ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken hadden het in vergelijking met hun nieuwe bureaus een stuk slechter met de huisvesting. Het grootste en belangrijkste departement vond zijn onderdak nog altijd in een enigszins rommelig amalgaam van gebouwen dat zich uitstrekte langs de Hofvijver, van het voormalige Generaliteitskwartier tot en met het Torentje. Het merendeel van deze panden vond zijn oorsprong in de zeventiende en achttiende eeuw en was sindsdien niet of nauwelijks meer aangepast. Sommige delen van het departementsgebouw stamden zelfs nog uit de late Middeleeuwen. In veel ruimten was het comfort dan ook ver te zoeken. Tocht, lekkage, kou of juist verstikkende hitte en benauwdheid waren ongemakken die voortdurend voor de ambtenaren op de loer lagen en hun werk bemoeilijkten. Daarnaast was ook de indeling van de vertrekken verre van ideaal. Vanwege het samengestelde karakter van het onderkomen was het departement een wirwar van kamertjes, gangetjes en trappetjes. De eenvoudige werkvertrekken van de commiezen, klerken en referendarissen waren niet zelden verscholen op stoffige zoldertjes of weggestopt in donkere kelders en hun interieur bestond meestal uit slechts een sobere houten schrijftafel met

bijpassende houten stoel.²⁵ De liberale politicus Pieter Rink, die enkele jaren de leiding over het ministerie zou dragen, herinnerde zich het gebouw dan ook als ‘een ware doolhof, waarin men eerst na langen tijd den weg kon vinden’. Het was:

Een combinatie van vertrekken en localiteiten, waarin ordelijke regeling van het werk onmogelijk was, waarbij op het werk geen voldoende controle kon worden uitgeoefend en waarin een ieder onmiddellijk verdwaald zou zijn.²⁶

Eigenlijk de enige kamer op het departement die wel uitstraling had en zonder moeite te vinden was, was de werkkamer van de minister zelf, het Torentje. Nu was dit gebouw dankzij zijn vorm en ligging natuurlijk altijd al een opvallende verschijning geweest. Sinds Thorbecke in 1849 als minister van Binnenlandse Zaken in de achtkantige werkkamer had plaatsgenomen en vervolgens, met tussenpozen, drie termijnen lang het land vanuit het Torentje had bestuurd, was de bekendheid van de plek toegenomen. Zo spraken in kranten met enige regelmaat over ‘Thorbecke in zijn torentje’ of ‘het ministertorentje van Thorbecke’.²⁷ Je zou dan ook kunnen stellen dat de liberale voorman niet alleen het ministerschap in Nederland vorm gaf, maar tevens de noordoosthoek van het Binnenhof van een nieuwe betekenis voorzag. Het toenemende gezag van de minister van Binnenlandse Zaken vond zijn weerslag in het groeiende aanzien van het Torentje als plaats van politiek belang.

Ook na de dood van Thorbecke bleef het laatmiddeleeuwse gebouw verbonden met de functie van kabinetsleider. Zeker ten tijde van de drie kabinetten van de gematigd conservatieve minister Jan Heemskerk Azn. waren de schijnwerpers veelvuldig op de noordoosthoek van het Binnenhof gericht. Zo verschenen er gedurende de jaren 1880 geregeld stukjes in tijdschriften en kranten die verslag deden van het wel en wee in het Torentje en dook het gebouw zelfs enkele malen in politieke cartoons op.²⁸ Deze aandacht had vooral te maken met de felle strijd omtrent de grondwetsherziening die in deze jaren de agenda van de Nederlandse politiek domineerde. De herziening, die uitbreiding van het kiesrecht en oplossing van de onderwijskwestie mogelijk zou moeten maken, was een bijzonder heet hangijzer en vergde aanzienlijke inspanning van minister Heemskerk. Niet in de laatste plaats omdat de oppositie nog wel eens druk wilde uitoefenen op de werkzaamheden van de kabinetsleider. In 1885 kwamen bijvoorbeeld ‘de mannen van de roode vlag’ hem persoonlijk ‘in zijn torentje opzoeken’ om

verdere uitbreiding van het kiesrecht af te dwingen.²⁹ Toen de grondwets-herziening twee jaar later een voldongen feit was, bleek de werkplek dan ook al zo bekend dat *De Standaard* al kon schrijven over de macht van 'het Torentje', mét hoofdletter en zonder expliciete verwijzing naar de minister van Binnenlandse Zaken. Het gebouw was inmiddels een synoniem geworden voor zijn bewoner.³⁰

Gezien de rijzende ster van het Torentje was het niet vreemd dat over het voortbestaan van het gebouw en zijn bestemming geen twijfel bestond. Reeds in de jaren zestig, toen het debat over het Paleis voor de Staten-Generaal nog in alle hevigheid woedde, wenste Thorbecke het gebouw voor de sloophamer te behoeden en ook nu stond de plek niet ter discussie. Hoewel de roep om een ingrijpende herziening van de departementsgebouwen van Binnenlandse Zaken steeds luider werd, zou men het Torentje voorlopig ongemoeid laten. De aanpassing van het departement, die vanaf de jaren 1880 nadrukkelijk op de agenda kwam te staan, zou zich in eerste instantie moeten richten op een verbetering van de werkruimten van de ambtenaren en een aanpassing van de gevels langs de Hofvijver en zuidzijde.³¹ Eenvormigheid en modernisering van de gebouwen dienden voorop te staan. Hoe dit doel bereikt moest worden bleef alleen de vraag. Voor- en tegenstanders van een algemeen herstelplan konden op dit punt namelijk nog altijd geen overeenstemming vinden. Zo stelde Rijksbouwmeester Peters in de geest van De Stuers een grootschalige renovatie in neogotische stijl voor, terwijl zijn opdrachtgevers bij het ministerie van Waterstaat de voorkeur bleven geven aan incidentele aanpassingen in een soberder stijl. Het gevolg was dan ook dat er lange tijd weinig tot niets aan de gebouwen gebeurde. Verschillende plannen volgden elkaar op, maar leidden enkel tot een verharding van de impasse.³²

Ondertussen bleven de huisvestingsproblemen voor het ministerie van Binnenlandse Zaken onverminderd groot. Zo kampte het departement met een groeiende behoefte aan archiefruimte. Sinds het ministerie begin negentiende eeuw was opgericht waren de archieven in rap tempo toegenomen en hadden zij een steeds groter deel van het departementsgebouw opgeëist. Mocht uitbreiding of verbouwing uitblijven, dan bestond dus het gevaar dat de stapels papieren de ambtenaren boven het hoofd zouden groeien en hen uit hun toch al niet bepaald omvangrijke werkkamers zouden verdringen. Om een dergelijke onwerkbaar situatie te voorkomen, was het ministerie al in de jaren 1870 naarstig op zoek naar geschikte archief-ruimte buiten de muren van zijn bestaande onderkomen. Deze werd uit-

eindelijk gevonden op slechts enkele meters afstand van het departementsgebouw. Na onder meer de kosten van de verschillende ruimten, de omvang en de nabijheid tot het ministerie tegen elkaar af te hebben gewogen, bleek er namelijk slechts één serieuze kandidaat over te blijven: de eeuwenoude Ridderzaal. Amper van de Staatsloterij verlost en bijgekomen van de drastische ingrepen van Rose, werd de middeleeuwse ruimte in 1878 vol gezet met meterslange archiefkasten, met op de planken bijna een eeuw aan ambtelijke arbeid. De zaal was nu ‘feitelijk weinig meer dan een rommelmagazijn’.³³

Met de inrichting van de Ridderzaal als archiefruimte kregen de ambtenaren van Binnenlandse Zaken voorlopig weer wat lucht. De nieuw verworven ruimte vroeg echter wel een offer. De verhuizing van de archieven naar de oude Ridderzaal betekende immers dat het meest in het oog springende gebouw van het Binnenhof wederom een tamelijk onbeduidende invulling kreeg, en dat terwijl de vraag naar een meer monumentale bestemming na het vertrek van de loterij toch ongemeen groot was geweest. Het had er eind jaren zestig nog alle schijn van gehad dat de zaal weer een meer prestigieuze plaats binnen het complex zou innemen. Hoewel het niet gelukt was om het gebouw in te richten als Nationaal Museum of ‘Walhalla’ en Rose’ verbouwing veel kwaad bloed had gezet, was de zaal in deze periode het toneel geweest van enkele plechtige gelegenheden. Zo was de plek in september 1868 nog het decor geweest van het nationale Scherpschuttersfeest, een spectaculaire manifestatie vol militair en monarchaal vertoon, waarbij koning Willem III duizenden soldaten uit het gehele land in de Ridderzaal ontving.³⁴ Een jaar later bood de ruimte onderdak aan het grote Internationale Congres voor Statistiek, waarvoor hoogwaardigheidsbekleders en ministers uit heel Europa naar Den Haag afreisden. Vanaf het begin van de jaren zeventig kreeg het gebruik van de Ridderzaal echter weer een minder verheven karakter. Gedurende de mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog diende het gebouw bijvoorbeeld als hoofdkwartier van het Rode Kruis en in de jaren daarop konden bezoekers er zich tegen betaling vergapen aan een collectie anatomische preparaten.³⁵

Van deze veredelde kermisattractie was de stap naar de inrichting van de zaal als archiefruimte misschien niet zo groot meer. Toch toonden kranten zich kritisch over het besluit om een ruimte waaraan zo veel historie was verbonden, voortaan als depot van ambtelijke stukken te gebruiken. Het *Algemeen Handelsblad* zag de politieke en culturele neergang van Den Haag als residentie en regeringszetel zelfs weerspiegeld in het gebruik van de Ridderzaal en verzuchtte:

Waar dus vroeger de mannen van het zwaard bijeenkwamen, zullen nu producten van de pen verzameld worden; waar vroeger herauten en keurig uitgedoste ridders verschenen, zal nu een eenvoudig archivaris in de lange boekenkasten staan snuffelen.³⁶

Het moment waarop de verhuizing plaatsvond, viel bovendien ook enigszins ongelukkig samen met Cuypers' ingrijpende restauratie van de voorgevel van de Ridderzaal. Deze was nog in het midden van de jaren zeventig door De Stuers geïnitieerd met de gedachte de zaal zijn oude waardigheid terug te geven, maar liep nu vooral achter de feiten aan. Toen de aanpassing van de gevel begin jaren 1880 gereed was, bezat de Ridderzaal weliswaar een statige pseudomiddeleeuwse entree van koninklijke allure, maar deze leidde rechtstreeks naar een stoffige archiefzaal erachter.³⁷

Ruim tien jaar nadat de regering de plannen voor de grootschalige vervanging van het Binnenhof definitief vaarwel had gezegd, was dan ook duidelijk dat het voortbestaan van het historische complex zijn prijs vergde. Mocht het landsbestuur de gebouwen ook in de toekomst nog als een volwaardig regeringscentrum willen gebruiken, dan moest het voortdurend concessies doen en op zoek gaan naar het goede evenwicht tussen het ideaal van behoud en de alledaagse praktijk. Voorlopig bleek het echter moeilijk balanceren. In het geval van de verbouwing van de Hofkapel en de Ridderzaal had het idee van restauratie vooral het beleid ten aanzien van het uiterlijk van de gebouwen bepaald. Wat betreft de invulling ervan had men voornamelijk gekeken naar de functionaliteit van de panden en de werkomstandigheden van de ambtenaren. Of deze verdeling het aanzien van het regeringscentrum ten goede was gekomen, was alleen maar zeer de vraag. Zowel de Hofkapel als de Ridderzaal had eeuwenlang een min of meer publieke functie gehad en zodoende een grote aantrekkingskracht op mensen van alle rangen en standen. Nu de gebouwen de functie van respectievelijk kantoorgebouw en archief vervulden, waren zij aan het openbare leven onttrokken en in zekere zin zelfs gereduceerd tot dependances van Binnenlandse Zaken. Een ontwikkeling die weinigen toejuichten en die onderstreept werd door de hoofdzakelijk lauwe en in sommige gevallen zelfs kritische berichtgeving in de kranten.

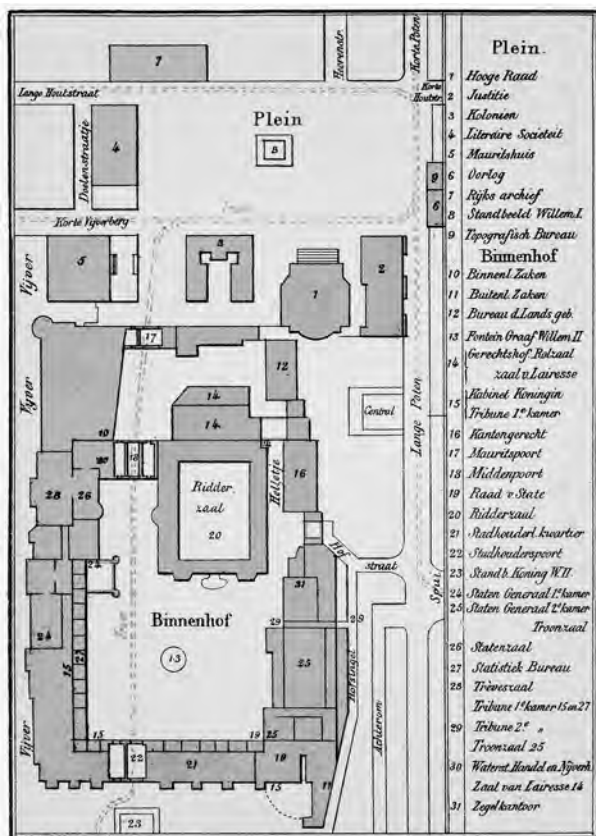
Eind jaren tachtig koos het kabinet daarom voor een nieuwe koers. In de staatsbegroting voor het jaar 1889 reserveerde het ministerie van Waterstaat een aanzienlijk bedrag voor het onderhoud van het Binnenhof en presenteerde het een nieuw beleidsplan ten aanzien van de landsgebouwen voor

de komende jaren. Kern van het plan was om de meest beeldbepalende en 'belangwekkende' oude gebouwen binnen het complex een beter aanzien te geven, 'gelijk de wijze waarop in andere landen, in Duitschland vooral, ten opzichte van dergelijke historische gedenkteekenen gehandeld wordt'. Volgens de toelichting op de begroting zou het daarbij onder meer gaan om ruimten als 'de oude zaal der gecommiteerde raden' in het gebouw van de Eerste Kamer en 'een deel van het departement van Binnenlandsche Zaken, bekend onder den naam Torentje'.³⁸ Het speerpunt van het nieuwe beleidsplan werd echter herstel van de Ridderzaal. Deze diende immers:

Thans tot pakhuis van eene menigte oude papieren, waar voor men elders geen plaats wist. En ook wanneer die weder opgeruimd waren, was de zaal door de bewerking, waaraan zij in of omstreeks 1860 onderworpen is geweest, misvormd.³⁹

Met deze misvorming doelde de schrijver van de begroting, vermoedelijk de minister van Waterstaat, natuurlijk op de verbouwing van Rose. Het doel van de verdere aanpak van de Ridderzaal was dan ook niet alleen het verwijderen van het archief uit de zaal, maar tevens het ongedaan maken van de ingrepen die een kleine dertig jaar eerder door Rose waren gedaan. Pas wanneer de misvorming van de gietijzeren overkapping was verwijderd en het gebouw in zijn originele vorm was teruggebracht, zou de zaal een nieuwe en waardigere bestemming kunnen krijgen.

Voordat de verbouwing van de Ridderzaal en de andere beeldbepalende monumenten van start ging, diende men eerst nog wel overeenstemming te vinden over de vraag wie de restauratie op zich zou nemen. De machtsstrijd tussen Binnenlandse Zaken en Waterstaat, De Stuers en Nieuwenhuis en voor- en tegenstanders van de verschillende bouwstijlen bevond zich immers nog altijd in een impasse en zou door de hele onderneming moeiteloos verder kunnen oplaaien. Ter voorkoming van een dergelijke escalatie kwam het ministerie begin jaren negentig met een compromis: bij de verbouwing van de Ridderzaal zouden zowel architecten uit het kamp van De Stuers als aanhangers van de 'Delftse school' worden betrokken. Onder hen waren onder anderen oudgedienden Peters en Nieuwenhuis, terwijl Cuypers de verantwoordelijkheid kreeg over het interieur van de zaal. De leiding over het project kwam te liggen bij de nieuwe, in 1892 aangestelde Rijksbouwmeester Daniël Knuttel. Net als Nieuwenhuis was Knuttel in Delft opgeleid en behoorde hij dus niet tot de directe kring rondom De

Plattegrond van het Binnenhof omstreeks de eeuwwisseling. De gracht rondom het complex is inmiddels gedempt en aan de Pleinzijde zijn de nieuwe ministeries van Koloniën en Justitie verzezen, en het gebouw van de Hoge Raad. (collectie Haags Gemeentearchief)

Stuers.⁴⁰ Door samen met mannen als Peters en Cuypers in een ‘Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen’ plaats te nemen, maakte hij deel uit van een evenwichtig team dat niet alleen verschillende bouwkundige visies samenbracht, maar ook een schat aan historische kennis en architectonische expertise.⁴¹

Het samenbrengen van de verschillende architecten in één commissie bleek een uitstekende zet. Hoewel er af en toe nog wrijvingen bleven bestaan tussen de betrokkenen, onderging de Ridderzaal binnen tien jaar tijd een gedaanteverwisseling. Het succes van de verbouwing leek in de eerste plaats in de taakverdeling te liggen. Waar Knuttel vooral de organisatie en uitvoering van de restauratie op zich nam, hadden Peters en Nieuwenhuis een belangrijke adviserende rol. Zo deden beide architecten uitgebreid historisch onderzoek naar onder meer de ontstaansgeschiedenis van het gebouw, de oorspronkelijke functie van de zaal en de wijze waarop opeenvolgende verbouwingen in de vroegmoderne tijd het aanzien van de Ridderzaal

hadden veranderd. De conclusies van hun onderzoek dienden, samen met de aantekeningen die Craner en Rose in het midden van de eeuw hadden laten maken, als richtlijnen voor het herstel van de zaal en bepaalden in hoge mate de uiteindelijke vorm en invulling.⁴² Daarnaast was ook het vak-kundig optreden van de nieuwe minister van Waterstaat, Cornelis Lely, van doorslaggevende betekenis. Na zijn intrek in 1891 in de historische ‘admira-liteitskamer’ naast de Trêveszaal loodste hij tot twee keer toe met succes een begroting voor het project door de Tweede Kamer en verzekerde de restau-ratie aldus van langdurige politieke steun. Doordat Lely in de begrotingen oplopende bedragen opnam, was er bovendien ook voldoende financiële ruimte voor de architectencommissie.⁴³

Het gevolg was een verbouwing die veel verder ging dan enkel een herstel van de dakconstructie en het vertrek van het archief. Nadat de gietijzeren overkapping was vervangen door een exacte replica van het oorspronkelijke houten dak, nam Knuttel namelijk ook de omliggende ruimten onder han-den. Zo werden de vroegmoderne aanbouwsels aan weerszijden van de Rid-derzaal afgebroken, de kelders onder de zaal in oorspronkelijke staat her-steld en werd ten slotte ook het oude grafelijke woonhuis aan de achterzijde grotendeels teruggebracht in zijn middeleeuwse vorm. Hoewel het giswerk bleef in hoeverre het eindresultaat nu werkelijk overeenkwam met de situa-tie ten tijde van Floris v, kon de zaal aan het begin van de twintigste eeuw dan ook met recht een ‘Ridderzaal’ genoemd worden. Met zijn nieuwe kan-telen, kruisgewelven, gotische vensters en imposante houten dak zag het ge-bouw er in elk geval ‘middeleeuwer’ uit dan ooit.⁴⁴

Wat betreft de invulling van de herstellende grafelijke zalen zou de commis-sie zich eveneens laten leiden door het middeleeuwse verleden van het Bin-nenhof. Zo hadden de commissieleden reeds bij aanvang van de werkzaam-heden laten weten dat de ruimten weer net als in de grafelijke tijd vooral een ceremoniële en representatieve functie zouden krijgen. Behalve het archief van Binnenlandse Zaken, dat de Ridderzaal verruilde voor een nieuw aan-gekochte woning elders in stad, dienden daarom ook de historische Rolzaal en de De Lairessezaal te worden verlaten. Beide zalen, die tot dan onderdeel hadden uitgemaakt van het gerechtshof, verloren zodoende na vier eeuwen hun functie als zetel van de rechterlijke macht. De Haagse arrondissements-rechtbank, die sinds de Restauratie als opvolger van het Hof van Holland op het Binnenhof was gevestigd, zou voortaan buiten de muren van het com-plex zijn onderdak vinden.⁴⁵

Ter compensatie van dit verlies liet Peters de interieurs van de ruimten

echter zoveel mogelijk in hun oorspronkelijke staat terugbrengen. Zo herstellde hij onder meer op basis van historische prenten het middeleeuwse plafond van de Rolzaal en de vroegzestiende-eeuwse schouw met zijn opvallende kleurrijke wapenschilden. Hoogtepunt van de herinrichting van de grafelijke zalen was echter zonder twijfel de nieuwe inrichting van de Ridderzaal door Cuypers. Aan de vooravond van de twintigste eeuw kreeg de architect namelijk de opdracht de zaal in te richten als 'middeleeuwse' troonzaal, compleet met kleurrijke vaandels, vloerkleden, lopers en achter in de zaal, onder een indrukwekkend baldakijn, de koninklijke troon.⁴⁶

Het nationaal staatstoneel

Op Prinsjesdag van het jaar 1904 werd de nieuwe 'troonzaal' officieel in gebruik genomen. Volgens het katholieke dagblad *De Tijd* 'had de Ridderzaal sinds mensenheugenis niet zooveel belangstelling gevonden'. In vergelijking met de eerdere openingen der Staten-Generaal, die sinds 1815 altijd in de vergaderzaal van de Tweede Kamer hadden plaatsgevonden, was er 'thans een veel grootter publiek' dan gebruikelijk op de plechtigheid afgekomen en liepen er 'onophoudelijk mensen om de Ridderzaal heen' in een poging een van de schaarse publieke toegangskaarten te bemachtigen.⁴⁷ De opening der Staten-Generaal bood ook spektakel voor diegenen die geen kaartje voor de publieke tribune hadden kunnen krijgen. Zo konden de toeschouwers op het Binnenhof aanschouwen hoe de 'Glazen Koets' onder grote belangstelling door de Mauritspoort het complex binnenreed en halt hield voor de 'in ouden luister' herstellde Ridderzaal. Daar trad de jonge vorstin, 'gekleed in een wit zijden toilet', de zaal via de vernieuwde entree binnen om gezeten op de rijkversierde troon de troonrede voor te lezen. Hoewel haar stem 'zich eenigermate verloor onder de hoge gewelven' en slechts 'zeer zwak doordrong tot de boventribunes', was de geestdrift van de toehoorders niet minder. Datzelfde gold ook voor de vele wachtenden buiten, want:

Met een welgemeend 'Leve de Koningin', 'Leve de Koningin-Moeder' en 'Leve de Prins' begroette men de Vorstelijke Personen bij het verlaten der Troonzaal en op den ganschen weg van het Binnenhof werd de Koninklijke familie, gezeten in de glazen koets, met hoera's door de samengepakte menigte op straat toegejuicht.⁴⁸

De ingebruikname van de Ridderzaal als ‘troonzaal’ tijdens de opening van de Staten-Generaal was een gebeurtenis waar men in de pers al enkele jaren reikhalzend naar had uitgekeken. Reeds voor de eeuwwisseling waren in verschillende kranten aankondigingen verschenen die het gebruik van het gebouw voor de aanstaande Prinsjesdag hadden gemeld en in 1897 had *De Telegraaf* het kabinet zelfs al opgeroepen de verbouwde ‘troonzaal’ als cadeau aan prinses Wilhelmina aan te bieden, ter gelegenheid van haar naderende inhuldiging als koningin.⁴⁹ Toen het moment in 1904 eindelijk daar was, waren de verwachtingen dan ook hooggespannen. Voor de meeste journalisten leek de eerste zitting in de Ridderzaal aan de verwachtingen te voldoen. Afgezien van de kritiek op de akoestiek, waren de kranten vooral positief over de nieuwe zaal. Zo meldde de *Leeuwarder Courant* bijvoorbeeld:

De opening der Kamers in de oude grafelijke zaal had iets meer ongedwongens dan in de Troonzaal der Tweede Kamer, omdat de leden minder afgezonderd maar meer vereenigd met de genoodigden en autoriteiten zaten. In haar nieuwe aanzien had de zaal een schitterend en deftig aanzien, ook meer kleur door de lichte toiletten van een talrijke schare dames in de zaal toegelaten.⁵⁰

Wie zich na afloop wel beklagden over het verloop van de opening, waren De Stuers en de verschillende architecten uit de adviescommissie. Deze waren namelijk niet te spreken over de keuze om de troon langs de lange zijde van de zaal te plaatsen. In een echte troonzaal stond de zetel van de monarch immers tegen de kopse wand, zoals dat ook ‘in andere Constitutioneele landen het geval’ was. Voorts meende de Commissie: ‘Alleen op die wijze kan een waardig binnenkomen van Hare Majesteit de Koningin verzekerd worden, het geheel een plechtig karakter worden gegeven.’⁵¹ Om zijn bezwaar kenbaar te maken, stuurde De Stuers zelfs een vertrouwelijke brief naar de vorstin. Hoewel deze actie hem op een reprimande van de minister van Waterstaat kwam te staan, kreeg De Stuers met de brief wel zijn zin. Het jaar daarop werd de troon namelijk toch tegen de korte zijde geplaatst, zodat de vorstin bij binnenkomst recht op de troon afliep.⁵² Deze verplaatsing stuitte op haar beurt echter weer op bezwaren van de Huishoudelijke Commissies van de beide Kamers. De plaatsing van de troon achter in de zaal wekte immers de indruk dat de ruimte daadwerkelijk een troonzaal was, terwijl de zitting formeel gezien toch een bijeenkomst was van de Staten-

Generaal waarbij het staatshoofd slechts 'te gast' was. De beide Kamers ontvingen de koninklijke familie, niet andersom.⁵³ Vanaf 1917 zou men daarom weer terugkeren naar de oorspronkelijke opstelling: de troon kwam vanaf dat jaar wederom aan de lange zijde van de zaal te staan, tegenover die van de voorzitter van de Verenigde Vergadering, gelijk aan de oude opstelling in de zaal van de Tweede Kamer.⁵⁴

Nu was de invulling van de Ridderzaal als troonzaal natuurlijk ook een *invention of tradition* van de zuiverste soort. Hoezeer de kranten in hun berichtgeving of Cuypers in zijn interieurontwerp de continuïteit met het verleden ook benadrukten, een koninklijke troonzaal was het gebouw nooit geweest. Rooms-koning Willem II was immers al overleden voordat de zaal voltooid was en de graven en hertogen na hem gebruikten de zaal vooral als feestzaal of spraken er recht. Ook met de band tussen vorst en parlement had de Ridderzaal weinig van doen gehad. De enige keren dat de Staten-Generaal in het verleden in de zaal bijeen waren gekomen, waren nota bene gelegenheden geweest waarbij ofwel de vorst werd afgezet, of de Oranjes het stadhouderschap werd ontzegd. Veel monarchale geschiedenis kleefde er dus niet aan de plek.

Desalniettemin bleek het gebruik van de Ridderzaal voor de opening van de Staten-Generaal propaganda die het aanzien van de kroon duidelijk ten goede kwam. Vooral tijdens de laatste jaren van het koningschap van Willem III was de kritiek op het koningshuis toegenomen en had Prinsjesdag een nogal sober karakter gekregen.⁵⁵ Had de opening van de Staten-Generaal ten tijde van zijn voorganger Willem II dankzij het vele militaire vertoon nog redelijke belangstelling genoten, in de tweede helft van de eeuw was het enthousiasme van het publiek voor Prinsjesdag lang niet altijd groot. Dit had in de eerste plaats te maken met de veelvuldige afwezigheid van het staatshoofd. Tussen 1880 en 1890 ontbrak Willem III maar liefst zes keer bij de plechtigheid, onder andere vanwege zijn slechte gezondheid en het overlijden van zijn zoons. De sporadische keren dat de koning er wel was, liepen de spanningen bovendien soms hoog op. Zo zorgde de oproep van socialisten tot demonstraties rondom Prinsjesdag met name in de jaren tachtig van de negentiende eeuw enkele malen voor een nerveuze en gespannen sfeer tijdens de ceremonie.⁵⁶

Toen Emma in 1890 als regentes op de troon kwam, was zij er zich dan ook goed van bewust dat het koningshuis betere publiciteit kon gebruiken. Waarschijnlijk was het ook op haar initiatief dat de Opening van de Staten-Generaal werd verplaatst van het kleine en nogal afgeschermd Tweede Ka-

mergebouw naar de nieuw gerestaureerde Ridderzaal.⁵⁷ Reeds begin jaren negentig zou zij bij de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen hebben geïnformeerd naar de mogelijkheid om de zaal na de restauratie als troonzaal in te richten. De verhuizing naar de Ridderzaal was trouwens slechts een van de elementen om Prinsjesdag een feestelijker en meer nationaal karakter te geven. Ook de aanwezigheid van andere leden van de koninklijke familie, zoals de jonge prinses Wilhelmina en later prins Hendrik, het toejuichen van de familie op het balkon van Noordeinde of bijvoorbeeld het gebruik van de Gouden Koets dienden hieraan bij te dragen. In een periode van een kleine tien jaar tijd veranderde de jaarlijkse openingszitting dan ook van een ietwat saaie plechtigheid in het Kamergebouw naar een kleurrijke en feestelijke gebeurtenis, die duizenden mensen op de been bracht en waarvoor belangstellenden soms al dagen van tevoren naar de Hofstad afreisden in de hoop een plekje in de Ridderzaal te bemachtigen. Na enkele jaren was de publieke belangstelling voor Prinsjesdag zelfs al zo groot dat 'op het traject Amsterdam-Den Haag-Rotterdam van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij twaalf extra treinen werden ingezet' om alle toeschouwers naar Den Haag te vervoeren.⁵⁸

Deze snelgroeiende publieke belangstelling voor Prinsjesdag rondom de eeuwwisseling sloot overigens aan bij een meer algemene tendens. Waar in het begin van de negentiende eeuw nog vooral bewoners en wandelaars uit de omgeving een bezoek brachten aan het complex, trok het Binnenhof in de loop van de tweede helft van de eeuw steeds meer mensen. Deze ontwikkeling had verschillende redenen. In de eerste plaats was het Binnenhof op lokaal niveau meer geïntegreerd geraakt met zijn stedelijke omgeving. Door de demping van de gracht in de jaren 1860 had het complex zijn besloten karakter grotendeels verloren. Het bestuurlijke 'eilandje' was nu veel meer een gewoon plein in het midden van de stad geworden. Daarnaast droeg ook de toename van het verkeer in het snelgroeiende Den Haag bij aan de verdere integratie. Steeds vaker gebruikten voetgangers en koetsiers het Binnenhof als doorgang tussen Buitenhof en Plein. Zeker nadat in 1880 de originele stadhouderspoort werd vervangen door een bredere poort met voetgangersdoorgangen en ook de fiets zijn intrede deed in het straatbeeld, groeide het Binnenhof snel uit tot 'één der drukste verkeersknooppunten in de stad'. Vanaf 1881 opende de Haagse Tramway Maatschappij zelfs een tramroute door het gebouwencomplex. Ondanks de vrees van sommigen dat hierdoor 'de grond van het Binnenhof zou worden ontheiligd', zouden decennialang goedgevulde trams af en aan door de poorten rijden.⁵⁹ Ande-

Blik op de gerestaureerde Ridderzaal met op de voorgrond een paardentram. Foto van een onbekende fotograaf, 1901 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

ren zagen in de komst van de tram en andere vervoersmiddelen echter de voortschrijdende en onomkeerbare democratisering van de maatschappij. Was het gebruik van de stadhouderspoort een kleine eeuw geleden nog voorbehouden aan de stadhouderlijke familie, 'Thans rijdt door diezelfde poort ongehinderd het allemansvoertuig: de paardentram'. De tijd van 'privilegieën en exclusivisme' was in hun ogen dan ook voorgoed voorbij.⁶⁰ Een constatering die begin twintigste eeuw nog eens pijnlijk werd bevestigd toen een bomvolle en inmiddels elektrisch aangedreven tram onder de stadhouderspoort bijna op een koninklijk rijtuig botste en koningin Wilhelmina ternauwernood aan de dood ontsnapte.⁶¹

Ook de tweede reden voor de toenemende belangstelling op het Binnenhof lijkt nauw samen te hangen met een democratische ontwikkeling, en wel met de veranderende positie van de volksvertegenwoordiging. Vooral de Tweede Kamer ontwikkelde zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw namelijk in rap tempo van een enigszins elitaire herensociëteit tot hét toneel van de nationale politiek.⁶² Deze verandering vond vrijwel gelijk haar weerslag in het aantal bezoekers aan het Kamergebouw. Hoewel de openbaarheid van de vergaderingen van de Staten-Generaal reeds in 1848 in de Grondwet was vastgelegd, hadden de zittingen van het Nederlandse parlement decennialang op weinig belangstelling kunnen rekenen. Zaten in andere Europese parlementen de tribunes dikwijls vol met nieuwsgierigen, op het Binnenhof waren de bezoekers vaak op één hand te tellen. Bovendien waren zij meestal parlementaire verslaggevers, die beroepshalve op de tribune plaatsnamen. Nog in 1879 schreef een van hen: 'In den regel ziet men hier slechts enkele personen.'⁶³ De introductie van nieuwe groepen in de Tweede Kamer, zoals de antirevolutionairen van Abraham Kuyper en socialisten als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, deed de belangstelling in de jaren 1880 echter snel toenemen. Doordat zij zich opwierpen als vertegenwoordigers van deelgroepen in de samenleving en braken met de heersende liberale cultuur in de Kamer, wisten zij nieuwe groepen in de samenleving bij de politiek te betrekken. Aan het einde van het decennium zaten de tribunes dan ook dag aan dag overvol, niet alleen met fervente socialisten of antirevolutionairen, maar tevens met 'bevallige vrouwen' of 'dommelende leeglopers' hopen op een vermakelijk schouwspel.⁶⁴

Deze sterke toename van het aantal belangstellenden in het Kamergebouw leidde overigens al snel tot krapte op de relatief kleine publieke tribune. Op sommige dagen was de belangstelling zo groot, dat toeschouwers net als op Prinsjesdag zich al ruim van tevoren voor het Kamergebouw moesten

opstellen om een plaatsje te bemachtigen. De krapte op de tribunes werd bovendien nog verergerd doordat ook de pers steeds meer oog kreeg voor de debatten in de politieke arena en 'bij de uitbreiding van het getal verslaggevers der dagbladen de journalisten-tribune een groot deel van de ruimte voor het publiek in beslag had genomen'.⁶⁵ Tussen 1870 en 1910 groeide het aantal vaste parlementaire verslaggevers van vijf naar vijftientig.⁶⁶ Deze uitbreiding van het aantal journalisten was natuurlijk een direct gevolg van de toenemende publieke belangstelling en vergrootte op haar beurt bij de krantenlezers weer de kennis van wat er zich op het Binnenhof afspeelde. Waar de parlementaire berichtgeving in het midden van de negentiende eeuw nog beperkt bleef tot een letterlijke weergave van de debatten in nette liberale kranten als het *Algemeen Handelsblad*, bracht aan het einde van de eeuw bijna elk landelijk dagblad levendige verslagen vanuit de Tweede Kamer, met veel oog voor sfeer en dramatiek. Of het nu de gereformeerde *De Standaard* was, de katholieke *De Tijd* of de meer neutrale 'volksdagbladen' als *De Telegraaf* en *Het nieuws van den dag*, vrijwel dagelijks bracht de krant het Binnenhof op deze manier in de huiskamers.⁶⁷

Een andere manier waarop het grote publiek kennis kon nemen van de wereld van de Tweede Kamer waren daarnaast de zogenaamde parlementaire 'schetsen en portretten' die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in zwang kwamen. Deze boekjes met titels als *In en om de Tweede Kamer*, *Uit ons parlement* en *Van het Haagsche Binnenhof* gingen over het algemeen verder dan de krantenverslagen en boden vaak ook een kijkje achter de schermen van het parlementaire bedrijf.⁶⁸ Zo besteedden zij onder meer aandacht aan het werk van de Kamervoorzitters, de griffiers en de stenografische dienst. Het grootste deel van de inhoud van deze werkjes was echter gewijd aan korte biografieën van toonaangevende parlementariërs: voor mannen van de verschillende politieke stromingen, opvallende redenaars en specialisten op bepaalde beleidsterreinen. Aan de hand van deze beknopte beschrijvingen, al dan niet voorzien van 'photografieën', kon de lezer kennismaken met de belangrijkste spelers op het politieke toneel zonder zelf in het Kamergebouw aanwezig te zijn. De vermelding van fysieke gebreken, afwijkend stemgeluid en opvallend gedrag werd daarbij overigens niet geschuwd. Zo werd de oude liberaal graaf Carel van Bylandt omschreven als 'mager, ingevallen, ouwelijker dan voor zijn jaren noodig is [...] met oogleden die als gordijnen over zijn oogen neerhangen' en de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra als 'één in wiens familie de tuberculose meerdere slachtoffers heeft gemaakt'.⁶⁹

Mede dankzij de berichtgeving in de dagbladen en dergelijke parlementaire schetsen rees de ster van sommige volksvertegenwoordigers in het laatste kwart van de negentiende eeuw snel. Vooral de voormannen van de opkomende politieke partijen werden binnen hun eigen kring op handen gedragen en bijna goddelijke eigenschappen toegedicht. Daar hartstochtelijk gejuich en geestdriftig applaus vanaf de publieke tribunes niet was toegestaan, vonden dergelijke aanhankelijkheidsverklaringen echter buiten de muren van het parlamentsgebouw plaats. Zo lazen we al hoe Domela en andere ‘mannen van de roode vlag’ in 1885 minister Heemskerk in ‘zijn Torentje’ kwamen opzoeken om druk uit te oefenen in de kwestie omtrent het kiesrecht. Een jaar eerder, in 1884, was Den Haag overigens al het toneel geweest van de eerste ‘Groote Nationale Demonstratie’, die eveneens door Domela en de zijnen was georganiseerd en waarbij zo’n drieduizend mensen al zingend met rode en zwarte vlaggen door de binnenstad waren getrokken om uiteindelijk op het Binnenhof een petitie aan te bieden.⁷⁰

Het waren met name deze socialistische betogingen en protesten die de bewoners van het Binnenhof en het stadsbestuur van Den Haag angst inboezemden. Vanaf het begin van de jaren tachtig zouden zij daarom in toenemende mate repressieve maatregelen nemen om deze nieuwe en on-Nederlandse vormen van protest in te dammen of uit te bannen. Soms gebeurde dit met harde hand en grootschalige inzet van de politie, soms op een subtielere wijze. Zo liet minister Heemskerk in 1883 de publieke tribune tijdens Prinsjesdag vullen met ‘Haagsche weesmeisjes’ om zo ‘sociaal-democraten en andere oproerlingen’ buiten de muren van het Kamergebouw te houden.⁷¹ In de meeste gevallen kregen de demonstranten echter simpelweg geen toestemming om op het Binnenhof te demonstreren, werd het complex gedurende de protesten hermetisch afgesloten en was de plek weer even een eilandje midden in de stad. De demonstranten waren in de laatste jaren van de negentiende eeuw dan ook steeds vaker gedwongen uit te wijken naar andere plaatsen in de stad, zoals het Malieveld, de Lange Vijverberg en de verschillende zalen rondom het Binnenhof. Grote incidenten hebben zich in deze jaren nooit voorgedaan. Tot verbazing van menig journalist verliepen de meeste vooraf aangekondigde demonstraties over het algemeen bijzonder vreedzaam en ‘zonder eenigerlei verstoring der orde’.⁷²

Waarschijnlijk was dit rustige verloop overigens evenzeer het gevolg van de houding van de demonstranten zelf als van de getroffen veiligheidsmaatregelen. Anders dan in sommige andere Europese landen waren de socialistische betogers in Nederland er eerder op gericht zich te manifesteren als

een omvangrijke doch keurige beweging en zochten zij niet zozeer een directe confrontatie met politieke tegenstanders. Mogelijk dankzij deze opstelling werden vanaf de eeuwwisseling weer geleidelijk demonstraties op het Binnenhof toegestaan. Zo verzamelden zich in 1899 enkele duizenden mensen op het Binnenhof voor een nationale betoging ter ondersteuning van de Leerplichtwet en kwamen een kleine twee jaar later tijdens een grote landelijke demonstratie van het comité voor Algemeen Kiesrecht bijna vijfduizend mensen voor de ingang van de Ridderzaal bijeen om te luisteren naar toespraken van onder anderen Troelstra. Voorwaarde voor dergelijke demonstraties was echter wel dat het nationale en neutrale karakter van de plek niet te veel in het geding kwam. De bewoners van het complex en het stadsbestuur leken de betogingen in het centrum van de macht dan ook enkel toe te laten wanneer zij vooraf met de demonstranten consensus hadden bereikt over de aard van de demonstratie en de organisatie kon rekenen op een breed 'landelijk' draagvlak. Voor spontane demonstraties van socialistten of bezettingen van het Binnenhof kenden zij over het algemeen minder genade: in dergelijke gevallen werd het plein zonder pardon schoongeveegd.⁷³

Hoezeer de neutraliteit van de openbare ruimte op het Binnenhof een heikele kwestie was, was eerder al gebleken uit de plaatsing van standbeelden. Waar in de tweede helft van de negentiende eeuw op verschillende plekken in het land monumenten voor nationale en lokale figuren werden opgericht, was het Binnenhof namelijk lange tijd standbeeldloos gebleven. Zelfs de plaatsing van beelden van Oranjes had in het midden van de eeuw nog dermate gevoelig gelegen dat de standbeelden niet op het Binnenhof, maar direct buiten de poorten terechtkwamen. Eenzelfde lot zou later ook de beelden van de voormalige tegenstanders van de Oranjes, Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, beschoren zijn.⁷⁴ Na veel discussie kregen zij in de twintigste eeuw een plekje op gepaste afstand van de macht en dienden zij voortaan toe te kijken vanaf respectievelijk de Lange Vijverberg en de Plaats. De enige van wie men wel getracht heeft een beeld binnen de muren van het complex te plaatsen was Thorbecke. Toen na diens dood in 1872 een groep liberalen met het voorstel kwam om voor het Kamergebouw een standbeeld van de staatsman te plaatsen, stuitte dit echter op zo veel verzet van conservatieve zijde dat het plan onder het mom van verkeerstechnische problemen werd afgewimpeld.⁷⁵

Het zou tot 1885 duren voor de eerste en voorlopig enige beeltenis op het Binnenhof zou verschijnen. Erg in het oog sprong dit 'beeldje' bovendien

niet. Het was slechts enkele tientallen centimeters groot en stelde de vermoedelijke stichter van de Ridderzaal, graaf Willem II, voor. Het beeldje was geplaatst boven op een rijkversierde fontein van smeedwerk, die oorspronkelijk door Pierre Cuypers voor de Wereldtentoonstelling van 1883 was vervaardigd. Nadat hij hier enkele weken had gestaan, was de fontein op initiatief van De Stuers naar Den Haag overgebracht en daar mede namens 86 andere vooraanstaande Hagenaars aan de regering aangeboden. Dat de opvallende fontein met het beeldje van graaf Willem vervolgens op exact dezelfde plaats zou terechtkomen als waar de liberale Kamerleden tien jaar eerder het beeld van Thorbecke wilden plaatsen, leek geen toeval. De liberale *Spectator* zag er althans wederom een poging van De Stuers en Cuypers in om het Binnenhof een katholiek stempel te geven.⁷⁶ Waar het tijdschrift in de jaren zestig en zeventig het ruimtelijk beleid op het Binnenhof nog telkens wist te beïnvloeden stond het nu echter alleen. Vrijwel alle kranten prezen graaf Willem als ‘de steenlegger’ der regeringsgebouwen en zelfs de antirevolutionaire *De Standaard* kwam woorden tekort om het ‘vergulde beeld van den Roomsch-koning’ te loven. Ondanks zijn overdadige versierselen, de vergulde waterspuwers en het neogotische smeedwerk was de fontein voor de meesten blijkbaar eerder een symbool van nationale eenheid dan van partijerschap.⁷⁷

De fontein op het Binnenhof was een goed voorbeeld van hoe de historisering van het Binnenhof een soort neutraal nationalisme kon opleveren. Mits de geschiedenis maar ver genoeg in het verleden lag, kon zij zowel letterlijk als figuurlijk een punt van vereniging zijn. Op het drukker wordende Binnenhof zou het monument ‘Ter nagedachtenis van Willem II – Roomsch-koning – Graaf van Holland – Begunstiger der Stedelijke Vrijheden – Beschermder der Kunst – Stichter der Kasteelen in ’s-Gravenhage en Haarlem’ al gauw uitgroeien tot een populaire ontmoetingsplek van toeristen, demonstranten, dagjesmensen en journalisten.

Doorbreken en voortbouwen

De omarming van het bestaande Binnenhof als nationale plaats van vergadering en bestuur en de geslaagde restauratie van de Ridderzaal als bekroning van deze gedachte gaven het complex een nieuw elan. Hadden de discussies over nieuwbouw en de onderlinge verdeeldheid tussen architecten, kunstkenner en politici decennialang een verlamdend effect gehad op het

beleid ten aanzien van de regeringsgebouwen, bij de dageraad van de twintigste eeuw leek de doorbraak daar. Met de verschillende politieke machten zichtbaar aanwezig op het politieke toneel en de jonge koningin op Prinsjesdag als stralend middelpunt in de Ridderzaal was de meeste twijfel over het gebruik van de oude gebouwen weggenomen. Daarnaast had de restauratie van de Ridderzaal laten zien dat een compromis mogelijk was. Zo hadden de betrokken architecten succesvol samengewerkt en had de inrichting van het gebouw als troonzaal heden en verleden met elkaar weten te verenigen. Rijksbouwmeester Knuttel was dan ook vastbesloten de lijn voort te zetten die in 1889 was uitgezet en ook de overige landsgebouwen onder handen te nemen: de verschillende ministeries op en om het Binnenhof en indien mogelijk ook de onderkomens van de beide Kamers der Staten-Generaal.

Boven aan zijn agenda stond nog altijd de verbouwing van het ministerie van Binnenlandse Zaken langs de Hofvijver. Nu zowel de voormalige Hofkapel als het naastgelegen Generaliteitskwartier was omgebouwd tot departementsgebouw van Waterstaat, was het contrast met de vervallen gebouwen tussen Torentje en Trêveszaal immers nog groter dan voorheen. Daar de minister van Binnenlandse Zaken, die in de meeste gevallen de facto kabinetsleider was, steeds vaker een centrale positie binnen de regering vervulde, waren bovendien meer en meer ogen op dit deel van het Binnenhof gericht. Vooral het aantreden van het kabinet-Kuyper in 1901 was in dit opzicht een keerpunt. Kuyper was met veel bravoure aan zijn taak als minister begonnen en had zichzelf zonder pardon tot 'minister-president' benoemd, een functie die enigszins deed denken aan die van de Britse *prime minister*.⁷⁸

De antirevolutionaire voorman liet er dan ook geen twijfel over bestaan wie de baas was in het nieuwe kabinet. Hij bemoeide zich veelvuldig met de beleidsterreinen van zijn collega-ministers en onderstreepte zijn nieuwe leiderschap bovendien met enkele opmerkelijke ruimtelijke wijzigingen. Zo liet hij in de eerste plaats de ministerraad, die tot dan toe bijeen was gekomen in een zaal van het ministerie van Justitie, vergaderen binnen de muren van zijn eigen departement, namelijk in de historische Trêveszaal. De zaal die sinds het vertrek van de Eerste Kamer geen vaste invulling had gehad, kreeg zodoende na een halve eeuw zijn functie als vergaderzaal weer terug.⁷⁹ Daarnaast koos Kuyper zelf ook voor een andere werkplek. Hij verliet het inmiddels beroemde Torentje en vestigde zich centraal in het departementsgebouw tussen de ambtenaren. Hier werkte hij gedurende de vier jaar dat zijn ministerschap duurde. Volgens een biografische schets uit 1928

was de keuze voor een andere werkkamer overigens niet de enige eigenaardigheid van de minister. Zo zou Kuyper altijd als hij zijn kamer betrad de gordijnen sluiten en werken bij elektrisch licht, zelfs op klaarlichte dag als de zon scheen. Een gewoonte die, naar gezegd wordt, menig wandelaar op de Vijverberg in verbazing deed stilstaan.⁸⁰

Hoewel Kuyper op een aantal punten een moderne invulling aan het premierschap gaf, was deze geen succes. Het nogal geprofileerde optreden van de 'minister-president' en diens drastische breuk met de traditie konden op weinig sympathie rekenen. Nadat het kabinet in 1905 aftrad, zetten de opvolgers van Kuyper op Binnenlandse Zaken zijn lijn daarom ook niet voort. Latere kabinetsleiders als Theo Heemskerk en Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden zouden geen formeel minister-presidentschap nastreven, wederom zetelen in het Torentje en als vanouds vergaderen in de 'minister-zaal' van het Justitiegebouw.⁸¹ Zij keerden dus zowel in letterlijke als in symbolische zin terug naar de 'premiers' van de negentiende eeuw. De invulling van de overige ruimten van het departement van Binnenlandse Zaken werd daarentegen niet teruggedraaid. Integendeel, in de periode 1912-1915 nam Knuttel de gebouwen dusdanig onder handen dat er tussen Torentje en Trêveszaal geen enkele muur meer overeind bleef staan.⁸² Deze drastische verbouwingsplannen waren enkele jaren eerder door de Rijksbouwmeester op papier gezet en volgden grotendeels het beleid dat eind jaren zeventig door Nieuwenhuis was uitgezet. Zij behelsden de volledige afbraak van vrijwel alle panden ten westen van de Trêveszaal en een wederopbouw van het departementsgebouw in historiserende stijl. Op deze wijze hoopte de architect de succesvolle lijn van de verbouwing van de Hofkapel en Ridderzaal door te trekken en op korte termijn een departementsgebouw neer te zetten dat functionaliteit, authenticiteit en representativiteit in zich wist te verenigen.

Op het eerste van deze punten had het ontwerp zeker succes. Met de herstelwerkzaamheden kregen de ambtenaren van Binnenlandse Zaken eindelijk het comfort waar zij al sinds het begin van de negentiende eeuw op gewacht hadden. Wanneer zij nu het ministerie binnentraden, stonden zij meteen in een monumentale entreehal met zowel op de eerste als op de tweede etage rondom sierlijke zuilengalerijen. Achter deze galerijen bevonden zich de werkkamers: overzichtelijk ingedeeld per afdeling en elk beschikkend over voldoende lichtinval en ruimte. Van het benauwde doolhofachtige karakter dat het departement vanaf het begin gekenmerkt had, was in het nieuwe interieur weinig meer terug te vinden. Orde, symmetrie en

Het ministerie van Binnenlandse Zaken gedurende de ‘herstelwerkzaamheden’ in 1913. Foto van A. Mulder, 1913 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

openheid voerden voortaan de boventoon, terwijl de talrijke zuilen, de allegorische decoraties en de indrukwekkende glazen overkapping het geheel een statig aanzien gaven.⁸³

Ook op het punt van de authenticiteit leek de architect grotendeels te slagen. Wie het uiteindelijke departementsgebouw enkel van buiten bekeek, kreeg namelijk de indruk dat er zich langs de Hofvijver daadwerkelijk een restauratie had voltrokken. Dit kwam onder meer doordat Knuttel enkele kenmerkende elementen in de gevel had behouden. Zo wekten bijvoorbeeld het trapegeveltje en de uitbouw van de zogenaamde ‘Kleefse Kamer’ de schijn dat het gebouw nog altijd een amalgaam was van verschillende pandjes. Daarnaast had Knuttel natuurlijk ook het karakteristieke Torentje en de historische zalen in het oude Generaliteitskwartier ongemoeid gelaten, zodat deze gebouwen aan weerszijden ook na de verbouwing blikvangers van het departement bleven. Ten slotte getuigde de nieuwbouw van een duidelijk streven naar uniformiteit. Wat stijl betreft sloot het ontwerp althans goed aan bij de meer oostelijk gelegen gebouwen die in de jaren 1880 door Nieuwenhuis onder handen waren genomen. Nu de werkzaamheden voltooid waren, oogde de noordzijde van het Binnenhof in stilistisch opzicht

dan ook als één geheel. Zij bleef weliswaar een aaneenschakeling van verschillende gebouwen met verschillende functies, maar al deze panden waren nu gestoken in hetzelfde 'oud-Hollandse' jasje.⁸⁴

Ruim zestig jaar nadat Craner de eerste grootschalige verbouwingsplannen voor het Binnenhof had gepresenteerd, leek het regeringscentrum dus eindelijk een stijl gevonden te hebben die enigszins in de buurt kwam van een 'nationale stijl'.⁸⁵ Hoewel zij misschien niet zo herkenbaar was als de neogotische gevels van het Palace of Westminster in Londen of zo indrukwekkend als de classicistische façade van de Reichstag in Berlijn, hadden de verbouwingen langs de Hofvijver het midden weten te vinden tussen radicale nieuwbouw enerzijds en musealisering of verkrotting van het Binnenhof anderzijds. Net als in het geval van de restauratie van de Ridderzaal lag Knuttels succes deels in het feit dat anderen inspraak hadden gehad in het ontwerp. Zo was zowel Nieuwenhuis als Peters nauw bij de plannen betrokken geweest en hadden hun eerdere ontwerpen voor de Vijverzijde een belangrijke inspiratiebron gevormd voor de uiteindelijke verbouwing. Verder liet Knuttel zijn ontwerp enkele keren aanpassen, nadat onder meer archivaris Van Gelder en De Stuers, die inmiddels Binnenlandse Zaken voor de Tweede Kamer had verruild, de conceptplannen van kritiek hadden voorzien.⁸⁶ Het definitieve plan voor Binnenlandse Zaken was kortom eveneens een schikking geweest tussen uiteenlopende stilistische en bouwkundige opvattingen.

Nu was het overigens niet louter aan Knuttels persoonlijke talent en bereidheid tot compromissen te danken dat de verbouwing van het ministerie van Binnenlandse Zaken doorgang vond. Zij maakte deel uit van een hele reeks aan ruimtelijke ingrepen die in het eerste kwart van de twintigste eeuw op en rond het gebouwencomplex plaatsvond. Zo werd tegelijkertijd met de herbouw van Binnenlandse Zaken ook het gebouw van de Eerste Kamer drastisch verbouwd, verhuisden het Kabinet van de Koningin en het ministerie van Buitenlandse Zaken van het Binnenhof naar respectievelijk de Korte Vijverberg en het Plein en werd aan datzelfde Plein de oppervlakte van het ministerie van Oorlog verdubbeld.⁸⁷ In de directe omgeving van het Binnenhof kreeg de architect Berlage in de jaren rondom de Eerste Wereldoorlog bovendien letterlijk 'ruim baan'. Tussen 1912 en 1914 maakte het voormalige departementsgebouw van Buitenlandse Zaken plaats voor een nieuwe verbinding tussen Buitenhof en Spui en tien jaar later kon Berlage deze Hofweg verder doorbreken in noordelijke richting, langs de Gevangenpoort, tot aan de Plaats. Deze 'doorbraak' ging weliswaar ten koste van

enkele naastgelegen panden en een deel van de Hofvijver, maar zorgde tevens voor een brede 'boulevard de la cour', die de Hagenaars een goed zicht op het historische bestuurscentrum bood.⁸⁸

Dat deze ingrepen in tegenstelling tot de jaren 1850-1860 zonder al te veel ophef konden plaatsvinden, hing in de eerste plaats samen met de gewijzigde politieke context. Waar de plannen van Craner, Rose, Peters het licht zagen in een sterk gepolitiseerd klimaat en inzet waren van politieke strijd tussen liberalen en conservatieven of katholieken en protestanten, opereerden Knuttel en Berlage in een periode waarin de maatschappelijke en ideologische tegenstellingen weliswaar nog groot waren, maar de elites binnen de verschillende 'zuilen' aanstuurden op nationale pacificatie.⁸⁹ Bouwprojecten op en om het Binnenhof waren zodoende veel minder een heet hangijzer dan een halve eeuw eerder. Bovendien speelde bij bovengenoemde de kwestie van representativiteit bij de verbouwingen een minder dominante rol. Anders dan in het midden van de negentiende eeuw, toen er voortdurend werd geruzied over de stijl en het uiterlijk van de gebouwen, gold het behoud van het bestaande aangezicht van het complex inmiddels vrij algemeen als norm. De plannen die met de betrekking tot de verhuizingen en aanpassingen van de verschillende delen van het complex in deze jaren tot stand kwamen, richtten zich dan ook vooral op een meer functionele en praktische indeling. Wat de uitstraling betrof, vormde het historische Binnenhof het uitgangspunt.

Het primaat van het parlement

Hoezeer de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog gezien kunnen worden als een sleutelperiode in de geschiedenis van het Binnenhof blijkt niet alleen uit de vele verbouwingen en verhuizingen die in deze tijd plaatsvonden. Ook buiten de muren van het complex waren de jaren 1914-1918 een periode van rumoer en verandering. Na een tweetal relatief rustige decennia, waarin demonstraties over het algemeen in goede orde verliepen en geleidelijk weer op het Binnenhof werden toegestaan, kenden de jaren in de aanloop van de Pacificatie een sterke toename van het aantal 'betoogingen' en zette de politiek in toenemende mate het complex af of joeg zij met getrokken sabel opgeschoten jongens, oproerige vrouwen en deserterende dienstplichtigen weg.⁹⁰ De nijpende voedseltekorten, slechte arbeidsomstandigheden, aanhoudende mobilisatie en groeiende roep om algemeen mannen- én vrou-

wenkiesrecht brachten vrijwel wekelijks honderden mensen in het centrum van de macht op de been om hun onvrede over de situatie te uiten. Een kleine groep vrouwen die streed voor de invoering van vrouwenkiesrecht demonstreerde zelfs wekenlang onafgebroken door gezamenlijk post te vatten onder de galerij nabij de ingang van het Kamergebouw. Op den duur stonden zij zo lang op deze plaats, dat er speciaal een houten vloer werd neergelegd, 'omdat de vrouwen last van koude voeten kregen'.⁹¹

Met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het einde van de Schoolstrijd haalde het kabinet-Cort van der Linden voorlopig de angel uit het politieke protest. Troelstra's oproep tot revolutie in november 1918 had dan ook niet het resultaat dat de socialistische voorman voor ogen had, maar trok juist tienduizenden tegendemonstranten naar Den Haag om op het Malieveld aldaar hun steun aan de koninklijke familie en de regering te betuigen. In plaats van de door Troelstra gewenste volksopstand werden 'de vorstin en haar ministers voortdurend toegejuicht' en 'heerschte er gedurende hun rondgang door de Hofstad een onbeschrijfelijke geestdrift'.⁹²

Aan het begin van de jaren twintig keerde de rust weer grotendeels terug op het Binnenhof. Nu de Wereldoorlog was afgelopen en een oplossing was gevonden voor de belangrijkste politieke en sociale problemen van de voorbije periode, kwam ook de huisvesting van het parlement nadrukkelijk op de agenda. Sinds de grondwetswijziging van 1848 hadden de Eerste en met name de Tweede Kamer der Staten-Generaal zich geleidelijk ontwikkeld tot de spil waar de Nederlandse politiek om draaide en de hoofdrol op het politieke toneel opgeëist. Tot dusver had deze ontwikkeling zich echter nog niet vertaald in een meer prominent onderkomen op het Binnenhof. Hoewel inmiddels alle ogen op het parlement gericht waren en bezoekers en journalisten in de rij stonden om een plekje op de tribunes te bemachtigen, hadden de lokalen van de beide Kamers lange tijd geen wezenlijke wijzigingen ondergaan. De afwijzing van Thorbeckes Paleis voor de Staten-Generaal had in dit opzicht duidelijk haar sporen nagelaten en het beleid ten aanzien van de parlamentsgebouwen voor bijna een halve eeuw nagenoeg lamgelegd. Terwijl aan alle zijden van het Binnenhof nieuwe en soms zeer luxe departementsgebouwen waren verrezen, hadden de Eerste en Tweede Kamer zich tevreden moeten stellen met bescheidener aanpassingen.

Van de beide Kamers was de senaat er in de late negentiende eeuw nog het best van afgekomen. Hoewel de Eerste Kamerleden hun vergaderzaal nog altijd dienden te delen met de Provinciale Staten van Zuid-Holland,

hadden zij hun onderkomen na de afbraak van de Hofkapel enkele meters in oostelijke richting kunnen uitbreiden en hadden onder meer de voorzitter, de griffier en het archief van de Kamer nieuwe ruimten tot hun beschikking gekregen. Dit alles kwam wel tegen een prijs. De totstandkoming van de nieuwe werkkamers ging namelijk ten koste van de voormalige privévertrekken van stadhouder-koning Willem III en zijn vrouw Mary Stuart. De monumentale plafonds en wandkleden uit deze ruimten konden weliswaar nog worden gered en overgebracht naar het nieuwe Rijksmuseum, maar de vertrekken zelf gingen verloren.⁹³ Erg veel winst leverde deze verbouwing bovendien niet op. Met de toenemende werkzaamheden van de Staten-Generaal rond de eeuwwisseling deed het ruimtegebrek zich meer en meer voelen. Met name de griffie had steeds meer ruimte nodig voor taken als archivering en verzending van stukken. Daarnaast was het eeuwenoude gebouw niet berekend op een groeiend aantal Kamerleden en ondersteunend personeel. Wacht- en spreekkamers ontbraken en in de smalle wandelgangen liep men elkaar voortdurend voor de voeten.

Pas in 1913 zou er verandering in deze situatie komen. In dat jaar vertrok namelijk, na bijna een eeuw aanwezigheid op het Binnenhof, het Kabinet van de Koningin uit de bovenverdiepingen van het oude stadhouderlijke kwartier en nam zijn intrek in de voormalige woning van Groen van Prinsterer aan de Korte Vijverberg. De ruimte die op deze wijze vrijkwam, gaf de aanzet tot een nieuwe indeling van de noordwesthoek. Het was dan ook bij deze verbouwing dat onder meer de ruime 'hall' met glas-in-loodkap op de eerste verdieping en gaanderij lang de Binnenhofkant tot stand kwamen en de ministerkamer in de Mauritstoren aan het Kamergebouw werd toegevoegd.⁹⁴ Tegelijkertijd kreeg het gebouw nu ook eindelijk aansluiting op het elektriciteitsnetwerk, voorzieningen waarover de meeste departementsgebouwen al vele jaren beschikten en die het werk in de Eerste Kamer een stuk aangenamer maakten.⁹⁵ Ten slotte zou bij de verbouwing van 1913 ook de aankleding van het Kamergebouw ingrijpend veranderen. Opvallend was vooral de toename van het aantal afbeeldingen van de Oranjes in het gebouw. Trof men voorheen enkel het grote portret van koning Willem II in de vergaderzaal aan, thans waren overal schilderijen, tekeningen en borstbeelden van de stadhouders en hun nazaten te vinden. Mogelijk dienden deze het vertrek van het Kabinet van de Koningin en de verloren gegane vertrekken van de stadhouders te compenseren.⁹⁶ Hoe het ook zij, het zeventiende-eeuwse bolwerk van republicanisme kreeg op deze manier een opmerkelijk monarchale tint.

De leden van de Tweede Kamer moesten wat meer geduld opbrengen. Na het uiteindelijke afketsen van de plannen voor het Paleis voor de Staten-Generaal in de jaren 1870 bleef het erg lang stil rondom nieuwe plannen voor de huisvesting van de volksvergadering. Slechts af en toe durfde een Kamerlid het aan om te refereren aan de ambitieuze wet die op 1 november 1863 door het parlement was aangenomen, maar nooit was uitgevoerd. Vrijwel altijd gebeurde dit overigens in negatieve zin: het feit dat de wet op papier nog altijd bestond maar in de praktijk een stille dood was gestorven, moest vooral geen voorbeeld zijn.⁹⁷ Ruim veertig jaar later was het mislukte nieuwbouwplan dus nog altijd een gevoelige zaak, die het best maar vergeten kon worden.

Het gevolg was dat de Tweede Kamer jarenlang stilzwijgend bleef vasthouden aan zijn nog altijd zeer beperkte onderkomen in het voormalige stadhoudelijk paleis van Willem v. De weinige aanpassingen aan de inrichting, zoals het aanbrengen van elektrische verlichting in 1894, de verwijdering van de troon uit de vergaderzaal in 1906 en de plaatsing van een spreekgestoelte in datzelfde jaar, waren kleinschalig, incidenteel en vonden over het algemeen geruisloos plaats, meestal enkel op basis van overleg binnen de Huishoudelijke Commissie van de Kamer.⁹⁸ Net als in het geval van de Eerste Kamer begon de situatie vanaf de eeuwwisseling evenwel te wringen. Ook hier leidden de uitbreiding van het aantal Kamerleden en de groeiende werkzaamheden van ondersteunende diensten als de griffie en de Landsdrukkerij spoedig tot allerlei ruimtelijke problemen, die een effectieve bedrijfsvoering van het parlement bemoeilijkten. Een uitvoerige enquête naar de tevredenheid van Kamerleden over de huisvesting, uitgevoerd door de Huishoudelijke Commissie, maakte dit begin twintigste eeuw nog eens pijnlijk duidelijk:

Vele leden zijn van meening, dat het gebouw der Kamer niet voldoet aan de eischen, welke ten aanzien van hare huisvesting gesteld mogen worden. Van verschillende zijden werd aangevoerd, dat de vergaderzaal in vele opzichten gebrekkig is. Zij is niet groot genoeg, in het bijzonder bieden de tribunes niet genoeg plaats, het licht is onvoldoende, de zuiverheid der lucht laat veel te wenschen over; het is in de zaal nu eens benauwd, dan weder tochtig.⁹⁹

Verder voldeed het gebouw ook in andere opzichten niet meer aan de eisen die men van een modern parlamentsgebouw mocht verwachten:

Er bestaat geene voldoende ruimte om hen te ontvangen, die leden komen spreken; er is geen aula of salle des pas perdus; de ruimte is te gering om een behoorlijk lokaal beschikbaar te stellen voor het lezen van ter griffie neergelegde stukken en om studeerkamers voor de leden in te richten. Eene toilet-kamer ontbreekt.¹⁰⁰

Gezien deze opmerkingen van verschillende Kamerleden kon verdere expansie van het gebouw eigenlijk niet uitblijven. Zeker niet nadat in 1909 de uitbreiding van het voorbereidend onderzoek van de Kamer door vaste commissies en begrotingscommissies de behoefte aan extra werkkamers nog nijpender had gemaakt.¹⁰¹ Een mogelijke oplossing voor dit ruimtegebrek werd aanvankelijk gezocht in een overname van de lokalen van de Raad van State. Wanneer deze, net als eerder het Kabinet van de Koningin en het ministerie van Buitenlandse Zaken, het Binnenhof zou verlaten, waren de ruimtelijke problemen immers in één keer opgelost. Toch was dit makkelijker gezegd dan gedaan. De Raad van State, die al sinds jaar en dag het voormalige paleis van de stadhouder met de Tweede Kamer deelde en in de voormalige stadhouderlijke eetzaal aan de Binnenhof zijn vergaderingen hield, protesteerde namelijk hevig tegen het voorstel. Als oudste advies- en bestuursorgaan van het Koninkrijk verdiende de Raad een plaats op het Binnenhof. Al kregen de leden er een eigen 'paleis' voor terug, wijken zouden zij niet.¹⁰²

Een nieuw paleis?

Een andere optie was uitbreiding door middel van nieuwbouw. In de zomer van 1909 besloot de toenmalige minister van Waterstaat, Louis Regout, daarom uit voorzorg tot de aanschaf van enkele particuliere panden ten zuiden van het Kamergebouw, om aldus ruimte te scheppen voor een mogelijke uitbouw in die richting. De opname van deze kostenpost in de begroting van dat jaar leidde bij sommige parlementariërs echter meteen tot geschrokken reacties. Probeerde de minister op deze manier het mislukte plan van 1863 soms voorzichtig weer nieuw leven in te blazen?¹⁰³ In zijn memorie van antwoord stelde de minister de Kamerleden gerust. Van een hernieuwde poging het plan van een Paleis voor de Staten-Generaal ten uitvoer te brengen was geen sprake. Een bescheiden uitbreiding in zuidelijke richting maakte de bouw van een dergelijk paleis immers onnodig. Volgens de

minister was het dan ook goed mogelijk om na de verbouwing de wet van 1 november 1863 eindelijk in te trekken.¹⁰⁴

Toch was het laatste woord over het paleis hiermee niet gezegd. Nu het zwijgen was doorbroken en het punt van verbouwing en uitbreiding van het Kamergebouw weer op de agenda stond, was de geest uit de fles. Amper twee jaar later, tijdens een debat over de verkoop van rijksgrond aan de gemeente Dan Haag ten behoeve van de aanleg van de nieuwe Hofweg, werd het paleisplan nogmaals ter sprake gebracht en was minister Regout andermaal genooddaakt de gemoederen te sussen.¹⁰⁵ Ook deze poging haalde echter weinig uit: in november 1912 mocht de minister namelijk wederom uitleg komen geven in de Kamer. Ditmaal vormde de geplande verbouwing van het departement van Binnenlandse Zaken de aanleiding. In een lang en fel betoog nam de oude Victor de Stuers de minister onder vuur. Zo liet hij onder meer weten 'ontstemd en teleurgesteld' te zijn dat er opnieuw een departementsgebouw zou worden verbouwd, terwijl er nog altijd geen concrete plannen bestonden voor de gewenste uitbreiding van het Kamergebouw. Werd het niet eens tijd om thans, 'bij de viering van het 100-jarig feest van onze onafhankelijkheid', de mislukking van vijftig jaar eerder uit te wissen en het Paleis voor de Staten-Generaal alsnog door te zetten?¹⁰⁶

Geleidelijk kwam het oude plan van 1863 aldus weer in beeld. Waar men in de beginjaren van de twintigste eeuw nog vooral schertsend over de paleiswet had gesproken, leek een herleving van het plan nu weer langzaam aan een serieuze optie te worden. Vergeleken met vijftig jaar eerder waren de wensen voor het paleis wel enigszins veranderd. Toen Thorbecke in 1863 zijn wet door de Kamer loodste, ging het nadrukkelijk om een paleis dat het bestaande Binnenhof zou vervangen en de macht van het parlement zou tonen. Het diende een gebouw te worden dat zou aansluiten bij het heersende politieke systeem en de nieuwe machtsverhoudingen in steen zou weergeven. Een halve eeuw later waren de omstandigheden gewijzigd. In de eerste plaats was van vervanging van het Binnenhof geen sprake meer. Mocht de paleiswet alsnog ten uitvoer worden gebracht, dan zou het enkel gaan om uitbreiding ten zuiden van het bestaande complex. De historische gebouwen bleven dus gespaard. Daarnaast was het minder van belang dat de nieuwbouw imponeerde. Hoewel De Stuers zich als parlementariër enigszins achtergesteld voelde bij de ambtenaren van de verschillende ministeries, was de toonaangevende positie van de Tweede Kamer inmiddels dermate gevestigd dat een werkelijke architectonische krachtmeting met de uitvoerende macht niet meer nodig was.

In plaats van imposante architectuur verlangden de Kamerleden vooral een functioneel gebouw met voldoende werkkamers, toiletten en een bibliotheek. Minstens zo belangrijk als de functionaliteit was bovendien het contact van de Kamerleden met hun kiezers, een relatie die tot voor kort nauwelijks een rol had gespeeld in het huisvestingsbeleid. Voor de liberalen van Thorbeckes generatie had toegang tot het parlement immers nog nauwelijks prioriteit gehad. In het midden van de negentiende eeuw was de parlementaire politiek nog voornamelijk een zaak van Kamerleden onderling, met de regering als belangrijkste politieke tegengewicht. Het ging daarbij vooral om openbaarheid en transparantie, nog niet zozeer om toegankelijkheid. Het parlement was geen publieke plaats en bleef op afstand van de buitenwereld.¹⁰⁷ Anno 1913 lagen de verhoudingen anders. Zoals uit het onderzoek van 1907 was gebleken, was de toegankelijkheid van het parlement, of eerder het gebrek daaraan, inmiddels een belangrijk punt voor de afgevaardigden. Zorgen over de beperkte capaciteit van de publieke tribunes en het ontbreken van ontvangstzalen en spreekkamers behoorden althans tot de voornaamste redenen om uitbreiding van het Kamergebouw te realiseren. Mocht het ministerie van Waterstaat besluiten tot nieuwbouw, dan zou er dus een meer publieksgericht parlamentsgebouw moeten verrijzen ten zuiden van het huidige onderkomen.

Voorlopig bleef de minister echter voorzichtig wat betreft toezeggingen aan de Kamer. Vragen over de precieze aard van de uitbreiding, de kosten en de plaats van de nieuwe gebouwen bleven grotendeels onbeantwoord, soms tot grote frustratie van de Kamerleden. Daarnaast bleef onduidelijk of de uitbreiding die de minister voor ogen had nu wel of niet gezien moest worden als een uitvoering van de wet van 1863. Toen begin 1914 de definitieve aankoop van de panden aan de zuidkant van het Binnenhof in de Kamer aan de orde kwam, achtte minister Lely het bijvoorbeeld nog geen tijd om 'de kwestie van uitvoering te hoeven bekijken' en op dergelijke punten in te gaan. Hoezeer politieke zwaargewichten als Frederik van Bylandt of Alexander de Savornin Lohman ook aandrongen op concretere beloftes aangaande de uitbreiding, de minister wilde niet op de zaken vooruitlopen.¹⁰⁸ De mislukking van het paleisplan vijftig jaar eerder had de bewindsman mogelijk geleerd dat te grote gebaren gemakkelijk tot forse weerstand konden leiden en een gevoelige onderneming als deze in de eerste plaats gebaat was bij voorzichtigheid. Zolang de dreigingen van oorlog, voedselschaarste en sociale onrust nog op de loer lagen, leek de presentatie van een nieuw en groots paleisplan bovendien ongepast. Minister Lely wenste daarom vooralsnog geen grote

bedragen voor de uitbreiding in zijn begroting op te nemen.¹⁰⁹

De ambtenaren van het ministerie daarentegen zaten niet stil. Terwijl de minister de Kamer slechts weinig prijs gaf over de geplande uitbreiding van hun onderkomen, waren zij al druk bezig met het opstellen van de voorwaarden waaraan de nieuwe ruimten zouden moeten voldoen. In hun ogen diende de eventuele uitbreiding eerst en vooral de bedrijfsvoering van het parlement te vergemakkelijken en de Kamer eindelijk toegang te geven tot de wonderen van de moderne tijd. Het merendeel van de voorwaarden had dan ook betrekking op de aanleg van zaken als elektrisch licht, centrale verwarming, telefooncellen en fietsenstallingen.¹¹⁰ Ook zou de uiteindelijke architect van de uitbreiding rekening moeten houden met de consequenties die de Pacificatie met zich meebracht. Zo maakte bijvoorbeeld alleen al de verkiezing van het eerste vrouwelijke Kamerlid, Suze Groeneweg, in 1918 het noodzakelijk dat er voortaan aparte toiletten zouden zijn voor vrouwen, een voorziening die tot dan toe in de Tweede Kamer volledig ontbrak.¹¹¹ Ten slotte namen de ambtenaren van Waterstaat in hun lijstje met voorwaarden een groot deel van de wensen over die de Kamerleden zelf hadden geuit en door de Huishoudelijke commissie op schrift waren gesteld. Zoals gezegd behelsden deze naast de komst van een bibliotheek en meer werkkamers vooral een uitbreiding van het aantal openbare ruimten, waaronder een 'salle des pas perdus' en minstens een verdubbeling van de publieke tribunes.¹¹²

Het definitieve 'programma van eischen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal' was begin 1919 gereed en werd op last van de minister van Waterstaat verstuurd naar een selecte groep Nederlandse architecten. Onder hen was vanzelfsprekend Daniel Knuttel, die als Rijksbouwmeester natuurlijk niet mocht ontbreken. Daarnaast prijkten op de lijst van genodigden enkele inmiddels gerenommeerde namen als Hendrik Petrus Berlage, Karel de Bazel, Jan Stuyt en Eduard Cuypers.¹¹³ Opvallend was dat elk van hen zijn loopbaan als architect begonnen was bij Pierre Cuypers, maar op den duur had gebroken met de kenmerkende neogotische stijl van hun oude leermeester. Gelijk de mode van het moment hadden zij naam gemaakt met een rationelere, meer zakelijke stijl van bouwen. Hoewel het 'programma van eischen' weinig specifieke voorwaarden stelde wat betreft de bouwstijl, leek het ministerie dus aan te sturen op een uitbreiding die weliswaar aan diende te sluiten op het bestaande Binnenhof, maar zowel vanbinnen als vanbuiten een moderne tegenhanger zou worden van het historische deel.¹¹⁴

De architecten kregen tot 31 december 1920 om hun voorlopige ontwerpen naar het ministerie van Waterstaat op te sturen. Vervolgens zou elk ontwerp door een speciale commissie van ambtenaren getoetst worden op kosten, haalbaarheid en overeenstemming met de gestelde eisen. De uitkomsten van deze toetsing werden daarop in 1921 in een rapport aan de minister gepresenteerd. Uit dit rapport bleek dat eigenlijk geen van de ingezonden ontwerpen aan de gestelde voorwaarden voldeed. Met name ogenschijnlijke details als de onjuiste plaatsing van 'de rijwielstallingen' en 'het restaurant voor het publiek' bleken voor de ambtenaren voldoende redenen om de plannen van enkele kritische noten te voorzien. Toch betekende dit niet dat het gezelschap van architecten half werk had geleverd. Ieder van hen had zijn ontwerp tot in het kleinste detail uitgewerkt en geheel volgens de eisen van het ministerie voorzien van tekeningen, schriftelijke toelichtingen en een begroting.¹¹⁵

Bovendien voldeden de ontwerpen in grote lijnen aan de voorwaarden zoals deze in het 'programma van eischen' waren opgenomen. Veel variatie tussen de verschillende ontwerpen bestond er dan ook niet. De meeste tekeningen toonden een uitbreiding die keurig aansloot op het bestaande Kamergebouw, maar waarvan de strakke, modernistische gevels nog het meest deden denken aan een eigentijds handelskantoor. Ook wat betreft de inrichting zaten de ontwerpen grotendeels op één lijn. Bij meer dan de helft van de ontwerpen zou de oude balzaal voortaan dienen als de gewenste ontvangstaal en bestond de nieuwe vergaderzaal uit een halfrond met daarboven galerijen voor pers en publiek, vergelijkbaar met die van het Franse of Belgische parlement. Zij bood ruimte aan meer dan honderd mensen en kon eventueel zelfs vergroot worden naar ruim driehonderd zetels. Mocht de democratische ontwikkeling zich in de toekomst dus nog verder doorzetten en het aantal Kamerleden groeien, dan zou dat geen enkel probleem zijn. Ten slotte waren ook de kosten van de verschillende ontwerpen vergelijkbaar. Vrijwel alle architecten kwamen uit op een schatting van rond de vier miljoen gulden.¹¹⁶

Slechts twee ontwerpen weken enigszins van deze algemene lijn af, te weten de plannen van Berlage en van Rijksbouwmeester Knuttel. Hun uitbreidingen overtroffen namelijk op bijna elk vlak de ontwerpen van hun collega's. Weliswaar kozen beiden eveneens voor nieuwbouw die zich in zuidelijke richting langs de nieuwe Hofweg uitstrekte, maar waar de andere architecten een relatief bescheiden uitbreiding voorstelden, kozen Berlage en Knuttel voor een bijzonder imponerend gebouw dat het bestaande

De inzending van architect Daniel Knuttel voor het nieuwe Tweede Kamergebouw, aanzicht vanaf het Spui. De tekening is van de hand van Knuttels medewerkers G.C. Bremer en J.R. Prent, 1920-1921 (collectie Nationaal Architectuur Instituut)

Binnenhof volledig in zijn schaduw plaatste. Met name laatstgenoemde pakte groots uit.¹¹⁷ Zijn driehoekige parlamentsgebouw, waarvan de kosten uitkwamen op ruim zes miljoen gulden, besloeg de gehele oppervlakte tussen Hofweg, Lange Poten en Spui en werd op het meest zuidelijke punt bekreond door een robuuste vierkante toren van een kleine honderd meter hoog. Onder deze toren, met zijn rug naar de historische gebouwen gekeerd, lag de monumentale entree van het gebouw, waar een indrukwekkend trappenhuis naar de nieuwe vergaderzaal leidde. Het geheel moet destijds een buitengewoon futuristische indruk hebben gemaakt. Zelfs wie de inzendingen van Knuttel nu bekijkt, zal eerder denken aan een Amerikaans flatgebouw of een filmbeeld uit *Metropolis* dan een parlamentsgebouw. Het was een bijzonder revolutionair ontwerp dat zich wat betreft kosten, omvang en grootsheid moeiteloos kon meten met de megalomane plannen voor het Paleis van de Staten-Generaal.¹¹⁸

Toen de verschillende ontwerpen in de zomer van 1921 door middel van een tentoonstelling in de Ridderzaal aan de pers en het publiek werden gepresenteerd, was het dan ook niet verrassend dat de ontwerpen van Berlage en Knuttel de meeste aandacht trokken. Hoewel de journalisten bewondering hadden voor de gedurfde ontwerpen en van mening waren dat het ontwerp van Knuttel 'zeer monumentaal' was en 'het Kamergebouw het accent gaf, dat daaraan in een stad als Den Haag toekomt', waren zij niet onverdeeld positief. Zo beschouwde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* het ontwerp van Knuttel als 'on-Hollands' en veel te duur. Beter koos men voor de goedkopere ontwerpen van Jan Stuyt, 'die zoetsappig zeventiend' eeuwse architectuur imiteerde', of De Bazel, 'die rondom een ronde zaal – een echte arena – minder pompeus en dus Hollandser dan Knuttel een meer dan goed gebouw ontwierp'.¹¹⁹

De hoge kosten en grote artistieke vrijheid waarmee mannen als Berlage en Knuttel invulling hadden gegeven aan de opdracht, deden daarnaast ook de regering enigszins terugkrabbelen. Toen een halfjaar na de tentoonstelling 'de uitbreiding en verbouwing van de Tweede Kamer' opnieuw in het parlement ter discussie kwam, bracht de minister opeens een geheel nieuw plan ter tafel. In plaats van een dure uitbreiding, die de staat enkele miljoenen guldens zou kosten, werd plots het plan naar voren geschoven van een soort stoelendans binnen de muren van het bestaande Binnenhof. Een plan dat vele malen goedkoper was en derhalve minder gevoelig zou liggen bij het publiek. Uit gesprekken tussen de huishoudelijke commissies van de Eerste en Tweede Kamer was namelijk gebleken dat de senaat bereid was

enkele van zijn nieuw verkregen vertrekken aan het Buitenhof af te staan aan de Raad van State. Deze zou vervolgens kunnen opschuiven richting de Eerste Kamer en zijn vertrekken in het stadhouderslijk paleis aan de Tweede Kamer alsnog kunnen afstaan. Op deze manier kon door middel van slechts een paar kleine aanpassingen 'voor de huisvesting van de beide Kamers der Staten-Generaal en van den Raad van State in de gebouwen van het Binnenhof een oplossing worden verkregen, die alle partijen bevredigt'.¹²⁰

In slechts een paar maanden tijd leken de uitbreidingsplannen van Berlage, Knuttel en de anderen aldus via de achterdeur te verdwijnen. De uitspraak dat het alternatieve plan alle partijen bevredigde, bleek overigens niet helemaal waar. Waar vooral de confessionele partijen in de Kamer de overname van de zalen van de Raad van State steunden, hoopte een handjevol liberalen nog altijd op een onderkomen dat het parlement eindelijk eens op een waardige manier kon huisvesten. Zodra de minister voorstelde de nieuwbouw voorlopig uit te stellen en de ruimtelijke problemen op te lossen door middel van enkele interne verschuivingen, leidde dit meteen tot een aantal teleurgestelde reacties in zowel de Eerste als de Tweede Kamer. Een van de Kamerleden die het meest verbolgen was over de nieuwe koers, was de vrijzinnige Amsterdamse hoogleraar David van Embden. In een reactie op de minister stak hij zijn ontgoocheling niet onder stoelen of banken en herinnerde de toehoorders nog fijntjes aan de status-quo zoals die nu al jaren voortduurde:

Het is bijna 60 jaar geleden, dat men een wet in het *Staatsblad* plaatste tot stichting van een paleis voor de Staten-Generaal, ter viering van de 50-jarige onafhankelijkheid van ons Koninkrijk. Dat was 1863. Het volgend jaar kunnen wij dus het diamanten jubileum vieren van ons paleis op papier, jubileum, de facto, van ons nationaal gebrek aan gevoel voor decorum, voor aesthetische eischen, ons nationaal tekort aan burgerzin. Hoe weinig gunstig onderscheiden wij ons ten deze van andere volken, om alleen de kleine te noemen: het Belgische, het Zwitsersche, het Noorsche. De parlamentspaleizen in Brussel, in Bern, in Christiania, zij getuigen van het zelfrespect der natie en van haar vertegenwoordiging.¹²¹

Net als de liberale Kamerleden van meer dan een halve eeuw eerder vond Van Embden dat een parlementaire democratie eigenlijk niet zonder waardige en imposante huisvesting kon. Hij schaamde zich er bijna voor dat juist nu de democratische ontwikkeling van Nederland een nieuw hoogte-

punt had bereikt en het land op allerlei vlakken een modernisering doormaakte, de volksvertegenwoordiging nog altijd gehuisvest bleef in dezelfde oude gebouwen als voorheen:

Wij echter verdragen het nog altijd, dat de voornaamste tak van de Volksvertegenwoordiging moet arbeiden in een geheel onvoldoende, minderwaardige behuizing, in een hokkerig complex van onaanzienlijke gangetjes en bekrompen vertrekken van een innig burgerlijk aspect, een gebouw, ten dele weggestopt achter winkels, afbraak en achterstraatjes. Deze misstand is waarlijk geen belang van de Tweede Kamer alleen, en nog minder van de Tweede Kamer in haar momenteele samenstelling. Het is niet echt slechts de vraag, of zij tevreden is. Het is een algemeen volksbelang van geestelijke waarde, dat er zeer mee geschaad wordt. En het teekent wel het beachavingspeil van onzen tijd, dat handelsmaatschappijen of bioscooptheaters hun monumentale gebouwen kunnen doen verrijzen, dat de Regeering zelf kapitalen besteedt voor gebouwen voor gewone, lagere nuttigheid [...], maar dat zij comfort en de uiterlijke waardigheid van de Volksvertegenwoordiging rustigweg veronachtzaamt.¹²²

Het protest van Van Embden haalde niets uit. Waar zijn betoog zestig jaar eerder ongetwijfeld veel bijval had gekregen, bleef de liberaal nu een roepende in de woestijn. Een ruime meerderheid in beide Kamers ging akkoord met de goedkopere overname van de vertrekken van de Raad van State en een bescheiden verbouwing om het comfort van de Kamerleden en het ondersteunende personeel te vergroten. Zo kwamen er toiletvoorzieningen voor zowel dames als heren en kreeg de griffie meerdere kamers tot zijn beschikking. Daarnaast werden de gangen van het gebouw verbreed en verhuisden de rooksalon en koffiekamer van de Tweede Kamer naar de voormalige vergaderzaal van de Raad van State en de naastgelegen 'jassenkamer', zodat de Kamerleden voortaan een fraai uitzicht bezaten op de Ridderzaal, de gebouwen van de Eerste Kamer en de fontein van Cuypers. De vertrekken ten zuiden van de plenaire zaal, waar tot dan toe de koffiekamer en rooksalon gevestigd waren geweest, werden op hun beurt overgedragen aan de Kamervoorzitter en zijn staf.¹²³ De wens om ook de vergaderzaal te vergroten en publieksvriendelijker te maken, werd op de lange baan geschoven. Net als in de voorbije decennia zouden de werkzaamheden aan de voormalige balzaal in de jaren twintig en dertig beperkt blijven tot enkele kleine aanpassingen: het opnieuw stofferen van de bankjes, het weghalen

van het enigszins vergane groene baldakijn boven de voorzittersstoel en het stapsgewijs aanbrengen van geluidsversterking.¹²⁴ Pas wanneer de huisvesting opnieuw begon te wringen, bijvoorbeeld door een verdere uitbreiding van het aantal Kamerleden, kwam de nieuwbouw ten zuiden van het Binnenhof mogelijk opnieuw op de agenda.

De heropleving van het Paleisplan bleek in grote lijnen een herhaling van zetten. Net als in het midden van de negentiende eeuw kwam de discussie over het Kamergebouw op gang in een context waarin de staatsinrichting serieuze wijzigingen onderging en de volksvertegenwoordiging een centralere plaats in de politiek ging innemen dan voorheen. Verder werden de ontwerpen ook ditmaal gekenmerkt door een praktische, veelal symmetrische inrichting, genoot een terugkeer naar een vergaderzaal in halfronde opstelling wederom de voorkeur en koos een aantal architecten opnieuw nadrukkelijk voor het grote gebaar, met parlamentsgebouwen die de overige panden op het Binnenhof in de schaduw zouden stellen. Een laatste parallel was ten slotte de afloop van de discussie over de mogelijke nieuwbouw. Evenals ruim een halve eeuw eerder kon uiteindelijk geen enkel ontwerp de verantwoordelijke minister, de Kamer of het publiek werkelijk overtuigen. Toen de plannen eenmaal op tafel lagen, ebde het enthousiasme voor de uitbreiding snel weg en bleek eigenlijk niemand echt bereid om zijn nek uit te steken. Hoewel de toekomst van het historische Binnenhof nu niet in het geding was en de wens naar meer ruimte ontegenzeggelijk groot was, bleven de kosten en omvang van het project, alsmede de vraag wat nu een passend uiterlijk was voor de uitbreiding, kwesties waar de betrokkenen hun vingers niet aan wilden branden. Aanmodderen met de bestaande situatie bleef voorlopig het devies.

Crisis, congressen en centralisatie

Met de uiteindelijke afwijzing van de plannen van Knuttel en zijn collega's en de verhuizing van de Raad van State naar het naastgelegen adres Binnenhof 1 kwam de stapsgewijze renovatie van het complex, die omstreeks 1880 begonnen was, voorlopig tot een einde. Op 2 april 1924 verhuurde het ministerie van Waterstaat de voor de uitbreiding aangekochte grond langs de Hofweg voor een periode van tien jaar aan 'Gebroeders Gerzon's Modemagazijnen' en sloot daarmee de discussie over nieuwbouw voorlopig af.¹²⁵ De langdurige periode van financiële onzekerheid die vanaf de late jaren twin-

tig aanbrak, maakte verdere uitbreiding van het regeringscentrum bovendien onwaarschijnlijk.

Gedurende de tweede helft van het interbellum bleven het aanzicht en de bewoning van het Binnenhof en zijn omgeving grotendeels ongewijzigd. Middelpunt was nog altijd de gerestaureerde Ridderzaal, die ieder jaar op de derde dinsdag van september dienstdeed als toneel van de verenigde vergadering der Staten-Generaal. De Kamers zelf flankeerden de Ridderzaal aan de linker- en rechterzijde: elk in zijn oorspronkelijke en bescheiden, doch comfortabel verbouwde onderkomen. Tussen beide in, in de vertrekken boven de Stadhouderspoort, zetelde verder nog de Raad van State, terwijl de ministeries van Binnenlandse Zaken en Waterstaat gehuisvest bleven in de noordoosthoek van het complex. De overige ministeries, gerechtsinstellingen en overige oud-bewoners waren ten slotte vrijwel allemaal te vinden in de directe nabijheid van het Binnenhof. Zo lagen de ministeries van Buitenlandse Zaken, Oorlog, Justitie, Koloniën en de Hoge Raad op het Plein, het Kabinet van de Koningin en de Algemene Rekenkamer op respectievelijk de Korte Vijverberg en het Lange Voorhout.

Eigenlijk de enige ingreep van betekenis die in deze periode plaatsvond, was de ingrijpende verbouwing van het eveneens aan het Plein gelegen gebouw van de Hoge Raad door rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer. Bij deze verbouwing werd de classicistische door Rose ontworpen rechtbank vrijwel geheel afgebroken en in 1939 vervangen door een streng, massief gebouw, dat vooral opviel door de zes bronzen beelden van zeventiende-eeuwse rechtsgeleerden die de entree van het moderne rechtsgebouw sierden.¹²⁶

De grafelijke zalen achter de Ridderzaal, die voorheen aan de gerechtelijke macht hadden behoord en rond de eeuwwisseling eveneens fraai waren gerestaureerd, bleven vooralsnog zonder vaste bewoning. Dit betekende niet dat deze zalen in de jaren twintig en dertig verlaten waren. Net als overigens de Ridderzaal boden de achtergelegen Rolzaal en De Lairessezaal steeds vaker onderdak aan grote internationale congressen en conferenties, waarvoor dikwijls honderden gasten uit binnen- en buitenland naar Den Haag afreisden. Deze traditie van congressen op het Binnenhof was reeds in de late negentiende eeuw begonnen, toen onder meer juridische verenigingen en kunstenaarsassociëteiten bijeenkomsten begonnen te beleggen in verschillende ruimten van het voormalige grafelijke woonkwartier. De organisatie van congressen op het Binnenhof beleefde een hoogtepunt tijdens het interbellum, toen bijna maandelijks grote bijeenkomsten van allerhande

maatschappelijke organisaties en verenigingen binnen de muren van het complex plaatsvonden.

In sommige gevallen waren deze conferenties zeer bepalend en stonden er zaken op het spel van oorlog en vrede, leven en dood. Het meest prestigieus waren zonder twijfel de verschillende bijeenkomsten van de Volkenbond die vanaf de jaren twintig op het Binnenhof plaatsvonden. Deze conferenties waren een voortzetting van de internationale vredesconferenties die in 1899 en 1907 in Den Haag waren gehouden, de eerste in paleis Huis ten Bosch, de tweede in de pas gerestaureerde Ridderzaal. Voor deze gelegenheden waren destijds staatshoofden en diplomaten uit de hele wereld naar de Hofstad gekomen om zich te buigen over heikele internationale kwesties in een poging de vrede en rechtsorde te bewaren. Na de Eerste Wereldoorlog, met de oprichting van de Volkenbond, kregen deze bijeenkomsten een formeler karakter: een ontwikkeling die de gemeente Den Haag decennia later zou gebruiken om de stad te profileren als 'internationale stad van vrede en recht'.¹²⁷ Zo diende het Vredespaleis vanaf 1922 als zetel van het Permanent Hof voor Internationale Justitie en waren de grafelijke zalen op het Binnenhof meerdere malen het toneel waarop de bij de Volkenbond aangesloten landen de wereldpolitiek bespraken. In de zomer van 1929 stond er bijvoorbeeld de demilitarisering van het Rijnland op de agenda. Een kwestie die niet alleen de gehele diplomatieke elite van Europa naar Den Haag haalde, maar ook de halve Europese pers. Al spoedig stonden de kranten dan ook vol met nieuws over diplomaten die verkoeling zochten aan het strand en de tientallen luxe 'automobielen' die tijdens de conferentie op de 'wundervolle carré' van het Binnenhof te vinden waren.¹²⁸

De meeste internationale congressen en evenementen die gedurende het interbellum in de grafelijke zalen van het complex plaatsvonden, waren echter minder in het oog springend en werden vaak georganiseerd door non-gouvernementele organisaties als beroepsverenigingen, cultureel-wetenschappelijke organisaties en hulpinstanties. Zo boden de middeleeuwse zalen in de jaren twintig en dertig onder andere onderdak aan 'het internationale congres voor Esperanto', 'het internationaal congres voor de pharmacie' en de jaarlijkse bijeenkomst van 'de internationale vereniging tegen de tuberculose'.¹²⁹ Daarnaast diende de locatie ook voor lichtere vormen van samenzijn, zoals in 1928, toen er in de vertrekken achter de Ridderzaal een groot internationaal schaaktoernooi werd georganiseerd. Het was bij deze gelegenheid dat grootheid Max Euwe zijn eerste wereldtitel behaalde.¹³⁰

Hoewel er in de jaren twintig en dertig weinig aan het uiterlijk en de indeling van het Binnenhof gebeurde en er zelfs minder instanties zetelden dan voorheen, bleef de plek op deze manier voortdurend in de belangstelling staan. Zowel wat betreft de nationale als de internationale politiek en op talrijke andere maatschappelijke terreinen was het Binnenhof dé plek waar het in Nederland gebeurde. Toch konden al deze initiatieven niet voorkomen dat er begin jaren dertig zich geleidelijk donkere wolken boven het complex samenpakten. In de eerste plaats leed het land sinds de beurskrach van 1929 zwaar onder de financiële crisis. Daarnaast zorgde de gestage opkomst van politieke bewegingen als het fascisme en het communisme voor spanningen in binnen- en buitenland. De gedachte dat de parlementaire democratie de juiste weg uit de crisis was, kwam steeds meer onder druk te staan. Een ontwikkeling die niet alleen de aard van de Nederlandse politiek veranderde, maar op den duur ook haar invloed had op de organisatie en huisvesting van de bewoners van het Binnenhof. Bestond er in de jaren direct na de Pacificatie relatief veel aandacht voor de wetgevende macht en de wijze waarop de volksvertegenwoordiging gehuisvest was, in de jaren dertig stond met name de uitvoerende macht in de belangstelling. Om het land weer uit de crisis te halen waren stabiliteit, gezag en daadkracht nodig en daarvoor keek men toch in de eerste plaats naar de regering, niet naar het parlement.

De belichaming van de sterke arm van de uitvoerende macht zou de eerste minister worden, in het bijzonder minister Hendrikus Colijn. Colijn was een geheel andere kabinetsleider dan zijn voorganger jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck, die bijna het gehele voorgaande decennium in het Torentje had gezeten. Ruijs de Beerenbrouck was een telg uit een vooraanstaande katholieke familie in Limburg, een bekwame jurist die zich niet erg op de voorgrond stelde, maar mede dankzij zijn rustige en hoffelijke optreden achter de schermen een bijzonder goed teamleider was gebleken.¹³¹ Colijn was in veel opzichten het tegenovergestelde. Hij was een antirevolutionair van eenvoudige komaf, had als militair in Nederlands-Indië gediend en was vervolgens jarenlang directeur geweest van de Bataafse Petroleum Maatschappij. Een mannetjesputter die zich graag profileerde als 's lands stuurman en Nederland met zijn ervaringen als zakenman en bestuurder door de crisis zou loodsen. Anders dan Ruijs leidde Colijn zijn vijf kabinetten bovendien niet als minister van Binnenlandse Zaken vanuit het inmiddels befaamde Torentje, maar koos hij voor departementen die hem nader aan het hart lagen, zoals het ministerie van Koloniën, Economische Zaken en Financiën.¹³²

Met name laatstgenoemde departementen zouden in de jaren dertig een centralere positie in het landsbestuur opeisen. Zolang de crisis voortduurde was het immers de prioriteit van de regering de landsfinanciën op orde te krijgen en de nationale economie weer op gang te brengen. Dit bleek echter geen eenvoudige opgave. Ondanks Colijns bestuurlijke ervaring en gepro- nonceerde leiderschap duurde de crisis bijna het hele decennium lang en kregen zijn kabinetten te kampen met onder meer langdurige werkloos- heid, volksoproeren en een toestroom van vluchtelingen uit het naburige nazi-Duitsland. Al deze zaken vergden veel van de kabinetsleider, zeker nu hij niet aan het hoofd stond van het ‘centrale’ departement van Binnen- landse Zaken. Vanaf 1937 kreeg Colijn een eigen ondersteuning van twaalf man sterk tot zijn beschikking. Dit ‘ministerie van Algemene Zaken’ diende de coördinerende taak van de eerste minister te vergemakkelijken en diens greep op het regeringsbeleid te vergroten. De werkzaamheden van zijn staf richtte zich daarom in de eerste plaats tot Colijns voorzitterschap in de mi- nisterraad, al viel spoedig ook de eerder in 1933 opgerichte regeringspers- dienst onder het nieuwe departement.¹³³

In deze beginjaren werkte het ministerie van Algemene Zaken nauw sa- men met het ministerie van Financiën. Met de crisis als grootste probleem en Colijn als bewindsman op Financiën waren de lijntjes tussen beide departe- menten kort en in 1939 verhuisden zij dan ook gezamenlijk naar een nieuw onderkomen in Paleis Kneuterdijk. Dit voormalige paleis van de Oranjes, dat kort daarvoor van de koninklijke familie was overgenomen, zou voort- aan het centrale punt zijn van waaruit de economische crisis en de toene- mende dreiging van een nieuwe wereldoorlog bestreden werden. Toch werd het paleis nooit een blikvanger die zich kon meten met het historische Bin- nenhof. Tegen de tijd dat Dirk Jan de Geer het ambt van Colijn overnam en zijn intrek nam op de Kneuterdijk, was het kwaad namelijk al geschied. Am- per enkele maanden na de beëdiging van de nieuwe minister van Financiën en Algemene Zaken stonden de soldaten van de Duitse *Wehrmacht* op het Binnenhof en werd Paleis Kneuterdijk ingericht als hoofdbureau van de *Presse- und Propagandadienst* van de bezetter.¹³⁴

Schakeljaren

De bezetting van het Binnenhof was het treurige slotakkoord van een peri- ode die zo optimistisch was begonnen met de feestelijke inwijding van de

Ridderzaal, maar geleidelijk steeds meer aan luister en bouwijver had ingeboet. Hadden de eerste twee decennia van de twintigste eeuw nog in het teken gestaan van omvangrijke verbouwings- en restauratieprojecten, nadat de uitbreidingsplannen voor het Kamergebouw een stille dood waren gestorven was er nauwelijks meer discussie gevoerd over de huisvesting. De economische crisis van de jaren dertig dwong tot soberheid en efficiency en bood weinig ruimte voor verdere ontplooiing van het regeringscentrum, laat staan voor grootse bouwprojecten. Behoud van de bestaande situatie was gedurende het interbellum het uitgangspunt. Op het eerste gezicht leek het Binnenhof aan het einde van het interbellum dan ook nog sterk op het complex in de negentiende eeuw. De 'bewoners' waren nog grotendeels dezelfde, en op een aantal 'historische' versieringen van Cuypers, Nieuwenhuis en Knuttel na was het aanzicht nauwelijks gewijzigd.

Toch verschilde de situatie op twee punten wezenlijk van een halve eeuw eerder. In de eerste plaats gingen achter de historische gevels niet meer de tochtende en lekkende ruimten van voorheen schuil. In een halve eeuw tijd had het volledige interieur van het Binnenhof een gedaanteverwisseling ondergaan en waren de zeventiende- en achttiende-eeuwse werkkamers grotendeels vervangen door moderne kantoorruimten. Daarnaast was het regeringscentrum niet langer een plaats die enkel voor een handjevol ambtenaren, afgevaardigden en Hagenaars van betekenis was. Inmiddels genoot het complex nationale bekendheid en waren gebouwen als de Ridderzaal en het Torentje, die een eeuw eerder nauwelijks politieke relevantie hadden, uitgegroeid tot herkenbare symbolen van het landsbestuur. Het Binnenhof was een naam die dagelijks in de landelijke dagbladen te vinden was en een plek die mensen van heinde en ver naar Den Haag lokte, niet alleen voor de troonrede op Prinsjesdag, maar ook voor demonstraties, congressen of gewoon als toeristisch uitstapje.

In zekere zin waren de jaren 1880-1940 dan ook te beschouwen als schakeljaren. Enerzijds kenmerkten zij zich door de definitieve omarming van het regeringscentrum in zijn bestaande vorm. Waar de sleutel tot nationale trots en zelfbewustzijn in de voorafgaande periode nog gezocht werd in representatieve nieuwbouw, lag de nadruk rond de eeuwwisseling onmiskenbaar op historisering en herstel. In minder dan vijftig jaar werd het Binnenhof vrijwel volledig gerestaureerd. Of het nu de grafelijke zalen uit de Middeleeuwen betrof, de panden langs de Hofvijver of de poorten van het complex: vrijwel alle gebouwen die hun oorsprong vonden in de eeuwen voorafgaand aan het Koninkrijk werden in deze jaren opgeknapt, her-

bouwd en zo nodig van extra historische kenmerken voorzien. Niet eerder in de geschiedenis drukte de erfenis van het verleden zo duidelijk haar stempel op de huisvesting als in deze jaren. Het resultaat was dan ook enigszins paradoxaal: toen de herstelwerkzaamheden eenmaal voltooid waren, zag het regeringscentrum er 'ouder' uit dan ooit. De anachronistische architectuur waartegen Gogel en Thorbecke zich in eerdere perioden nog hadden verzet, gold nu als nationaal erfgoed en werd inmiddels alom gewaardeerd.

Anderzijds bracht deze omarming van het bestaande Binnenhof nieuwe zorgen met zich mee. Juist het feit dat de waardering voor het verleden het had gewonnen van de wens tot nieuwbouw zorgde ervoor dat de functionaliteit van het complex in het geding kwam. Zo stond het behoud van de historische panden op gespannen voet met het groeiende aantal werknemers dat er gehuisvest diende te worden. Wilde het Binnenhof ook in de twintigste eeuw nog zijn functie kunnen behouden, dan was aanpassing en modernisering van de werkruimten noodzakelijk. Bovendien nam door de cultivering van het complex als nationaal regeringscentrum de publieke belangstelling voor de plek toe: een ontwikkeling waar met name de bescheiden behuizing van de Tweede Kamer niet op voorzien was. Het parlement, dat gedurende de negentiende eeuw nooit erg naar buiten gekeerd was geweest, worstelde sinds het begin van de twintigste eeuw met de toegankelijkheid van zijn gebouw. Voor de Kamer zelf was al nauwelijks ruimte, laat staan voor pers en publiek.

Om de ruimtelijke problemen het hoofd te bieden, kozen de bouwmeesters voor een compromis: het verleden van de plek diende als uitgangspunt voor het aanzicht van de gebouwen, de functionaliteit van de ruimte zou leidend zijn bij de inrichting. Enkel de ruimten met een ceremoniële of publieke betekenis, waaronder de Ridderzaal, de grafelijke zalen en de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer, zouden hun oorspronkelijke interieur behouden. Hoewel deze aanpak de spanning tussen vorm en functie tijdelijk deed afnemen, bleek hij op lange termijn ontoereikend. In de tweede helft van de twintigste eeuw zou de discussie over het evenwicht tussen functionaliteit en behoud onvermijdelijk terugkeren. Meer nog dan in de vooroorlogse periode zou de historische bouw in de jaren na de Tweede Wereldoorlog onder druk komen te staan en zouden ideeën over schaalvergroting en toegankelijkheid het huisvestingsbeleid bepalen. In dit opzicht was de roep om uitbreiding en aanpassing aan het begin aan de twintigste eeuw slechts het begin.

Hart van de democratie, 1940-2015

Van dictatuur naar democratie

Op 29 mei 1940, precies twee weken na de capitulatie, vond in de Ridderzaal van het Haagse Binnenhof de installatie van het nieuwe Duitse gezag plaats. Alsof het Prinsjesdag was, was de zaal vol stoelen gezet, waren er bloemstukken geplaatst en was de rode loper voor de hoogwaardigheidsbekleders uitgerold. Anders dan op de derde dinsdag van september was het ditmaal echter niet de vorst die zijn toehoorders toesprak, maar de nieuwbenoemde rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Ook de aanwezigen verschilden. Niet de leden van de Staten-Generaal vulden de zaal, maar de Duitse ambtenaren en militairen die de komende jaren de bezettingsmacht van het onlangs overwonnen Nederland zouden vormen. Als muzikale omlijsting van de ceremonie was het Wilhelmus vervangen door een ouverture van Wagner.¹

Tijdens de invasie van Nederland had de verovering van het regeringscentrum in Den Haag voor de nazi's de hoogste prioriteit gehad. Hoe eerder de Wehrmacht op het Binnenhof stond, des te sneller het land zou kunnen worden ingelijfd, dat was de gedachte. Ook na de capitulatie bleef het Binnenhof het belangrijkste bestuurscentrum van het land. Niet alleen omdat een aantal bestaande bewoners van het complex, zoals het ministerie van Binnenlandse Zaken, 'normaal' bleven functioneren, maar tevens omdat de voornaamste Duitse bestuurlijke instellingen zich nabij de Hofvijver vestigden. Zo trok de reeds genoemde Presse- und Propagandadienst in Paleis Kneuterdijk, zetelde de leiding van de gevreesde Sicherheitsdienst en Ordnungspolizei in het gebouw van Koloniën en hield Seyss-Inquart zelf kantoor in het gebouw van Buitenlandse Zaken, het voormalige Logement van Amsterdam op het Plein.²

Daarnaast vormde het historische complex natuurlijk een prachtig decor voor het Duitse machtsvertoon. Met name de eeuwenoude *Rittersaal*, die

met zijn imponerende gevels en middeleeuws uiterlijk het beeld opriep van een wagneriaans Walhalla, kon de bezetter bekoren. Gedurende de jaren dat het hoogste bestuur op het Binnenhof zetelde, vonden er in de zaal dan ook regelmatig klassieke concerten, recepties en officiële plechtigheden plaats, zoals de ontvangsten van nazikopstukken Heinrich Himmler en Joseph Goebbels en de uitvaart van de door het verzet vermoorde generaal Hendrik Seyffardt. Bovendien was het plein voor de zaal dikwijls het toneel van militair vertoon, zoals tijdens de jaarlijkse inspectie van de strijdkrachten op de verjaardag van de Führer op 20 april.³

Dergelijke vormen van uiterlijk vertoon konden echter niet verbloemen dat de dagelijkse praktijk op het Binnenhof er tijdens de oorlogsjaren grimmig uitzag en het complex in de eerste plaats een belangrijke schakel was in het bezettingsbestuur en de organisatie van de Jodenvervolging. Het was hier, binnen de muren van het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat het beleid inzake de 'Joodsche kwestie' werd bepaald en de vervolging en deportatie van de Nederlandse Joden werd gecoördineerd.⁴ Aan de overkant, op Binnenhof 4-7, waar de Sicherheitsdienst zetelde, werden politieke gevangenen vastgehouden, gemarteld en vermoord. Onder hen veel Nederlanders die waren opgepakt tijdens het beruchte Englandspiel. Ook de bekende verzetsstrijder Willem Gerrit Kastein, die medeverantwoordelijk was voor de aanslag op Seyffardt, kwam op het Binnenhof om het leven. Nadat hij in februari 1943 door de Sicherheitsdienst naar het gebouw van Koloniën was overgebracht, wist hij aan zijn ondervraging te ontkomen door uit het raam van Binnenhof 7 zijn dood tegemoet te springen.⁵

Al die tijd stonden de gebouwen van de Eerste en Tweede Kamer grotendeels leeg. Waar in veel andere Europese landen het parlement ook na de bezetting door Duitsland nog deels bleef functioneren, besloten de Staten-Generaal in Nederland na de inval in 1940 niet meer bijeen te komen. Hoewel een deel van de ondersteunende diensten van beide Kamers in het gebouw achterbleef, vonden er dus geen vergaderingen in Den Haag plaats. Pas op 25 september 1945 zou de Tweede Kamer weer in vergadering op het Binnenhof bijeenkomen.⁶ Ook de vergaderingen van de ministerraad vonden in deze periode niet meer binnen het complex plaats. In de meidagen van 1940 was de gehele regering uitgeweken naar Groot-Brittannië, waar zij de gehele periode van de bezetting in ballingschap zou verblijven.

De situatie op het Binnenhof tijdens de oorlogsjaren stond in schril contrast met de wijze waarop het complex zich in de naoorlogse decennia zou ont-

Rijkscommissaris Seyss-Inquart inspecteert de Duitse troepen op het Binnenhof. Foto van H.G.L. Schimmelpenningh, 1941 (collectie Haags Gemeentearchief)

wikkelen. Was de plek in de periode 1940-1945 het bestuurscentrum van een ondemocratische bezettingsmacht, in de decennia die volgden zou het Binnenhof geleidelijk op de kaart worden gezet als het onbetwiste hart van de Nederlandse democratie: toegankelijk, transparant en herkenbaar. Deze ontwikkeling verliep echter niet zonder horten en stoten. Verschillende ideeën over de huisvesting van regering en parlement passeerden de revue en net als in eerdere hoofdstukken uit de geschiedenis van het Binnenhof, botsten deze plannen soms met de praktijk van alledag. Vanaf de jaren zestig leefde bovendien de eeuwige discussie over een nieuw gebouw voor de Tweede Kamer weer op. Hoewel ook deze derde poging niet geheel probleemloos zou verlopen, leidde zij in tegenstelling tot de twee eerdere pogingen ditmaal wel tot concrete resultaten en kon de Tweede Kamer uiteindelijk in 1992 de oude balzaal vervullen voor een nieuwe, moderne vergaderzaal. De verhuizing was de kroon op een decennialang proces van graduele uitbreiding, aanpassing en nieuwbouw dat het aanzien en de invulling van het Binnenhof drastisch zou veranderen.

Een van de belangrijkste thema's in de geschiedenis van het naoorlogse

Binnenhof was de relatie tussen de politiek en het publiek. Veel meer dan in de negentiende en vroege twintigste eeuw zou de verhouding met de buitenwereld in deze periode veranderingen ondergaan en de ideeën over het gebruik van de ruimte bepalen. Zo had alleen al de introductie van de televisie in de politiek grote gevolgen voor de herkenbaarheid van de gebouwen. Kon men vroeger enkel door een bezoek aan de Hofstad of een enkele foto in de kranten kennismaken van de huisvesting van regering en parlement, plotseling waren de gebouwen van het Binnenhof vrijwel dagelijks in de huiskamer te zien. Tevens speelde de relatie tot het publiek een grote rol bij de bepaling van de ontwerpen voor de uitbreiding van de Tweede Kamer. Zaken als transparantie, toegankelijkheid en voldoende voorzieningen voor de pers dienden er alle aan bij te dragen dat de afstand tussen burger en politiek in de tweede helft van de twintigste eeuw zo klein mogelijk zou zijn.

Aan de andere kant kwam de fysieke nabijheid tussen burger en politiek juist in deze periode op gespannen voet te staan met het veiligheidsbeleid op het Binnenhof. De toenemende dreiging van bezettingen, kapingen en aanslagen maakte het in het laatste kwart van de twintigste eeuw noodzakelijk de veiligheidscontroles op en om het complex aan te scherpen en in veel gevallen de toegankelijkheid van de gebouwen te beperken. Daarnaast ontstond er geleidelijk ook kritiek op de concentratie van de macht op het Binnenhof. Het samenbrengen van de verschillende toonaangevende politieke instanties in het historische machtscentrum mocht de herkenbaarheid van het landsbestuur dan weliswaar ten goede komen, tevens werkte het de gedachte van een afgesloten ‘kaasstolp’ in de hand. Voor de beleidsmakers die verantwoordelijk waren voor de huisvesting op het Binnenhof was het dan ook vooral zaak om het regeringscentrum op zo’n manier in te richten dat de plek zowel veilig en herkenbaar zou zijn als toegankelijk en transparant.

Dit hoofdstuk zal de ontwikkeling in het gebruik van de ruimte op het Binnenhof behandelen vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Meer nog dan in de voorafgaande hoofdstukken staat in deze periode de spanning tussen de historische architectuur en de dagelijkse praktijk centraal. Aan de hand van thema’s als zichtbaarheid, efficiëntie, toegankelijkheid en veiligheid zal geïllustreerd worden hoe de verhoudingen in het wankel evenwicht tussen representativiteit, traditie en functionaliteit zich ontwikkelden: van de naoorlogse vernieuwingsdrang tot de hernieuwde ervaring in de belangstelling voor het verleden. Zo komen onder meer de heringebruikname van de Trêveszaal, de terugkeer van de minister-president naar het Torentje en de recente res-

tauratie van het Eerste Kamergebouw aan bod. De meeste aandacht zal echter uitgaan naar de uitbreiding van het Tweede Kamergebouw. Niet alleen omdat dit project wat duur en omvang betreft alle andere huisvestingskwesties overschaduwde, maar in de eerste plaats omdat alle bovenstaande thema's in de debatten over het Kamergebouw een nadrukkelijke rol zouden spelen. In meerdere opzichten was de discussie over de nieuwbouw van de Tweede Kamer dan ook een discussie over het naoorlogse Binnenhof in het klein.

Nieuwe initiatieven

Wie het Binnenhof tijdens de laatste twee jaren van de bezettingstijd bezocht, trof het complex grotendeels verlaten aan. Nadat in de loop van 1943 de oorlogskansen voor de Duitsers gekeerd waren en de geallieerden hun opmars begonnen, besloot het bezettingsbestuur zich geleidelijk uit de Hofstad terug te trekken en de plek om te vormen tot een militaire vesting. In de loop van dat jaar verhuisde het gehele ambtelijke apparaat naar veiliger gebieden in het oosten van Nederland, terwijl het Binnenhof met prikkeldraad, zandzakken en betonblokken werd gebarricadeerd. Tot aan de Duitse capitulatie in mei 1945 zou het complex enkel nog bevolkt worden door militairen van de Wehrmacht, die het gebruikten als plaatselijk hoofdkwartier en de zestiende-eeuwse Mauritstoren inrichtten als geschutstoren voor de luchtafweer. De plaatsing van dit geschut kon overigens niet voorkomen dat in de winter van 1944 een door een vliegtuig afgeworpen projectiel het gebouw van de Eerste Kamer ernstig beschadigde. Zowel het dak van het Kamergebouw als de onderliggende woning van de kamerbewaarder liep grote schade op en ze zouden pas enkele jaren na de bevrijding worden hersteld.⁷

Het gebruik van het Binnenhof in de laatste jaren van de bezetting vertoonde enkele parallellen met de laatste jaren van de Franse tijd. Evenals in de vroege negentiende eeuw verloor het complex immers na enkele jaren zijn politieke functie en diende het vervolgens enkel voor militaire doeleinden. Daarbij komt bovendien dat ook het herstel van het landsbestuur op het Binnenhof op min of meer vergelijkbare wijze verliep. Net als anderhalve eeuw eerder keerde de politieke macht tamelijk geruisloos naar het complex terug en werden de vertrekken zonder veel discussie weer in gebruik genomen. Met de verschrikkingen van de oorlog nog zo vers in het geheue-

gen en het land nog grotendeels in puin was het geen tijd voor een verhit debat, zeker niet wat betreft de huisvesting van het landsbestuur. De schatkist kon trouwens beter worden aangewend voor de wederopbouw dan voor verdere uitbreiding van het regeringscentrum.⁸ Voorlopig bleef de situatie op het Binnenhof zelf grotendeels bij het oude en was er nauwelijks ruimte om stil te staan bij de gebeurtenissen die zich gedurende de oorlogsjaren binnen de muren van het complex hadden afgespeeld. Pas in de daaropvolgende decennia zouden er her en der gedenktekens verschijnen, zoals de Erelijst van Gevallen en in de hal van het gebouw van de Tweede Kamer, de plaquette voor de slachtoffers van het Englandspiel en het monument ter herinnering aan de censuur tijdens de bezetting.⁹

De weinige wezenlijke vernieuwingen op het gebied van huisvesting die wel direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden, hadden in de eerste plaats betrekking op de uitvoerende macht. Zij speelden zich buiten de muren van het Binnenhof af en betroffen vooral de plaatsing van de verschillende ministeries. Terwijl de Duitse machthebber gedurende de oorlogsjaren vanuit Den Haag het bezette Nederland bestuurde, had de Nederlandse regering in ballingschap namelijk niet stilgezeten. Zo had het ministerie van Algemene Zaken in Londen plaatsgemaakt voor het ministerie van Algemene Oorlogvoering en Koninkrijk en kreeg de kabinetsleider onder het voorzitterschap van minister Pieter Sjoerds Gerbrandy voortaan de titel 'minister-president'. Zowel Gerbrandy als diens opvolger Willem Schermerhorn was nogal gecharmeerd van de positie van de *Prime Minister* en beiden probeerden zich te spiegelen aan hun Britse ambtsgenoot. Zij droegen een krachtig leiderschap uit en plaatsten zich nadrukkelijk boven de andere ministers in het kabinet.¹⁰

In Londen had de regering bovendien kennisgemaakt met een geheel andere werkomgeving dan op het Binnenhof: gedurende vijf jaren hadden de ministers en ambtenaren van verschillende politieke en ambtelijke achtergrond veelal nauw samengewerkt in één bescheiden gebouw, op grote afstand van het parlement of andere bestuursinstellingen in Nederland. Hoewel sommigen binnen de regering bezwaar maakten tegen de sterk centralistische en top-down gerichte organisatie van de regering in ballingschap, kreeg de samenwerking onder leiding van Algemene Oorlogvoering en Koninkrijk ook waardering.¹¹ Op het moment dat de terugkeer naar Den Haag en een verdere uitbreiding van het ministerie ter sprake kwamen, wenste de regering dan ook dat de teamspirit binnen het kabinet bewaard bleef en er een Nederlands equivalent van 10 Downing Street

kwam. Toen de regering-Schermerhorn in 1945 aantrad, werd daarom besloten het ministerie van Algemene Oorlogvoering en Koninkrijk niet terug te laten keren in het paleis Kneuterdijk, noch op of nabij het Binnenhof te vestigen. De keus voor de locatie voor het kantoor van de minister-president viel op een riante villa aan Plein 1813.¹² Op deze plek zouden voortaan de vergaderingen van de ministerraad plaatsvinden en zou het centrale regeringsbeleid worden gecoördineerd.

Het kabinet-Schermerhorn begon voortvarend aan zijn nieuwe taak. Zo werd het minister-presidentschap formeel vastgelegd in het Reglement van Orde van de ministerraad en werden ook het Kabinet van de minister-president en de Regeringsvoorlichtingsdienst opgericht. De grote vernieuwingsijver die Plein 1813 tentoonspreidde, viel echter niet bij iedereen in goede aarde. Vooral het feit dat de premier zich haast presidentieel gedroeg, zich met een groeiende entourage van vaste medewerkers omringde en door middel van de overheidsvoorlichting de publieke opinie naar zijn hand probeerde te zetten, viel bij een deel van de gevestigde politieke partijen en media niet in goede aarde.¹³ Bij de eerste naoorlogse verkiezingen kwam bovendien niet Schermerhorns nieuwe Partij van de Arbeid als winnaar uit de bus, maar de meer traditionele Katholieke Volkspartij.

Minister-president Louis Beel, die het nieuwe kabinet zou leiden, had weinig op met de vernieuwing van zijn voorgangers en koos voor een 'ouderwets' bescheiden premierschap. Hij besloot het ministerie van Algemene Oorlogvoering en Koninkrijk op te heffen en zich te ontdoen van de grote schare ambtenaren die inmiddels op Plein 1813 werkzaam was. Zelf nam hij als kabinetsleider het ministerschap van Binnenlandse Zaken op zich en vestigde zich in het Torentje 'in de hoop dat de geest van illustere voorgangers als Thorbecke en Ruys de Beerenbrouck daar nog zou rondwaren'.¹⁴ Door terug te verhuizen naar het Binnenhof gebruikte de minister de historische betekenis van de plek om een politiek statement af te geven: hij stond geen modern 'Brits' premierschap voor, maar zou net als de kabinetsleiders in het verleden regeren op voet van relatieve gelijkheid en met respect voor de gevestigde tradities. Net als Colijn eerder zou Beel echter ook spoedig ervaren dat het op het politieke toneel van de twintigste eeuw moeilijk was om de leiding over het kabinet te combineren met de leiding over een groot departement. Met name naarmate de problemen in Nederlands-Indië toenamen, werd het voor de premier steeds zwaarder om zowel zorg te dragen voor een herstel van het binnenlands bestuur als voor de vertegenwoordiging van Nederland in het buitenland. Op aanraden van vicepremier Willem Drees werd

daarom al na enkele maanden besloten tot de (weder)instelling van het ministerie van Algemene Zaken op Plein 1813.¹⁵ Het voornemen van Beel om de minister-president definitief te laten terugkeren in het Torentje leek hiermee van de baan.

Toch gaf de premier zich niet zonder slag of stoot gewonnen. In een nota liet hij onderzoeken of het mogelijk was de belangrijkste afdelingen van Algemene Zaken over te brengen naar het Binnenhof en te huisvesten in dezelfde gebouwen als de ministeries van Binnenlandse Zaken en Verkeer en Waterstaat. Op deze manier zou de minister-president in het Torentje kunnen blijven en zouden de Trêveszaal en Statenzaal opnieuw in gebruik genomen kunnen worden als vergaderzaal of ontvangstruimte voor buitenlandse gasten. Ook dit plan verdween uiteindelijk echter van tafel. Uit correspondentie tussen Beel en de oud-secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Oorlogvoering en Koninkrijk, Piet Sanders, bleek dat er vooral zorgen bestonden over het uitlekken van geheime informatie. Laatstgenoemde, die zelf een van de voormannen was van de naoorlogse vernieuwingsbeweging, stelde dat in het geval van een verhuizing naar de historische zalen van het Binnenhof onder meer:

Bezwaren rijzen uit security-oogpunt [...] zeker niet het minst in verband met de onder den minister-president ressorteerende Geheime Diensten. Deze security maakt het noodzakelijk, dat hierbij zoo weinig mogelijk personen en bij voorkeur dezelfde betrokken zijn en blijven.¹⁶

Voorts was Sanders van mening dat een eigen gebouw voor de premier, in de geest van 10 Downing Street, nog altijd een betere representatieve functie had en bovendien vermenging met werkzaamheden van andere ministeries voorkwam:

Een zelfstandige-organisatie eenheid kan het best verwezenlijkt worden in een apart gebouw. Hiervoor lijkt Plein 1813 no. 4 zeer geschikt, mede in verband met het houden van conferenties, het ontvangen van Ambassadeurs, delegaties en buitenlandse gasten in een representatieve omgeving, waarin het accent wordt gelegd op de functie van den Minister-President. Plein 1813 no. 4 kan aldus in Nederland een plaats bekleeden welke eenigermate vergeleken kan worden met 10 Downing Street.¹⁷

In zijn eindconclusie raadde de oud-secretaris-generaal de minister-president dan ook aan de huisvesting van Algemene Zaken aan Plein 1813 te verkiezen boven de historische panden aan de Hofvijver: een nadrukkelijke breuk met de praktijk zoals deze zich in de voorbije decennia ontwikkeld had.

Bij de officiële wederoprichting van het ministerie van Algemene Zaken in 1948 werden de aanbevelingen uit de nota opgevolgd. Het departement verhuisde niet naar het Binnenhof en de nieuwe minister-president, Willem Drees, verruilde het Torentje voor een werkkamer aan Plein 1813.¹⁸ Zijn premierschap, dat ruim tien jaar zou duren, betekende dan ook een tijd van rust voor de noordoostelijke hoek van het Binnenhof. Net als in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog bleven op de plaats van het voormalige kwartier van de Staten-Generaal weliswaar de ministeries van Binnenlandse Zaken en Verkeer en Waterstaat gevestigd, maar anders dan in bijvoorbeeld de negentiende eeuw of het eerste kwart van de twintigste eeuw was de plek anno 1950 niet langer het onbetwiste middelpunt van de regeringsactiviteit. Met de minister-president buiten de muren van het Binnenhof, zat de spil van de uitvoerende macht voortaan op gepaste afstand van zijn collega's van de andere politieke machten en trok er al spoedig een schaduw over de noordoosthoek van het complex. Was het Torentje eind jaren twintig nog een populaire stop tijdens toeristische rondleidingen over het Binnenhof, enkele decennia later was de ooit zo bekende werkplek van de minister van Binnenlandse Zaken al bijna in de vergetelheid geraakt. Voor iemand als minister-president Piet de Jong zou het politieke leven zich vooral afspelen op Plein 1813. Het Torentje had voor hem inmiddels geen speciale betekenis meer. 'Het was een gewone werkkamer, niets bijzonders.'¹⁹

Herstel en vernieuwing

Door de villa aan Plein 1813 te verkiezen boven het Torentje brak Drees met de traditie die precies honderd jaar geleden door Thorbecke was begonnen. Zoals de bovenstaande citaten lieten zien, wilden de naoorlogse vernieuwers met het nieuwe onderkomen voor de minister-president vooral een 'representatieve' omgeving creëren, die enigszins vergelijkbaar was met die van zijn westerse ambtsgenoten. Het moest een plek worden waar de premier op gepaste wijze allerhande hoogwaardigheidsbekleders zou kunnen

ontvangen. Dat men daarbij vooral de nadruk legde op de ontvangst van buitenlandse gasten, was gezien de omstandigheden niet vreemd. In het Nederland van de wederopbouw waren de ogen immers meer dan ooit op het buitenland gericht. De crisis in Nederlands-Indië, maar ook de Marshallhulp en de oprichting van samenwerkingsverbanden als de Verenigde Naties en de NAVO, maakten het noodzakelijk dat de minister-president op geregelde basis staatshoofden, ambassadeurs en collega-ministers uit andere landen in zijn kantoor ontving. Blijkbaar diende in deze gevallen de representativiteit van het gebouw boven de traditie te staan.

De creatie van een representatievere omgeving tijdens de wederopbouw-jaren betekende overigens niet per se een breuk met het verleden. De wil om buitenlandse gasten op passende wijze te ontvangen kon juist ook een stimulans zijn om tradities uit het verleden opnieuw uit te vinden of te herstellen. Dit bleek bijvoorbeeld duidelijk uit de omgang met de historische Trêveszaal, gelegen in het gebouw van het ministerie van Waterstaat op het Binnenhof. Nadat de ruimte tijdens de grote verbouwing door Nieuwenhuis omstreeks 1880 weer in oude glorie hersteld was, had de zaal jarenlang leeg gestaan.²⁰ Een enkele keer vond in de oude audiëntiezaal van de Staten-Generaal nog een conferentie of vergadering van een of andere maatschappelijke organisatie plaats, maar over het algemeen zaten de ambtenaren van Waterstaat met de ruimte in hun maag. Als kantoor, ministerkamer of archiefruimte was de rijkversierde zaal immers niet bijzonder geschikt en ook ontbrak het de ruimte aan het nodige comfort. Toen rond 1950 vanuit het ministerie van Algemene Zaken het voorstel kwam om de ruimte aan te passen en opnieuw in gebruik te nemen als ceremoniële ontvangstzaal, kon dat dan ook rekenen op algemene instemming van de bewoners van het gebouw.

Wat volgde was een kleine opknapbeurt, waarbij de zaal enigszins aan de eisen van de tijd werd aangepast. Zo werd er onder meer centrale verwarming geplaatst, een innovatie die het comfort van de oude zaal zeer zou doen toenemen. Uiteindelijk kon de Trêveszaal in 1954 weer in zijn oorspronkelijke functie als audiëntie- en vergaderzaal in gebruik worden genomen. Een van de eerste grote gelegenheden waarbij de Trêveszaal als ontvangstruimte werd ingezet, was het staatsbezoek van de jonge koningin van Groot-Brittannië Elizabeth II aan Den Haag in 1958. Net als ten tijde van de Republiek werd zij eerst in de Statenzaal door de regering ontvangen en vervolgens naar de Trêveszaal geleid. Tijdens het diner dat in de zaal aan de Britse vorstin werd aangeboden was er bovendien veel aandacht voor het

Het kabinet-Drees II bijeen in de Trêveszaal. Onder minister-president Willem Drees vergaderde de ministerraad voor het eerst iedere week in de historische Trêveszaal. Foto van Fotobureau Stokvis, 1952 (collectie Haags Gemeentearchief)

verleden van de ruimte. De rede die tijdens de maaltijd werd uitgesproken gaf niet alleen een overzicht van de geschiedenis van de Trêveszaal, maar plaatste de gebeurtenis van die dag ook in ‘de eeuwenoude traditie’ van koninklijke ontvangsten in de zaal. Zo beëindigde de spreker zijn rede met de opmerking dat Elizabeth ‘de derde Engelse monarch in drie eeuwen was die op deze plaats door de Nederlandse regering was ontvangen’.²¹ Na het bezoek van de Britse vorstin aan het Generaliteitskwartier volgden spoedig meer gasten van koninklijken bloede. In 1959 kreeg bijvoorbeeld ook de sjah van Perzië een staatsdiner in de Trêveszaal aangeboden. Een andere gelegenheid die herinnerde aan de oorspronkelijke functie van de zaal was verder de jaarlijkse nieuwjaarsreceptie voor ambassadeurs, waarbij minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns tijdens zijn negentien jaar durende ministerschap de belangrijkste vertegenwoordigers van andere landen in de Trêveszaal ontving.²²

In het licht van herstelde tradities was daarnaast de heringebruikname van de Trêveszaal als vergaderzaal evenzeer van belang. Sinds het kabinet-

Kuyper in de eerste jaren van de twintigste eeuw de zaal had gebruikt voor de bijeenkomsten van de ministerraad hadden er nauwelijks vergaderingen meer in de ruimte plaatsgevonden, en met de komst van Algemene Zaken op Plein 1813 leek een terugkeer van de ministerraad ook niet meteen voor de hand te liggen. Ondanks de ruime aanwezigheid van vergaderruimten op het ministerie van Algemene Zaken en de veiligheidsrisico's die het voormalige Generaliteitskwartier volgens de nota uit 1946 met zich meebracht, besloot de ministerraad in de vergadering van 18 juni 1951 echter de zaal opnieuw als vergaderruimte te gebruiken.²³ Initiatiefnemer was minister-president Drees zelf. De minister-president prefereerde de Trêveszaal boven de oude vergaderzaal in het ministerie van Justitie, omdat laatstgenoemde lawaaiig, koud en donker zou zijn. Of deze ongemakken de enige reden waren voor Drees om Justitie te verlaten is echter de vraag. Vermoedelijk niet, want al eerder had Drees herhaaldelijk aan zijn ambtenaren op Plein 1813 laten weten dat de Trêveszaal 'een zoveel mooiere vergadergelegenheid' zou zijn.²⁴ Op de plek waar twee eeuwen eerder de Staten-Generaal bijeenkwamen onder het motto *Concordia res parvae crescunt*, streefden in het vervolg de ministers van de rooms-rode coalities naar 'de eenheid van beleid'.

Een ander voorbeeld waarbij vernieuwing, traditie en representativiteit hand in hand gingen, was de inrichting van het Catshuis en het bijbehorende park Sorghvliet. Het voormalige landgoed van raadspensionaris Jacob Cats, gelegen tussen Den Haag en Scheveningen, was in de jaren dertig door de laatste eigenaar aan de overheid ter overname aangeboden, maar bleef mede door de oorlogsjaren lange tijd zonder nieuwe bewoner. Aanvankelijk hadden er plannen bestaan om het landgoed te verkavelen en in te richten als villapark. Na protesten in de Tweede Kamer van onder anderen SDAP-Kamerlid Marinus van der Goes van Naters, die pleitte voor behoud van het historische landgoed, verdwenen deze echter weer van tafel.²⁵ Plannen om het huis overeenkomstig de overnamebepaling een 'nationale' en 'representatieve' bestemming te geven, vonden vervolgens evenmin navolging. Gedurende de jaren veertig en vijftig gebeurde er dan ook weinig met het gebouw en bleef de dreiging van verkaveling en verkoop voortdurend op de loer liggen. Pas in 1961 zou het Catshuis definitief in staatseigendom komen en besloot het kabinet-De Quay het pand een nieuwe invulling te geven: voortaan zou het huis van 'Vadertje Cats' dienen als ambtswoning van de minister-president. Het bijbehorende park zou gedeeltelijk worden opengesteld voor publiek.²⁶

Het officiële motto van het regeringsbeleid na de Tweede Wereldoorlog

luidde 'herstel en vernieuwing'.²⁷ Het besluit om het Catshuis ter beschikking te stellen van de minister-president sloot nog in grote lijnen aan bij dit naoorlogse beleid. In de eerste plaats koos de regering voor vernieuwing door haar meest bepalende gezicht onder te brengen in een opvallend gebouw buiten de muren van het Binnenhof. Daarnaast koos zij, net als in het geval van de Trêveszaal, voor een plek met een historische betekenis in de Nederlandse politieke geschiedenis. Het gegeven van een ambtswoning van de premier mocht dan wel een politiek novum zijn, toen minister-president Victor Marijnen in 1964 als eerste het pand betrok, wekten de media toch de indruk alsof de cirkel rond was: 'Na precies drie eeuwen huisde er weer een staatsman van betekenis in het Catshuis.'²⁸

In zekere zin waren de keuzes voor Plein 1813, de Trêveszaal en het Catshuis aldus kenmerkend voor de tweeslachtige koers van 'herstel en vernieuwing' die het huisvestingsbeleid in de jaren veertig en vijftig bepaalde en de complexe verhouding tussen traditie en representativiteit die daarmee gepaard ging. Waar de keuze voor representatieve huisvesting in het geval van Plein 1813 een einde betekende van een traditie, gingen zij in het geval van de Trêveszaal juist goed samen. Wat het Catshuis tot slot betreft, betekende de keuze voor een representatief onderkomen enerzijds een breuk met het verleden, maar anderzijds de uitvinding van een nieuwe traditie. Net als tijdens de Restauratie liepen tijdens de wederopbouw verandering en behoud dus door elkaar en ging men vooral pragmatisch met de historische erfenis van het Binnenhof om. Pas op het moment dat het verleden de representatie van de uitvoerende macht ten goede kwam, kwam het verleden van de plek in beeld.

Verdere tweedeling

Eenzelfde wisselende balans tussen vernieuwing en behoud kenmerkte overigens het beleid ten aanzien van de andere vertegenwoordigers van de uitvoerende macht, in het bijzonder waar het plaatsing van nieuwe ministeries betrof. In de periode 1945-1965 zou namelijk niet alleen het ambtenarenapparaat van de rijksoverheid in Den Haag sterk uitbreiden, ook het aantal ministeries nam tijdens de wederopbouw in rap tempo toe. Deze ontwikkeling plaatste de regering op den duur voor een probleem. Uit de herbouwplannen voor Den Haag die na de oorlog waren opgesteld bleek dat de beleidsmakers op de ministeries aan de ene kant het Binnenhof en zijn directe

omgeving als centrum van de Nederlandse politiek wilden behouden, maar dat zij het aan de andere kant onmogelijk achtten om alle ambtenaren in het historische centrum rondom de Hofvijver te huisvesten.²⁹ Bovendien speelde ook nu de vraag hoe de overheid zich naar buiten toe presenteerde weer een grote rol. Wilde de Hofstad zich internationaal profileren, dan zou zij op stedenbouwkundig gebied een 'hooger eerbij' moeten koesteren dan voorheen het geval was geweest.³⁰

Direct na de oorlog had de gemeente Den Haag samen met het tijdelijke ministerie van Wederopbouw, waaronder de 'Rijksgebouwendienst' inmiddels ressorteerde, daarom enkele vooraanstaande architecten opgeroepen met een omvangrijk wederopbouw- en uitbreidingsplan te komen. Een van hen was Nederlands bekendste architect van dat moment, Willem Dudok. Kern van zijn plan was een nieuwe overheidswijk aan de zuidoostzijde van de binnenstad, die harmonisch zou aansluiten 'bij de goede fragmenten van het oude 's-Gravenhage, met name bij het oude regeringscentrum'. Verder zouden de nieuwe departementsgebouwen niet van 'zoodanige allure' zijn dat 'het bestaande Plein en het Binnenhof daardoor, wat afmetingen betreft, volkomen overschaduwd zouden worden'.³¹ De gebouwen rondom de historische Ridderzaal dienden ook na de uitbreiding de primaire blikvanger van de Hofstad te blijven. Hoewel Dudok met zijn plan dus voor de voorzichtige middenweg koos tussen grootschalige vernieuwing en een behoud van de bestaande regeringszetel, achtten sommigen de ideeën van de architect toch te ver gaan. Met name vanuit de monumentenzorg, bij monde van de oud-directeur van het Rijksbureau voor Monumentenzorg Jan Kalf, kwam er de nodige kritiek op het ontwerp. Daarnaast was ook Willem Drees niet erg enthousiast over Dudoks uitbreidingsplan. Beiden vreesden dat de nieuwe wijk het aanzien van de stad te veel zou bepalen en aldus mogelijke concurrentie zou vormen voor het oude Binnenhof.³²

Zowel het plan van Dudok als de andere ontwerpen die in opdracht van het ministerie van Wederopbouw waren gerealiseerd, verdwenen hierop van tafel. Het alternatief dat vervolgens naar voren werd geschoven was een stuk bescheidener van aard. In plaats van een compleet nieuwe regeringswijk aan de rand van het centrum, zouden de ministeries over Den Haag verspreid worden. Behalve het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk, dat vanaf 1952 in een voormalig bijgebouw van Koloniën op Binnenhof 7 zetelde, zou elk een nieuw onderkomen op gepaste afstand van het historische complex krijgen en meestal ook op enige afstand van de andere departementen. Zo kwam bijvoorbeeld het nieuwe ministerie van Onder-

wijs, Kunsten en Wetenschappen terecht op de hoek van de Nieuwe Uitleg en de Prinsessegracht, Sociale Zaken en Volksgezondheid aan de Zeestraat en Volkshuisvesting en Bouwnijverheid aan de Van Alkemadelaan. De reeds voor de oorlog opgerichte ministeries van Landbouw en Economische Zaken hadden daarnaast hun kantoren aan de Bezuidenhoutseweg.³³

Het gevolg van deze gespreide nieuwbouw was dat het Binnenhof weliswaar de meest in het oog springende zetel van het landsbestuur bleef, maar zijn functie als nationaal machtscentrum verder werd uitgehold. Met enkel nog een drietal ministeries en de Raad van State op het Binnenhof maar de minister-president en de meeste andere departementen her en der in de stad was de uitvoerende macht althans meer verstrooid dan ooit. Wat de uitstraling van het eeuwenoude complex betreft, was het Binnenhof gedurende de jaren vijftig en zestig dan ook in de eerste plaats de plek waar de wetgevende macht zetelde. Hier huisden de Eerste en Tweede Kamer en las de koningin op Prinsjesdag de troonrede voor. Dat op het Binnenhof vooral het parlement zich in deze periode profileerde, was overigens niet alleen het gevolg van de decentralisatie van de uitvoerende macht. Twee andere ontwikkelingen droegen eraan bij dat de volksvertegenwoordiging zich nog nadrukkelijker dan voorheen als belangrijkste bewoner van het Binnenhof liet gelden.

De eerste was de fysieke uitbreiding van het parlamentsgebouw binnen het complex. Had de Tweede Kamer aan het begin van de jaren vijftig enkel nog de beschikking over de zalen van het oude stadhoudelijk paleis en de voormalige vertrekken van de Raad van State die voor de oorlog waren overgenomen, twintig jaar later was de omvang van het Kamergebouw tweemaal zo groot. Deze ruimtelijke groei had alles te maken gehad met de uitbreiding van de Kamer naar honderdvijftig leden in 1956. Met het aantal Kamerleden groeide ook het aantal medewerkers en dus de behoefte aan kantooruimte. Begin jaren vijftig was daarom al het begin gemaakt met een nieuwe vleugel aan de zuidzijde van het gebouw, op de grond waar de nooit gerealiseerde nieuwbouw uit het interbellum had moeten verrijzen. Anders dan in de jaren twintig, toen Berlage en Knuttel hier de bouw van opvallende modernistische kolossen hadden voorgesteld, zou de nieuwbouw ditmaal zo onopvallend mogelijk blijven. Wie de nieuwe panden aan de Hofsingel of de naar de toenmalige Kamervoorzitter Leonardus Gerardus Kortenhorst vernoemde Kortenhorstvleugel na hun oplevering bekeek, zou niet snel vermoeden dat deze in het midden van de twintigste eeuw waren gebouwd. Beide gebouwen werden geheel in achttiende-eeuwse stijl opge-

trokken, zodat zij nauwelijks te onderscheiden waren van het naastgelegen stadhouderspaleis. Enkel de kleur van de stenen kon verraden dat dit deel van het Kamergebouw niet tot het oorspronkelijke complex behoorde en er achter de ogenschijnlijk oude façade in werkelijkheid een saaie betonconstructie schuilging.³⁴

De naam Kortenhorst vleugel was overigens passend gekozen; als iemand zich gedurende de jaren vijftig sterk had gemaakt voor een geschiktere werkomgeving, dan was het wel Kamervoorzitter Kortenhorst. Regelmatig klaagde hij zich over de gebrekkige, krappe en zelfs brandgevaarlijke situatie waarin de ‘Kamerleden, medewerkers van de Kamer en parlementair redacteuren’ sinds jaar en dag gehuisvest waren. Zo heette hij na de verkiezingen van 1959 de nieuwe Kamerleden welkom in het ‘oude, door historie geadelde gebouw’, om hen vervolgens op ironische wijze gerust te stellen over de ‘bekoerlijke ordeloosheid en ingewikkeldheid van de ligging der verschillende “zalen”, bestemd voor de vergaderingen in pleno, voor die van de afdelingen, van de commissies en van de fracties’. Verbetering van de huisvesting was op komst, maar tot die tijd konden de Kamerleden het best niet te veel ‘vergelijkingen’ maken met parlamentsgebouwen ‘in het buitenland’ en dienden zij de lippen stijf op elkaar te houden wanneer ‘de commandant van de brandweer’ in de buurt was.³⁵

Na de ingebruikname van de nieuwe vleugel in 1961 volgden stapsgewijs verdere uitbreidingen van het gebouw. Zo kwam een kleine tien jaar later het pand op Binnenhof 4, dat tijdelijk in gebruik was bij Binnenlandse Zaken, in het bezit van de Tweede Kamer. Weer enkele jaren later werden hier bovendien ook het naastgelegen ‘Goutsmits Keurhuys’ uit de zeventiende eeuw en de departementsgebouwen van de inmiddels opgeheven ministeries van Maatschappelijk werk en Koloniën aan toegevoegd. Aan het einde van de jaren zeventig strekte het Kamergebouw zich dan ook uit over de gehele zuidzijde van het Binnenhof, van de Hofweg in het zuidwesten tot het Plein in het zuidoosten. Deze geleidelijke uitbreiding in zuidelijke en oostelijke richting creëerde binnen een tijdsbestek van twintig jaar vele tientallen nieuwe werkruimten.³⁶ Een aanzienlijk deel van deze kamers kwam ter beschikking van de verschillende Kamerleden en hun betreffende fracties. Waren deze voorheen vooral buiten het Binnenhof bijeengekomen in hotels en partijkantoren, vanaf het midden van de twintigste eeuw zouden zij in toenemende mate in het Kamergebouw zelf vergaderen en werken. Verreweg de meeste kamers boden geen onderdak aan de parlementariërs zelf, maar aan de snel groeiende groep medewerkers en ondersteunend personeel van de Kamer.³⁷

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog telde deze groep nog enkele tientallen zielen. Op het moment dat tegen 1980 het voormalige departement van Koloniën in het bezit van de Tweede Kamer kwam, was het aantal vaste medewerkers echter al gegroeid tot een kleine zeshonderd. Ongeveer de helft hiervan was in dienst van de verschillende politieke partijen, ofwel als fractiemedewerker, of als persoonlijk medewerker van een Kamerlid. De andere helft werkte voor de Tweede Kamer zelf, als bode, stenograaf of bij een van de vele nieuwe diensten die na de oorlog deel zouden uitmaken van het parlementaire bedrijf. Zo kwamen er onder meer een veiligheidsdienst, een afdeling personeelszaken, een voorlichtingsdienst, een technische dienst, een afdeling post- en archiefzaken en het parlementair automatiseringscentrum. In relatief korte tijd ontwikkelde het Kamergebouw zich dan ook van een vergaderzaal met een koffiekamer en een griffie tot een werkplek van formaat, die dagelijks vele honderden mensen huisvestte en bijna het halve complex in beslag nam.³⁸

De andere ontwikkeling die eraan bijdroeg dat het parlement nog nadrukkelijker dan eerst op het Binnenhof aanwezig was, was de toenemende invloed van de media. Behalve het aantal Kamerleden en medewerkers van de Tweede Kamer, nam ook het aantal journalisten aan de zuidzijde van het Binnenhof gedurende het derde kwart van de twintigste eeuw explosief toe. Waren er in het begin van de jaren vijftig nog minder dan dertig geaccrediteerde journalisten in het Kamergebouw te vinden, eind jaren zeventig was dit aantal opgelopen tot bijna honderddertig.³⁹ Naast de schrijvende pers en de zogenaamde 'radiomannen' bestond deze snelgroeiende groep ook in toenemende mate uit televisiemensen. Sinds in 1955 voor het eerst een camera in de vergaderzaal van de Tweede Kamer was verschenen, zou de televisie immers een steeds grotere rol spelen in de politieke verslaggeving en de verhouding tussen pers en politiek danig op zijn kop zetten. Enerzijds gaf de nieuwe technologie de parlementsleden de kans hun standpunten bij een groter publiek bekend te maken, anderzijds moesten zij lange tijd nog niets weten van onverwachte vragen, kritische interviews en andere keerzijden van live verslaggeving.⁴⁰ Bovendien bracht de introductie van de televisie de politiek nu daadwerkelijk 'bij de mensen thuis'. Waar de krantenlezer nog een beroep moest doen op zijn verbeelding om een beeld te vormen van de schermutselingen op het politieke toneel, kwam de politieke arena met zijn protagonisten nu rechtstreeks de huiskamer in en was Den Haag plotseling dichterbij dan ooit. Kende men de vergaderzaal met zijn krappe bankjes en groene gordijnen voorheen enkel van

de incidentele foto, sinds het midden van de jaren vijftig figureerde hij vaker op de beeldbuis. Naarmate het aantal televisiekijkers toenam, drongen de beelden van het Binnenhof geleidelijk dan ook steeds meer door tot de Nederlandse huiskamers.

Om de groeiende groep op het Binnenhof aanwezige journalisten een vaste plek te geven werd op 5 maart 1962 sociëteit 'Nieuwspoort' opgericht.⁴¹ Dit perscentrum, dat werd ondergebracht in een klein pandje direct ten zuiden van het Kamergebouw, groeide daarop al snel uit tot dé ontmoetingsplek voor journalisten, buitenlandse correspondenten, persvoorlichters en lobbyisten. Hier op Hofsingel 12 wisselden zij de laatste nieuwtjes uit en vonden voortaan bijna dagelijks persconferenties, boekpresentaties en vergelijkbare bijeenkomsten plaats. Nieuwspoort werd een plek waar politieke carrières werden gemaakt en gebroken, waar opvolgers werden gepresenteerd en vertrekken uit de politiek werden aangekondigd.⁴² Niet alleen Kamerleden maakten daarbij overigens van dit nieuwe podium gebruik. Vanaf de late jaren zestig zou ook de regering van Nieuwspoort gebruikmaken om haar besluiten wereldkundig te maken. Zo laste premier Piet de Jong bij zijn aantreden in 1967 een wekelijkse persconferentie na afloop van de vergadering van de ministerraad in. In het vervolg zou de minister-president iedere vrijdag de oversteek maken van de Trêveszaal naar Nieuwspoort om aldaar aan de wachtende journalisten te vertellen wat er die ochtend in de ministerraad was besloten.⁴³

In zekere zin was deze wekelijkse gang van de minister-president van de noordzijde van het Binnenhof naar de zuidzijde van het complex illustratief voor de verschuiving van de aandacht die in het derde kwart van de twintigste eeuw zou plaatsvinden. Zowel de stapsgewijze expansie van het gebouw van de Tweede Kamer als de toenemende aandacht van de media voor de parlementaire politiek duidde op een verdere profilering van de wetgevende macht. In dat licht vormden de late jaren zestig en vroege jaren zeventig dan ook een duidelijke breuk met voorgaande decennia. Anders dan in de jaren dertig, veertig en vijftig, toen vooral bestuurlijke efficiëntie, leiderschap en wederopbouw de agenda van het huisvestingsbeleid bepaalden, ging de belangstelling nu meer en meer uit naar de volksvertegenwoordiging, in het bijzonder naar de relatie tussen de Tweede Kamer en de buitenwereld. De discussie over de uitbreiding van het Kamergebouw, die begonnen was uit zorg over de snelle groei van het Kamerbedrijf en de bijbehorende capaciteitsproblemen, zou zich geleidelijk meer en meer richten op zaken als toegankelijkheid en representativiteit.

De verschuiving van de aandacht naar de Tweede Kamer zoals die vanaf de jaren zestig plaatsvond, deed dan ook in meerdere opzichten denken aan de discussies zoals die aan het begin van het interbellum over de huisvesting van het parlement waren gevoerd. Zo waren het, naast de groei van het aantal werknemers, technologische ontwikkelingen die de aanzet gaven tot de hernieuwde belangstelling voor de huisvesting van het parlement en een debat over de functionaliteit van het bestaande gebouw. Waar de introductie van telefonie en elektriciteit een halve eeuw eerder nieuwe eisen aan het gebouw had gesteld, waren het nu de komst van de televisie en het beginnend gebruik van computers die de werkruimten van de Kamerleden op de proef stelden. Verder kenmerkten beide perioden zich door politiek-maatschappelijke roering. Waren rond 1920 de invoering van algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht en het vooruitzicht van een snelle toename van het aantal Kamerleden redenen geweest om over de volksvertegenwoordiging en haar onderkomen na te denken, vijftig jaar later zouden de voortgaande ontzuiling en de toenemende polarisatie de discussie over de relatie tussen kiezer en gekozene in Nederland doen opleven. Bij het aanbreken van de jaren zeventig leek het bovendien slechts een kwestie van tijd voordat deze discussie zich, net als in de jaren twintig, zou vertalen in nieuwe plannen voor een meer functioneel en representatief onderkomen voor de Tweede Kamer.

Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer

In het najaar van 1969 heerste er een gespannen sfeer in Den Haag. Aanleiding voor de onrust was het plan voor de zogenaamde 'spreiding der rijksdiensten', dat enkele jaren eerder door Binnenlandse Zaken was gelanceerd. Nu was de inhoud van dit plan allang geen verrassing meer: in de komende jaren zouden grote rijksdiensten als de PTT en het Centraal Bureau voor de Statistiek verhuizen naar economisch zwakkere regio's als Groningen en Limburg om zo de neergang in deze provincies tegen te gaan. Nieuw was echter het gerucht dat binnen dit kader ook het parlement een andere locatie zou krijgen. Mogelijk zouden de Eerste en de Tweede Kamer op korte termijn Den Haag verruilen voor Amsterdam. Voor het Haagse gemeentebestuur was het gerucht reden genoeg om aan de alarmbel te trekken en opheldering te vragen bij het Rijk. Het kon toch niet zo zijn dat een herhaling van 1808 aanstaande was?⁴⁴

Gelukkig voor het gemeentebestuur van Den Haag bleek al snel dat het gerucht nergens op gebaseerd was. Een verplaatsing van het parlement naar de hoofdstad was in officiële kringen nooit ter sprake gekomen en het hele verhaal was een storm in een glas water. Toch was de onrust ook weer niet zo vreemd. Slechts enkele maanden daarvoor had Kamervoorzitter Frans-Jozef van Thiel namelijk forse kritiek geleverd op het huidige onderkomen van de Tweede Kamer op het Binnenhof. Tijdens de opening van een tentoonstelling in het Rolgebouw, waarvoor studenten bouwkunde uit Delft door het ministerie van Volkshuisvesting waren uitgenodigd een nieuw regeeringscentrum te ontwerpen, had hij de eveneens aanwezige minister van Volkshuisvesting Wim Schut ‘gesmeekt’ de nieuwbouwplannen voor het parlamentsgebouw weer eens uit de kast te halen. Herinnerend aan de ontwerpen van Berlage, Knuttel en anderen die een halve eeuw eerder in precies dezelfde zaal waren tentoongesteld, sprak hij:

Het is nu vijftig jaar later en laten we niet hopen dat het nog eens vijftig jaar moet duren, voordat de werkomstandigheden van de Tweede Kamerleden inderdaad verbeterd zijn! [...] Laten de Eerste en de Tweede Kamer, de Raad van State en de regering nog dit jaar rapport uitbrengen over hun wensen ten aanzien van de huisvesting en de mogelijkheden die er op het Binnenhof liggen.⁴⁵

Van plannen voor een nieuwe en verbeterde huisvesting voor het parlement was eind jaren zestig kortom wel degelijk sprake. Zeker nadat minister Schut nog op diezelfde bijeenkomst liet weten de oproep van Van Thiel zeer serieus te nemen en de Kamervoorzitter de garantie had gegeven dat ‘het overleg over de uitbreiding en verbetering van de Kamer-accommodatie niet lang meer op zich zou laten wachten’.⁴⁶

Nu was nieuwbouw in het geval van de Tweede Kamer, ruim een eeuw na de Paleiswet van Thorbecke, misschien ook wel onvermijdelijk geworden. Ondanks de hiervoor beschreven overname van naastgelegen panden en de expansie van het Kamergebouw in oostelijke richting, bleef de situatie verre van ideaal. Vooral in de belangrijkste en meest in het oog springende ruimte van het parlamentsgebouw, de vergaderzaal van de Tweede Kamer, was het voor parlementariërs, toeschouwers en medewerkers behelpen. Zo waren de parlementariërs sinds de uitbreiding van de Kamer naar 150 leden genoodzaakt met zijn drieën plaats te nemen in de oorspronkelijk voor twee personen bedoelde bankjes. Eenzelfde krapte ondervonden de journalisten

Drukte voor het gebouw van de Tweede Kamer. Het Binnenhof diende jarenlang als parkeerplaats voor politici, ambtenaren en dagjesmensen. Foto van Fotoburo Meyer, 1963 (collectie Haags Gemeentearchief)

en toeschouwers op de tribune. Tijdens de laatste grote verbouwing van de vergaderzaal in 1950, waarbij tevens de vloer was verlaagd, de befaamde groene gordijnen waren opgehangen en het ‘stenografentrapje’ was aangebracht, was weliswaar de capaciteit van de zaal en de tribunes vergroot, maar toch bleef de ruimte zeer beperkt. Nog altijd kon slechts een gering aantal bezoekers de zittingen van het parlement bijwonen en genoot de pers in en om de zaal maar weinig bewegingsruimte.⁴⁷ Het was een knusse ruimte met veel historie, maar allerm minst praktisch. Vooral niet in een tijd waarin de relatie tot de media en het publiek van toenemend belang was.

De eerste stap naar concrete actie kwam vervolgens uit de Kamer zelf. Ongetwijfeld op de hoogte van de smeekbede van Van Thiel en de gonzende geruchten over nieuwbouw- en verhuizingsplannen, stuurden zes Kamerleden op 11 november 1970 een brief aan de Kamervoorzitter met het verzoek ‘een commissie in te stellen, die rapport en advies zou uitbrengen omtrent de mogelijkheden tot nieuwe huisvesting’.⁴⁸ Als gevolg hiervan werd twee maanden later, in januari 1971, de Commissie Onderzoek Huisvesting

voor de Tweede Kamer ingesteld, waarvan zowel een aantal Kamerleden als Kamervoorzitter Van Thiel zelf deel zou uitmaken.⁴⁹ Deze commissie kwam op haar beurt een jaar later met de voorlopige uitkomst van haar bevindingen. Net als aan het begin van de twintigste eeuw had zij een enquête gehouden onder ‘de gebruikers van het gebouw’ om alzo:

In overleg met de verschillende fracties en de diensten van de Kamer [...] een programma van eisen voor de huisvesting der Kamer op te stellen waarbij rekening wordt gehouden met de te verwachten verdere ontwikkeling van het werk der Kamer.⁵⁰

Daarnaast had zij onderzocht ‘of dit programma van eisen in het gebouwencomplex aan het Binnenhof, met inbegrip van gebouwen in de onmiddellijke nabijheid daarvan gerealiseerd kon worden’, om vervolgens ‘het “ideale” tegen het “mogelijke” af te wegen’ en zo inzicht te krijgen in ‘de beperkingen die het blijven op het Binnenhof met zich mee zou brengen’.⁵¹

De uitkomsten van het onderzoek waren overigens niet erg verrassend. Uit het voorlopige programma van eisen kwamen duidelijk drie hoofdpunten naar voren die de gebruikers van het Kamergebouw graag verbeterd zagen: schaalvergroting, de toegankelijkheid van het gebouw voor pers en publiek en de omvang en indeling van de grote vergaderzaal. Zo zou het nieuwe Kamergebouw in de eerste plaats rekening moeten houden met een doorzetting van de personele groei die nu al enkele decennia gaande was. In het programma werd daarom uitgegaan van een Kamer van 225 leden en een groei van het aantal medewerkers van eveneens vijftig procent. Met name ‘de toename van het internationale werk en de nog steeds snelle toename van contacten tussen kiezer en gekozene’ deden de commissie vermoeden dat het werk in de toekomst niet langer ‘door het huidige aantal leden verwerkt kon worden’.⁵²

Wat de toegankelijkheid betrof, moest de Kamer verder over ‘een zeer open gebouw’ beschikken, zodat pers en publiek eenvoudig de vergaderzaal en verschillende commissie-zalen konden bereiken, zonder daarbij het halve gebouw door te moeten zwerven en op plekken terecht te komen die eigenlijk verboden toegang waren. Niet alleen was het bestaande onderkomen te beperkt toegankelijk; ook wilde het wel eens gebeuren dat bezoekers, wanneer ze eenmaal binnen waren, op de vreemdste plekken belandden. Zo wandelde begin jaren zeventig midden in een debat eens een groepje verdwaalde Japanse toeristen in gele regenjassen via het zoge-

naamde stenografentrapje de plenaire vergaderzaal binnen en niet veel later werden bij de telefooncellen van de Kamer twee jongens aangetroffen die met enige regelmaat bleken te bellen naar hun tante in Australië.⁵³ Om dergelijke ongewenste dwaalgasten te voorkomen, stelde de commissie een 'winkelstraatje' voor dat dwars door het Kamergebouw zou lopen. In dit openbare deel vond men verschillende faciliteiten, lagen de entrees van de vergaderzalen en konden bezoekers met parlementariërs in contact komen. Verder zouden de publieke tribunes in de plenaire zaal worden uitgebreid naar ruim driehonderd zitplaatsen en kwam tevens in en om de zaal meer ruimte voor de pers. Deze zou bovendien een geheel nieuw perscentrum krijgen, waarin onder meer televisiestudio's, donkere kamers en sociëteit Nieuwspoort konden worden ondergebracht.⁵⁴

De wensen betreffende de grote vergaderzaal besloegen ten slotte het grootste deel van het programma van eisen. Een belangrijk deel van de tekst was gewijd aan de grootte van de zaal. Deze zou ruim driemaal de omvang van de bestaande zaal moeten hebben, om zo plaats te bieden aan het groeiende aantal Kamerleden, toeschouwers en journalisten. Een ander aandachtspunt was de vorm van de zaal. Hoewel de commissie zich niet vooraf wilde uitspreken voor een bepaalde opstelling maar dit punt voor discussie wilde openlaten, bleek wel dat zij de zaalindeling graag veranderd zou zien. Zo zou de uiteindelijke keuze voor 'heel-, half- of kwartrond, vierkant of rechthoek' meer dan in de bestaande situatie 'de verhouding regering/parlement' moeten weerspiegelen.⁵⁵ Een van de conclusies die de lezer uit het programma kon trekken was dan ook dat de commissie in elk geval niet verder wilde met de toenmalige plenaire zaal, de voormalige balzaal van het stadhouderslijk paleis. Deze was te klein, lag ongunstig in het gebouw en gaf met zijn links-rechtsindeling geen goed beeld van de verhoudingen binnen de Nederlandse politiek.

Al met al vertoonde het programma van eisen dan ook grote overeenkomsten met de eerdere verbouwingsplannen voor de Tweede Kamer, met name het programma zoals dat in 1920 was opgesteld.⁵⁶ Net als toen stuurde het eisenpakket aan op de bouw van een groter, toegankelijker gebouw en een aanpassing van de plenaire zaal. Anders dan in het geval van de plannen uit de jaren 1860 en 1920, liet de commissie ditmaal echter ook veel open. Over de geplande locatie van het nieuwe Kamergebouw werd bijvoorbeeld niets geschreven en ook over de mogelijke bouwstijl en uitstraling liet de commissie zich niet uit. Waar in eerdere programma's nog werd aangedrongen op een goede aansluiting op de bestaande gebouwen of juist het 'op ge-

paste wijze doen uitkomen' van de nieuwe politieke verhoudingen, bleven dergelijke aanbevelingen ditmaal grotendeels achterwege. Afgezien van de enigszins voorzichtige opmerking over de vorm van de nieuwe vergaderzaal, zweeg de commissie over de representatieve functie van de nieuwbouw en de verhouding tot het historische Binnenhof. In de tekst zoals die in het programma van april 1972 was opgenomen, ging het vrijwel alleen om een verbetering van de functionaliteit van het Kamergebouw. Blijkbaar had de commissie ofwel geleerd van eerdere pogingen en gevoelige kwesties als stijl en omgang met het verleden vermeden, of zij vond deze zaken in zijn geheel niet van belang.

De reacties in de pers op de uitkomsten van de commissie waren misschien daarom ook wel tamelijk lauw. De berichtgeving in de kranten was over het algemeen kort en zakelijk en de aandacht ging voornamelijk uit naar enkele opvallende details uit het programma, bijvoorbeeld de wens van Kamerleden om een kindercrèche, volleybalzaaltje en zwembad in het gebouw te vestigen.⁵⁷ Met de bekendmaking van het definitieve programma van eisen in 1974 en de daaropvolgende debatten in de Tweede Kamer in het verschiet kon men gevoelige onderwerpen als locatie, kosten, aanzien en representatie echter niet langer uit de weg gaan en zou het vuur onder de discussie geleidelijk worden opgestookt.⁵⁸

Hoe gevoelig de aanpassing van het parlamentsgebouw ook ditmaal lag, bleek tijdens het allereerste debat, op 31 maart 1976. Behalve het programma van eisen stond tijdens dit debat ook de kort daarvoor door het ministerie van Volkshuisvesting verspreide brochure 'Een oriëntatie op de uitbreiding van de Tweede Kamer der Staten-Generaal' ter discussie. In deze brochure gaf minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening Hans Gruijters zijn voorlopige visie op de huisvestingsplannen en pleitte hij onder meer voor grootschalige nieuwbouw in zuidelijke richting, gelijk de plannen uit de jaren twintig. Om deze nieuwbouw te realiseren had hij reeds verschillende gebouwen langs de Hofstraat en Lange Poten aangeschaft, waaronder het bekende Hotel Central, het restaurant House of Lords en het gemeentelijk telefoongebouw. 'De grens van het Binnenhof' was namelijk bereikt en wilde de uitbreiding niet ten koste gaan van andere bewoners van het complex, dan was aankoop van nieuwe panden volgens de minister de enige optie.⁵⁹

Voor de vvd-fractie in de Tweede Kamer bleek deze oplossing echter moeilijk te aanvaarden, allereerst vanwege de hoge kosten die met de grootschalige nieuwbouw gepaard zouden gaan. Moest de regering niet een voor-

beeld stellen en in tijden van naderende bezuinigingen de hand op de knip houden? Als alternatief stelde vvd-Kamerlid Annelien Kappeyne van de Coppello dan ook voor de aangekochte huizen te verhuren en nogmaals te kijken naar de mogelijkheden om binnen het bestaande Binnenhof uit te breiden. Dat andere bewoners daardoor mogelijk voor de Kamer zouden moeten wijken, was voor Kappeyne niet erg. Immers:

Vroeger waren er allerlei departementen op het Binnenhof gevestigd geweest en als zij vertrokken naar een groter gebouw elders, vertrokken zij meestal voorgoed en hielden zij niet nog een voet achter de poorten van het Binnenhof.⁶⁰

In haar ogen lag het dus in de lijn van de geschiedenis dat de burens van de beide Kamers, de Raad van State en de ministeries van Binnenlandse Zaken en Verkeer en Waterstaat, op den duur hun vertrekken binnen het complex zouden opgeven en zouden verhuizen naar panden elders in de stad. Het Kamerlid betwijfelde sowieso al of deze instanties op het Binnenhof thuis hoorden en een dergelijke overname scheelde ook nog eens veel geld.

Een tweede punt waar de liberalen veel moeite mee hadden, was de bouw van een nieuwe plenaire vergaderzaal. De bezwaren op dit punt waren, naar eigen zeggen, 'niet zozeer rationeel, doch vooral emotioneel'. Welbeschouwd was de huidige zaal 'als danszaal' natuurlijk 'bepaald niet bedoeld voor het langdurig en bezonken gedrag dat er gedurende lange periode van dag werd beoefend'. Hij was 'benauwd en vochtig' en zijn akoestiek was 'buitengewoon slecht'. Daarnaast moest de fractie toegeven dat de tribunes 'zowel voor journalisten als voor bezoekers' veel te klein waren. Tegenover deze ongemakken stond volgens Kappeyne echter één ding: sfeer. Zij sprak hierover:

De zaal heeft een sfeer, die onvervangbaar is. Het behoud daarvan is een onweegbaar en onmeetbaar argument. Er zijn parlementen, waar deze sfeer zorgvuldig gekoesterd wordt, zoals in de verschillende parlementen van Noord-Amerika of zoals in Denemarken. In Engeland was men zo gehecht aan zijn parlementaire huis, dat men het na de bombardementen in de oorlog steentje voor steentje in zijn oude situatie heeft hersteld, met alle ongemakken vandien. [...] Moderne parlementen kunnen met de allernieuwste snufjes worden voorzien. Sommige oude parlementen ook overigens. Maar sfeer hebben zij niet. Ik dacht bijvoorbeeld aan het Westduitse parlement,

toen ik voor het voorlopig verslag de term 'overdekte badinrichting' bezigde. Het lokt niet uit tot navolging.⁶¹

Mochten haar collega's besluiten tot de bouw van een nieuwe zaal, zo waarschuwde Kappeyne, dan zou de sfeer in de Kamer voorgoed verloren gaan en de oude balzaal 'als een stoffig relikwie worden bijgezet'. Bovendien vroeg zij zich af of een grotere zaal wel zo nodig was. Zou de toenemende macht van Europa op den duur niet juist tot minder Kamerleden leiden in plaats van meer? En zou in een vergrote zaal de afstand tussen de politici en het publiek juist ook niet groter worden? Het vvd-Kamerlid meende van wel. Zij vreesde zelfs dat bezoekers weldra 'een verrekijker' nodig zouden hebben om te zien 'welke minister er achter de tafel zat'.⁶² Aan het einde van haar betoog diende Kappeyne daarom twee moties in: een die aandrang op uitstel van nieuwbouw en een die pleitte voor behoud van de voormalige balzaal als plenaire vergaderzaal.

Beide moties haalden het niet. In het debat dat volgde, bleek dat een meerderheid van de fracties de praktische bezwaren toch zwaarder vond wegen. Bovendien zagen enkelen het debat als een unieke gelegenheid om eens en voor altijd een einde te maken aan een kwestie die nu al meer dan een eeuw voortsleepte. Een van hen was het kvp-Kamerlid Piet van der Sanden, die zijn betoog begon met een uitgebreide terugblik op het moeizame voortraject van het nieuwbouwproject en zijn liberale collega aldus bekendmaakte met een voor haar onbekende geschiedenis. Hij toonde zich daarbij vooral verheugd over de snelle gang van zaken:

Beslissingen, in 1863 genomen, zijn nooit uitgevoerd. Discussies die 16 jaar, van 1906 tot 1922, hebben geduurd, hebben geen tastbare resultaten opgeleverd. Nadat de Kamer eind 1930 nogmaals het onderwerp ter sprake bracht, viel het doek tot in 1971 de commissie onderzoek huisvesting Tweede Kamer opnieuw aan het werk ging. Dan is het zeer grappig om te zien, hoe de Regering dan plotseling toch ingrijpende beslissingen kan nemen en wel op uiterst korte termijn [...] Als Thorbecke, Lely, De Stuers, minister Regout etc. dit ogenblik eens hadden mogen meemaken!⁶³

Ook de woordvoerders van de meeste andere politieke partijen waren over het algemeen tevreden over de voorstellen zoals die door de commissie en het ministerie gedaan waren. Zo was PvdA-Kamerlid Stan Poppe zeer enthousiast over de voorlopige plannen. Met name het gegeven dat het nieu-

we Kamergebouw 'in de buurt van het Binnenhof' kon verrijzen en op die manier 'het hart van de democratie' in het centrum van Den Haag bleef, deed hem deugd. Onder die voorwaarde mocht 'een hang naar traditie' de komst van een nieuwe vergaderzaal en een verbetering van de werkomstandigheden van de Kamer niet in de weg staan. Zijn CHU-collega Arnold Tilanus, voorzitter van de commissie en een van de oorspronkelijke briefschrijvers, sloot zich hierbij aan: mocht de Kamer ook in de toekomst nog normaal willen functioneren, dan was verhuizing naar een nieuwe vergaderzaal noodzakelijk.⁶⁴

Uiteindelijk kregen de moties-Kappeyne enkel steun van de kleine partijen CPN, Boerenpartij en DS'70. In de volgende vergadering werden zij bij zitten en opstaan verworpen en werd de Commissie Onderzoek Huisvesting voor de Tweede Kamer ontbonden.⁶⁵ Niets leek de uitbreidingsplannen nu nog in de weg te staan. Zeker niet nadat ook minister-president Joop den Uyl in een persoonlijke brief aan de Kamervoorzitter zijn genoegen had uitgesproken en verklaard had dat er ten aanzien van de nieuwbouw van de Tweede Kamer 'een grote mate van overeenstemming' bestond tussen de plannen van het parlement en 'die van de Regering'.⁶⁶ Hoewel sommige tegenstanders de nieuwbouw nog op het laatste moment probeerden te voorkomen door onder meer een verhuizing naar de Ridderzaal en het Maurits-huis voor te stellen, werd het initiatief tot uitbreiding van het Kamergebouw definitief overgedragen van de Kamer naar het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Enkele maanden later, op 13 juli 1977, schreef minister Gruijters onder alle Nederlandse architecten een prijsvraag uit om een plan in te dienen voor de nieuwbouw ten behoeve van de Tweede Kamer; een project van ruim 150 miljoen en grotendeels gebaseerd op het programma van eisen zoals dat door de Kamer zelf was opgesteld.⁶⁷

Ruimte voor verandering?

Met de goedkeuring van de nieuwbouw en uitschrijving van de prijsvraag hadden regering en Kamer gezamenlijk een belangrijke stap gezet naar de grootste uitbreiding van het Binnenhof sinds de zeventiende eeuw. Sinds de aanneming van de fameuze Paleiswet van 1863 was de verwezenlijking van een nieuw Kamergebouw niet zo nabij geweest. Het gemak en de snelheid waarmee de stap was gezet waren bovendien opmerkelijk te noemen. Na amper één debat leek de kogel door de kerk: er kwam een modern parlamentsge-

bouw en wel ten zuiden van het complex, grenzend aan Hofweg, Lange Poten en de historische gebouwen van het Binnenhof.

Nu viel deze snelle gang van zaken wel te verklaren. In de eerste plaats kwam het initiatief tot de nieuwbouw dit keer vanuit de Tweede Kamer zelf. Anders dan bij de vorige pogingen, toen de regering het voortouw nam en zij het parlement lange tijd in het duister liet over de voortgang, waren het nu de Kamerleden zelf geweest die aan de bel hadden getrokken en het eisenpakket voor de uitbreiding hadden opgesteld. Daarnaast vond het besluit tot nieuwbouw plaats in een tijd dat ideeën over maakbaarheid en vernieuwing de boventoon voerden. Niet alleen in de politiek, maar ook op stedenbouwkundig gebied waren de jaren zeventig de culminatie van de vernieuwingsdrang en preoccupatie met groei die al tijdens de jaren van wederopbouw waren begonnen. Overal in Nederlandse steden vonden in deze periode grootschalige nieuwbouwprojecten plaats waarbij begrippen als functionaliteit, toegankelijkheid en grootschaligheid de sleutelwoorden waren: van de bouw van een multifunctioneel cultuurcentrum in Groningen, tot een gigantisch winkelcentrum in Utrecht en een complete nieuwbouwwijk in Amsterdam-Zuidoost. Het grootschalige nieuwbouwproject ten behoeve van de Tweede Kamer moet dan ook zeker binnen deze context gezien worden.

De derde verklaring voor het enthousiasme waarmee regering en parlement de deur voor nieuwbouw openden, hing ten slotte samen met deze meer algemene ontwikkeling. Tijdens zowel de opstelling van het programma van eisen als het daaropvolgende Kamerdebat had immers vooral de functionele kant van het gebouw centraal gestaan. Het was de urgentie van een praktische werkomgeving geweest die 'de hang naar nostalgie' en de bezwaren tegen de hoge kosten en locatie had weggewimpeld. Het betekende ook dat onder het mom van deze acute nood belangrijke vraagstukken als het uiterlijk van het gebouw, de indeling van de ruimten en de symboliek die het nieuwe gebouw zou moeten uitstralen, nog altijd niet aan de orde waren gekomen. Nu aan de oproep gehoor was gegeven, de nieuwbouw was goedgekeurd en de prijsvraag was uitgeschreven, moest men zich alleen wel over deze punten buigen en konden verschillen in persoonlijke smaak, inzicht en opvattingen over architectuur niet langer uitblijven.

De eerste die na het uitschrijven van de prijsvraag duidelijk zijn mening gaf over de toekomstige vormgeving van het gebouw was de opvolger van Van Thiel als Kamervoorzitter, Anne Vondeling. Tijdens een van de zogenaamde oriëntatiedagen voor architecten in de Tweede Kamer kon hij het niet laten de aanwezigen zijn ideeën mee te geven. In zijn toespraak zei hij:

Het huis van het volk [...] mag geen afstand scheppen, maar moet de bestaan- de afstand verkleinen. Het mag ook in overdrachtelijke zin geen drempels hebben. De burger moet als het ware binnen zijn voor hij het in de gaten heeft.⁶⁸

Verder sprak Vondeling zich ook ronduit uit voor een halfronde opstelling als uitdrukking van de Nederlandse coalitie- en overlegpolitiek en 'de cultuur van gesprek'.⁶⁹ Van een zo geprononceerde mening was het ministerie van Volkshuisvesting echter niet gediend. Vondeling werd terstond teruggefloten en mocht voortaan geen wensen meer verkondigen die niet expliciet in het programma van eisen waren opgenomen. De enige invloed die de Kamer op de besluitvorming kon uitoefenen was via de 'bouwbegeleidingscommissie', waarin zowel parlementariërs als vertegenwoordigers van het Kamerpersoneel en de pers waren vertegenwoordigd.⁷⁰

Binnen deze nieuwe commissie stonden de neuzen alleen allerm minst de zelfde kant op. Onder de leden bevonden zich namelijk zowel uitgesproken voorstanders van nieuwbouw zoals PvdA'er Hessel Rienks, als meer behoudende en sceptische personen zoals vvd'er Pol de Beer. Gezamenlijk dienden zij de jury van de prijsvraag bij te staan bij de beoordeling en door middel van overleg met de minister hun wensen aangaande de uitvoering kenbaar te maken. De jury zelf was bovendien eveneens een allegaartje individuen met ieder hun eigen opvatting over hoe het nieuwe gebouw eruit zou moeten zien. Afgezien van het Kamerlid Tilanus en de toenmalige directeur van de Staatsuitgeverij Van Haaren, bestond zij geheel uit architecten die allen hun eigen 'ideale parlement' nastreefden. Het gevolg was argwaan, veel kritiek en een moeizaam beoordelingsproces dat het hele project bijna de das omdeed.

Aan het aantal inzendingen lag het niet. Maar liefst 111 inzendingen kwamen als reactie op de prijsvraag bij de jury binnen en de verwachting was dan ook dat hiervan zeker een vijftal in aanmerking zou kunnen komen voor een vervolgopdracht. Uit dit vijftal zou vervolgens uiterlijk in 1979 de uiteindelijke winnaar worden gekozen.⁷¹ Niets bleek echter minder waar. Nog geen jaar nadat minister Gruijters de uitnodiging voor de prijsvraag had verstuurd, kon zijn opvolger Pieter Beelaerts van Blokland mededelen dat geen van de ingestuurde ontwerpen geschikt was bevonden om in aanmerking te komen voor de tweede ronde van de prijsvraag.

Waarom werkelijk geen enkel ontwerp de jury kon bekoren is zelfs achteraf nog moeilijk vast te stellen. Architectuurcriticus Ruud Brouwers, die

een rapport schreef over het beoordelingsproces, stelde wel dat de hoge verwachtingen van de juryleden, de onderlinge onenigheid en vooral het beperkt uitgewerkte programma van eisen een gunstige uitkomst in elk geval niet in de hand hadden gewerkt. Zolang er nog geen overeenstemming bestond over essentiële zaken als de inpassing van de nieuwbouw in de historische omgeving of de indeling van de plenaire vergaderzaal was het moeilijk om het project richting te geven.⁷² Ook de latere hoogleraar parlementaire geschiedenis Joop van den Berg deelde deze mening. In *NRC Handelsblad* schreef hij:

De Kamer had behoren vast te stellen hoe de vergaderzaal er zou moeten uitzien: hetzij met een links- rechtsindeling zoals nu, hetzij in de vorm van een amfitheater zoals in Duitsland, België en Frankrijk. [...] Natuurlijk wordt de democratie niet meteen ondergraven bij een andere opstelling, maar enige symboliek kan in dit soort zaken geen kwaad. In de tweede plaats had het programma uitsluitend behoren te geven over het aantal onder te brengen leden. Nu verlangde het dat de zaal zowel voor 150 leden als voor 225 geschikt moest zijn. Het aantal leden hangt echter samen met de wijze waarop ze door deskundige staven worden bijgestaan. Aan ontwerpers moet daarvan een behoorlijke voorstelling kunnen worden gegeven.⁷³

Of de beperkt uitgewerkte opdracht nu een smeermiddel was geweest of juist een obstakel valt te betwisten. Feit was wel dat voor de derde opeenvolgende keer een grootschalig plan voor een nieuw parlamentsgebouw dreigde te sneuvelen. Na de neoclassicistische paleizen van de jaren 1860 en de futuristische torens uit de jaren twintig leek nu ook het functionalistische 'huis van het volk' een luchtkasteel te blijven. Dit begrepen ook de leden van de bouwbegeleidingscommissie. Onmiddellijk na de bekendmaking van de mislukking van de prijsvraag liet de commissie weten de vaart erin te willen houden. Het Kamerlid Rienks wees daarbij nogmaals op de urgentie van een nieuw gebouw:

Het gaat ons niet in de eerste plaats om iets moois gebouwd te krijgen in Den Haag. Het parlement moet zo snel mogelijk uit de ruimtenood geholpen worden. [...] Voor de leden van de Kamer, voor het personeel en voor het publiek moet de situatie snel comfortabeler worden. Dat zal een positieve weerslag hebben op het oordeel van het publiek over het doen en laten van de volksvertegenwoordiging.⁷⁴

Volgens de commissie deden de uitstraling en symboliek er dus niet zoveel toe. Zolang de Kamer zichtbaar goed functioneerde, speelde de representativiteit van het gebouw geen rol. Ook Kamervoorzitter Vondeling was deze mening toegedaan. Hij had weinig sympathie voor de architectonische aspiraties van de jury en liet weten dat de uitbreiding het vooral 'van zijn binnenkant' zou moeten hebben.⁷⁵ Ondanks het gemor van zowel de jury als de afgewezen architecten besloot minister Beelaerts van Blokland eind 1978 daarom onder druk van de Tweede Kamer een tweede poging te wagen. In plaats van een prijsvraag zou het ministerie ditmaal zelf van hogerhand een drietal architecten aanwijzen, dat in de vorm van een meervoudige opdracht nog voor het einde van het volgende jaar met nieuwe ontwerpen moest komen.

De keuze viel daarbij al spoedig op drie architecten die alle drie al hun sporen hadden verdiend met grote bouwopdrachten: de nog jonge architect Pi de Bruijn, de ontwerper van het nieuwe gebouw van de Koninklijke Bibliotheek Arie Hagoort en de destijds reeds wereldberoemde architect Aldo van Eyck. Van deze drie gingen De Bruijn en Hagoort vrijwel meteen akkoord met de door het ministerie verstrekte opdracht. Enkel Van Eyck kon zich niet vinden in de gestelde voorwaarden en werd daarom vervangen door het in Rijswijk gevestigde architectenbureau Groep 5.⁷⁶ Uiteindelijk zou dit bureau zich samen met De Bruijn en Hagoort over de plannen mogen buigen en met een uitbreiding moeten komen waarin 'de democratie', 'de openbaarheid', 'de relatie kiezer en gekozene' en 'nieuwe methoden van werken en vergaderen' centraal stonden.⁷⁷

Wat men nu precies onder deze opdracht verstond, bleef ondertussen onderwerp van discussie. Dit bleek onder meer tijdens het Kamerdebat dat op 13 en 14 juni 1979 in aanwezigheid van de bouwbegeleidingscommissie over de plannen werd gevoerd. Wederom maakte de vvd zich sterk voor een zo behoudend mogelijke invulling van de uitbreiding, terwijl de PvdA aanstuurde op radicale verandering. Zo pleitte de woordvoerder van de liberalen, Albert-Jan Evenhuis, voor het behoud van een rechthoekige opstelling van de plenaire vergaderzaal, omdat deze 'er van meet af aan in Nederland geweest was'. Daarnaast zag de vvd-fractie niets in een zaal voor 225 leden, keurde zij elektronisch stemmen in de Kamer af en kwam zij opnieuw met het voorstel de Kamer plaats te laten nemen in de historische Ridderzaal. Volgens Evenhuis zou een verhuizing naar deze zaal de relatie met de kiezer namelijk pas echt ten goede komen. Want, zo sprak hij:

De Ridderzaal is het symbool van het parlementaire gebeuren, zeker voor de buitenwereld. Vroeger probeerde ik de politiek wat te volgen; je hoorde er wel eens wat van. Als ik mij dan afvroeg waar dat zich alles afspeelde, dacht ik aan de Ridderzaal. Ik wist lange tijd niet eens dat deze zaal bestond. De doorsnee burger dacht echt, dat de vergaderingen van de Tweede Kamer in de Ridderzaal plaatsvonden.⁷⁸

Zijn fractiegenoot De Beer voegde daar bovendien nog aan toe dat het gebruik van de Ridderzaal als vergaderzaal 'historisch juist' was, aangezien 'de Staten van Holland daar ooit nog hadden vergaderd'.⁷⁹ Daarnaast was de zaal tijdens de verbouwing van de balzaal rond 1950 korte tijd als vergaderzaal van de Kamer in gebruik geweest en 'degenen die dat hadden meegeemaakt' koesterden aan die tijd 'hele goede herinneringen'.⁸⁰

De PvdA zag echter niets in dit plan. Hoewel het Kamerlid Poppe betwijfelde of gezien de afname van de bevolkingsgroei een uitbreiding naar 225 leden nog steeds nodig was, bleef de bouw van een nieuwe plenaire zaal voor deze fervente voorstander van vernieuwing de enige optie. In tegenstelling tot zijn liberale collega's gaf hij verder de voorkeur aan zowel een elektronisch bord waarop de stemuitslag te zien was als een zaalindeling waarbij de volksvertegenwoordiging in een half rond tegenover de regering was gezeten. Beide vernieuwingen, zo meende het Kamerlid, zouden voor de toeschouwer de werking van het parlement verduidelijken en aldus de relatie tot de kiezer ten goede komen. Wilde men de buitenwereld kennis laten maken met het proces van de politieke besluitvorming, dan was een nieuwe vergaderzaal een noodzakelijke voorwaarde. Ook de fractie van het CDA en de meerderheid van de commissie waren deze mening toegedaan. Commissievoorzitter Rienks maakte bovendien nogmaals duidelijk dat een comfortabeler huisvesting van de Tweede Kamer 'het publieke imago' van het parlement ten goede zou komen.⁸¹

Voor de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening werd het er op deze manier allemaal niet duidelijker op. Zeker niet omdat de VVD en de PvdA ook buiten de parlementaire arena om bleven twisten. Zo merkte het liberale Kamerlid Theo Joekes tijdens een bijeenkomst met architecten en ambtenaren van het ministerie op dat het van belang was dat Nederland vasthield aan de 'door Van Hogendorp gehandhaafde voor-revolutionaire vorm van vergaderen', waarbij 'politieke tegenstanders elkaar in de ogen konden kijken'. Een nieuwe halfronde zaal zou, aldus Joekes, een ernstige inbreuk op deze eeuwenoude traditie zijn. Zijn PvdA-collega Ed van Thijn

dacht er daarentegen precies het tegenovergestelde over: een halfgrond zou juist het dualisme benadrukken dat al eeuwen de kern was van het Nederlandse staatsrecht.⁸² Beide partijen bleven inzake de zaalindeling dus lijnrecht tegenover elkaar staan. Toen de Kamer vervolgens ook nog een motie van Evenhuis aannam om de mogelijkheid van de Ridderzaal toch nader te onderzoeken en de commissie liet weten voorlopig geen besluit te nemen over de zaalindeling en eerst ter oriëntatie de parlamentsgebouwen van Zweden en Noorwegen te bezoeken, stond de regering er grotendeels alleen voor.⁸³ Wilde het nieuwbouwproject op de rails blijven, dan was het aan de verantwoordelijke minister om te handelen.

Minister Beelaerts van Blokland nam daarop een voor de voortgang van de nieuwbouw cruciaal besluit. Geheel volgens planning maakte hij op 29 augustus 1980 een keuze uit de drie aangeschreven architecten en wees Pi de Bruijn als winnaar aan. Tegelijkertijd met de bekendmaking van de winnaar deelde de minister echter ook mee dat het door De Bruijn voorgestelde ontwerp niet zou worden uitgevoerd en hij, na intensief overleg met de opdrachtgever en toekomstige gebruikers, terug naar de tekentafel zou moeten. Zijn plan voor een grote ronde vergaderzaal aan de Hofweg met daarachter twee opvallende kantoorflats was volgens de beoordeling een staaltje van ‘eenvoudige en sterk beeldende totaliteit’, maar stond in ‘gespannen relatie tot zijn omgeving’.⁸⁴ Functionaliteit was blijkbaar nog altijd goed, maar nu de jaren tachtig waren aangebroken mocht zij niet meer te veel ten koste gaan van de historische uitstraling van het Binnenhof. Dit was ook de visie van minister-president Dries van Agt. In een brief aan Beelaerts van Blokland schreef hij:

Mijn eerste indruk is dat alle drie de plannen het karakter van het Binnenhof en zijn naaste omgeving geweld aandoen. Als eerstverantwoordelijke bewindsman voor het Binnenhofgebeuren kan mij dat niet onverschillig laten.⁸⁵

Net als de ontwerpen van Hagoort en Groep 5 kon dus ook het plan van De Bruijn in zijn huidige vorm geen doorgang vinden. Door laatstgenoemde desondanks als winnaar uit te roepen, zette het ministerie alleen wel een belangrijke stap voorwaarts. ‘Het paleis van Thorbecke’ was weliswaar nog altijd ver weg, maar zonder overeenstemming te hebben bereikt over pijnpunten zoals de zaalindeling en het uiterlijk van de nieuwbouw, was het nieuwe onderkomen toch weer een stuk dichterbij gekomen.

Nieuwbouw uit bestaande delen

Nu was architect Pi de Bruijn aan zet. Zijn taak was om binnen afzienbare tijd met een nieuw ontwerp te komen, dat in elk geval het merendeel van de betrokkenen zou weten te bekoren. Voorzichtigheid was daarbij geboden. Als er één les uit het verleden getrokken kon worden, was het immers dat des te grootser en geprononceerder het voorkomen van de geplande nieuwbouw was, des te meer weerstand het over het algemeen opriep. Tijdens de laatste beoordelingsronde was dit wederom het geval geweest. Onder meer De Bruijns keuze voor een in het oog springend kantoorgebouw van dertien verdiepingen hoog had zijn tekeningen in de prullenbak doen belanden. Datzelfde gold voor een op het allerlaatste moment ingezonden ontwerp van architect Rem Koolhaas. Ook zijn plan kreeg de kritiek 'te overheersend' te zijn. Zo werd Koolhaas weliswaar geroemd om zijn eenvoud en helderheid, maar waren de beoordelaars tegelijkertijd van mening dat zijn plan 'veel te hard' was en zelfs schadelijk voor 'de omgeving'.⁸⁶ Wilde hij in zijn opdracht slagen, dan moest De Bruijn dus op zoek naar een bescheidener uitbreiding: een gebouw dat enerzijds comfortabel, toegankelijk en functioneel was, maar anderzijds vanbuiten niet te veel opviel en harmonisch aansloot bij zijn bestaande omgeving.

Wat het interieur van het gebouw betreft, lagen voor de architect ook nog enkele gordiaanse knopen klaar. Met het aantreden van het kabinet-Van Agt en het verdwijnen van de PvdA uit de regering was de wind in Den Haag namelijk geleidelijk gaan draaien. De zucht naar grootschaligheid en functionaliteit die gedurende de jaren zestig en zeventig hoogtij had gevierd kwam steeds meer ter discussie te staan en de aanhoudende financiële crisis drukte steeds zwaarder op het gemoed in de Kamer. Een uitbreiding naar 225 Kamerleden leek inmiddels zelfs voor de meest optimistische voorstanders van de nieuwbouw niet meer realistisch en ook andere verwachtingen dienden te worden bijgesteld.⁸⁷ Bovendien bleef de vvd zich op allerlei manieren tegen een nieuwe vergaderzaal verzetten; niet alleen in het parlement, maar ditmaal ook vanuit de regering. In juni 1981 lekte een geheime brief van minister van Binnenlandse Zaken Hans Wiegel uit waarin de bewindsman voorstelde de voormalige balzaal te handhaven als plenaire vergaderzaal. Naast het feit dat de uitbreiding van het aantal Kamerleden van de baan leek en het geld beter voor andere zaken gebruikt kon worden, hechtte Wiegel ook veel waarde aan 'het historische argument'. De Tweede Kamer vergaderde er inmiddels al meer dan anderhalve

De Statenpassage verbindt de oude delen van het Kamergebouw met de nieuwbouw van architect Pi de Bruijn. In het oorspronkelijke plan had de passage de functie van een 'winkelstraatje'. Foto van Oerlemans van Reeken studio, 1992 (collectie Haags Gemeentearchief)

eeuw en de balzaal was geleidelijk 'het hart van de democratie' geworden.⁸⁸

De brief van Wiegel leidde vrijwel direct tot grote verontwaardiging in de Kamer. Vooral de fracties van het CDA en de PvdA waren ontstemd over de 'eenmansactie' van de minister. CDA-Kamerlid Huib Eversdijk hekelde het feit dat Wiegel zich met zaken bemoeide die niet onder zijn verantwoordelijkheid vielen en plaatste bovendien vraagtekens bij diens argumentatie. 'Het hart van de democratie' was volgens hem niet gelegen in een zaal, maar klopte 'bij degenen die de democratie lief hadden: de parlementariërs en alle Nederlandse burgers'. Hij was er dan ook van overtuigd dat het hart van de democratie 'even stevig, luidruchtig en even kloek en klaar zou kloppen

in de nieuwe zaal'.⁸⁹ Zijn PvdA-collega Schelto Patijn voegde daar later nog aan toe dat in een nieuwe zaal evenzeer 'tradities konden worden opgebouwd'. Als voormalig Europarlementariër had hij tweemaal een verhuizing naar een andere vergaderzaal meegemaakt en telkens was hij na zeer korte tijd aan zijn nieuwe omgeving gewend geraakt. Afgezien van zijn eigen vvd-fractie kreeg Wiegels plan dan ook weinig steun. Enkel de PPR zag om financiële redenen wel iets in het behoud van de balzaal als plenaire zaal en diende met dat doel zelfs een motie in. Net als de motie-Kappeyne enkele jaren eerder werd deze echter met overgrote meerderheid weggestemd. Zowel de bouwbegeleidingscommissie onder leiding van haar onvermoeibare voorzitter Rienks, als minister Beelaerts van Blokland hield vol dat het uitbreidingsplan zou staan of vallen met de bouw van een nieuwe grote vergaderzaal.⁹⁰

Meer sympathie voor Wiegels plan was buiten het Binnenhof te vinden, onder meer bij journalisten en opiniemakers. In tegenstelling tot de PPR-fractie overtuigde in deze gevallen niet zozeer het financiële argument uit de brief, maar vooral het historische argument. Zo meende de *Haagsche Courant* dat de balzaal gegrift was 'in het bewustzijn van de Nederlandse burger' en zo 'het symbool van het democratisch bestel was geworden'. Hier was in 1796 de Nationale Vergadering bijeengekomen en hadden politieke boegbeelden als Thorbecke, Groen van Prinsterer, Kuyper en Troelstra hun rede uitgesproken. De zaal kende daarnaast op cruciale momenten 'een eigen sfeer, een spanning die ook via de tv voelbaar is'.⁹¹ Een jaar eerder had Joop van den Berg overigens al een vergelijkbaar geluid laten horen toen hij er in het *NRC Handelsblad* voor pleitte dat het parlement zou vasthouden aan zijn 'geboortegrond'. 'Wie enig gevoel heeft voor de historische dimensie van de politiek,' zo stelde Van den Berg, 'laat het uit zijn hoofd zijn plek op te geven voor meer efficiency of comfort.'⁹²

Naast journalisten en opiniemakers bestond verder ook bij omwonenden van het Binnenhof de vrees dat met de uitvoering van de plannen van de Kamer een historische plek verloren zou gaan, zij het in een andere vorm dan bij Wiegel of Van den Berg. Bij een groot deel van de inwoners van Den Haag bestond de angst dat de bouw van het nieuwe Kamergebouw het historische aanzien van het complex drastisch zou aantasten. Deze angst bestond al sinds de eerste geruchten over nieuwbouw begin jaren zeventig, maar nam pas echt grote vormen aan nu de eerste concrete ontwerpen van De Bruijn en zijn collega's in de openbaarheid waren gekomen. In de gemeenteraad van de Hofstad en bij belangenverenigingen als de 'Vrienden

van Den Haag' waren inmiddels grote zorgen ontstaan en stapelden de bezwaren tegen de verschillende voorgenomen plannen zich op. Zo protesteerden de leden van laatstgenoemde vereniging begin jaren tachtig onder de bezielende aanvoering van galeriehoudster Hermance Schaepman onder meer tegen mogelijke hoogbouw nabij het Binnenhof en de aanleg van een parkeergarage voor Kamerleden onder de Hofvijver.⁹³

Deze en andere tekenen van ongerustheid zouden Pi de Bruijn niet ontgaan. Terwijl de onrust op en om het Binnenhof met enige regelmaat weer opspeelde, werkte hij gestaag door aan een nieuw ontwerp voor het Kamergebouw en hield daarbij zorgvuldig rekening met de wensen van alle betrokkenen: de Kamer, het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, de gemeente Den Haag, de Rijksgebouwendienst, Monumentenzorg, alsmede met de geluiden vanuit de samenleving. Het gevolg was dat de architect halverwege het jaar 1982 een voorlopig ontwerp inleverde dat wezenlijk verschilde van zijn eerste ontwerp voor het parlamentsgebouw. Weliswaar handhaafde De Bruijn de nieuwe vergaderzaal aan de Hofwegzijde, maar de achterliggende ruimte gaf hij een geheel andere invulling. Zo waren de hoge kantoorflats uit het eerdere ontwerp verdwenen en bleef zowel het gebouw van Hotel Central als het departementsgebouw van Justitie van Peters in het nieuwe plan gespaard.⁹⁴

In plaats van te worden afgebroken, zouden beide gebouwen in het nieuwe Kamergebouw worden geïncorporeerd en bleef het aanzien langs de Lange Poten dus grotendeels onaangetast. Dit zou echter wel ten koste gaan van de tussenliggende gebouwen, waaronder het gebouwtje van Nieuwspoort en het nog geen vijftig jaar oude gebouw van de Hoge Raad aan het Plein. Deze en andere tussenliggende gebouwen zouden volledig met de grond gelijk worden gemaakt en worden vervangen door een brede passage, die de nieuwe vergaderzaal aan de westzijde met de bestaande Kamergebouwen aan de noordzijde en de gebouwen van Justitie verbond. Op deze manier ontstond een amalgaam van oude en nieuwe delen, met in het midden een centrale plek waar bezoekers, journalisten, Kamerleden en medewerkers van het parlement elkaar voortaan konden treffen.⁹⁵

Dit ontwerp, waarbij het nieuwe 'complex' als een moderne evenknie naast het historische Binnenhof werd gelegd, vond meteen veel steun in de Tweede Kamer. Tijdens een eerste debat over de plannen in november 1982 kreeg het voorstel bijval van vrijwel alle fracties. CDA-woordvoerder Eversdijk was vol lof over het werk van de architect en ook zijn PvdA-collega Patijn sprak over een 'fraaie opzet'. Met name het gegeven dat het in art-decostijl opgetrokken

Hotel Central en het door Peters ontworpen departementsgebouw van Justitie gespaard werden en de Kamer 'geen gigantische toren van nieuwbouw' zou laten verrijzen, deed de Kamerleden deugd.⁹⁶ Dat hierdoor noodgedwongen wel het gebouw van de Hoge Raad moest wijken, was voor de parlementariërs blijkbaar slechts een klein gemis.

Zelfs de eerder nog zo kritische vvd- en ppr-fracties omarmden de plannen van De Bruijn. Eerstgenoemde betreurde het wel dat de architect uiteindelijk toch gekozen had voor een nieuwe vergaderzaal met halfronde opstelling, maar gaf zich gezien de verhoudingen in de Kamer op dit punt nu toch maar gewonnen. Dit gold ook voor de ppr. Deze partij toonde zich vooral tevreden met het voornemen het aanzicht van Hofweg en Lange Poten gedeeltelijk te behouden. Wel meende haar woordvoerder Peter Lankhorst dat de voorgestelde 'perstoren' op de hoek van beide straten nog altijd te hoog was. Graag zou hij zien dat de nieuwbouw niet hoger zou worden dan de Ridderzaal, zodat 'de stadsbeeld-ondersteunende functie van de zaal als centraal punt van het Binnenhof' niet werd aangetast.⁹⁷ Zijn poging om door middel van een motie een verlaging van de 'toren' af te dwingen, haalde het alleen niet.⁹⁸

Met enkel een paar kleine op- en aanmerkingen op zijn plannen kon De Bruijn vervolgens verder werken aan de afronding van zijn ontwerp. Na nog een drietal informatiebijeenkomsten met belanghebbenden en een tentoonstelling van zijn schetsen stond het definitieve plan voor de nieuwbouw uiteindelijk eind 1983 op papier en kreeg De Bruijn groen licht om te bouwen.⁹⁹ Ondertussen had het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening reeds op 1 juli van dat jaar aan de Kamer laten weten dat de uitbreiding in drie fasen zou plaatsvinden: in de periode 1985-1987 zou een begin worden gemaakt met de verbouwing van Hotel Central, in de drie daaropvolgende jaren zou de daadwerkelijke nieuwbouw worden gerealiseerd en vanaf 1990 zouden de reeds bestaande rijksgebouwen, waaronder het oude Kamergebouw op Binnenhof 1A en de voormalige gebouwen van Koloniën en Justitie aan het Plein, worden gerenoveerd.¹⁰⁰ Voor het gehele project zou kortom zo'n zeven jaar worden uitgetrokken. Mocht deze tijdsindeling slagen, dan zou de Tweede Kamer rond 1992 zijn nieuwe vergaderzaal in gebruik kunnen nemen.

Oude versus nieuwe symboliek

Met de goedkeuring van het definitieve ontwerp in het najaar van 1983 en het begin van de bouw twee jaar later kwam de al bijna anderhalve eeuw voortstevende kwestie van een nieuw parlamentsgebouw eindelijk in een afrondende fase. Naast de bescheiden uitbreidingen uit het midden van de twintigste eeuw kon de volksvertegenwoordiging weldra over een volwaardig nieuw gebouw beschikken dat aan alle eisen van de tijd voldeed. Het nieuwe Kamercomplex was dan ook eerst en vooral een functioneel bouwwerk, gelijk zijn toekomstige bewoners dat hadden gewenst: ruim opgezet, praktisch ingericht en met voldoende voorzieningen. Voor alle Kamerfracties zouden er voortaan verspreid over het gebouw werkkamers beschikbaar zijn, voornamelijk gelegen in de voormalige departementsgebouwen van Koloniën, Justitie en Maatschappelijk Werk. Het presidium, de griffie en de directie der diensten zouden verder onderdak krijgen in het oude Kamergebouw of de aangrenzende Kortenhorstvleugel, de stenografische dienst en Nieuwspoort in het Hotel en de radio- en televisiediensten in de zuidwestelijke perstoren. In het nieuwbouwgedeelte lag, zoals gezegd, de zogenoemde ‘Statenpassage’, met op de eerste verdieping een aantal commissiezalen. Deze werden op hun beurt aan de Hofwegzijde geflankeerd door de plenaire zaal en aan de Pleinzijde door een nieuw restaurant. Hoewel dit nieuwe complex op het eerste gezicht het doolhofachtige karakter van het historische Binnenhof leek te weerspiegelen, zou de indeling in feite erg overzichtelijk zijn. Vanuit alle gebouwdelen kwam men uiteindelijk in de grote lichte passage terecht, waar een tweetal roltrappen de bezoekers, journalisten en Kamerleden naar de verschillende commissiezalen óf de grote zaal leidden.¹⁰¹

Nog tijdens de eerste bouwphase zou de bouwbegeleidingscommissie in samenspraak met de minister bovendien de laatste praktische problemen wegnemen. Met name de beperkte parkeermogelijkheid rond het Binnenhof was lange tijd een belangrijk punt van zorg geweest. Vanaf de opkomst van de auto begin twintigste eeuw hadden de bewoners van het complex hun wagens voor de Ridderzaal geparkeerd, maar begin jaren zeventig waren de grenzen van de binnenplaats bereikt en stond het Binnenhof zo vol dat het aanzicht van de binnenplaats gedomineerd werd door auto's. Als oplossing voor dit probleem waren vervolgens verschillende alternatieven aangedragen, zoals parkeren op de nieuw gecreëerde Hofplaats, een parkeerkelder onder de plenaire zaal en zelfs een garage onder de Hofvijver. De

weerstand tegen deze opties bleek alleen dermate groot dat de minister geen beslissing kon nemen en het parkeerprobleem zelfs even het hele bouwproject dreigde te blokkeren. Gelukkig voor alle betrokkenen vond minister Ed Nijpels eind 1986 echter overeenstemming met de gemeente Den Haag en het Rijk over het gebruik van reeds bestaande parkeergelegenheden. Voortaan zouden delen van de Pleingarage en de garage aan de Schedeldoekshaven exclusief voor Kamerleden worden gereserveerd en kon ook dit probleem de bouw van het nieuwe parlamentsgebouw niet meer ophouden.¹⁰² Midden jaren tachtig was de praktische invulling van het nieuwe Kamercomplex dan ook goeddeels rond en konden de betrokkenen zich nader buigen over de aankleding van het gebouw en de uitstraling die van de verdere inrichting uit zou gaan.

Nu lag in het ontwerp van Pi de Bruijn dat thans werd uitgevoerd natuurlijk al veel symboliek besloten. Zo werd de nieuwbouw misschien nog wel veel meer dan De Bruijns oorspronkelijke ontwerp het toegankelijke en 'democratische' gebouw dat iemand als Vondeling in de jaren zeventig reeds voor ogen had gehad. Vooral de nieuwe plenaire zaal, met zijn naar buiten gekeerde ligging, ruime publieke tribune en open wandelgangen, benadrukte de transparantie van het ontwerp: niet langer weggestopt in de buik van het gebouw, maar voor eenieder zichtbaar die het gebouw vanaf de nieuwe Hofplaats naderde. De Bruijn had zich ook niets aangetrokken van het verzoek van de Kamer om een plek te creëren waar parlementariërs zich even aan de openbaarheid konden onttrekken, zoals dat in de balzaal 'achter de groene gordijnen' mogelijk was.¹⁰³ Zelfs de gang die achter de vergaderzaal langs liep, was zo gebouwd dat Kamerleden permanent in het zicht van de toeschouwer bleven. Datzelfde gold, zij het in mindere mate, voor de nieuwe commissiezalen. Hoewel zij een intiemere omgeving voor overleg boden, waren zij met hun ligging langs de centrale wandelgang en gedeeltelijk glazen wanden opener dan zij voorheen waren geweest.¹⁰⁴

Behalve transparantie kenmerkte het ontwerp van De Bruijn zich daarnaast door toegankelijkheid, niet in de laatste plaats doordat draaideuren, liften en roltrappen het ook voor mensen die slecht ter been waren mogelijk maakten het parlement te bezoeken. Het opvallendste kenmerk van de nieuwbouw was echter de 'Statenpassage', die in grote lijnen deed denken aan het 'winkelstraatje' zoals dat oorspronkelijk in het programma van eisen was opgenomen. In de passage zouden niet daadwerkelijk winkels gevestigd worden, maar de gedachte was wel dat de doorgang als een openbare verbinding zou dienen tussen de Hofplaats en het Plein. Op deze manier

zou de nieuwbouw net als het historische Binnenhof een centrale plaats in de stad worden, waar passanten zich mengden met parlementariërs en winkelend publiek de politici in hun werkomgeving kon gadeslaan.¹⁰⁵ De parallel met het naastgelegen Binnenhof werd bovendien benadrukt door het gegeven dat de nieuwe vergaderzaal in het verlengde was gelegen van de ingang van de eeuwenoude Ridderzaal, en het Kamercomplex bestond, evenals zijn historische tegenhanger, uit een bonte verzameling gebouwen uit verschillende perioden van de geschiedenis. Ondanks zijn moderne, functionalistische en transparante architectuur had De Bruijn met zijn definitieve ontwerp dus ook aansluiting gezocht bij het verleden van de plek en de bestaande bebouwing in de omgeving.¹⁰⁶

Het merendeel van de Kamerleden toonde zich weliswaar tevreden met het nieuwe ontwerp, maar naarmate de ingebruikname van de nieuwbouw dichterbij kwam, bekreop een aantal leden niettemin het gevoel dat de breuk met het verleden te radicaal zou zijn. De in hun ogen nog enigszins kille, functionalistische nieuwbouw kon daarom wel iets meer blijk geven van de lange parlementaire traditie waarin hij stond, bijvoorbeeld door de plaatsing van historische objecten in het gebouw. CDA-Kamerlid Eversdijk zei hierover reeds in 1982:

De inrichting en de kunstuiting mogen niet uitsluitend bepaald worden door moderne kunstuitingen. In een dergelijk gebouw moet ook het culturele erfgoed manifest aanwezig zijn. Ik wijs bij voorbeeld op alle fraai getekende portretten c.q. wapens van de voorzitters. Deze dienen in het gebouw een hele mooie plaats te krijgen. Die traditie moet worden voorgezet! Dit behoort bij het culturele erfgoed van het parlement!¹⁰⁷

In het geval van de voorzittersportretten kreeg Eversdijk uiteindelijk zijn zin, al bleven zij hangen in het oude Kamergebouw en vonden ze niet hun weg naar de nieuwere delen. Voor de verdere inrichting van het complex en dan met name het nieuwbouwgedeelte zou de nadruk blijven liggen op moderne kunstuitingen: van de abstracte wandschilderingen van kunstenaar Ruud van de Wint in de plenaire zaal tot de zwevende sculptuur *Nederland aan zee* van beeldhouwer Auke de Vries in de Statenpassage.¹⁰⁸ Architect Pi de Bruijn had weinig op met de plaatsing van ‘retro-elementen’ in de zalen. In een interview in dagblad *Trouw* uit 2008 zei hij achteraf hierover:

Om nou een voc-schip of zo in de zaal op te hangen? Dat leek me niet nodig. Een historisch stuk van Shakespeare kun je trouwens ook uitstekend in een betonnen, krachtige ruimte opvoeren.¹⁰⁹

Zelf neigde de architect naar fijnzinniger verwijzingen, bij voorkeur naar het Nederlandse landschap. Zo verwezen de strepen op de vloer van de Statenvoorzitterszaal naar het terugtrekkende water, verwees de groene vloerbedekking van de plenaire zaal naar een Hollands weidelandschap en kregen de nieuwe blauwe zetels in diezelfde zaal de vorm van een tulp.¹¹⁰

Op deze manier zouden uiteindelijk moderne kunstwerken en subtiele verwijzingen de inrichting van het nieuwe Kamercomplex domineren. Slechts één kunstwerk haalde het niet, en wel het door de regering aangeboden 'monument voor de democratie' dat voor de ingang van de nieuwbouw op de Hofplaats geplaatst zou worden.¹¹¹ Dit beeld van de beroemde Griekse kunstenaar Jannis Kounellis was een zeven meter hoge constructie van gietijzer, staal en steenkool en symboliseerde volgens de regeringsverklaring het menselijke aspect van democratie. 'Geen ruiter, engel of ander symbool van door de Hemel verleende macht' tooide het monument, 'maar een hoop uit de aarde versteende energie'.¹¹² Voor de confessionele partijen bleek deze uitleg van het monument echter gevoelig te liggen. Zij meenden dat dit een uiting was van demonstratief atheïsme en wensten het beeld daarom weg. CDA-Kamerlid Wim Mateman beargumenteerde zijn verwerping met de stelling dat een kunstwerk dat voor de Kamer werd geplaatst 'nationaal gedragen' moest worden en geen aanleiding tot discussie mocht geven. Zijn SGP-collega Bas van der Vlies vond het voorgestelde 'monument voor de democratie' eveneens ongepast. Een dergelijk kunstwerk diende volgens hem in de eerste plaats recht te doen aan de historische en staatsrechtelijke plaats van het parlement in de Nederlandse geschiedenis. Liever zag hij daarom bijvoorbeeld de 'Acte van Verlatinghe' van 1581 voor de ingang van het Kamercomplex gememoreerd.¹¹³

Omdat ook de inmiddels in de oppositie geraakte VVD-fractie het geschenk van de regering om politieke redenen liever niet geplaatst zag, zou uiteindelijk een meerderheid in de Kamer zich tegen het monument keren en verdween Kounellis' beeld in de prullenbak. Enkel de fracties van GroenLinks en D66 bleven het ontwerp volmondig steunen. Met lichte tegenzin en enige gêne over de in zijn ogen 'typisch Hollandse' en 'kleinburgerlijke' discussie, ontwierp Pi de Bruijn vervolgens eigenhandig een nieuw monument voor de Hofplaats.¹¹⁴ Dit werd geen groots gedenkteken voor de Acte

van Verlatinghe of ander historisch feit, maar een bescheiden eerbetoon aan iets waarover per definitie al consensus zou moeten bestaan: zijn voorstel behelsde een nogal onopvallende granieten bank, met daarop de tekst van artikel één van de Grondwet. Na jaren van bakkeleien over ontwerpen en plannen had de architect waarschijnlijk geleerd dat een dergelijke suggestie de veiligste en meest haalbare keuze was.

Voorstanders van meer aandacht voor de parlementaire geschiedenis in het nieuwe Kamercomplex moesten dan ook op zoek naar andere wijzen om het verleden levend te houden. Eén manier waarop dit mogelijk was, was het vernoemen van zalen binnen het complex naar belangrijke personen uit de parlementaire geschiedenis. Dit gebruik was in de jaren zeventig ontstaan toen voor het eerst delen van het gebouw vernoemd werden naar oud-voorzitters van de Kamer, die vaak kort daarvoor hun werk hadden neergelegd. Zo waren er, naast de reeds genoemde Kortenhorstvleugel, bijvoorbeeld ook zalen vernoemd naar oud-voorzitter Van Thiel en oud-griffier Pim Schepel.¹¹⁵ Begin jaren tachtig volgden ook ruimten vernoemd naar oud-Kamerleden, al bleef hun getal vooralsnog zeer beperkt. Met de realisatie van de nieuwbouw deed zich echter de gelegenheid voor het aantal uit te breiden en tegelijkertijd een vleugje parlementaire geschiedenis in de nieuwe ruimten aan te brengen.

Om de naamgeving in goede banen te leiden, werd vervolgens een speciale 'parlementaire werkgroep naamgeving zalen Tweede Kamer' in het leven geroepen, onder leiding van vvd-Kamerlid Annemarie Jorritsma.¹¹⁶ Deze diende in samenspraak met de verschillende fracties een selectie aan te dragen van parlementariërs wier namen de nog traditieloze ruimten enige luister konden meegeven en toekomstige generaties politici konden inspireren. Daarbij diende de commissie rekening te houden met twee voorwaarden. Ten eerste moest de persoon naar wie de zaal vernoemd werd langdurig lid van de Tweede Kamer zijn geweest en een belangrijke rol hebben gespeeld in de parlementaire geschiedenis. Daarnaast diende iedere stroming uit het Nederlandse parlement zich in de naamgeving vertegenwoordigd te voelen. Elke fractie kreeg dan ook het verzoek één naam aan te dragen die volgens haar in het nieuwe complex vereeuwigd zou moeten worden. Op deze manier hoopte de commissie een evenredige vertegenwoordiging te bereiken en problemen zoals die rondom het beeld van Kounellis waren ontstaan, te voorkomen.

Het resultaat was dat veel van de nieuwe ruimten namen kregen van voormalige politieke voormannen. Zo werden de drie grootste commissie-

Het gebouw van de Tweede Kamer met de nieuwe vergaderzaal en de Perstoren, gezien vanaf het Hofplein. Op de voorgrond is de Grondwetbank te zien, geplaatst als vervanger van het controversiële beeld van Kounellis. Foto van Oerlemans van Reeken studio, 1992 (collectie Haags Gemeentearchief)

zalen vernoemd naar de belangrijkste vertegenwoordigers van de drie grote stromingen uit de negentiende-eeuwse politiek: de Thorbeckezaal, de Groen van Prinstererzaal en de Troelstraal. Verderop in het gebouw vond men voorts zalen vernoemd naar onder anderen Alexander de Savornin Lohman, Wiel Nolens en Joop den Uyl, alsmede een aantal vrouwelijke politici onder wie Suze Groeneweg en Marga Klompé.¹¹⁷ Wie voortaan door het nieuwe Kamercomplex zou lopen, maakte aldus eveneens een wandeling door het Nederlandse politieke landschap van de negentiende en twintigste eeuw. Dat dit landschap evenwel niet geheel onbegrensd was, bleek toen de GroenLinks-fractie voormalig CPN-voorman Marcus Bakker als naamgever voordroeg. Vanwege de uitgesproken steun van Bakker voor het Sovjetregime en met name zijn houding jegens het neerslaan van de Hongaarse Opstand in 1956 riep de keuze voor een Marcus Bakkerzaal zowel binnen als buiten de Kamer veel protest op. CDA-Kamerlid Ton de Kok trachtte via een persoonlijke campagne de naamgeving te voorkomen en

ook het Oud-Strijders Legioen drong bij de Kamer aan geen zaal naar de communist te vernoemen. Beide protesten zouden uiteindelijk echter vergeefs blijken: de wens van de commissie om alle partijen vertegenwoordigd te zien won het uiteindelijk van de principiële bezwaren van enkelingen.¹¹⁸

Hoewel men inzake de naamgeving van de nieuwe commissiezaal en fractiekamers voorzichtiger te werk was gegaan dan bij de plaatsing van 'het monument voor de democratie', toonde ook deze kwestie aan hoe gevoelig de verdere aankleding van het Kamercomplex in sommige gevallen kon liggen. Dergelijke symbolische gebaren waren altijd emotioneel en politiek beladen, zeker wanneer zij ook een sterke historische dimensie hadden. Dit bleek nogmaals tijdens de laatste gevoelige kwestie op weg naar de ingebruikname van het nieuwe complex, namelijk de bestemming van de voormalige balzaal. Inmiddels mocht dan wel besloten zijn dat deze vervuild zou worden voor een nieuwe vergaderzaal, over wat er vervolgens met de oude vergaderzaal zou gebeuren bestond weinig duidelijkheid. De een wenste de ruimte in te richten als conferentiezaal, de ander wilde haar terugbrengen in de oorspronkelijke functie van muziekzaal.¹¹⁹ De bouwbegeleidingscommissie hield het ondertussen bij de enigszins cryptische omschrijving van een 'multifunctionele ontvangstruimte'.

Pas op het moment dat de verhuizing naar de nieuwe zaal al nagenoeg een feit was, barstte de discussie over de ruimte plotseling los door een onverwachte eenmansactie van het PvdA-Kamerlid Bram Stermerdink. Aanleiding voor Stermerdinks actie was het voornemen van De Bruijn geweest om de balzaal na vertrek van de Kamerleden zoveel mogelijk 'in oude staat' terug te brengen. Dat wilde zeggen: de karakteristieke groene bankjes, gordijnen en de publieke tribunes zouden uit de zaal worden verwijderd en de oorspronkelijke balkons en geschilderde marmerimitatie langs de wanden worden hersteld. Gezamenlijk met de naastgelegen rooksalon en koffiekamer zou de zaal vervolgens kunnen dienen als ontvangstruimte voor gasten van de Kamer of voor incidentele lezingen, feesten en bijeenkomsten. Hoewel deze invulling dicht bij de formele bestemming van 'multifunctionele ontvangstruimte' bleef, maakte het plan om de zaal leeg te halen toch veel los bij een aantal Kamerleden. In december 1991, slechts een paar maanden voor de definitieve verhuizing, besloot Stermerdink daarom een handtekeningactie te starten met als doel de zaal in zijn bestaande staat te handhaven: 'Niet uit nostalgie, maar om het in stand houden van een stukje geschiedenis.'¹²⁰

Aanvankelijk ging het de goede kant op met de actie. Het Kamerlid ver-

zamelde in korte tijd meer dan vijfenzeventig handtekeningen en kreeg openlijk steun van collega's uit andere fracties. Tegen de tijd dat Stermerdink enkele maanden later zijn alternatieve plan had omgewerkt tot motie, was het tij echter gekeerd. Verschillende kranten verweten het Kamerlid 'conservatisme' en ook enkele invloedrijke tegenstanders hadden via de media hun onvrede over de actie geuit.¹²¹ Zo keerde bijvoorbeeld ook Kamervoorzitter Wim Deetman zich in verschillende kranten tegen de naar zijn mening door 'weemoed' ingegeven actie.¹²² Toen Stermerdink eind februari zijn motie in de betreffende zaal in stemming bracht, kreeg hij dan ook veel weerstand te verduren. Ondanks zijn haast 'Wiegeliaanse' betoog dat de ruimte inmiddels was geworden tot 'een politiek en geschiedkundig monument' en ook toekomstige generaties de kathedraal moesten kunnen betreden vanaf welk 'de Nacht van Schmelzer was ingeluid', vreesden veel Kamerleden dat het behoud van de bestaande inrichting de indruk zou geven van 'een muf parlementair museum [...], een toneel zonder spelers, in een wat verstilde uithoek van het gebouw'. Op die manier zou men ook geen 'respect voor de geschiedenis van de zaal' tonen. D66-Kamerlid Aad Nuis voegde daar bovendien nog aan toe dat de plek nauwelijks monumentaal was te noemen: het gehele interieur stamde immers uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw en had dus weinig met de parlementaire geschiedenis van Nederland te maken.¹²³

Stermerdinks motie haalde het dan ook niet. Na een volgens de media 'heftig verlopen en soms zelfs emotioneel debat' sneuvelde zij met 50 stemmen voor en 76 stemmen tegen.¹²⁴ Het was onder meer een overwinning voor architect Pi de Bruijn, die zich altijd had verzet tegen een musealisering van het Binnenhof en voortdurend had gepleit voor 'een vitaal gebruik van de oude ruimten'. Door in de nieuwe aankleding van de zaal de oorspronkelijke achttiende-eeuwse elementen te combineren met moderne kunstuitingen als de opvallende lampen en het kleurrijke vloerkleed van kunstenaar Jan van den Dobbelsteen, paste de nieuwe 'oude zaal' bovendien prima bij de overige delen van het Kamercomplex: de ruimte zou voortaan een combinatie zijn van oud en nieuw, een compromis tussen heden en verleden.¹²⁵

Tegenwicht in het Torentje

Slechts twee maanden na de verwerping van de motie van Stermerdink vond de feestelijke ingebruikname van de nieuwe vergaderzaal plaats. In aanwezigheid van de voltallige regering en leden van het Koninklijk Huis spraken minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Hans Alders, Kamervoorzitter Wim Deetman, minister-president Ruud Lubbers en voorzitter van de Eerste Kamer Herman Tjeenk Willink de leden van de Tweede Kamer voor deze gelegenheid toe. Van dit viertal was Tjeenk Willink de enige die in zijn toespraak terugblikte op de eerdere pogingen om een nieuw parlamentsgebouw te bouwen. Dat het plan ditmaal wel was geslaagd, lag volgens hem in het feit dat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de jaren 1860, de verhoudingen tussen 'regering en parlement', alsmede 'de verhoudingen binnen de regering en het parlement' inmiddels duidelijk omlijnd waren.¹²⁶ De vanzelfsprekendheid van het dualisme had de nieuwbouw dus mogelijk gemaakt.

Ruud Lubbers volgde in zijn toespraak eenzelfde gedachtegang. De verhuizing van het belangrijkste vertegenwoordigende lichaam van de Staten-zaal, via de Balzaal naar de nieuwe vergaderzaal, liet naar zijn mening een letterlijke verwijdering van de uitvoerende macht zien. Deze beweging was belangrijk geweest, zo meende de premier, omdat de burger in de afgelopen twee eeuwen meer inspraak had gekregen en als gevolg daarvan meer duidelijkheid verlangde.¹²⁷ Een van de manieren waarop deze duidelijkheid verschaft kon worden, was via een herkenbare huisvesting, al was de positie van het Binnenhof in dit opzicht volgens Lubbers wel enigszins ambigu. Enerzijds was de plek de laatste eeuw uitgegroeid tot het meest herkenbare symbool van de Nederlandse politiek, anderzijds waren de politieke verhoudingen binnen het complex zelf voor de buitenwereld niet altijd even goed zichtbaar geweest. Met name kritische burgers wilden hierdoor wel eens de verschillende machten op één hoop gooien, om vervolgens onder de noemer 'die lui op het Binnenhof' of 'Den Haag' hun onvrede over de politiek te uiten. Dat de Tweede Kamer zich door zijn nieuwbouw nu nog meer van zijn medebewoners onderscheidde, vond Lubbers in dit licht dus een goede zaak.¹²⁸

Nu was de zichtbaarheid van de verschillende machten een thema dat al langer een bepalende rol speelde in het huisvestingsbeleid van het landsbestuur. Tegelijk met de debatten over een toegankelijker en herkenbaarder gebouw van het Nederlandse parlement speelden ook plannen over huis-

vesting voor de belangrijkste vertegenwoordigers van de uitvoerende macht, in het bijzonder de minister-president. Ook in dit geval lag de breuk aan het einde van de jaren zestig, toen de eerste concrete voorstellen op tafel kwamen om de nog aanwezige ministeries op het Binnenhof te verhuizen naar nieuwbouw en een andere invulling te geven aan de ruimte die daarmee vrijkwam. Tot die tijd had het beleid, zoals aan het begin van dit hoofdstuk al ter sprake is gekomen, vooral in het teken gestaan van schaalvergroting en het streven naar representativiteit. De bouw van verschillende nieuwe departementsgebouwen en de verhuizing van de premier naar Plein 1813 en vervolgens het Catshuis kwamen ook in deze context tot stand. Door de minister-president zijn eigen onderkomen te geven hoopten de beleidsmakers het nieuwe ambt meer waardigheid en uitstraling te geven.¹²⁹

Tegen het begin van de jaren zeventig bleek ‘passende huisvesting’ alleen echter niet voldoende. Zo bestond er in de eerste plaats groeiende onvrede over de al te grote verstrooiing van de macht. Ambtenaren die voorheen slechts enkele meters van het parlement en elkaar zaten, waren nu noodzaak voortdurend heen en weer te reizen: een ontwikkeling die de communicatie en efficiency niet ten goede kwam. ‘Er was langzamerhand een rommeltje ontstaan’, om met de woorden van de toenmalige minister-president Piet de Jong te spreken.¹³⁰ Minstens zo bepalend was voorts de zorg over de weinig opvallende aanwezigheid van de uitvoerende macht. Met de ministeries in hun anonieme betonnen kantoorflats, de premier weggestopt in de bosjes van park Sorghvliet en de Staten-Generaal als zo’n beetje de laatste bewoners van het Binnenhof was de uitvoerende macht voor de burger immers lang niet zo zichtbaar meer als hij voor de oorlog was geweest. Toen het vertrek van de ministeries van Verkeer en Waterstaat en Binnenlandse Zaken uit het voormalige Generaliteitskwartier aanstaande was, was het ministerie van Algemene Zaken dan ook de eerste gegadigde om de vrijgekomen ruimte langs de Hofvijver in te nemen. Door de premier met zijn staf weer op het Binnenhof te laten zetelen, zo was de gedachte, zou in ieder geval het centrale orgaan van de uitvoerende macht en het meest bepalende gezicht van de regering binnen de muren van het complex terugkeren.¹³¹ Bovendien vonden de wekelijkse bijeenkomsten van de ministerraad hier al plaats en was de verhuizing dus ook in dit licht een logische stap.

De gedachte dat het historische gebouwencomplex in het centrum van Den Haag ook in de toekomst een plek moest zijn waar de belangrijkste vertegenwoordigers van het landbestuur zetelden, was overigens een opvatting die breed werd gedragen. Niet alleen binnen de regering hechtte men waar-

de aan een multifunctionele invulling van het Binnenhof, ook in het parlement dacht men er zo over. Tijdens de debatten over de uitbreiding van de Tweede Kamer spraken bijvoorbeeld verschillende Kamerfracties hun sympathie uit voor het feit dat op het Binnenhof 'diverse Hoge Colleges van Staat bij elkaar gevestigd zijn'.¹³² Hoewel zij graag zagen dat andere bewoners ruimte aan de Eerste of Tweede Kamer afstonden, was het dus nooit de bedoeling dat het volledige Binnenhof zou worden ingericht als parlamentsgebouw. Het complex diende eerst en vooral een zetel van de verschillende machten te blijven.

Dat de Hoge Raad begin jaren tachtig zijn gerechtsgebouw aan het Plein toch tamelijk geruisloos verruilde voor het voormalige gebouw van de Koninklijke Bibliotheek aan het Lange Voorhout en daarmee de laatste vertegenwoordiger van de rechterlijke macht uit de directe nabijheid van het Binnenhof verdween, hing mogelijk samen met het feit dat de aanwezigheid van de uitvoerende macht binnen het complex tegen die tijd goeddeels was geregeld. Zo had de Raad van State de expansiedrift van de Staten-Generaal weten af te slaan en zijn plaats in het voormalige Stadhoudersplein Kwartier voorlopig weten te waarborgen. Bovendien was het ministerie van Algemene Zaken ondertussen begonnen aan de oversteek van Plein 1813 naar de noordoostelijke hoek van het Binnenhof. In de periode tussen 1977 en 1982 zou het departement de historische lokalen tussen Torentje en Trêveszaal stapsgewijs in bezit nemen, te beginnen met de panden die voorheen aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat hadden toebehoord.¹³³

Ter gelegenheid van deze verhuizing onderging het voormalige Generaliteitskwartier op Binnenhof 20 een grootscheepse verbouwing die ruim vijf jaar duurde. De verschillende werkvertrekken in het gebouw werden in deze periode aangepast aan de eisen van de tijd en de historische ruimten op de eerste verdieping, waaronder de Trêveszaal, werden zo authentiek mogelijk gerestaureerd. Tijdens deze werkzaamheden was het gebouw gesloten en vergaderde de ministerraad in het Catshuis. Uiteindelijk duurde het tot 1 september 1977 voordat 'het gezicht van de regering' naar het Binnenhof terugkeerde en minister-president Den Uyl zijn intrek nam in het historische pand dat lang geleden aan de graven van Holland en de Generaliteit had toebehoord. De opzet van de verhuizing was daarmee geslaagd en de nieuwe situatie kon dan ook rekenen op veel belangstelling. Zo verschenen er verschillende artikelen over de terugkeer van de macht op het Binnenhof en werd er een speciaal herdenkingsboek over de restauratie van het gebouw uitgegeven dat de herstelde zalen in al hun glorie aan het grote publiek toonde.¹³⁴

Als nieuwe werkkamer voor de premier werd de zogenaamde Admiraliteitskamer aangewezen. Dit mooie en ruime vertrek lag direct naast de Trêveszaal en was oorspronkelijk de ruimte waar ten tijde van de Republiek het gezamenlijke overleg tussen de admiraliteiten had plaatsgevonden. Daarna had de ruimte sinds het einde van de negentiende eeuw gediend als werkkamer van de minister van Verkeer en Waterstaat en het lag in dat licht dus voor de hand dat de minister-president de kamer zou overnemen. Daarbij kwam dat het karakteristieke Torentje voorlopig nog in het bezit bleef van Binnenlandse Zaken. Zelfs nadat in 1978 de meeste ambtenaren van het ministerie waren vertrokken en de gebouwen een renovatie ondergingen die wat omvang betreft nauwelijks onderdeed voor Knuttels rigoureuze ingreep van 1913, zou de achtkantige ministerkamer op de eerste verdieping van het Torentje niet direct in handen komen van de nieuwe eigenaar van het pand.¹³⁵

Vicepremier Hans Wiegel had in 1977 het vertrek als minister van Binnenlandse Zaken in bezit genomen en wilde, in tegenstelling tot zijn ambtenaren, van geen wijken weten. Als groot bewonderaar van Thorbecke was hij bijzonder gesteld op zijn historische werkplek en niet van plan het Torentje zomaar prijs te geven. Bovendien verschaftte de plek hem een ideale pied-à-terre in het centrum van de macht, iets wat de nieuwe ministerskamer van Binnenlandse Zaken hem nooit zou kunnen bieden. Direct na zijn aantreden als minister in het kabinet-Van Agt 1 had Wiegel daarom de secretaris-generaal van Algemene Zaken gevraagd of de ministerskamer in het Torentje niet ingericht kon worden als permanente werkkamer van de vicepremier.¹³⁶ Hoewel de gehele noordoosthoek van het Binnenhof nu was toegewezen aan Algemene Zaken, werd het verzoek van Wiegel ingewilligd en gedurende de periode 1977-1981 bleven de gebouwen langs de vijverzijde dus onderdak bieden aan twee ministers: minister-president Dries van Agt in de Admiraliteitskamer en minister van Binnenlandse Zaken Wiegel als vicepremier in het Torentje.¹³⁷ Wiegel was erg tevreden met zijn opvallende werkplek op het Binnenhof. Naar eigen zeggen schiep hij er onder meer een groot genoeg in wandelaars en journalisten rondom de Hofvijver te misleiden door na werktijd nog het licht op zijn kamer te laten branden. Zo wekte hij de indruk dagelijks tot diep in de nacht te werken, terwijl hij in werkelijkheid allang weer thuiszat.¹³⁸

Het experiment met de vicepremier in het Torentje was uiteindelijk geen lang leven beschoren. Na de verkiezingen van 1981 verliet Wiegel de regering, en de nieuwe vicepremier Joop den Uyl had weinig zin om op hetzelfde

de departement te werken als zijn coalitiegenoot Van Agt. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog leek het Torentje dus geen minister meer als bewoner te krijgen. Dat uitgerekend de minister-president als opvolger van Wiegel in de kamer van Thorbecke zou terechtkomen, was het gevolg van een toevallige samenloop van omstandigheden. Nadat het tweede kabinet-Van Agt ten val was gekomen en er een nieuwe regering geformeerd moest worden, ontving formateur Jos van Kemenade in het leegstaande bovenkamer-tje van het Torentje de fractieleiders. Onder hen was ook toekomstig minister-president Ruud Lubbers. Tijdens de gesprekken in het Torentje raakte Lubbers zo gecharmeerd van het opvallende gebouwtje dat hij hier meteen na zijn aanstelling als premier zijn werkplek vestigde.

Dat zijn werkkamer niet in de nabijheid van zijn naaste ambtenaren of de Trêveszaal was gelegen, maar aan de andere kant van het ministerie, deerde de premier niet. Tegen zijn secretaris-generaal schijnt Lubbers ooit gezegd te hebben: 'Ach, wat is een wandeling van goed 100 meter tussen u en mij?'¹³⁹ Uiteindelijk zou Lubbers ruim twaalf jaar als minister-president in de bovenkamer van het Torentje blijven werken: een nieuw record, dat zelfs de duur van het premierschap van zijn grote voorbeeld Ruys de Beerenbrouck overtrof. Tijdens de drie kabinetten-Lubbers nam de symboolfunctie van het eeuwenoude gebouwtje echt een hoge vlucht. Het was in deze tijd dat 'het Torentje' synoniem werd aan het premierschap en dat ook het begrip 'torentjesoverleg' zijn intrede deed in de Nederlandse taal.¹⁴⁰

Dat het Torentje binnen enkele jaren zo sterk met het ambt van minister-president verbonden raakte, heeft verschillende oorzaken. Natuurlijk kende het pand al een lange geschiedenis als het ging om het huisvesten van de kabinetsleider. Niet eerder in de geschiedenis reikte de betekenis van de plek echter ook zo ver buiten Den Haag. Het is dan ook aannemelijk dat de veranderingen in het premierschap een rol bij de ontwikkeling speelden. Net als bijvoorbeeld Drees in de jaren 1950, wist Lubbers het ambt een duidelijk profiel te geven, zonder dat dit te veel politieke weerstand opriep. Hij was in de eerste plaats een bestuurder die boven de partijen stond en streefde naar synthese en consensus. Meer dan zijn voorgangers trad hij nadrukkelijk naar voren als coördinator van het regeringsbeleid en inspirator van het kabinet.¹⁴¹ Behalve met Lubbers' persoonlijkheid hing deze vorm van leiderschap ook samen met de verdere uitbreiding van de bevoegdheden van de minister-president en de toenemende internationale samenwerking, waardoor de premier voortdurend ten tonele verscheen als de belangrijkste vertegenwoordiger van de Nederlandse regering in het buitenland. Wim

De bekendste voordeur van Nederland? Het Torentje van de minister-president is inmiddels een begrip. Foto van Claudia van Noord, 2010 (collectie Haags Gemeentearchief)

Kok, die in 1994 het premierschap overnam, zette de stijl van Lubbers grotendeels voort. Ook hij was duidelijk het gezicht van de regering, maar in zijn rol als premier vooral een bestuurder en bemiddelaar.¹⁴²

Door deze ontwikkeling groeide de media-aandacht voor de minister-president. Journalisten prezen veelal de bestuurlijke talenten van Lubbers en Kok en in deze context verscheen het Torentje steeds vaker in kranten en televisiejournals als dé plaats waar alle lijnen van het nationaal bestuur samenkamen. Door zijn ligging en uiterlijk gaf het Torentje de premier bovendien een zeker imago van onaantastbaarheid. Hoewel de werkplek van de minister-president voor iedereen zichtbaar en herkenbaar is, heeft de plek toch ook iets afstandelijks en onneembaars: de gordijnen zijn altijd gesloten en niemand kan vernemen wat er in de bovenkamer besproken en geregeld wordt. Joris Voorhoeve, fractievoorzitter van de vvd gedurende het kabinet-Lubbers II, hekelde wel eens de ongenaakbaarheid van de oude verdedigingsstoren aan de Hofvijver. Toen er weer eens ruzie was binnen het kabinet klaagde hij: 'De premier blijft weer hoog en droog in het Torentje zitten.'¹⁴³

Gesloten, maar rijk aan traditie

Met de ingebruikname van het Torentje aan de Hofvijver en de nieuwe plenaire vergaderzaal aan de Hofplaats leek het landsbestuur begin jaren negentig zijn evenwicht op het Binnenhof te hebben gevonden. Na twee decennia vol discussies, verhuizingen en verbouwingen was het complex thans met recht te beschouwen als 'het hart van de democratie'. Rondom de historische Ridderzaal waren nu de voornaamste vertegenwoordigers van zowel de wetgevende als de uitvoerende macht gevestigd: aan de noordzijde de minister-president en de ministerraad, aan de zuidzijde de volksvertegenwoordiging, en met de Eerste Kamer en Raad van State aan de westzijde de twee belangrijkste bewakers van het staatsbestel ertussenin. Wie wilde weten hoe de Nederlandse politiek werkte, hoefde dus enkel een rondwandeling van enkele honderden meters over het Binnenhof te maken en hij leerde alle belangrijke instanties kennen.

Achteraf kan men dan ook stellen dat het besluit om in de jaren 1970 de belangrijkste machten op het Binnenhof bijeen te brengen, al dan niet bewust bedoeld de zichtbaarheid van de politiek zeker heeft versterkt. Zowel het Torentje van de premier als de Trêveszaal is heden ten dage bij vrijwel iedereen

bekend en ze zijn zo'n beetje een metoniem geworden voor de politieke activiteiten die er plaatsvinden. Datzelfde geldt in zekere zin voor de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer. Dagelijks is de zaal te zien in kranten, tijdschriften en vooral in de vele verschillende actualiteitenprogramma's op televisie. Iedere Nederlander die een afbeelding onder ogen krijgt van de halfronde zaal met zijn kenmerkende blauwe zetels, zal de ruimte ook direct herkennen als 'de Tweede Kamer'. Daarnaast is door de nieuwe inrichting van het complex de afstand tussen regering en parlement sterk verkleind. Moesten voorheen fractieleiders nog de auto of de fiets pakken om de premier en de andere bewindslieden te spreken, sinds de ministerraad en de premier aan de Hofvijver zetelden konden zij in theorie zonder de deur nog uit te gaan de leden van het kabinet bezoeken. Dat een verschijnsel als 'het Torentjesoverleg' juist in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw zijn hoogtijdagen kende, was in dit licht dan ook zo vreemd nog niet.

De sterke concentratie van de verschillende spelers op het politieke toneel had ook zijn keerzijde. Zoals de eerdergenoemde uitspraken van Lubbers en Voorhoeve al lieten doorschemeren, had het Binnenhof met zijn veelheid aan bewoners, gebouwtjes, gangetjes en kamers ook nog altijd iets van het bestuurlijke eiland dat het ooit was: een afgesloten vesting waarbinnen van alles werd bekokstoofd. Deze notie van het Binnenhof als 'kaasstolp' werd gedurende de jaren negentig nog eens verder gevoed door het feit dat ondanks de goede bedoelingen van de betrokken commissies en architecten de toegankelijkheid van het complex zeer beperkt bleef en uiteindelijk zelfs beperkter zou zijn dan zij in het verleden was geweest.¹⁴⁴ Reeds tijdens de bouw van het nieuwe Kamercomplex bleek namelijk dat een aantal van Pi de Bruijns ideeën om de afstand tussen burgers en politici te verkleinen wel eens veiligheidsrisico's met zich mee konden brengen, met name waar het ging om de toegang tot de plenaire zaal en de zogenaamde Statenpassage.

Nu was 'veiligheid' eind twintigste eeuw een relatief nieuw thema. Natuurlijk, ten tijde van de grote massademonstraties rond 1900 of het hoogtepunt van de Koude Oorlog had men zich ook wel zorgen gemaakt over ongewenste bezoekers op het Binnenhof, maar op wat incidentele bewaking na had dit nauwelijks gevolgen gehad voor de toegankelijkheid van de regerings- en parlamentsgebouwen in Den Haag. Nog in het midden van de jaren zestig kon eenieder die brutaal genoeg was zo de villa van Algemene Zaken op Plein 1813 binnenlopen en zonder enige controle door het gebouw dwalen.¹⁴⁵ Pas na de Molukse gijzelingen in de jaren zeventig werd de beveiliging

liging van de ministeries enigszins aangescherpt, al bleef het dikwijls bij een enkele bewaker. Zo konden sympathisanten van de Rote Armee Fraktion eind jaren zeventig nog 'zonder een strobreed in de weg gelegd te worden' enkele kamers van het nieuwe departementsgebouw van Algemene Zaken op het Binnenhof bezetten en de aanwezige administratie aldaar letterlijk flink door de war gooien.¹⁴⁶ Ook in het gebouw van de Tweede Kamer zou het tot in de jaren zeventig duren vooraleer er een veiligheidsdienst kwam. Pas na de al eerder genoemde incidenten met de Japanse toeristen en naar Australië bellende jongens zou het parlement naast de gewone portiers en bodes een speciale beveiligingsambtenaar aanstellen.¹⁴⁷ Veel Kamerleden vonden deze stap trouwens maar overdreven. Het was de tijd van de maakbare samenleving en het vertrouwen in de mensheid was groot.

Tegen de tijd dat de bouw van het nieuwe Kamercomplex zijn voltooiing naderde, had het optimisme van de vroege jaren zeventig echter definitief plaatsgemaakt voor de kille zakelijkheid van de jaren tachtig. In dit nieuwe klimaat stond veiligheid veel hoger op de agenda dan voorheen en sneuvelen al snel enkele initiatieven om de toegankelijkheid van het parlement te vergroten. Zo haalde men allereerst een streep door De Bruijns plan om de wandelgangen rondom de grote vergaderzaal ook voor toeristen en dagjesmensen open te stellen. De begeleidingscommissie en veiligheidsdienst van de Kamer vreesden dat door een dergelijke openstelling chaotische tafereelen konden ontstaan en maakten zich bovendien zorgen over de mogelijke geluidsoverlast. In overleg met de architect werd daarom besloten de eerste etage van de nieuwbouw voortaan enkel vrij toegankelijk te maken voor politici zelf en de geaccrediteerde persdiensten: gewone bezoekers zouden zich enkel vrij mogen bewegen op de begane grond van de Statenpassage. Slechts enkele weken voor de opening van de nieuwbouw volgde vervolgens een tweede tegenslag voor het ontwerp. Kamervoorzitter Deetman, die als oud-minister van onderwijs veel met bezettingen te maken had gehad, zag namelijk niets in het zogenaamde 'straatje' door zijn gebouw en veegde daarom ook het compromis van tafel. De openbare Statenpassage, een van de meest karakteristieke onderdelen van De Bruijns oorspronkelijke ontwerp, zou tot grote teleurstelling van de architect niet permanent toegankelijk worden voor winkelend publiek. Enkel op vertoon van identiteitsgegevens en na zorgvuldige controle zou men voortaan het Kamercomplex kunnen betreden.¹⁴⁸

Door de feitelijke afsluiting van de Statenpassage voor de buitenwereld ging een belangrijk aspect van het nieuwe Kamercomplex verloren. Even

leek het erop dat het nog goed ging komen. De relatieve politieke rust tijdens de paarse kabinetten maakte het mogelijk dat de sfeer rond het Binnenhof ontspande. Ludieke protestacties, zoals spandoeken langs het Torentje en een windmolen in de Hofvijver, werden oogluikend getolereerd en bedelaars die voor een aalmoes aanbelden bij de werkkamer van de minister-president werden vriendelijk te woord gestaan.¹⁴⁹ Aan het begin van het nieuwe millennium, onder voorzitterschap van Jeltje van Nieuwenhoven, lag er zelfs een plannetje klaar om de openstelling van de hal alsnog te implementeren.¹⁵⁰ De aanslagen in New York op 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn een jaar later gooiden echter roet in het eten. In plaats van de toegankelijkheid van de gebouwen te vergroten, werden de veiligheidsmaatregelen drastisch aangescherpt, kelderden de bezoekersaantallen en werden demonstranten harder aangepakt.¹⁵¹

Tegenwoordig staat er een hek voor de ingang van het Torentje, is het aantal beveiligers sterk toegenomen en kan een bezoeker zich enkel nog onder begeleiding en gewapend met allerlei pasjes door de vele veiligheidssluizen begeven die de verschillende gebouwen van het Binnenhof met elkaar verbinden. Tijdens demonstraties, die sinds enkele jaren enkel nog op het Plein of Malieveld mogen plaatsvinden, wordt bovendien het gehele complex standaard afgesloten met dranghekken, ME-busjes en politiekordons. De tijden dat de verdwaalde toerist nog zonder argwaan de vergaderzaal in liep en zich plots geconfronteerd zag met honderdvijftig geamuseerde gezichten zijn dan ook definitief voorbij.

Datzelfde geldt voor het geloof dat door middel van architectuur de afstand tussen burger en politiek sterk verkleind kan worden. Hoewel de verbouwingen en verhuizingen van de jaren zeventig en tachtig de zichtbaarheid van het Nederlandse landsbestuur goed hebben gedaan, zijn er rond het Binnenhof sindsdien nauwelijks meer initiatieven genomen om de metaforische kloof door middel van bouwkunst te dichten. Plannen aan het begin van het nieuwe millennium om het gebouw van de Tweede Kamer opnieuw op de schop te nemen en het debat in de zaal te verlevendigen door middel van een verrijdbaar spreekgestoelte sneuvelden in een vroegtijdig stadium.¹⁵² De nieuwe departementsgebouwen die de afgelopen jaren als gevolg van de als mislukt ervaren spreading van de macht wel in de binnenstad van Den Haag zijn verrezen, getuigen bovendien eerder van het omgekeerde: tientallen metershoge, eigenzinnige ontwerpen die vooral zelfverzekerdheid uitstralen en hoog boven de burgers van de stad en hun parlement uit-torenen.¹⁵³

Toch wordt het Binnenhof nog altijd en misschien zelfs meer dan ooit bestempeld als het hart van de democratie. Eerst en vooral natuurlijk omdat het complex nog altijd onderdak biedt aan de voornaamste instellingen van ons staatsbestel. Daarnaast wordt echter nog vaak gewezen op een ander aspect van de plek. Niet zozeer de precieze inrichting van de gebouwen of de 'democratische' kenmerken van bijvoorbeeld Pi de Bruijns ontwerp maken het complex tot het onbetwiste hart van de democratie, maar vooral het feit dat de plek al eeuwenlang een plaats is waar bestuurd, gedemonstreerd en overlegd wordt. De laatste jaren heeft in de relatie tussen publiek en politiek de geschiedenis het overgenomen van de architectuur.

De preoccupatie met het verleden van het Binnenhof uitte zich net als in de late negentiende eeuw in eerste instantie in restauraties. Het recente 'herstel' van de Ridderzaal als middeleeuwse feestzaal, 'in de geest van Pierre Cuypers', is in dit opzicht dan ook een sprekend voorbeeld. Door de wanden te behangen met wandkleden die de politieke geschiedenis van Nederland uitbeelden, is men zelfs een stap verder gegaan dan in de negentiende eeuw en komt de zaal nu aardig in de buurt van het nationale Walhalla dat er destijds niet kwam.¹⁵⁴ Eenzelfde trend kenmerkte de opeenvolgende verbouwingen van de Eerste Kamer die in de afgelopen twintig jaar in de noord-oosthoek van het Binnenhof hebben plaatsgevonden. Zo is de vergaderzaal van de senaat eind jaren negentig zoveel mogelijk in 'een oorspronkelijke staat' teruggebracht en wordt iedere bezoeker van de zaal er steevast op gewezen dat hij zich 'in een der oudste parlementaire vergaderzalen ter wereld bevindt'.¹⁵⁵

Ook elders in het gebouw heeft men geprobeerd het verleden tot leven te wekken. In de zogenaamde 'Gravenkamer' op de eerste verdieping zijn enkele jaren geleden bijvoorbeeld de portretjes opgehangen van alle graven van Holland, terwijl de vertrekken op Binnenhof 1 die recent door de Raad van State aan de senaat zijn overgedragen kunstzinnig versierd zijn met de meest uiteenlopende voorstellingen uit de vaderlandse geschiedenis: van zeventiende-eeuwse tuinontwerpen tot de negentiende-eeuwse Moerdijkbrug, van regels uit de Acte van Seclusie tot portretten van Thorbecke, een jonge Willem-Alexander en commandant Van Speijk.¹⁵⁶ Bij de meest recente verbouwing van het gebouw van de Eerste Kamer heeft men bovendien het kabinet van koningin Mary Stuart, echtgenote van stadhouder-koning Willem III, nauwgezet gereconstrueerd. Dankzij exacte replica's van de wandtapijten, die bij de verbouwing van de stadhouderlijke vertrekken in de negentiende waren overgebracht naar de collectie van het Rijksmuseum,

ademt de zaal tegenwoordig vrijwel dezelfde sfeer uit als in de late zeventiende eeuw.¹⁵⁷

Daarbij komt dat de delen van het Binnenhof waar traditie en geschiedenis minder alomtegenwoordig zijn, de laatste jaren juist veel kritiek te verduren krijgen. Met name de nieuwe vergaderzaal, waarvan de ruimte en transparantie in 1992 nog werden geprezen, wordt tegenwoordig met enige regelmaat bekritiseerd vanwege zijn kille, onpersoonlijke karakter. De ruime halfronde opstelling en gerichtheid op de voorzitter zouden de felheid uit de discussie halen en leiden tot een saai en indirect debat.¹⁵⁸ Sommige Kamerleden verlangen dan ook weemoedig terug naar de 'wildebeestenlucht' van de oude vergaderzaal en de tijd dat je nog ongezien 'achter het groene gordijn' een deeltje kon sluiten en een sigaret kon roken. Minister-president Mark Rutte hekelde de nieuwe zaal recentelijk zelfs als 'Oost-Europees' met 'de temperatuur van een bejaardentehuis'. Liever zag hij de Kamer weer de oude zaal betrekken, die tenminste nog voldeed aan Churchills 'ijzeren wet van de krapte'.¹⁵⁹

Deze en andere uitingen van kritiek op de nieuwere delen van het Binnenhof betekenen niet dat nostalgie op het Binnenhof de boventoon voert. Over het algemeen wordt de geschiedenis van het complex juist op een positieve manier gebruikt. Vooral in de publieksvoorlichting is de aandacht voor het verleden de laatste jaren sterk in opmars. Veelzeggend is in dit licht alleen al het gegeven dat het bezoekerscentrum van het complex, dat in de jaren zestig als een klein bureautje in het Tweede Kamergebouw was begonnen, sinds een aantal jaren gevestigd is in het alleroudste deel van het gehele complex: de middeleeuwse kelders onder de Ridderzaal. Vanuit hier worden dagelijks honderden schoolkinderen, dagjesmensen en toeristen naar de bovengelegen feestzaal geleid om vervolgens in min of meer chronologische orde een rondgang te maken langs de verschillende plaatsen van de macht. Tijdens deze rondleidingen raakt de bezoeker dan ook niet alleen bekend met de werking van de huidige politiek, maar tevens met het eeuwenoude verleden van de plek waar zij gevestigd is.

Hoezeer de relatie tussen geschiedenis en politiek in Nederland de afgelopen tien jaar in de belangstelling heeft gestaan, blijkt daarnaast ook uit de discussie over de komst van 'het huis van de democratie' naar Den Haag. Het initiatief voor dit multifunctionele centrum voor geschiedenis en politiek nabij het Binnenhof ontstond eind jaren negentig en zou vervolgens steeds grotere vormen aannemen, vooral door de gelijktijdige discussie over het Nationaal Historisch Museum. Verschillende vormen en locaties

deden vervolgens de ronde, maar uiteindelijk werd gekozen voor een voorlopig bescheiden vestiging aan de Hofweg. Hier is sinds 2011 ProDemos gevestigd, een stichting die op allerlei manieren de kennis over de werking en geschiedenis van de democratische rechtsstaat in Nederland bij een groot publiek tracht bekend te maken.¹⁶⁰ Naast de rondleidingen vanuit de kelders onder de Ridderzaal biedt ProDemos onder meer ook cursussen aan, organiseert zij lezingen en debatten en brengt zij publicaties op de markt die gerelateerd zijn aan de Nederlandse politiek en haar geschiedenis.

Mede door het succes van de organisatie staat het Binnenhof inmiddels hoog in de lijstjes van meest bezochte toeristische attracties in Nederland. Ook krijgt het complex meer schoolklassen over de vloer dan ooit tevoren, een ontwikkeling waarmee het Binnenhof ook internationaal opzien baart. Maakten begin jaren zeventig nog zo'n 25.000 mensen jaarlijks een rondleiding door de gebouwen op het Binnenhof, tegenwoordig staat de teller op bijna 140.000, waarvan ruim de helft in schoolverband.¹⁶¹ Hoewel de fysieke toegankelijkheid van de Nederlandse regerings- en parlamentsgebouwen uiteindelijk beperkter is gebleven dan aanvankelijk werd gehoopt, heeft men door middel van educatie en aandacht voor het verleden publiek en politiek de afgelopen jaren toch dichter bij elkaar weten te brengen, een ontwikkeling die zich mogelijk in de komende jaren nog verder doorzet. In zekere zin is ook de totstandkoming van dit boek een onderdeel van deze tendens.

De juiste toon

Wie tegenwoordig rondom het gebouw van de Tweede Kamer loopt, wandelt in vijf minuten langs acht eeuwen architectuurgeschiedenis. De middeleeuwse Ridderzaal, het zeventiende-eeuwse 'Goutsmits Keurhuys', het voormalige paleis van Willem v, de negentiende-eeuwse departementsgebouwen van Rose en Peters, het oude Hotel Central, de pseudohistorische Kortenhorst vleugel en natuurlijk de naar buiten gekeerde vergaderzaal van Pi de Bruijn: meer dan de Hofvijverzijde is de zuidkant van het Binnenhof tegenwoordig een rommelig aandoend allegaartje van gebouwen dat nauwelijks in één beeld te vangen is. Het is dan ook niet zo gek dat de media tegenwoordig vrijwel alleen beelden tonen van de vergaderzaal, de centrale hal en hun directe omgeving. Zowel de buitenkant van het Kamergebouw als grote delen van het interieur zijn niet onmiddellijk mediageniek.

De veelzijdigheid roept bovendien gemengde gevoelens op. Hoewel velen in algemene zin te spreken zijn over de wijze waarop oude en nieuwe gebouwdelen met elkaar zijn verbonden, staat men dubbelzinniger tegenover andere keuzes. Zo wordt de nieuwe plenaire zaal geprezen om zijn ruimte en overzichtelijkheid, maar bestaat er veel kritiek op zijn onpersoonlijke, kille karakter. Eenzelfde ambivalentie kenmerkt de houding tegenover de oude vergaderzaal van de Tweede Kamer. Aan de ene kant heeft de huidige functie van publiekszaal voor lezingen en evenementen ervoor gezorgd dat veel mensen dit historische deel van het complex inmiddels hebben kunnen bezoeken. Aan de andere kant zijn maar weinig bezoekers te spreken over de moderne aankleding van de zaal. Het kleurrijke tapijt, de opvallende lampen en nadrukkelijke leegte van de zaal doen de meesten terugverlangen naar de groene bankjes en drukte van weleer.

De waardering voor en kritiek op het ontwerp van Pi de Bruijn maken duidelijk hoe moeilijk het is om de juiste toon te vinden tussen behoud en traditie enerzijds en anderzijds de functionaliteit en representativiteit van een gebouw. In dat opzicht zijn de meningen over het Kamergebouw exemplarisch voor de algemene discussie over het Binnenhof in de voorbije vijftig jaar. Meer nog dan in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen historisering van het complex de toon zette en praktische problemen grotendeels met aanpassingen aan het interieur konden worden verholpen, stond de historische behuizing in de tweede helft van de eeuw op gespannen voet met haar functie als regeringscentrum. Kwesties als de herkenbaarheid van de verschillende machten, de sterke groei van het aantal ambtenaren en de toegankelijkheid en veiligheid van het complex noopten tot aanpassing van de huisvesting en brachten het evenwicht dat aan het begin van de eeuw was bereikt uit balans. Kenmerkend voor de naoorlogse periode was dan ook een verschuiving van accenten in het huisvestingsbeleid. Drukten aanvankelijk schaalvergroting en doelmatigheid hun stempel op het beleid, op den duur zou de historische erfenis weer meer en meer de koers bepalen.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog leefde de vernieuwingsdrang weer op. Niet in de betekenis dat het Binnenhof opnieuw aan afbraak ten prooi dreigde te vallen, maar wel in de zin dat bestaande gebruiken en tradities vrij eenvoudig werden opgegeven ten gunste van een functionelere of herkenbaardere huisvesting. In eerste instantie richtte de aandacht zich daarbij vooral op de uitvoerende macht. Beel en Drees mochten met hun voorliefde voor de oude zalen aan de Hofvijver wel enig tegenwicht bieden, de algemene trend was een vlucht van de ministeries van het Bin-

nenhof en zijn directe omgeving. De aankopen van de villa op Plein 1813 en later het Catshuis als kantoor voor de minister-president waren hiervan misschien de beste illustraties.

In de jaren zestig vestigde de aandacht zich vervolgens op het parlement, in het bijzonder op de uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer. Eerst lag de nadruk vooral op de huisvesting van de ambtelijke ondersteuning van de Kamer, die in de naoorlogse periode sterk gegroeid was. Algauw werd de vernieuwingsdrang echter versterkt door het verlangen het Kamergebouw gebruiksvriendelijker te maken voor pers en publiek. Met name deze wens zou zeer bepalend zijn voor het verdere verloop van de discussie. Ideeën over toegankelijkheid en doelmatigheid domineerden in de jaren zeventig de vergaderingen en zouden de belangstelling voor de historische erfenis van de plek en zelfs het uiterlijk van het gebouw in het algemeen vrijwel geheel overschaduwen. Er moest niet zozeer 'iets moois' worden neergezet, als wel een 'gebouw zonder drempels'. Het was in deze context dat de karakteristieke passage in het ontwerp werd opgenomen en het besluit viel de groene bankjes te verruilen voor de blauwe zetels van de nieuwe zaal.

De kentering in het denken over de huisvesting kwam pas in de jaren tachtig. De terugkeer van de premier naar het Torentje en het aangepaste ontwerp van het Kamergebouw aan het begin van het decennium waren de eerste tekenen dat de wind begon te draaien en de belangstelling voor het verleden weer geleidelijk toenam. Van een werkelijke accentverschuiving was echter pas sprake in de jaren na de opening van het nieuwe Kamergebouw. Waar de poging om het interieur van de oude vergaderzaal te behouden op het laatste moment strandde, zouden alle volgende bouwprojecten op het Binnenhof in het teken staan van waardering voor de historische erfenis en aandacht voor behoud en traditie. Met name de 'nieuwe' inrichtingen van de Ridderzaal en het gebouw van de Eerste Kamer getuigden van deze hernieuwde visie op de relatie tussen plaats, politiek en geschiedenis. Met de grootste groeistuij achter de rug en de capaciteitsproblemen voorlopig verholpen, konden de bewoners nu hun eigen verleden omarmen en weer met elkaar wedijveren om de indrukwekkendste, mooiste en vooral meest historische ruimte op het Binnenhof.

Conclusie

Toen de Duitse bondskanselier Helmut Kohl tijdens zijn staatsbezoek aan Nederland in 1995 door de toenmalige premier Wim Kok op het Torentje werd ontvangen, bleek deze nogal verbaasd over de bescheiden ruimte die de eerste minister van het land ter beschikking stond. Nadat hij via het kleine trappetje en de smalle entree de werkkamer van de premier bereikt had en zich met moeite in de toch groot uitgevallen leren fauteuil had neergezet, schijnt hij enigszins spottend te hebben gevraagd: ‘Zo, Wim, is dit hier nu jouw *Bundeskansleramt*?’ De kanselier, die zelf weldra een groots nieuw onderkomen in Berlijn zou krijgen, was duidelijk niet echt onder de indruk van het vijftiende-eeuwse gebouwtje aan de Hofvijver. Wim Kok daarentegen bevestigde de retorische vraag van zijn ambtsgeenoot met enige trots. Ja, dit was inderdaad zijn Torentje: weinig imposant onderkomen, maar huiselijk, intiem en zodoende uitermate geschikt voor een goed gesprek onder vier ogen. De Nederlandse premier was er zichtbaar tevreden mee.¹

Bovenstaande anekdote is in meerdere opzichten een aardige illustratie. In de eerste plaats geeft hij een goede kijk op twee verschillende opvattingen ten aanzien van de huisvesting van de eerste minister. Waar de Duitse bondskanselier vooral oog had voor de uitstraling van het gebouw, benadrukte zijn Nederlandse ambtsgeenoot juist de praktische waarde van de plek. Dat het Torentje geen voornaam voorkomen had, betekende voor Kok nog niet dat het pand als werkplek ongeschikt was, integendeel zelfs. De bescheiden omvang en praktische ligging waren voor de Nederlandse premier juist zaken waar hij graag mee koketteerde: in de Nederlandse politieke cultuur had de premier geen groots onderkomen nodig, maar volstond kleinschaligheid. Daarnaast is de geschiedenis van het Torentje tevens een aardige illustratie van de houding ten opzichte van het Binnenhof in zijn geheel. Ook voor het complex in het algemeen geldt immers dat het geen plaats is van het grote gebaar. Er zijn geen paleizen te vinden, geen ver-

gulde toegangspoorten en geen geüniformeerde wachters die in ganzenpas heen en weer paraderen en met glimmende hellebaarden nieuwsgierigen op afstand houden.

In plaats daarvan treft men er een aaneenschakeling van smalle, lage bebouwing, voorzien van houten voordeuren en her en der een fietsenrek. Wie bewoners van het Binnenhof spreekt, krijgt bovendien vooral loftuitingen te horen met betrekking tot de praktische voordelen van het Nederlandse regeringscentrum. Het complex mag dan wel ogen als een onoverzichtelijke wirwar van gebouwen en inmiddels in de schaduw staan van de torenhoge departementskantoren, maar dankzij zijn herkenbaarheid als mede de vele kamertjes, gangetjes en zalen is het meer dan ooit een geliefde plaats voor overleg, politieke pressie en nieuwsvergaring. Of je nu ambtenaar, parlementariër, lobbyist of journalist bent: je moet zitten op het Binnenhof.

Nu is het natuurlijk makkelijk om de plaats van de Nederlandse politiek met zijn bescheiden voorkomen en voorliefde voor traditie en achterkamertjes te verbinden aan gemeenplaatsen als de spreekwoordelijke spruitjeslucht en het hoofd dat niet boven het maaiveld uit mag steken. Met deze clichés doet men de lange en complexe geschiedenis van het regeringscentrum echter geen recht. Zoals in de voorgaande hoofdstukken duidelijk is geworden, was de geschiedenis van het Binnenhof er namelijk geen van genoegzaamheid, laat staan van onverschilligheid of blind streven naar utiliteit. Ook het cliché van 'Hollandse zuinigheid' lijkt in deze context niet op te gaan. Hoewel geld natuurlijk bij alle debatten over de huisvesting een rol speelde, vormden kosten maar zeer zelden het doorslaggevende argument om al dan niet tot verbouwing of aanpassing over te gaan. Begrotingen voor nieuwbouw werden over het algemeen met een opvallend gemak goedgekeurd, zelfs in financieel moeilijke tijden als de jaren 1860.

Beter is het misschien om het uiteindelijke behoud van de historische gebouwen als hart van de Nederlandse politiek, de voorzichtige uitbreiding van het complex en de waardering voor zijn herkenbaarheid en politieke praktijk te zien als de uitkomst van een tweehonderd jaar durende discussie: als een geleidelijk compromis van talloze plannen en minstens zo veel meningen. Deze discussie over de huisvesting van het landsbestuur begon al meteen na de totstandkoming van de eenheidsstaat begin negentiende eeuw en zou vervolgens regelmatig op de politieke en publieke agenda terugkeren. Daarbij ging het overigens niet voortdurend om dezelfde vraagstukken. Al naar gelang de tijd en politieke context varieerde

het thema van de locatie van het regeringscentrum tot de architectuur van het complex en de precieze invulling van de gebouwen.

Wel wordt een zekere chronologische orde in de verschillende thema's zichtbaar. Waar de discussie in de beginjaren van het Koninkrijk voornamelijk draaide om de vraag *waar* het regeringscentrum gevestigd moest zijn, richtte zij zich in latere tijden meer op vragen als: *welke* uitstraling de zetel van het landsbestuur moest hebben, *wie* mag van de gebouwen gebruikmaken en *hoe* dient het regeringscentrum zich te verhouden tot de buitenwereld? Vooral in de twintigste eeuw zouden die twee laatste vragen een grote rol in de discussie spelen. Tegen die tijd hadden immers de meeste historische gebouwen op het Binnenhof hun monumentale status al verworven en stond de locatie van de regeringszetel in Den Haag eigenlijk niet meer ter discussie. Een serieuze dreiging van verplaatsing van het regeringscentrum of afbraak van het historische Binnenhof was er na de negentiende eeuw niet meer. In plaats daarvan verplaatste het onderwerp van de discussie zich naar andere thema's, zoals de functionaliteit van de gebouwen en de wijze waarop de historische gebouwen het best gebruikt konden worden in de context van het moderne politieke bestel.

Daarnaast lag het zwaartepunt van de discussie over de huisvesting ook niet voortdurend bij dezelfde politieke organen. Ten tijde van de Restauratie draaide het in de eerste plaats om de huisvesting van de koning en waren het de andere instellingen die volgden. Nadat de koning in 1848 buitenspel was gezet, richtte de aandacht zich explicieter op de andere politieke machten: de verschillende gerechtsinstellingen, de ministeries en het parlement. Van deze instellingen was de huisvesting van de ministeries het meest constante punt van discussie. Door de sterke groei van de departementen en de regelmatige noodzaak tot reorganisatie waren hun onderkomens vanaf het midden van de negentiende eeuw voortdurend aan aanpassing en verplaatsing onderhevig. Dit in tegenstelling tot de discussie over de parlamentsgebouwen, die eerder een conjuncturele beweging doormaakte en voornamelijk op de agenda kwam op momenten dat de volksvertegenwoordiging ook zelf onderwerp van discussie was, zoals in de jaren 1860, de periode rondom de Pacificatie en de jaren zestig van de twintigste eeuw.

De roep om representativiteit

Dat de huisvesting op het Binnenhof gedurende vrijwel de gehele behandelde periode ter discussie stond, had alles te maken met de vroegmoderne oorsprong van de regeringszetel. Zowel de locatie als de architectuur van het complex was grotendeels het product van een staat zonder sterk centraal gezag, waarin zelfs op gewestelijk en lokaal niveau de macht over verschillende partijen was verdeeld. Het was een ietwat sjofele vergaderplaats op neutrale grond, waar de meeste bezoekers slechts korte tijd verbleven alvorens terug te keren naar de statige stadhuizen en patriciërswoningen van hun steden van herkomst. Dit uitgangspunt maakte het Binnenhof bij voorbaat niet erg geschikt als nationaal bestuurscentrum. Alleen al om afdoende onderdak te bieden aan alle ministeries, rechtsprekende organen en vertegenwoordigende lichamen schoot de beschikbare ruimte op het Binnenhof tekort.

Daar kwam dan nog bij dat de bouwstijl waarin de meeste gebouwen waren opgetrokken, de pracht en praal ontbeerde die in de meeste andere regeringscentra te vinden was. Zelfs de beschilderde houten muren van de Trêveszaal, toch het pronkstuk van het Binnenhof, oogden goedkoop in vergelijking met de marmeren bekleding van het stadhuis op de Dam en ook het nieuwe stadhoudelijke paleis van Willem v stak bleekjes af bij de paleizen van de Oranjes elders in het land, laat staan bij vorstelijke paleizen van andere Europese vorsten. Als het Binnenhof bij het aanbreken van de negentiende eeuw al iets aan de buitenwereld kenbaar maakte, dan was het dan ook vooral dat een krachtig overkoepelend gezag in Nederland ontbrak.

In dit licht was het niet zo vreemd dat de roep om andere huisvesting al spoedig na de totstandkoming van de eenheidsstaat te horen was. Met name de nieuwe koning, Lodewijk Napoleon, bleek weinig waardering voor het oude Binnenhof te hebben en liet het gehele landsbestuur amper een jaar na zijn aantreden verplaatsen. Een legitimering voor zijn besluit verscheen hetzelfde jaar in een anoniem pamflet. Daarin werd de verhuizing verdedigd door te wijzen op de veranderde politieke omstandigheden en de internationale ontwikkeling in het beleid ten aanzien van de huisvesting. Net als onder meer de regeringen van Frankrijk en Pruisen hadden gedaan, zo meende de auteur van de tekst, diende ook het Nederlandse landsbestuur de residentie te verlaten en zich te vestigen in de grootste en economisch belangrijkste stad van het land. Dat was nu eenmaal een eis die de moderne politiek aan een natiestaat stelde.

Het ging in dit geval dus om de representativiteit van het regeringscentrum, dat wil zeggen het in overeenstemming zijn van de ruimte met haar politieke functie. Een van de belangrijkste gedachten die achter de verhuizing van het landsbestuur in de Franse tijd schuilging, was de gedachte dat de ruimte op het bestaande Binnenhof niet langer voldeed aan de eisen die een moderne staat aan een regeringscentrum stelde. De veranderende politieke en staatkundige context van de vroege negentiende eeuw verlangde een meer representatieve locatie voor het landsbestuur, in dit geval het Paleis op de Dam, gelegen in de grootste stad van het land. Ook in latere nieuwbouwplannen voor het Binnenhof zelf zien we vervolgens een aantal keren de wens terugkeren om een meer 'representatieve' omgeving voor de Hoge Colleges van Staat te creëren. Vooral in jaren van grote politieke en staatkundige verandering bleek deze roep om passende en waardige huisvesting luid. Zo klonk hij behalve in de Bataafse-Franse tijd ook in de decennia na de grondwetswijziging van 1848, rondom de Pacificatie van 1917 en in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Dit waren de perioden waarin de meest verregaande plannen voor nieuwbouw van het regeringscentrum tot stand kwamen en de druk op het bestaande complex het grootst was.

Hoezeer het streven naar een meer representatieve vorm van huisvesting bij dergelijke grootschalige bouwprojecten een rol speelde, bleek ook uit de eis die in 1863 aan het ontwerp voor het te bouwen Paleis voor de Staten-Generaal werd gesteld. Dit diende namelijk in de eerste plaats 'de waardigheid der daarin zetelende magten op gepaste wijze te doen uitkomen'. Ook hier ging het dus om het in overeenstemming brengen van de uitstraling van het gebouw met zijn functie, in dit geval zijn hoedanigheid als parlamentsgebouw. Nu waren de jaren 1860 inderdaad een tijd waarin het parlement zich nadrukkelijk als belangrijkste speler op het politieke toneel profileerde. Met de grondwetsherziening van 1848 had de Kamer zijn machtspositie ten opzichte van de regering op papier reeds verstrekt, maar thans probeerde de liberale vleugel in de Kamer deze nieuwe positie tevens in steen tot uitdrukking te brengen. Zo zagen althans de tegenstanders van het bouwproject Thorbeckes initiatief tot de bouw van het Paleis. In hun ogen was het voorstel een doelbewuste en provocerende poging om het parlement als hoogste politieke macht op het Binnenhof neer te zetten.

Enerzijds was de roep om meer representatieve huisvesting een drijvende kracht in het debat over het Binnenhof. De veronderstelling dat een gebouw zijn politieke functie diende te weerspiegelen en door middel van zijn architectuur bepaalde opvattingen over de staatsinrichting kon uitdragen leidde

tot onvrede over de bestaande huisvesting en gaf de aanzet tot grootschalige verbouwingsplannen. Anderzijds riepen juist deze plannen in Nederland veel weerstand op. Of het nu Thorbeckes Paleis voor de Staten-Generaal was, Rose' constructies van glas en gietijzer of Knuttels futuristische wolkenkrabber: vrijwel elk uitgesproken ontwerp dat het aanzien van het regeringscentrum moest verbeteren, stuitte reeds na korte tijd op grote tegenstand. Zelfs bij de uiteindelijk gerealiseerde uitbreiding van de Tweede Kamer eind twintigste eeuw bleken de kwesties waarbij representatie een grote rol speelde, zoals de indeling van de vergaderzaal of de aankleding van het gebouw door middel van kunstwerken, de voornaamste struikelblokken.

Dat juist de representativiteit van het regeringscentrum zo omstreden was, lag allereerst aan de subjectieve aard van de kwestie. Beleidsmakers, wetgevers en architecten konden dan wel spreken over een meer 'passende', 'waardige' of 'representatieve' huisvesting van de macht, wat deze begrippen concreet inhielden bleef hoogst discutabel. In de praktijk bleek de symboliek van de ontwerpen vaak minder eenduidig dan de sociaalwetenschappelijke literatuur over regeringsgebouwen ons over het algemeen doet geloven. Wat voor de een als passend werd gezien, gold voor de ander als ongepast. Zo kreeg bijvoorbeeld zowel het neoclassicistische ontwerp van Craner als dat van zijn opvolger Rose de kritiek dat het niet 'representatief' genoeg was, terwijl beide architecten met de keuze voor hun ontwerp toch aansloten bij een destijds gangbare stijl van bouwen en in grote lijnen de internationale trend op het gebied van regeringsgebouwen volgden. Wat moest doorgaan voor een mooi en representatief regeringscentrum was uiteindelijk vooral een kwestie van smaak en over smaak viel te twisten.

Daarbij kwam dat wanneer een bouwstijl wel één duidelijke betekenis uitstraalde, deze vrijwel onmiddellijk partijdig was en dus controversieel. Het plan van Victor de Stuers en Cornelis Peters om het gehele Binnenhof een neogotische uitstraling te geven mocht volgens sommigen de representativiteit van de huisvesting misschien wel ten goede komen, maar dit maakte het ontwerp nog niet bij voorbaat geschikt voor de Nederlandse situatie. In de ogen van de critici was het ontwerp namelijk te uitbundig en kreeg de regeringszetel hierdoor een 'te paaps' karakter. De architectuur van de regeringsgebouwen moest dus niet louter representatief zijn in algemene zin, maar in de eerste plaats een nationale uitstraling hebben. Het ging hier immers niet om gebouwen die slechts een deel van de natie dienden, maar om gebouwen die het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigden. Dergelijke opvattingen speelden overigens niet alleen een rol in de

hoogtijdagen van het nationalisme, eind negentiende eeuw. Een discussie als die rondom het beeld van Kounellis in 1991 laat zien dat ook in de twintigste eeuw symboliek op het Binnenhof nog politiek zeer gevoelig kon liggen.

De moeilijkheid van de kwestie werd nog eens versterkt door het feit dat Nederland eigenlijk geen nationale stijl voor overheidsgebouwen kende, noch een rijk repertoire aan staatssymboliek. De staat nam traditioneel geen grote plaats in de samenleving in en het land kon evenmin bogen op een dominante aristocratische cultuur. Anders dan in omringende landen als Engeland of Frankrijk, waar de kroon, de kerk en de adel in hoge mate hun stempel op de architectuur hadden gedrukt, bestond in Nederland nauwelijks een traditie van grote gebaren. Afgezien van het Paleis op de Dam, dat in 1808 ook terstond door de nieuwe monarch werd opgeëist, waren imposante bouwwerken zeldzaam en voerden kleinschaligheid en pluri-formiteit de boventoon.

Deze voorgeschiedenis en de daaruit voortvloeiende controverses over de aard van representatieve huisvesting maakten dat veel voorgestelde projecten de eindstreep niet haalden. Zo werd de verplaatsing van het regeringscentrum naar Amsterdam al na vijf jaar weer teruggedraaid en zou ook De Stuers' gedroomde plan voor het Binnenhof nooit realiteit worden. Het grootste struikelblok voor architecten en beleidsmakers gedurende de negentiende en twintigste eeuw waren de nieuwbouw en de uitbreiding van het parlamentsgebouw. Tientallen ontwerpen zagen in deze eeuwen het daglicht, maar evenzovele verdwenen ook weer in de prullenbak. De Paleiswet van 1863 zou nooit meer worden dan een dode letter en pas honderdtwintig jaar later zou met veel moeite een moderne uitbreiding aan het Kamergebouw worden toegevoegd.

Dat uitgerekend het ontwerp van een nieuw parlamentsgebouw zo moeilijk lag, was niet opmerkelijk. Van alle bewoners op het Binnenhof was de Tweede Kamer bij uitstek het orgaan dat de hele natie diende te vertegenwoordigen en het aspect van representativiteit lag in zijn geval dan ook extra gevoelig. Bovendien waren er bij de plannen voor het Kamergebouw, in tegenstelling tot de meeste andere bouwprojecten op het Binnenhof, veel verschillende partijen betrokken. Waar bij de bouw van nieuwe departementsgebouwen het overleg vooral plaatsvond tussen de architect, de minister en de betrokken ambtenaren, diende men hier rekening te houden met de gehele volksvertegenwoordiging, inclusief alle politieke kleuringen die zij rijk was. Anders dan in het geval van Rose' nieuwe ministerie van Ko-

loniën of Peters' naastgelegen ministerie van Justitie, waar de kritiek op het ontwerp pas naar buiten kwam nadat het gebouw was gerealiseerd, liepen de plannen voor een nieuw parlamentsgebouw zodoende reeds in de ontwerpfase spaak. Ook omdat er vrijwel nooit een solide meerderheid bestond die haar wil kon opleggen en het plan kon doorzetten. De grote hoeveelheid meningen maakte het vinden van een algemeen aanvaarde norm voor representatieve huisvesting nagenoeg onmogelijk.

Praktische problemen en pragmatisme

Hoewel het representatieve aspect van de huisvesting een voorname rol speelde in het denken over de plaats van het landsbestuur in Nederland, leidde de roep om passender en waardiger huisvesting dus niet per se tot grote veranderingen. Integendeel, als de discussie op dit punt al uitkomsten had, dan waren het vooral onvrede en verlamming: onvrede over gerealiseerde projecten, zoals de departementsgebouwen van Justitie en Koloniën en de verbouwing van de Ridderzaal, en verlamming wanneer het ging om toekomstige projecten, met name wat betreft de nieuwbouw van het Tweede Kamergebouw. Voor een goed begrip van de dynamiek in de verhouding tussen plaats en politiek op het Binnenhof in de voorbije twee eeuwen moet daarom naast de spiegel functie van de gebouwen tevens de praktische kant van het verhaal in ogenschouw genomen worden. Waar de botsende opvattingen over representativiteit de bouwactiviteiten in de residentie voornamelijk tot stilstand brachten, bleken praktische argumenten namelijk juist een smeermiddel. Meer dan de grootse plannen tot herinrichting van het regeringscentrum zouden zij bepalend zijn voor hoe de huisvesting van het landsbestuur er in Nederland uiteindelijk uit kwam te zien.

Met praktische argumenten wordt hier bedoeld: voorstellen tot aanpassing of behoud van de bestaande ruimte met als doel deze doelmatiger, toegankelijker of veiliger te maken. Het gaat, kortom, dus niet zozeer om ideeën die zich richtten op het aanzien van de gebouwen, maar veeleer op de functionaliteit ervan. Hoe dergelijke overwegingen een rol konden spelen, bleek onder meer bij de inrichting van de vergaderzaal van de Staten-Generaal, een kwestie waarbij je juist zou verwachten dat er duidelijke ideeën over representatie aan ten grondslag lagen. Het idee om de Tweede Kamer te huisvesten in de oude balzaal van het stadhouderlijk hof, bijvoorbeeld, ontstond pas nadat het parlement met de afgevaardigden uit de Zuidelijke Nederlanden was uit-

gebreed en de volksvergadering simpelweg niet langer in de Trêveszaal paste. Toen de Zuid-Nederlandse Kamerleden weer vertrokken, kwam vervolgens op enigszins vergelijkbaar wijze de plaatsing van de kamerbankjes in ‘Engelse opstelling’ tot stand. Nu de zaal halfleeg was, verdwenen vanuit praktisch oogpunt de bankjes langs de lange zijde, waardoor uiteindelijk een links-rechtsverdeling overbleef. Aan deze indeling ging dan ook geen uitgesproken politieke opvatting vooraf. Het was een pragmatische aanpassing aan de leegloop die de Belgische Opstand in het parlement teweeg had gebracht.

Dezelfde praktische opstelling ten aanzien van de ruimte op het Binnenhof treffen we eveneens in andere gevallen aan. Zo kwam ook de Eerste Kamer pas in zijn huidige onderkomen terecht nadat zijn bestaande onderkomen, de Trêveszaal, te klein bleek voor openbare vergaderingen. Verschillende voorstellen om de ruimte na 1848 te voorzien van publieke tribunes bleken onhaalbaar, met als gevolg dat de senaat eigenlijk noodgedwongen zijn intrek moest nemen in de zaal van de Provinciale Staten. Een tijdelijke oplossing die uiteindelijk definitief zou blijken. Verderop aan de Hofvijver was ruimtegebrek ook al een bepalende factor in het beleid met betrekking tot de landsgebouwen. Zowel de afbraak van karakteristieke Hofkapel als de ingrijpende verbouwing van het ministerie van Binnenlandse Zaken was niet primair bedoeld om het aanzien van de Hofvijverzijde te verbeteren of een politiek statement te maken, maar om voldoende functionele werkplekken te creëren voor het groeiende leger aan ambtenaren dat inmiddels het Binnenhof bevolkte.

Zelfs aan ‘de overkant’, waar de patstelling in de discussie over een nieuw te bouwen Kamergebouw het huisvestingsbeleid jarenlang verlamde, zouden praktische argumenten op den duur de doorslag geven. Zo begon de geleidelijke uitbreiding van de Tweede Kamer pas op het moment dat het bestaande gebouw uit zijn voegen dreigde te barsten en werd de nieuwbouw aan de zuidzijde eerst goedgekeurd nadat de Kamer te kennen had gegeven het toch wel praktisch te vinden wanneer de andere Hoge Colleges van Staat op het Binnenhof gevestigd bleven. Dat deze nieuwbouw ook daadwerkelijk realiteit werd, was deels te danken aan het feit dat de discussie vervolgens voornamelijk in termen van functionaliteit werd gevoerd. Beslissingen op het gebied van politiek gevoelige punten als de vorm van de plenaire zaal en de aankleding van het gebouw werden lange tijd vermeden of uitgesteld.

Wat betreft de vormgeving van het gebouw, stuurden de opdrachtgevers bovendien aan op een relatief neutrale, zakelijke stijl die niet erg in het oog sprong. Het resultaat was een voornamelijk functionalistisch gebouw,

waarvan het belangrijkste representatieve kenmerk het open ‘democratische’ karakter was. Echter, ook op het punt van toegankelijkheid zou de praktijk uiteindelijk het meest bepalend blijken. Omwille van de veiligheid bleef de toegang tot de verschillende onderdelen van het Kamergebouw immers zeer beperkt en na een aantal jaren was het zelfs in het geheel niet meer mogelijk om de gebouwen nog zonder afspraak of uitgebreide veiligheids-scan te betreden. Een van de meest kenmerkende eigenschappen van het nieuwe Kamergebouw ging zo verloren.

De geest van de geschiedenis

De plaats van het landsbestuur in Nederland werd echter niet alleen bepaald door kille zakelijkheid en verandering in de huisvesting vond niet enkel plaats als pragmatische oplossing van ruimtelijke problemen. De beschrijvingen van het Binnenhof van Arnold Ising, Cornelis Peters en Doe Hans en de brochures over het regeringscentrum die tegenwoordig door het bezoekerscentrum worden uitgegeven, ademen juist bewondering voor de plek. Die bewondering gaat verder dan enkel ontzag voor de architectuur van de gebouwen of waardering voor het praktische nut van het complex. Het is een plaats waar ‘de steenen spreken’ en ‘de schoonste en roemrijkste herinneringen’ besloten liggen. Een plek met een opmerkelijk karakter, gevormd door de eeuwen en daardoor enig in zijn soort.

Je zou dan ook kunnen stellen dat er op het Binnenhof een *genius loci* heerst, een plaatsgebonden atmosfeer die het complex een geheel eigen aantrekkingskracht geeft. Deze bijna spirituele kant van de verhouding tussen plaats en politiek is een aspect dat maar zelden in de literatuur over regeringsgebouwen voor het voetlicht wordt gebracht. Niet zo verwonderlijk overigens, aangezien het een element is waar maar moeilijk de vinger op valt te leggen. Toch valt er in de context van het Binnenhof wel het een en ander over te zeggen. De aanwezigheid van een dergelijke ‘geest’ is immers geen spontaan gegeven. De *genius loci* ontwikkelt zich in de loop van de tijd en is nauw verbonden met het verleden van de plek. Enerzijds is hij een product van de geschiedenis, maar anderzijds ook een verschijnsel dat tradities juist in stand houdt en zorgt voor continuïteit en vertrouwdeheid. In dit opzicht doet hij dan ook denken aan het fenomeen van de *lieu de mémoire*, met dat verschil dat het in het geval van de *lieu de mémoire* de herinnering zich meestal richt op één bepaald, afgerond moment in het verleden. De *genius*

loci daarentegen is omvattender en ongrijpbaarder: niet gebonden aan één moment en dikwijls slechts sluimerend in het bewustzijn.

Zijn aanwezigheid betekent overigens niet dat de geest van een plek zijn eigen leven leidt. Hij is minder dwingend dan een praktisch probleem als ruimtegebrek. Architecten, politici en beleidsmakers kunnen hem koesteren, maar ook negeren of zelfs uitwissen. Dit brengt ons bij het derde aandachtspunt van dit onderzoek: de omgang met de erfenis van het verleden. Bijna was de geest van het Binnenhof immers verdwenen. Waren de stenen van het oude hof, zoals Gogel voorstelde, inderdaad per opbod verkocht, dan was het Koninkrijk met een tabula rasa begonnen en had een terugkeer naar de Hofstad veel minder voor de hand gelegen. Het Binnenhof was in dat geval niet meer geweest dan een herinnering, bijgezet in het pantheon van verdwenen plekken als Brittenburg, Dorestad en de Egmondse abdij. Dankzij de Restauratie en de terugkeer van de regering naar Den Haag bleef het complex als toneel van de politiek behouden en zou de geest van het Binnenhof ook voor latere generaties een factor van betekenis blijven.

Met zijn keuze het oude hof opnieuw als voornaamste bestuurscentrum in te richten, deed Willem I een belangrijke symbolische zet. Na de tumultueuze jaren van de Bataafs-Franse tijd betekende de terugkeer naar Den Haag in de eerste plaats een terugkeer naar de al dan niet vermeende vastigheid van weleer. Weliswaar was het Binnenhof niet de meest representatieve of praktische plaats voor het landsbestuur, maar het was wel een plek waarmee de meesten, zelfs de voormalige tegenstanders van de Oranjes, vertrouwd waren. Bovendien suggereerde het herstel van de oude regeringszetel een continuïteit tussen de regeringen van het ancien régime en het nieuwe Koninkrijk. Door onder het motto 'de oude tijden komen wederom' weer bezit te nemen van de voormalige gebouwen van het grafelijk hof oogde de regering van Willem I althans als een natuurlijke opvolger van het bewind van voor de omwenteling van 1795.

De geest van het Binnenhof droeg in 1813 bij aan zowel de pacificatie als de legitimering van de nieuwe staat. De vertrouwde grond aan de Hofvijver met zijn historische gebouwen bood de politiek van de Restauratie in elk geval een stevige verankering. Hoe zwaar deze verankering woog, bleek onder meer uit het gemak waarmee de herinrichting van het Binnenhof zich voltrok. Waar vijf jaar eerder nog de roep om verandering had geklonken, bleef het ditmaal stil. Pamfletten bleven uit en voorstellen voor alternatieve huisvesting werden nauwelijks serieus genomen. Nu de politieke strijd voorlopig gestreden was, waren rust, eigenheid en vertrouwen de

voornaamste behoeften. Het bestaande Binnenhof voorzag in deze zaken.

In de jaren die volgden, zouden politici en opiniemakers zich vervolgens met enige regelmaat opwerpen als behoeders van de geest van het Binnenhof. Hetzij op politieke gronden, hetzij om meer emotionele redenen, maakten zij zich sterk voor het behoud van de verschillende historische bebouwing op het Binnenhof en zijn karakteristieke 'onvervangbare' sfeer. Met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw zouden hun ideeën het beleid ten aanzien van de gebouwen op het complex domineren. Na een periode van politieke polarisatie waarin ideeën over vernieuwing, afbraak en nieuwbouw de boventoon hadden gevoerd, waren dit de jaren waarin de grote restauratieprojecten plaatsvonden, de grafelijke zalen hun 'oorspronkelijke' vorm herkregen en de verschillende gebouwen langs de Hofvijver stapsgewijs in historische stijl werden herbouwd.

Deze toenemende waardering voor het verleden en omarming van de bestaande behuizing op het Binnenhof kan men in de eerste plaats zien als een exponent van de beginnende monumentenzorg in Nederland. Overal in het land werden aan het einde van de negentiende eeuw kerken en kastelen 'gerenoveerd' en het voormalige grafelijke complex vormde wat dat betreft geen uitzondering. Wel ging de belangstelling voor het erfgoed in dit geval verder dan alleen antiquarische interesse. Net als in de vroege negentiende eeuw viel het behoud van het Binnenhof ook in deze periode te zien in het licht van een streven naar nationale eenheid. Het was een poging de jarenlange impasse in het beleid ten aanzien van de regeringsgebouwen te doorbreken en een oplossing te bieden die alle partijen tevredenstelde.

Sinds de eerste plannen voor alternatieve huisvesting midden negentiende eeuw het licht zagen, hadden de meningen over de toekomst van het Binnenhof namelijk sterk uiteengelopen. Voor- en tegenstanders van de op-eenvolgende bouwprojecten stonden tegenover elkaar en ook binnen de kampen zelf heerste verdeeldheid over de precieze toekomst van het complex. De aanneming van de Paleiswet van 1863 en de zoektocht naar een geschikte nationale stijl wakkerden de tweedracht vervolgens enkel nog verder aan, met als gevolg een strijd om de ruimte waarbij zowel technische en esthetische twistpunten als ideologische en religieuze belangen een rol speelden. Tegelijkertijd betekende de oplopende discussie echter ook een herontdekking van de geschiedenis van het Binnenhof. Juist het feit dat het voortbestaan van de bestaande gebouwen onder druk kwam te staan en verschillende groepen een claim legden op de plek, zorgde voor een toename van kennis over het verleden. Zo werd er vanuit verschillende hoeken on-

derzoek verricht naar de oorsprong van de gebouwen en verscheen er in korte tijd een aantal belangwekkende publicaties over de geschiedenis van het Binnenhof.

Dankzij deze toegenomen kennis veranderde omstreeks de eeuwwisseling het beeld van het complex. Wat velen aanvankelijk nog als een onaantrekkelijk gebruiksvoorwerp zagen, werd allengs een plaats van historisch belang. Een plek bovendien die een neutrale vorm van nationalisme kon opwekken. Niet alleen voor conservatieven en antirevolutionairen die het complex koesterden als voormalig hof van de stadhouders, maar ook voor liberalen en katholieken die in illustere oud-bewoners als Van Oldenbarnevelt en de graven van Holland hun eigen historische helden vonden. Toen eind negentiende eeuw het besluit viel om de historische gebouwen stapsgewijs aan te passen, maar daarbij de vroegmoderne vorm en de 'oud-Hollandse' stijl als leidraad te nemen, kwam dit dan ook als een welkom compromis. De politieke verhoudingen die na de grondwetswijziging van 1848 in beweging waren gekomen, waren inmiddels opnieuw goed omlijnd en de ruimte was zodoende minder inzet van politieke strijd. Niet langer hoefde men te twisten over wie het te bouwen Paleis zou toekomen of wat de geschiktste bouwstijl voor de nieuwbouw was. Opnieuw zou het bestaande Binnenhof, met zijn rijke verleden en geleidelijk gegroeide politieke praktijk, het uitgangspunt vormen.

Nu ging deze aanpassing van de historische gebouwen in de praktijk overigens wel vrij ver. Hoewel de uitstraling van het complex grotendeels behouden bleef, gingen aanzienlijke delen van het oorspronkelijke interieur bij de werkzaamheden verloren en verdwenen door de jaren heen ook talrijke bijgebouwen, uitbreidingen en andere, niet zelden eeuwenoude, panden. De 'restauraties' die in de periode 1880-1920 plaatsvonden zijn daarom ook beter te beschouwen als reconstructies. Het was een vorm van historiserende nieuwbouw die de geest van het Binnenhof weliswaar levend hield, maar ook een moderne, functionele werkomgeving bood. Het moest nadrukkelijk geen 'museum' worden. Uiteindelijk zou slechts een klein deel van de oude panden werkelijk in originele staat behouden blijven. Enkel de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer, de grafelijke zalen achter de Ridderzaal, het Torentje en de Trêveszaal en zijn directe omgeving zouden aan de verregaande renovatiedrift ontkomen. De overige gebouwen werden goeddeels tot de grond afgebroken om vervolgens weer als een feniks uit de as te herrijzen.

Ondanks deze kanttekening bij de 'herstelwerkzaamheden' van mannen

als Nieuwenhuis, Cuypers en Knuttel betekenden de veertig jaren rondom de eeuwwisseling achteraf gezien een keerpunt in de omgang met de landsgebouwen in Den Haag. Voortaan was de historische waarde van het Binnenhof vrijwel onomstreden en diende eenieder die aandrang op aanpassing van de ruimte met de geest van de plek rekening te houden. Voorts zou de combinatie van aanpassing en behoud ook in het verdere verloop van de eeuw het beleid ten aanzien van de gebouwen blijven bepalen. Zelfs in het geval van het meest ingrijpende bouwproject van de eeuw, de uitbreiding van de Tweede Kamer, zouden functionaliteit en aandacht voor de historische context hand in hand gaan. Zo was misschien wel de belangrijkste uitkomst van de jarenlange discussie over de uitbreidingsplannen het besluit het nieuwe Kamercomplex zoveel mogelijk uit reeds bestaande gebouwen samen te stellen en een eigentijdse evenknie te creëren van het oude Binnenhof.

Ten slotte speelden de ‘restauraties’ rond de eeuwwisseling indirect ook een grote rol bij de invulling van het regeringscentrum. Juist die vertrekken die destijds vanwege hun geschiedkundige of artistieke betekenis gespaard waren gebleven, zouden in de loop van de twintigste eeuw namelijk uitgroeien tot de beeldmerken van ‘politiek Den Haag’. Ofwel als resultaat van doelbewust beleid, dan wel als gevolg van persoonlijke voorkeuren, zouden historische ruimten als het Torentje, de Trêveszaal en de Ridderzaal op den duur opnieuw een representatieve functie krijgen en zodoende het beeld van het Binnenhof bepalen. Hun alomtegenwoordigheid in de media heeft het oude grafelijke complex nog nadrukkelijker dan voorheen op de kaart gezet en zijn contouren voor de buitenwereld herkenbaar gemaakt. Wie tegenwoordig willekeurige voorbijgangers vraagt de huisvesting van de politieke macht in Nederland te beschrijven, zal dan ook mogelijk meer beschrijvingen krijgen van het Torentje en de Trêveszaal dan van de onderkomens van de Eerste en Tweede Kamer.

De machteloosheid van de maakbaarheid?

Deze recente belangstelling voor de huisvesting van de minister-president en de ministerraad zou natuurlijk kunnen duiden op een verregaande versterking van de uitvoerende macht ten opzichte van de wetgevende. Toch lijkt van een verband tussen een groeiende aandacht voor de gebouwen van het ministerie van Algemene Zaken en een toenemende macht van het ka-

binet geen sprake. Ook in de periode dat de macht hier niet zetelde, waren Torentje en Hofvijverzijde immers geliefde objecten voor schilders, fotografen en politiek tekenaars. Bovendien, wanneer je beelden in de media nauwlettend volgt, is het Kamergebouw veel vaker te zien. Afgezien van de nieuwe vergaderzaal figureren ook de commissiezalen, de roltrappen in de centrale hal en de overloop bij de uitgang van de plenaire zaal, de zogenaamde 'patatbalie' waar journalisten Kamerleden na een debat opwachtingen, bijna dagelijks in allerhande media. Dergelijke plaatsen zijn op het eerste gezicht misschien alledaagser en minder herkenbaar, maar dit betekent niet dat hun politieke betekenis geringer is.

Het feit dat plekken als het Torentje en de Trêveszaal in relatief korte tijd konden uitgroeien tot zulke bekende namen in de Nederlandse politiek, duidt eerder op iets anders. Het toont niet zozeer een machtsverschuiving aan als wel de kracht die kan uitgaan van dergelijke historische plekken. Door te kiezen voor ruimten die reeds een zekere bekendheid en betekenis genoten, plaatsten de minister-president en ministerraad zich in een vertrouwde omgeving en een sluimerende traditie van bestuur. Al dan niet bewust sloten zij aan bij een verleden dat bijna acht eeuwen terugging en hun politieke functie voorzag van een zeker aura. Vergelijkbare voorbeelden van dergelijk gebruik van het verleden waren overigens ook elders op het Binnenhof al te vinden. Zo kon de Ridderzaal in 1904 onder meer vanwege zijn middeleeuwse oorsprong succesvol worden ingericht als koninklijke feest- en ontvangstzaal en ontleende de Eerste Kamer zijn waardigheid sinds het midden van de negentiende eeuw deels aan het gegeven dat zijn vergaderplek een van de oudste parlementaire zalen ter wereld was. Ook in deze gevallen bood de geschiedenis van de plek de gebruikers dus extra aanzien.

De keerzijde van dit verhaal is logischerwijs dat een breuk met het verleden juist iets kan wegnemen. In het geval van het huidige onderkomen van de Tweede Kamer lijkt dan ook precies dit te zijn gebeurd. Ondanks herhaaldelijke pogingen 'de geest' van de oude zaal onaangetast te laten en de plenaire vergadering niet te verplaatsen naar de nieuwbouw, zetelen de Kamerleden sinds 1992 in een nieuwe halfronde zaal. Een verhuizing die het comfort van de parlementariërs en Kamermedewerkers weliswaar ten goede kwam, maar volgens velen ten koste ging van de sfeer en het aanzien van het parlement. Met name het feit dat de nieuwe inrichting geen enkele poging deed iets van de oude geest te bewaren, werd door velen als een gemis ervaren. Daar kwam nog eens bij dat de bedoelingen van het ontwerp voor het nieuwe gebouw niet geheel slaagden. Het Hofplein werd niet, zoals ver-

wacht, een plek waar toeschouwers en demonstranten op af zouden komen om de Kamer aan het werk te zien en ook het open karakter van het gebouw kwam uiteindelijk niet uit de verf. Voor de uitstraling van een gebouw dat het vooral van zijn functie en interieur moet hebben, was met name dit laatste punt een groot verlies. De sluiting van de Statenpassage voor publiek reduceerde het nieuwe Kamergebouw tot een weinig indrukwekkend onderdeel van het eeuwenoude complex.

Op basis hiervan zou je wellicht vraagtekens kunnen zetten bij de maakbaarheidsgedachte van architectuur en kunnen pleiten voor grotere waardering voor bestaande bouw. De kritiek op het nieuwe Kamergebouw tegenover het succes van de huisvesting van Algemene Zaken in het voormalige Generaliteitskwartier lijkt dergelijk conservatisme althans in de kaart te spelen. Toch moeten we misschien ook niet al te sceptisch zijn. Veel van de tradities op het Binnenhof, die tegenwoordig vanzelfsprekend zijn, zijn immers evenzeer ‘gemaakt’. Zo had de Ridderzaal tot 1904 bijvoorbeeld nooit één moment als koninklijke troonzaal gediend en was ook het Torentje nimmer de vaste werkplek geweest van de minister-president in de moderne betekenis van het woord. Beide zijn voorbeelden van ‘uitgevonden tradities’ en illustreren goed dat een nieuwe inrichting niet per se een breuk met het verleden impliceert. Integendeel, het verleden is dikwijls een nuttige bouwsteen om iets nieuws te creëren.

Het belang van het Binnenhof

Wat de geschiedenis van de huisvesting van het landsbestuur in Nederland leert, is dat de bestaande internationale literatuur over regeringsgebouwen – met hun sterke nadruk op het ontwerp en de visie van de architect – voor een meer historisch verankerd regeringscomplex als het Binnenhof tekortschiet. Zoals de verschillende hoofdstukken in dit boek hebben duidelijk gemaakt, kregen politici, beleidsmakers en architecten maar zelden de mogelijkheid hun opvattingen over de verhouding tussen plaats en politiek daadwerkelijk in de praktijk te brengen. Voortdurend moesten zij rekening houden met andere partijen en compromissen sluiten om tot concrete resultaten te komen. Bovendien waren zij vrijwel altijd genooddaakt rekening te houden met omgevingsfactoren, praktische omstandigheden en de erfenis van het verleden in zowel materiële als spirituele zin. De vorm en functie van een regeringscentrum als het huidige Binnenhof zijn dan ook enkel te

begrijpen als de uitkomst van een samenspel tussen verschillende factoren, waarvan meer nog dan de opvatting over representatie, de functionaliteit van het complex en de omgang met historisch erfgoed de belangrijkste zijn.

Nu is er in de internationale literatuur tot nu toe juist voor deze laatste twee punten weinig aandacht geweest. Met name in het werk van auteurs als Lasswell en Goodsell ligt de nadruk sterk op het representatieve karakter van de gebouwen. Hun studies richten zich in de eerste plaats op gebouwen die hun oorsprong vinden in de negentiende en twintigste eeuw en de symboliek die achter hun ontwerpen schuilgaat. Geschiedenis speelt in deze werken enkel een rol wanneer er in deze ontwerpen naar het verleden wordt verwezen, bijvoorbeeld door de plaatsing van standbeelden van historische figuren of schilderijen van historische gebeurtenissen. Dat een plek zelf ook een geschiedenis heeft en deze kan doorwerken in het heden blijft, mede door hun keuze om voornamelijk Noord-Amerikaanse regeringsgebouwen te behandelen, nagenoeg volledig buiten beschouwing. Hoezeer pad-afhankelijkheid, traditie en de 'geest' van een plek op den duur een rol kunnen spelen in de relatie tussen plaats en politiek blijkt echter wanneer je een meer historisch verankerd regeringscentrum als onderzoeksobject neemt.

Wat het voorbeeld van het Binnenhof laat zien, is dat de relatie tussen politiek en architectuur niet eindigt bij het ontwerp en de oorspronkelijke ideeën die daarachter schuilgaan. Naarmate een gebouw langere tijd in gebruik is, wordt niet alleen de functionaliteit van de ruimte een bepalende factor in de relatie, maar tevens de geschiedenis van de bebouwing zelf. Juist dit laatstgenoemde aspect speelde in het geval van het Binnenhof in de voorbije twee eeuwen een doorslaggevende rol. Hoewel de erfenis uit het verleden geregeld op gespannen voet stond met zowel de representativiteit van het regeringscentrum als de functionaliteit van de behuizing, was de historische dimensie van het complex voortdurend van belang. Of het nu gebruikt werd als tegenwicht voor vernieuwingsplannen, als neutraal punt van vereniging of als voorwendsel om nieuwe tradities in het leven te roepen, het verleden van de plek bleef tweehonderd jaar lang een krachtig retorisch argument in de discussie over de huisvesting van het landsbestuur.

Nu zou je natuurlijk kunnen stellen dat het Binnenhof een uitzondering vormde, aangezien men in de meeste andere landen wel is overgegaan tot nieuwbouw. Zo stammen de meeste regeringsgebouwen in de westerse wereld uit de negentiende eeuw en in voormalige koloniën vaak zelfs pas uit de twintigste eeuw. Toch hoeft dit niet te betekenen dat het verleden op deze plekken een minder bepalende factor is in de relatie tussen politiek en archi-

tectuur. In veel landen op de wereld is de huisvesting van regering en parlement ondertussen vele tientallen jaren, zo niet al meer dan een eeuw oud. Deze gebouwen kennen inmiddels hun eigen, soms uitermate roerige, verleden. Het zijn nieuwe lieux de mémoire, waarvan de herinnering misschien niet teruggaat tot in de Middeleeuwen, maar wel tot belangrijke momenten in het recente nationale verleden; denk bijvoorbeeld aan de Bundestag in Berlijn, de Cortes in Madrid of het 'Witte Huis' in Moskou. De verwachting is dat voor deze en andere plekken de erfenis van het verleden voor de toekomst als factor in de huisvestingsdiscussie steeds zwaarder zal wegen, net als dat bij het Binnenhof al in de negentiende eeuw het geval was.

Wel blijft het natuurlijk opvallend dat het verleden in het geval van het Binnenhof al twee eeuwen zijn stempel op de huisvesting heeft weten te drukken. Hier is een aantal redenen voor te bedenken. Zo bleef in de eerste plaats rampspoed het historische complex grotendeels bespaard. Anders dan in bijvoorbeeld Groot-Brittannië, Denemarken of Duitsland vielen de gebouwen nooit ten prooi aan grootschalige brand of oorlogsgeweld. Nieuwbouw bleef daardoor een keuze en geen noodzakelijkheid. Verder kon Nederland zich, in tegenstelling tot sommige andere landen, reeds begin negentiende eeuw beroepen op een stevig verankerde traditie van bestuur en overleg. Waar men in sommige andere landen vanaf nul moest beginnen, konden de politici op het Binnenhof bogen op een politieke cultuur die al tijdens het ancien régime zekere parlementaire trekken vertoonde. Ten slotte kende het land vrijwel nooit een speler op het politieke toneel die dermate veel macht bezat dat hij de ruimtelijke inrichting van het regeringscentrum naar zijn hand kon zetten. De huisvesting van het landsbestuur was altijd een zaak van meerdere partijen, waardoor monarchen, ministers en rijksarchitecten gedwongen waren voortdurend in debat te gaan met commissies, juryleden, parlementariërs en journalisten: een situatie die enerzijds een krachtig overheidsbeleid ten aanzien van de landsgebouwen uitsloot en anderzijds het sluiten van compromissen in de hand werkte.

De gedachte dat de geschiedenis van het complex ertoe deed en het bestaande Binnenhof een uitgangspunt moest zijn voor toekomstig beleid bleek in de Nederlandse discussie dan ook een veel constructiever instrument dan de roep om imposantere of herkenbaardere huisvesting. Waar de roep om meer representativiteit de discussie over de huisvesting juist verder polariseerde, bleek het historische argument vaak een synthetiserende werking te hebben. Het is in dit licht dan ook logisch dat veel van de discussies over de gebouwen hun oorsprong vonden in perioden van scherpe politie-

ke tegenstellingen, zoals de Bataafs-Franse tijd, de jaren 1850-1860 of de jaren 1960-1970, maar dat de bepalende momenten voor de huidige vorm van het Binnenhof vooral in perioden van samenwerking en zakelijkheid lagen: de jaren 1814-1815, de periode rond 1900 en de jaren 1980-1990.

Een tendens die in debatten duidelijk is waar te nemen, is dat de roep om meer representatieve nieuwbouw de discussie weliswaar dikwijls in gang zette, maar dat deze vervolgens spoedig verzandde in hardnekkige meningsverschillen over de vraag wat nu precies voor representatief kon doorgaan en wat eigenlijk gerepresenteerd diende te worden. Plannen verloren hierdoor dikwijls hun momentum of stuitten op dermate veel weerstand dat zij grotendeels onvoltooid bleven. Een beroep op het verleden kon daarentegen, net als het argument van functionaliteit, rekenen op een veel breder draagvlak. Anders dan het argument van representativiteit lagen zij minder politiek gevoelig en overstegen zij over het algemeen de belangen van de afzonderlijke partijen in de discussie. De combinatie van het koesteren van de *genius loci* enerzijds en het zo praktisch en zakelijk mogelijk inrichten van de ruimte anderzijds bleek telkens een compromis waarin de verschillende betrokken partijen zich konden vinden.

Het gevolg was dat deze beide richtingen de huisvesting van het landsbestuur in de negentiende en twintigste eeuw voornamelijk zouden bepalen en het Binnenhof zouden maken tot de plek die het nu is: het politieke hart van Nederland waar oog voor traditie en historie schijnbaar probleemloos samengaat met de dagelijkse praktijk van het eigentijdse politieke bedrijf. Waar je van de besloten middeleeuwse raadzaal van de graaf van Holland kunt lopen naar de moderne transparante vergaderzaal van de Tweede Kamer, zonder één buitendeur te hoeven openen en waarbij je onderweg niet alleen de belangrijkste politieke vertegenwoordigers van het land passeert, maar tevens een wandeling maakt door ruim acht eeuwen architectuurgeschiedenis. Het is dit samenspel van oud en nieuw, van traditie en doelmatigheid en van compactheid en verscheidenheid dat in de loop der eeuwen zo kenmerkend is geworden voor de huisvesting van de Nederlandse politiek. Het weerspiegelt misschien niet een eenduidige opvatting van politiek of de ideeën van één bepaalde generatie, maar wel een rijke politieke geschiedenis van eeuwen onafgebroken bestuur en overleg, van compromissen boven conflicten en van zakelijkheid boven franje. Over de vorm of stijl van de gebouwen hoeft men voorlopig dus ook niet meer te twisten. Het huidige Binnenhof is een nationale plek bij uitstek; een 'polderpaleis', getekend door vele eeuwen en nog veel meer handen.

Noten

Inleiding

- 1 'Rapport van Isaac Alexander Gogel aan Lodewijk Napoleon', in: C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage* (Den Haag 1891) 212-214.
- 2 Het woord 'landsbestuur' duidt in deze context op een verzameling van de belangrijkste vertegenwoordigers van de wetgevende en uitvoerende macht. Het gaat daarbij in de eerste plaats om het parlement, bestaande uit de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en de verschillende ministeries. Andere Hoge Colleges van Staat, zoals de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en het Kabinet des Konings, alsmede de belangrijkste vertegenwoordigers van de rechterlijke macht komen in dit boek vooral zijdelings aan de orde. Datzelfde geldt voor het staatshoofd. De huisvesting van de koning komt in het vervolg van dit boek enkel aan bod, daar waar het de invulling van het Binnenhof betreft.
- 3 Veel van de hier bedoelde brochures en gidsen zijn uitgaven van de verschillende parlementaire publieksdiensten. Zie o.a.: *Binnenhof. Heart of the Dutch democracy* (Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof; Den Haag 2008), *Le Palais Bourbon. Un palais pour la démocratie* (Assemblée Nationale; Parijs 2012), *Folketinget. The Danish parliament* (Communications Christiansborg Palace; Kopenhagen 2011), *Federaal parlement. Open huis* (Kamer van volksvertegenwoordigers en de Senaat van België; Brussel 2010), *Sveriges Riksdag. A guide to the Swedish parliament* (The information department of the Riksdag; Stockholm 2012), *Eduskunta. The Finnish parliament* (Eduskunta; Helsinki 2006).
- 4 Harold D. Laswell, *The signature of power. Buildings, communication and policy* (New Brunswick 1979).
- 5 Charles T. Goodsell, 'The architecture of parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18 (1988) 287-302 en Lawrence J. Vale, *Architecture, power and national identity* (New Haven 1992).
- 6 Goodsell, 'The architecture of parliaments', 288-289.
- 7 Charles T. Goodsell, *The American Statehouse. Interpreting democracy's temples* (Lawrence 2001).
- 8 Zie voor een inleiding op het begrip 'spatial turn': Simon Gunn, 'The spatial turn. Changing histories of space and place', in: idem, en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the Western city since 1850* (Aldershot 2001) 1-14, Jan Hein Furnée, 'Beleving van ruimte. De spatial turn en de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 36 (2012) 1-11, aldaar 5-8, en Auke van de Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (9de druk; Amsterdam 2013).

- 9 Zie bijvoorbeeld: Christian de Borchgrave en Jan Braet (red.), *Kunst en architectuur bij de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2008), David Cannadine, Christine Riding en Jacqueline Riding, *The Houses of Parliament. History, art and architecture* (Londen 2000), Claudio Strinati e.a. (red.), *Palazzo Chigi* (Milaan 2001), William Charles Allen, *History of the United States Capitol. A chronicle of design and construction* (Washington 2001).
- 10 Andreas Biefang, *Die andere Seite der Macht: Reichstag und Öffentlichkeit in 'System Bismarck', 1871-1890* (Düsseldorf 2009), Andreas Biefang, *Bismarcks Reichstag. Das Parlament im Leipziger Strasse* (Düsseldorf 2002), Thomas Mergel, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002), Michael S. Cullen, *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes* (Berlijn 1983), Michael S. Cullen, *Der Reichstag. Parlament – Denkmal – Symbol* (Berlijn 1995) en Andreas Döring, 'Parlament, politische Kultur und symbolische Form. Zur Semantik des Deutschen Bundestags im Berliner Reichstag', in: H. Oberreuter, U. Kranenpohl en M. Sebaldt (red.), *Der Deutsche Bundestag im Wandel. Ergebnisse neuerer Parlamentarismusforschung* (Opladen 2001), 241-257.
- 11 Philip Manow, 'Der demokratische Leviathan. Eine kurze Geschichte parlamentarischer Sitzanordnungen seit der französischen Revolution', *Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 32 (2004) 319-347, en Philip Manow, *Im Schatten des Königs. Die politische Anatomie demokratischer Representation* (Frankfurt am Main 2008).
- 12 Doe Hans, *Parlements-film: figuren en momenten uit de Nederlandse volksvertegenwoordiging* (Scheveningen 1924).
- 13 Zie o.a. *The Binnenhof: heart of the Dutch democracy* (Stichting bezoekerscentrum Binnenhof; Den Haag 2008), *Het Binnenhof* (Huis voor Democratie en Rechtstaat; Den Haag 2010), Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).
- 14 Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, VII delen (Parijs 1984-1992).
- 15 W.P. Blockmans en H. Pleij (red.), *Plaatsen van herinnering. Deel 1, Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) en M.R. Prak, *Plaatsen van herinnering. Deel II, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- 16 R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) en Theo Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlementsgebouwen', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 151-165.
- 17 Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- 18 Een punt dat een jaar eerder ook al door Remieg Aerts, hoogleraar politieke geschiedenis te Nijmegen, ter sprake was gebracht. Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (2007) 25-41.
- 19 Esther M. Agricola, 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity, 1814-1917', *Geojournal* 51 (2000) 47-56.
- 20 Zie o.a. Maurits Ebben, 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Hol-

- land (1593-1795)' en Marion Bolten, 'Interieur van betekenis. Betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Diederik Smit en Henk te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011).
- 21 Zie o.a. Jan Hein Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw' en Wessel Krul, 'Grote gebaren en een compromis. Bouwplannen op het Binnenhof, 1848-1914', in: Smit en Te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 155-184, 209-230.
 - 22 Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (20ste druk; Cambridge 2012).
 - 23 Enkel in Benin, Bolivia, Ivoorkust en Tanzania is de regeringszetel eveneens buiten de formele hoofdstad van het land gevestigd.

Hoofdstuk 1

- 1 Johannes de Beke, *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag 1982) 128.
- 2 Kees Stal en Victor Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: J.G. Smit en F.W. van Kan (red.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 30-31.
- 3 H.M. Brokken, 'Het hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 13, en Jantien Overduin, *De Hofvijver. Hart van Den Haag* (Den Haag en Zwolle 2012).
- 4 G.G. Calkoen, 'De wording en ontwikkeling van het Hof in Die Haghe gedurende de middeleeuwen', *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen* (1901) 8-68, en Antheun Janse, 'Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke vertrekken in de middeleeuwen', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 26.
- 5 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 27.
- 6 Ibidem.
- 7 Idem, 28.
- 8 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15 en Stal en Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 54-55.
- 9 Hans Smit en Fred van Kan, 'Politiek en bestuur. Graaf, hof en dorp', in: Smit (red.), *Den Haag*, 93-94. Zie over het vermeende leven van Van Eyk aan het Binnenhof o.a. W.E. Krul, 'Realisme, Renaissance en nationalisme. Cultuurhistorische opvattingen over de Oudnederlandse schilderkunst tussen 1860 en 1920', in: Bernard Ridderbos en Henk van Veen (red.), *Om iets te weten van de oude meesters. De Vlaamse Primitieven, herontdekking, waardering en onderzoek* (Nijmegen 1995) 269-270.
- 10 Calkoen, 'De wording en ontwikkeling van het Hof', 54 en H.E. van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument* (Utrecht 1941) 18-20.
- 11 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 29-30.
- 12 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 108-109.
- 13 Antheun Janse en Monique van Veen, 'Kerk en vroomheid', in: Smit, *Den Haag*, 222-223.
- 14 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15 en Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 30.

- 15 Zie voor meer informatie over de graven van leden van het Beierse huis. L.J. van der Klooster, 'De Hofkapel', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 30-34.
- 16 Zie o.a. Antheun Janse, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren, 1401-1436* (Amsterdam 2009).
- 17 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 32.
- 18 Janse, *Een pion voor een dame*, 331.
- 19 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 24-25.
- 20 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 91-92 en J.J. Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof* (Den Haag 1940) 18-19.
- 21 Zie o.a. W.P. Blockmans, 'De vorming van een politieke unie', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (vijfde druk; Baarn 2010) 74-75, Robert Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, 1380-1480* (Hilversum 2014) en Louis Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: Th.A.H. de Nijs, E. Beukers en J.G.A. Bazelmans (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel 1 tot 1572* (Hilversum 2002) 259-290.
- 22 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 100 en Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 25-26.
- 23 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98-99.
- 24 Idem, 101.
- 25 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 27.
- 26 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98-99 en Sicking, 'De integratie van Holland', 262-264.
- 27 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15.
- 28 R. Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 41-42.
- 29 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15.
- 30 Volgens sommigen was het achtkantige hoektorentje gebouwd nadat in 1455 een poging om in de zuidoostelijke hoek een grotere toren te bouwen was mislukt. Anderen dateren het Torentje vroeger en zijn van mening dat het werd opgetrokken op de plaats waar eerder een houten prieeltje stond. Zie o.a. Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98 en Arendo Joustra en Erik van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993) 9.
- 31 Stal en Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 68-69.
- 32 Voor een achttiende-eeuwse impressie van de plundering van Den Haag door Van Rossum, zie: Haags Gemeentearchief, 'Plundering van 's Gravenhage door de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum op 8 maart 1528', vervaardiger S. Fokke, collectie prenten, identificatienr. kl. B 3608.
- 33 'E il piu bello, il piu ricco & forseil maggior' villaggio aperto di tutta l'Europa', Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore* (Antwerpen 1567) 189.
- 34 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 100.
- 35 Zie voor een impressie van de zestiende-eeuwse situatie o.a. het schilderij *De Hofvijver vanaf het Doelenterrein*, Hollandse school (1567), Haags Historisch Museum, Den Haag en de gravure *Gezicht op de Vijverberg in Den Haag*, Hendrick Hondius (1598), Rijksmuseum, Amsterdam.

- 36 Serge ter Braake, *Rond het Binnenhof. Twintig Haagse geschiedenissen uit de zestiende eeuw* (Hilversum 2012) 14-17.
- 37 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 44-45.
- 38 Idem, 44 en Van der Klooster, 'De Hofkapel', 30.
- 39 Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage*, 12.
- 40 A.L.H. Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', in: idem, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift* (Den Haag 1879-1884) 6. Een afbeelding van het feestelijke steekspel op de Hofvijver, zie: Haags Gemeentearchief, *Steekspel op de Hofvijver op 6 januari 1586 ter gelegenheid van de intocht van de graaf van Leicester in Den Haag*, vervaardiger Jacob Saverij, collectie prenten, identificatienr. kl. B 3626.
- 41 Zie o.a. J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 1996) 234-240.
- 42 Voor een uitgebreide geschiedenis van het ontstaan van de Staten-Generaal, zie: S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964) 1-28.
- 43 J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden tot Ministerie van Algemene Zaken, Cabinet van de Minister-President* (Den Haag 1980) 125.
- 44 Ebben, 'De Staten-Generaal', 71.
- 45 Idem, 49-52, 58-59.
- 46 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 44.
- 47 D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Kwartier in de zeventiende eeuw' in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 57-60.
- 48 Voor een uitgebreide rondgang langs de verschillende bestuursorganen op het Binnenhof in de zeventiende eeuw, zie ook de proloog 'de topografie van de macht' in Th.H.P.M. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796* (Amsterdam 2009) 21-31.
- 49 Vgl. Ebben, 'De Staten-Generaal', 45-46 en Paul Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende- en achttiende eeuw', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 80-81.
- 50 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Kwartier', 61 en W. Kuyper, 'De Grote Zaal van de Unie der Zeven Provinciën', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 78-79.
- 51 Alleen al de beeldbank van het Haags Gemeentearchief bevat een kleine honderd zeventiende- en achttiende-eeuwse prenten waarop de Mauritstoren is afgebeeld. De hier bedoelde prent is: Haags Gemeentearchief, *De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt op 13 mei 1619*, vervaardiger onbekend (1619), collectie prenten, identificatienr. kl. B 3675.
- 52 J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post, 1608-1669. Architect* (Zutphen 1993) 165, en Ebben, 'De Staten-Generaal', 52.
- 53 Bolten, 'Interieur van betekenis', 102-106.
- 54 Ebben, 'De Staten-Generaal', 53 en Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 124-125.
- 55 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 305.
- 56 Voor een uitgebreidere beschrijving van de decoraties van de Trêveszaal, zie: Bolten, 'Interieur van betekenis', 118-127.
- 57 Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', 87.

- 58 E.F. Kossmann, *De boekverkopers, notarissen en cramers op het Binnenhof* (Den Haag 1932) 19-24.
- 59 Kuyper, 'De Grote Zaal van de Unie der Zeven Provinciën', 81-82.
- 60 Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', 86.
- 61 Idem, 75 en Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Binnenhof*, 43.
- 62 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 45.
- 63 Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie. De gebouwen van Algemene Zaken vanaf circa 1600', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 235.
- 64 J.R. Krudop van Ruwiel, *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove op het Binnenhof te 's Gravenhage, 1250-1877* (Den Haag 1961) 10.
- 65 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 305.
- 66 Kossmann, *De Boekverkoopers*, 19.
- 67 R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem, *Het Binnenhof*, 139-140.
- 68 Van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats', 141-142.
- 69 Willem A. Kelder en Jan G. van Loon, *Plein 2B. De behuizing van het ministerie van Justitie van 1815 tot 1979* (Den Haag 1979) 7.
- 70 Van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats', 147.
- 71 Zie: Idem, 148-150, D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof in de achttiende eeuw', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 130-131, en Freek Schmidt, *Paleizen voor prins en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006) 74 e.v.
- 72 Zie o.a. A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de 18de eeuw* (Den Haag 1990).
- 73 *Guide ou Nouvelle Description de La Haye et de ses Environs* (Den Haag 1785).
- 74 *Verzameling van staats stukken, raakende de oproeren van den 4 september 1785 in 's Hage en het gevangenen nemen van den pruikemaker Mourand* (Amsterdam 1786).
- 75 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 132-134.
- 76 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 59.
- 77 Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland* (Nijmegen 2012).
- 78 Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 154.
- 79 Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 230-231.
- 80 Zie o.a. H. Boels, *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Den Haag 1993).

Hoofdstuk 2

- 1 Kees Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: Th.A.H. de Nijs en J.J. Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel III, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 13-15.
- 2 Goodsell, 'The architecture of parliaments', 287-302 en Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 151-165.

- 3 In feite was de komst van Lodewijk het besluit van keizer Napoleon zelf geweest. 'Beschrijving van de plechtige intrede van Hunne Majesteiten in de Residentie, op maandag den 23 Junij 1806', in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets van Hunne Majesteiten Louis Napoleon Buonaparte, Eerste Koning van Holland en van hoogstdeszelfs Koninglyke gemalin Hortense Eugenie Beauharnais, benevens eene verzameling van authentieke berichten van de plegtigheden en aanspraken gedaan by de aanvaarding van hoogstdeszelve regering* (Amsterdam 1806) 73.
- 4 'Aanspraak van de heer A.J. La Pierre', in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 44.
- 5 'Beschrijving van de plechtige intrede van Hunne Majesteiten in de Residentie, op maandag den 23 Junij 1806', in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 73-74, 84.
- 6 Zie o.a. L. Wichers, *De regering van Lodewijk Napoleon, 1806-1810* (Utrecht 1892).
- 7 'Aanspraak gedaan door Zijne Majesteit den Koning van Holland in de plegtige zitting Hunner Hoog Mogenden, van heden den 23 Junij', in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 76-77.
- 8 Daarnaast kreeg Lodewijk eveneens de beschikking over enkele andere voormalige paleizen van de Oranjes, namelijk Huis ten Bosch, Paleis het Loo en Soestdijk. Deze zouden in het vervolg dienen als buitenverblijven voor de koning.
- 9 'Aanspraak gedaan door Zijne Majesteit', 79.
- 10 *Echte en naauwkeurige beschrijving der plegtige overbrengst en optocht der zegeteekenen, overgebracht van de groote Loterij-zaal in Den Haag, in een der vertrekken van het stadhuis te Amsterdam, het welk plaats heeft gehad op den eersten van oogstmaand van den jare MDCCCVI* (Amsterdam 1806).
- 11 André Dubosq (red.), *Louis Bonaparte en Hollande. d'Après ses lettres, 1806-1810* (Parijs 1911).
- 12 Thera Coppens, *Hortense. De vergeten koningin van Holland* (Amsterdam 2006) 240-243.
- 13 G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht, 1807-1808* (Utrecht 1941).
- 14 Zie voor de betekenis van het classicisme in de bouwkunst in deze periode Thomas H. von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007).
- 15 J. Roelevink, 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van Staat van Lodewijk Napoleon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 1-24.
- 16 Kees Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 13-14.
- 17 Zie voor de biografische informatie over Van Maanen, Gogel en Canneman o.a. M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen. Tot herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen 1953), E.J. Vles, *Alexander Gogel (1765-1821). Financier van de staat in tijden van revolutie* (Amsterdam 2009) en Mieke van Leeuwen-Canneman (red.), *Een vriendschap in het teken van 's lands financiën. Briefwisseling tussen Elias Canneman en Isaac Jan Alexander Gogel (1799-1813)* (Den Haag 2009). Een biografie van Gogel van de hand van Jan Postma verschijnt in het voorjaar van 2016.
- 18 H. Boels, *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Den Haag 1993) 25.
- 19 Brief van Johannes Goldberg aan het Uitvoerend Bewind (1800), NA, toegangnr. 2.01.12, Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813, inv. nr. 357.

- 20 *Aan de ingezetenen van Den Haag wegens het veranderen der residentie van Zijne Majesteit den Koning van Holland* (Den Haag 1807) 4-5.
- 21 Idem, 5.
- 22 *Brief van een heer uit Middelburg aan zijn vriend den heer L**** in Den Haag over de verplaatsing der koninklijke residentie naar Amsterdam* (Den Haag 1808) 5-6.
- 23 *Brief van een heer uit Middelburg*, 4-5.
- 24 Idem, 6-7.
- 25 Idem, 9.
- 26 H. Brugmans (red.), *Van Raadhuis tot paleis. Documenten betreffende den overgang van het Amsterdamsche stadhuis tot koninklijk paleis verzameld door prof. dr. H. Brugmans* (Amsterdam 1913) 5.
- 27 'Autrefois la résidence était à La Haye, ville charmante située sur la côte, mais étrangère pour ainsi dire à toutes les provinces, sans port, sans commerce, et consistant principalement dans les administrations et les agens du gouvernement.' Louis Bonaparte, *Documens historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande*, deel II (Parijs 1820) 32.
- 28 'Dans la nouvelle situation de la Hollande la translation de la capitale à Amsterdam devenant non seulement utile, mais indispensable. Le royaume avait le plus grand, le plus pressant besoin d'homogénéité, de force, d'union, pour résister aux chocs de ses puissans voisins qui le convoient, et pour soustraire le gouvernement à l'influence des agens étrangers et de leur police et à tant de regards curieux trop voisins du gouvernement, lorsque celui-ci se trouve dans une petite ville.' Bonaparte, *Documens historiques*, 33.
- 29 Jan Hein Furnee, 'De toegang tot het Binnenhof', 156.
- 30 'Rapport van Isaac Alexander Gogel aan Lodewijk Napoleon', in: C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage* (Den Haag 1891) 212-214.
- 31 A.L.H. Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', in: idem, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift* (Den Haag 1879-1884) 26.
- 32 Furnee, 'De toegang tot het Binnenhof', 157.
- 33 Albert Andriessen, '1 maart 1811: Installatie van het Keizerlijk Gerechtshof in Paleis Noordeinde. Hoe Den Haag weer juridische hoofdstad werd', in: *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe 2011* (Den Haag 2011) 60-82.
- 34 C.F. Gijsberti Hodenpijl, *Napoleon in Nederland* (Haarlem 1904) 194.
- 35 Geciteerd in H.T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand* (Amsterdam 1913) 146.
- 36 Albert Andriessen, 'Den Haag 1807. Bevestigd als stad, afgedankt als residentie', *Jaarboek Die Haghe 2007* (Den Haag 2007) 62.
- 37 Albert Andriessen, '1 maart 1811', 60-82 en Maarten van Doorn en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw', in: De Nijs en Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad* III, 59.
- 38 Remieg Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', in: idem en Piet de Rooij (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006) 40.
- 39 'Je me suis rendu à la Haye dans le dessein d'y chercher une maison. Maintenant qu'il y a ni cour, ni gouvernement, la Haye est une véritable retraite, ou je puis tranquillement terminer ma vie.' H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel III, 1788-1813 (Den Haag 1876) 275.
- 40 H.L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk* (derde

- herziene druk; Den Haag 1963) 205-207. Diederick Slijkerman, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013) 95-107.
- 41 Slijkerman, *Wonderjaren*, 105-113.
 - 42 Matthijs Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam 2009) en Van Hogendorp *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel III.
 - 43 Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, 187-190.
 - 44 Recente samenvatting van de gebeurtenissen in: Wilfried Uitterhoeve, 1813. *Haagse Bluf. De korte chaos van de vrijwording* (Nijmegen 2013) 41-55.
 - 45 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* (Amsterdam 2004) 19-20.
 - 46 Lok, *Windvanen*, 223.
 - 47 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 19.
 - 48 J. Smit, 1813. *Residentie en vaderland tijdens de verlossing uit de Fransche overheersching* (Den Haag 1913) 20.
 - 49 Smit, 1813. *Residentie en vaderland*, 33-34.
 - 50 Zie o.a. Thera Wijsenbeek, 'Economisch leven', in: E. van Blankenstein en Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel II, De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005) 54-89.
 - 51 Herman Bosscha, *Geschiedenis der staats-omwenteling in Nederland, voorgevallen in het jaar achttienhonderd dertien*. Deel II (Amsterdam 1817) 18.
 - 52 Smit, 1813. *Residentie en vaderland*, 46 en Lok, *Windvanen*, 224.
 - 53 Peter Wander, *Haagse huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de residentie* (Den Haag 1981) 26, 40.
 - 54 Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', 40.
 - 55 Lok, *Windvanen*, 56.
 - 56 H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel IV, 1813 (Den Haag 1887).
 - 57 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* IV, 334.
 - 58 'Brief van J.M. Kemper aan zijn vrouw, 2 december 1813', in: J. de Bosch Kemper (red.), *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper* III (Amsterdam 1836) 74.
 - 59 'J.M. Kemper aan de commissarissen van het Algemeen Bestuur in Rotterdam, 2 december 1813', in: De Bosch Kemper, *Verhandelingen*, 72.
 - 60 'Notulen van het Provisioneel Bestuur van Amsterdam, 3 december 1813', in: Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, 205.
 - 61 'Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty betreffende de teruggave van het stadhuis op de Dam, 4 december 1813', in: Idem, 206-207.
 - 62 Jeroen Koch, *Koning Willem I, 1772-1843* (Amsterdam 2013) 293.
 - 63 'Brief van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 8 december 1813', in: Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, 207.
 - 64 'Deliberatieboek van den Raad der stad Amsterdam, 28 januari 1814', in: Idem, 214-215.
 - 65 M.C. van Hövell tot Westerflier-Speyart van Woerden, 'Ziesenis, zeer lui en bijna altijd ziek', in: C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam 1995) 70.

- 66 Zie voor een afbeelding van de intocht: *Aankomst van de prinses douairière in Den Haag op 9 januari 1814*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, indentificatienr. kl. B. 4176, vervaardiger Reinier Vinkeles (1814).
- 67 Zelfs in het vervolg van de Restauratie telde het gehele nationale overheidsapparaat in Den Haag slechts enkele honderden ambtenaren. Zie: N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland. 1815-1915', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 209-236.
- 68 H.T. Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 1813-1815 (Amsterdam 1927) 49-50, 57.
- 69 J.A. Bornewasser, 'Koning Willem I', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 231-272, aldaar.
- 70 Zie o.a. Bornewasser, 'Koning Willem I', 243 en Lok.
- 71 Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 62-66.
- 72 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 26-27 en Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 67.
- 73 E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, 1 101, Jaap van Osta, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1999), 79 en H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel VI, 1814 (Den Haag 1902) 63.
- 74 Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', 43-44.
- 75 Carla van Baalen en Jan Ramakers, 'Prinsjesdag. De enige politieke feestdag die ons volk kent', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 28.
- 76 *Handelingen der Staten-Generaal*, 2 mei 1814. Aanvankelijk verschenen de verslagen enkel beknopt in kranten. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft men aan de hand van onder meer deze krantenverslagen de Handelingen voor de periode 1814-1846 gereconstrueerd.
- 77 's Gravenhage', *Rotterdamsche courant*, 3 mei 1814 en 'Plattegrond van de zitplaatsen in de Treveszaal, opgetekend door architect Ziesenis d.d. 28 oktober 1814' (1814) NA, toegangnr. 4.wca, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 11777.
- 78 'Grondwet van 1814', in: W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten* (Amsterdam 1856.).
- 79 H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel V, 1813-maart 1815 (Den Haag 1901).
- 80 A. Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', in: B.J. Bonenkamp en A. Postma (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) 394.
- 81 De Generaliteitsrekenkamer was gevestigd nabij de Trêveszaal in het Generaliteitskwartier, ten oosten van de Hofkapel op slechts enkele meters van het gebouw van de Staten van Holland en West-Friesland.
- 82 Zie o.a. *Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in 's-Gravenhage* (Den Haag 1815-1830).
- 83 J.J.N. Smits, *De kans lacht yder toe: een beschrijving van 250 jaar Staatsloterij aan de hand van gegevens van de oud-directeur der Staatsloterij, P.R. van Alderwerelt van Rosenberg* (Den Haag 1976) 9-10, 31.

- 84 *Leeuwarder Courant*, 18 mei 1815 en D.J. den Beer Poortugael, *Een belangstellend woord omtrent de bestemming van de groote of zogenoemde loterij-zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1862) 4, 7.
- 85 Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', 26.
- 86 Alleen een deel van het departement van Oorlog bleef na de inlijving nog op het Binnenhof aanwezig. De overige beleidsterreinen vielen vanaf 1810 onder de verschillende departementen in Parijs.
- 87 *Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in 's-Gravenhage* (Den Haag 1815-1830).
- 88 Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove*, 10.
- 89 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Kwartier', 129-131.
- 90 'Brief van Ziesenis aan de secretaris van Binnenlandse Zaken' (1813), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 676.
- 91 A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte* (Tiel 1882) 272.
- 92 Van Hövell tot Westerflier-Speyart van Woerden, 'Ziesenis', 75.
- 93 N.M. Japikse, 'De paleizen van de leden van het huis Oranje-Nassau van 1813-1815', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4 (1943) 62-84, aldaar 70, en Koch, *Koning Willem I*, 291.
- 94 'Rapport van de Hofcommissie aan koning Willem I d.d. 16 oktober 1815', NA, toegangnr. 2.08.14.02, Inventaris van het archief van de Hoofdadministrateur der Domeinen, 1814-1818, inv. nr. 86.
- 95 Vgl. Japikse, 'De paleizen van de leden van het huis Oranje-Nassau', 78-79.
- 96 Koch, *Koning Willem I*, 68-69.
- 97 Idem, 291.
- 98 J. Steur, 'Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 84 (1969) 88-138.
- 99 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 9-10.
- 100 N.C.F. van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985) 57-58.
- 101 Zie voor de geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk o.a. Els Witte, *Het verloren Koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850* (Antwerpen 2014) en Karim van Overmeire, *Het verloren vaderland. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830* (Brussel 2005) 25-29.
- 102 C.A. Tamse en E. Witte, 'Inleiding', in: idem (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk, 1815-1830* (Brussel 1992) 15-20.
- 103 *Programma voor de plegtige inhuldiging, welke plaats zal hebben te Brussel, op donderdag den 21 september 1815* (Brussel 1815).
- 104 *Programma voor de plegtige inhuldiging*, 5-18.
- 105 Liane Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', in: Arlette Smolar-Meynart e.a. (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991) 270, en Willem Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: Rijksdienst voor Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 98-100.
- 106 Arlette Smolar-Meynart, 'Van de oorsprong tot Karel v', in: idem e.a. (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991) 15-90.

- 107 W.J.C. van Hasselt (red.), *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (16de druk: Alphen aan den Rijn 1979) 214.
- 108 Van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 214.
- 109 W.J.C. van Hasselt (red.), *Supplement met Herziene Grondwet 1983 bij Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn 1983) 12.
- 110 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 36.
- 111 S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964) 170-173.
- 112 H. de Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk', in: Bonenkamp en Postma, *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 15-16, 23.
- 113 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 114 De Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk', 35.
- 115 Zie o.a. Maurits Ebben, 'De Staten-Generaal', 57.
- 116 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 117 Voor een vergelijking tussen de indeling van de zaal in 1796 en 1815, zie: *Prent van de opening van de Nationale Vergadering gehouden in Den Haag op 1 maart 1796*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. z.gr. 1139, vervaardiger Govert Kitsen (1797), en *Het interieur van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op het Binnenhof*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 196, vervaardiger J.E. Marcus naar C. Andriessen (1815).
- 118 Willy van den Steene, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982) 6.
- 119 Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', 270-271.
- 120 Bergé, 'Monumenten in België', 112-113.
- 121 Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', 272.
- 122 Idem, 273.
- 123 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 189.
- 124 Idem, 189.
- 125 Van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 196.
- 126 *Brief van een heer uit Middelburg*.
- 127 Zie in dit verband onder meer de theorie van literatuurwetenschapper Aleida Assmann over *Gedächtnisorte*. Aleida A. Assmann, 'Das Gedächtnis der Orte', in: A. Assmann en A. Haverkamp, *Stime, Figur. Kritik und Restitution in der Literaturwissenschaft* (Stuttgart/Weimar 1994).
- 128 Assmann noemt in haar artikel behalve Rome ook het voorbeeld van de stad Jeruzalem als een typisch Gedächtnisort, dat tot op heden een sterke aantrekkingskracht uitoefent. Assmann, 'Das Gedächtnis der Orte', 24.
- 129 *Handelingen der Staten-Generaal*, 21 september 1815, 4-6.
- 130 Voor een uitgebreider onderzoek naar de politiek onrustige jaren 1830, zie: Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 297-334.

Hoofdstuk 3

- 1 Een Hagenaar [W.J.A. Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag* (Den Haag 1843).
- 2 Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren <http://www.dbnl.nl/auteurs>, 'Jonckbloet, W.J.A.'
- 3 Hagenaar, *Physiologie van Den Haag*, 34-35.
- 4 Maartje Janse, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* (Hilversum 2002) 7, 11-12.
- 5 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 297 e.v.
- 6 Th. de Nijs, 'In een groter geheel. Politiek en openbaar bestuur', in: Th. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland*, III (Hilversum 2003) 7-92.
- 7 Fockema Andreae en Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 8 Bert van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis, 1815-1995* (Den Haag 1998) 62.
- 9 Zie voor de indelingen van de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer de verschillende afbeeldingen en plattegronden in de beeldbank van het Haags gemeentearchief. O.a. *Zitting van de Eerste Kamer in de Trêveszaal*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 219, vervaardiger onbekend (1855).
- 10 'Staten-Generaal: Tweede Kamer', *Middelburgsche courant*, 15 mei 1851 en *Interieur van de Tweede Kamer gedurende een vergadering te 's Gravenhage*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B. 4228, vervaardiger J.M. Schmidt Crans (1860).
- 11 Vergelijk J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', *De negentiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep 19de eeuw* 26 (2002) 122-142.
- 12 P.G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988) 77-80.
- 13 'Vollenhoven, mr. Cornelis', in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IX (Leiden 1933) 1222-1223.
- 14 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 311.
- 15 Hagenaar, *Physiologie van Den Haag*, 8.
- 16 IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 115-116.
- 17 'Gevers van Endegeest', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* III (Leiden 1914) 464-466.
- 18 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1849-1850*, 28 december 1849, 53.
- 19 'Rapport van de toestand van de Landsgebouwen op het Plein' (1848), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5296.
- 20 'Grondwet van 1848', in: Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten*, 316.
- 21 Carmen Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner, 1848-1866', *Kunstlicht* 20 (1999) 27.
- 22 '[Plein] Plan voor de Hoge Raad en Ministerie van Koloniën en Justitie, ontwerptekening van J. Craner' (1848), NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 529. Zie ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 27-33.

- 23 Ontwerpplannen voor een nieuwe indeling van de Eerste Kamer in de Trêveszaal (1851), NA, toegangnr. 4.WCA, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 11776.
- 24 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 397.
- 25 'Ontwerptekening voor een nieuw gebouw van de Provinciale Staten van Zuid Holland en de sectiekamers van de Eerste Kamer' (1849), NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 456.
- 26 Ibidem.
- 27 Von der Dunk, *Een Hollands heiligdom*, 165-174.
- 28 Zie onder meer de debatten in de Tweede Kamer over de Staatsbegroting van 1861 en het debatten over de Paleiswet in 1863 en 1865: *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1863-1864*, 19 oktober 1863 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1864-1865*, 6 april 1865.
- 29 De tekeningen van dit ontwerp zijn waarschijnlijk verloren gegaan, maar op basis van de schriftelijke beschrijving die Craner van zijn ontwerp geeft is een goed beeld te krijgen van zijn plannen. 'Ontwerpplan van J. Craner voor de Hoge Raad en Ministeries van Kolonien en Justitie en het Rijksarchief, mei 1850' (1850), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5298. Vergelijk ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 28.
- 30 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 28-29.
- 31 'Replik van Van der Kun aan Craner, november 1850' (1850), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5298. Vergelijk ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland'.
- 32 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 29.
- 33 Zie Wessel Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 211.
- 34 J.A. Alberdingk Thijm, 'Wandalisme xxiii De Loterijzaal', in: idem, *De Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden en nieuwere kunst en letteren* 5 (1860) 288-289.
- 35 H.E. van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument* (Utrecht 1946) 66-67.
- 36 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1856-1857*, Staatsbegroting voor 1857, 26 mei 1857, 909.
- 37 Zie Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers, 1843-1916* (Amsterdam 2004) 82-85.
- 38 Vergelijk Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam 1997) 40-42, 52-53.
- 39 J.A. Alberdingk Thijm, 'Hollandse bouwkunst. Noord-Hollandsche huizen', *De Gids* 15 (1851) 1, 707.
- 40 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, 346 en C.H. Peters, 'Enige bladzijden uit de geschiedenis van de Groot of Hofzaal', *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* (1905) 420-421.
- 41 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 28 december 1860, 95 en C.H. Peters, 'Enige bladzijden', 420.
- 42 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, 347.
- 43 Hetty E.M. Berens, *Willem Nicolaas Rose (1801-1877). Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 2001) 260.

- 44 Idem, 46-47 en Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 214.
- 45 Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 260-261, 320.
- 46 'Plattegrond gemaakt voor de vervanging van de gebouwen op het Binnenhof' (1858) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 457.
- 47 'Bestek en revisietekeningen voor de bouw van de ministeries van Kolonien en Justitie, door W.N.Rose' (1858) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 458. Voor het Rijksarchief, dat zich in de oorspronkelijke plannen van Craner ook op deze plaats zou vestigen, was inmiddels onderdak gevonden in het voormalig Logement van Amsterdam aan de overzijde van het Plein, zie H. Bruin e.a. (red.), *Van logement tot parlement, 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 2004).
- 48 'De restauratie van het Haagsche Plein, voorheen 's-Graven Kooltuin', *De Nederlandse Spectator*. Weekblad van den ouden heer Smits, 20 april 1861, en 'Hoe het denkbeeld is ontstaan tot het ontwerpen van de Hoge Raad' 28 september 1861.
- 49 'De jongste werken van den rijksbouwmeester', *De Nederlandse Spectator*, 20 april 1861.
- 50 Rose verdedigde zijn verbouwing met een zelfgeschreven apologie die het ministerie van Binnenlandse Zaken vervolgens op grote schaal deed uitgeven. W.N. Rose, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandse Zaken, over de verbouwing van de kap der Groote Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1861).
- 51 G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 156.
- 52 Carel Vosmaer, 'Het Paleis van Hollands Graven in Den Haag', *De Nederlandse Spectator*, 13 januari 1861.
- 53 Vosmaer, 'Het Paleis van Hollands Graven in Den Haag'.
- 54 Geciteerd in: Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 156.
- 55 K. van Berkel, *De stem der wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen I* (Amsterdam 2008) 383-386.
- 56 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 164.
- 57 Carel Vosmaer, 'De verbouwing van de Grote Zaal', *De Nederlandse Spectator*, 7 september 1861.
- 58 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 160-162.
- 59 'De bangste nacht van de bouwmeester', *De Nederlandse Spectator*, 25 mei 1861.
- 60 Zie o.a. Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 216.
- 61 Ditzelfde gold voor andere toonaangevende liberale tijdschriften. Zo zou *De Gids* gedurende de jaren zestig en zeventig meer en meer aandacht besteden aan de conservering van het nationale verleden door middel van monumentenzorg. Remieg Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 390-395.
- 62 Zie o.a. Turpijn, *Mannen van gezag*, 80-82.
- 63 'Brink, Reinier Cornelis Bakhuizen van den', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek VII* (Leiden 1927) 215-216.
- 64 Zie ook Turpijn, *Mannen van gezag*, 81.
- 65 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 156, 161.
- 66 'Beer Poortugael, Diederik Jacobus den', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IV* (Leiden 1918) 99-100.

- 67 Den Beer Poortugael, *Een belangstellend woord*.
- 68 Rose, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*, 29.
- 69 Vergelijk Eveline G. Bouwers, *Public Pantheons in Revolutionary Europe. Comparing cultures of remembrance, c. 1790-1840* (Basingstoke en New York 2012).
- 70 Geciteerd in Carel Vosmaer, 'De verbouwing van de Groote Zaal in Den Haag', *De Nederlandse Spectator*, 7 september 1861 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1856-1857, 3 december 1856, 307.
- 71 Alberdingk Thijm had eerder dat jaar samen met een groep invloedrijke Amsterdammers, onder wie schrijver Jacob van Lennep en hoogleraar Willem Vrolik, het initiatief genomen tot de oprichting van een 'landelijk Pantheon'. Hoewel dit plan evenals het 'Walhalla' op het Binnenhof geen doorgang zou vinden, zou het wel de aanleiding vormen voor de bouw van het uiteindelijke Rijksmuseum. Zie o.a. Turpijn, *Mannen van gezag*, 82 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1862-1863, 26 november 1862, 262.
- 72 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1862-1863, 25 november 1862, 255.
- 73 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1866-1867, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1866, 590.
- 74 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 15 oktober 1863, 37.
- 75 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1864, memorie van toelichting, 228.
- 76 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1864, voorlopig verslag van de commissies, 242.
- 77 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 43-44.
- 78 Met name de Kamerleden De Brauw en Groen van Prinsterer verwezen in hun toespraken verschillende malen naar de Franse Revolutie en de staatkundige ideeën van de Zwitserse filosoof.
- 79 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 44.
- 80 Idem, 45.
- 81 Idem, 46.
- 82 Idem, 49.
- 83 Idem, 50-51.
- 84 Idem, 53, 55-56.
- 85 Idem, 57.
- 86 Vergelijk Turpijn, *Mannen van gezag*, 84 en Aerts, 'Op gepaste afstand', 36.
- 87 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 56.
- 88 Idem, 57.
- 89 De verbouwingen der verschillende parlamentsgebouwen waren gereed in respectievelijk de volgende jaren: Paleis der Natie, Brussel (1843), Palacio de las Cortes, Madrid (1850), Palacio de Sao Bento, Lissabon (1867), Palazzo Montecitorio, Rome (1870), Parlamentsgebäude, Wenen (1883), Bundeshaus, Bern (1902), Országház, Boedapest (1904).
- 90 Voor een uitgebreide beschrijving van de architectuur van het Palace of Westminster, zie Cannadine, Riding en Riding, *The Houses of Parliament*.
- 91 Zie o.a. Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 217.
- 92 O.a. Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 291 en Turpijn, *Mannen van gezag*, 81-82.

- 93 'Plattegrond, ontwerp-tekening voor de bouw van nieuwe regeringsgebouwen langs de Hofvijver', voorzien van begeleidende correspondentie (1863), NA, toegangnr. 4.RGD, Ministerie van VROM, Rijksgebouwendienst tekeningenarchief, inv. nr. 459.
- 94 Zie: 'Metzelaar, Johan Frederik', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, *Biografisch Woordenboek Nederland* VI, digitaal te raadplegen op www.biografischportaal.nl (Instituut Nederlandse Geschiedenis), en 'Godefroy', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IX, 294-295.
- 95 'Begroting voor een rondreis langs verschillende Europese hoofdsteden, ondertekend door Thorbecke' (1864), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5312.
- 96 Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 41.
- 97 Monica Bilfinger, *Das Bundeshaus in Bern* (Bern 2009) 6-7.
- 98 'Declaratie Rose, Metzelaar en Godefroy aan Thorbecke' (1864), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5312.
- 99 Geciteerd in: Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 41.
- 100 'Programma voor de bouw van een Paleis voor beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 101 *De Nederlandse Spectator*, 1 april 1865.
- 102 'Afschriften van correspondentie tussen de minister van Buitenlandse Zaken en de ambassades in Frankrijk, Engeland, Zwitserland, Oostenrijk, Italië en Pruisen betreffende het Paleis voor beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 103 'Ontwerptekeningen voor de bouw van een nieuw Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal door J. Craner' (1865), NA, toegangnr. 4.RGD, Ministerie van VROM, Rijksgebouwendienst tekeningenarchief, inv. nr. 460.
- 104 'Eindrapport van Rose, Metzelaar, Godefroy e.a. aan Thorbecke, betreffende de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 105 Turpijn, *Mannen van gezag*, 88.
- 106 'Brief van inspecteur Conrad aan Thorbecke, waarin hij zijn zorgen uit over de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 107 'Brief van Vosmaer aan Thorbecke, waarin hij zijn lidmaatschap van de beoordelingscommissie aanvaardt' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 108 'Eindrapport van Rose, Metzelaar, Godefroy e.a. aan Thorbecke, betreffende de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 109 'Ludwig Lange', in: *Allgemeine Deutsche Biographie* XVII (München 1883) 647-648.
- 110 Van de tekeningen die Emil en Ludwig Lange voor het Binnenhof hebben gemaakt is slechts één in Nederland bewaard gebleven. De overige tekeningen zijn te vinden in de beeldbank van het Architectuurmuseum der Technischen Universität München (<http://www.architekturmuseum.de/>).

- 111 Op het moment dat bleek dat vader en zoon Lange de opdracht niet zouden binnenslepen, eisten beide architecten een extra vergoeding voor de reeds gemaakte kosten. Toen de regering hierop niet wilde ingaan, volgde een geschil tussen beide partijen, dat uiteindelijk zou resulteren in een terugzending van de aangekochte tekeningen.
- 112 'Ontwerp van de hand van Rose, Godefroy en Metzelaar voor het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 113 'Repliek van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer op het eindrapport' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 114 'Paleis der Staten-Generaal', *De Nederlandse Spectator*, 14 juli 1866. Aanleiding voor het artikel was de overigens foutieve melding in de Franse dagbladen dat de jonge Parijse architect Jean Louis Pascal (1837-1920) de opdracht voor de bouw had binnengesleept. Wel was Pascal waarschijnlijk de ontwerper van het derde plan dat door de regering was aangekocht.
- 115 'Brief van het Kamerlid Wintgens aan Thorbecke, waarin hij zijn zorgen uit over de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 116 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1864-1865*, 6 april 1865, 798.
- 117 Idem, 799.
- 118 Ibidem.
- 119 Idem, 800.
- 120 'Repliek van de architecten Rose, Metzelaar en Godefroy aan de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 121 'Ontwerptekeningen en plattegronden voor de verbouwing van het Binnenhof en voltooiing van de gebouwen op het Plein, door Rose, Metzelaar en Godefroy', (1867) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 462.
- 122 Ondanks zijn ontslag zou Rose het paleisplan niet loslaten. Hoewel hij als architect reeds uit beeld was, zou hij nog tot in het begin van de jaren zeventig verbeteringen in zijn ontwerpen voor het paleis aanbrengen. Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 284-295.
- 123 'Ontwerptekeningen en plattegronden voor de verbouw van het Binnenhof', (1871) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 463.
- 124 'Mazel', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 954-955.
- 125 'Rapport van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer aan betreffende het Paleis der Staten-Generaal', (1867), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4300. Zie ook: Turpijn, *Mannen van gezag*, 89-90.
- 126 In 1882 deed Gugel eveneens een poging de opdracht voor het nieuwe gebouw van de *Reichstag* binnen te halen, waarvoor hij verschillende ontwerpen maakte. 'Gugel', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* III (Leiden 1914) 512-513 en Nederlands Architectuurinstituut (www.nai.nl).

- 127 'Ontwerptekening voor de voorgevel van het Paleis der Staten-Generaal, E.H. Gugel', (1871) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwen-dienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 464. Vier andere overgebleven tekeningen zijn te vinden in het archief van het Nederlands Architectuurinstituut (www.nai.nl).
- 128 Victor de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) 111, 320-403.
- 129 De Stuers, 'Holland op zijn smalst'.
- 130 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 219.
- 131 Aerts, *De Letterheren*, 390-393 en Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992).
- 132 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 104.
- 133 Ising, *Het Binnenhofte's Gravenhage*.
- 134 'Ising, Arnold Leopold Hendrik', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 1 (Leiden 1911) 1196-1196.
- 135 Ising, *Het Binnenhofte's Gravenhage*. 2. Zie bijgevoegde intekenlijst.
- 136 *Het Binnenhof in vogelvlucht*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 5755, vervaardiger Victor de Stuers (1876).
- 137 P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicus', in Van der Peet, *De Rijksbouwmeesters*, 270-271.
- 138 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 200-203 en Kelder, *Plein* 2B, 11.
- 139 Nico Randeraad, 'In search for a national building style. Administrative architecture in the Netherlands in the second half of the nineteenth century', in: Erik Volkmar Heyen (red.), *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 6 (1994) 254, en Krul, 'Grote gebaren', 222.
- 140 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 166-167.
- 141 Vergelijk Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 164-182.
- 142 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 128-129, 204.
- 143 Idem, 108.
- 144 Rosenberg, 'Peters', 290.
- 145 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169 en Krul, 'Grote gebaren', 224-225.
- 146 Vergelijk Goodsell, *The American Statehouse* en idem, 'The architecture of parliaments'.

Hoofdstuk 4

- 1 Voor het verslag van de werkzaamheden, zie: Daniel Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof* (Den Haag 1879).
- 2 J.R. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhofte's Gravenhage, 1250-1877* (Den Haag 1877).
- 3 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 239.
- 4 Van Gelder, *Het Haagse Binnenhof*, 78 en Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof*, 46.
- 5 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 232 en 243.
- 6 Zie Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 299-325.

- 7 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 416.
- 8 Plattegrond van de eerste verdieping Binnenhofcomplex (1870) NA, toegangnr. 4.WCA, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 21196.
- 9 Kelder, *Plein 2B*, 10.
- 10 *Het Binnenhof in vogelvucht*. Ontwerptekening door Victor de Stuers (1876), Haags Gemeentearchief, collectie prenten, id. nr. kl. B 5755, en Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot ministerie van Algemene Zaken*, 127.
- 11 De totale kosten van de verbouwing bedroegen 'slechts' 111.774 gulden. Zie: 'De Hofkapel', *De Standaard*, 20 mei 1880.
- 12 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 244 en Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169.
- 13 Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden*, 70-87.
- 14 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 224.
- 15 Zie bijvoorbeeld voor een uitgebreide beschouwing van het project: 'Brieven uit de Hofstad', *Soerabaiasch Handelsblad*, 15 juli 1879.
- 16 Geciteerd in o.a. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 26 maart 1879.
- 17 'Haagsche brieven', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 juni 1879.
- 18 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 225.
- 19 Geciteerd in 'Staatsbegroting Waterstaat, Handel en Nijverheid', *De Tijd*, 27 november 1879.
- 20 Zie o.a. 'Een visioen: het nieuwe 's-Gravenhage', *De Java-bode, nieuws-, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, 27 maart 1879 en 'Haagse Kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 5 februari 1879.
- 21 Zie voor een aantal van hun ontwerpen: *Verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Toelichting der ingezonden ontwerpen naar aanleiding der uitnodiging van Z.E. den minister van Waterstaat* (Den Haag 1921).
- 22 De enige kritiek op het project richtte zich op de prijs waarvoor de overheid de kapel van de parochie had overgenomen. Volgens sommigen was de kapel namelijk reeds eigendom van de staat en had de rooms-katholieke kerk het gebouw enkel te leen gehad. De betaling van een bedrag van 55.000 gulden was in hun ogen dan ook niet nodig geweest. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhof*, 7.
- 23 Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhof*.
- 24 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 161-162.
- 25 Peters, *De Landsgebouwen*, 68-76 en Turpijn, 'Onder ministers', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 186.
- 26 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1912-1913, 21 november 1912.
- 27 Zie bijvoorbeeld: 'Thorbecke-Davonport', *Soerabaiasch Handelsblad*, 14 december 1865 of 'Het nieuwe ministerie', *Het nieuws van den dag*, 12 januari 1871.
- 28 Spotprent van een twijfelende minister Heemskerck, zittend voor het Torentje op het Binnenhof. Vervaardiger onbekend (1877), Haags Gemeentearchief, collectie prenten, id. nr. kl. B 4321. Zie ook: Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 314-315.
- 29 'Niet zeer benijdenswaardige positie', *De Standaard*, 30 september 1885.
- 30 'De Beaufort en het Torentje', *De Standaard*, 24 april 1889.

- 31 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169.
- 32 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 226-227.
- 33 Peters, 'Enige bladzijden uit de geschiedenis van de Groote of Hofzaal', 421.
- 34 'Residentie nieuws', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 20 september 1868, 'Het Scherpschutters-concours', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 25 september 1868, en Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 177-178.
- 35 'Het Internationale Statistisch Congres', *De Noord-Brabanter, staat- en letterkundig dagblad*, 15 september 1869 en 'Haagse kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1871.
- 36 'Haagse kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 7 juli 1871.
- 37 'Het scherm [...] is heden weggefallen', *De Standaard*, 24 april 1880.
- 38 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1888-1889, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1889, 7.
- 39 Staatsbegroting voor het dienstjaar 1889, 8.
- 40 Zie voor de samenstelling van de commissie: D.E.C. Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1907).
- 41 Cuypers maakte aanvankelijk geen deel uit van de Commissie van Advies, maar werd in 1897 na protest van de Stuurs alsnog toegevoegd. Aantekeningen en nota's van Victor de Stuurs inzake de verbouwing van de Grafelijke Zalen (1898-1902) NA, toegangnr. 2.04.13, Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951, en Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen*, 8.
- 42 Rapport van de Commissie van Advies inzake de Grafelijke Zalen (1898-1902), NA, toegangnr. 2.04.13, Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951.
- 43 Peters, *De Landsgebouwen*, Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 171 en Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 251.
- 44 De gehele verbouwing van de grafelijke zalen werd uitvoerig door Peters op foto's vastgelegd. Zie voor een impressie de fotocollectie van het Haags gemeentearchief en Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen*.
- 45 'Begroting van Justitie, 1895', *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1894 en 'De arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage', *De Tijd*, 20 februari 1896.
- 46 J. Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal. De hernieuwde Ridderzaal* (Den Haag 2006) 18-21.
- 47 'In de Ridderzaal', *De Tijd*, 21 september 1904.
- 48 'De opening der Kamers', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 september 1904.
- 49 Geciteerd in: 'De Ridderzaal', *Nieuw Tilburgsche Courant*, 9 oktober 1897.
- 50 'De opening der zitting van de Staten-Generaal', *Leeuwarder Courant*, 21 september 1904.
- 51 Geciteerd in: A.J.P.H. van Cruyningen, *Prinsjesdag. Een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999) 46.
- 52 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 172.
- 53 Van Baalen en Ramakers, 'Prinsjesdag', 33-34.
- 54 Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal*, 23.
- 55 Van Osta, *Het theater van de Staat*, 83-84.
- 56 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, 38 en 40.
- 57 Van Baalen en Ramakers, 'Prinsjesdag', 33.
- 58 'Prinsjesdag', *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1893.

- 59 Geciteerd in: Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 167.
- 60 'Uit de Residentie', *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 16 oktober 1882, en Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 168.
- 61 'Een aanrijding voorkomen', *Het Nieuws van den dag*, 17 januari 1917, en 'De Koningin in gevaar', *Bataviaasch nieuwsblad*, 17 januari 1917.
- 62 Vergelijk: Turpijn, *Mannen van Gezagen* Tanja, *Goede Politiek*.
- 63 'Uit de Residentie', *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 31 mei 1879.
- 64 'Parlementaire kroniek', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 24 december 1888.
- 65 'Van 't Haagsche Binnenhof', *Het Nieuws van den dag*, 24 januari 1883.
- 66 Huub Wijfjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in: J. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 20.
- 67 Wijfjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen', 21-22.
- 68 F.C.J. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889), F.C.J. Netscher, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste- en Tweede Kamer* (Amsterdam 1890), Castor et Pollux, *In de Tweede Kamer. Portretten door Castor et Pollux* (Sneek 1881).
- 69 Augur (pseudoniem J.E. van der Wielen), *Van het Haagsche Binnenhof* (Amsterdam 1901) 42 en 86.
- 70 Zie o.a. Wouter Klem, 'Van krantenventen tot massademonstratie. De stemrechtstrijd in Den Haag, 1880-1887', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (2014) 96-123, en Jolijn Groothuizen, 'Tot hier en niet verder. De kiesrechtbetoging van 1885', *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 35 (2011) 119-139.
- 71 'De weesmeisjes bij de opening der Staten-Generaal', *Java-bode*, 30 oktober 1883.
- 72 'De betooging', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 september 1885 en Groothuizen, 'Tot hier en niet verder', 119-139.
- 73 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 184.
- 74 N. Japikse, *Waardeering voor Johan de Witt. Rede ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld voor Johan de Witt, 12 juni 1918* (Den Haag 1918).
- 75 C.H. Slechte, 'Een Haagse "standbeeldquaestie". Waarom het standbeeld van Thorbecke niet in Den Haag mocht komen', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (1982) 9-24.
- 76 'De nieuwe verrassing op het Binnenhof: onder het motto Psalm LXX, 5.6.', *De Nederlandse Spectator. Weekblad van den ouden heer Smits*, 20 december 1885.
- 77 'Kunsten en Letteren', *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1885 en 'Gemengd nieuws', *De Standaard*, 9 december 1885.
- 78 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 137-139.
- 79 Smit, 'Plaatsen van macht en eenheid', 314. Er bestaat één foto van het kabinet-Kuyper dat vergadert in de Trêveszaal (1901). Deze is terug te vinden in het Haags gemeentearchief, collectie foto's, identificatienr. 1.50036.
- 80 J.C. Rullmann, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928) 192.
- 81 Van der Maar, 'Tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid', 333.
- 82 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 250.
- 83 Bolten, 'Interieur van betekenis', 136-147.

- 84 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 228-231.
- 85 Idem, 232.
- 86 H.E. van Gelder, *Een nationaal monument in gevaar* en Perry, *Ons fatsoen als natie*, 291.
- 87 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 401 en G.T. Campagne, *Van Logement van Heren van Rotterdam tot Departement van Defensie* (Emmen 1964).
- 88 Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 36.
- 89 Vergelijk het proefschrift van Henk te Velde: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*.
- 90 'Betooging te 's-Gravenhage', *Tilburgsche Courant*, 16 februari 1917, 'Straatbetooging te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1917, 'De roerigheid in den Haag', *Leeuwarder Courant*, 7 juli 1917.
- 91 'Het vrouwenkiesrecht op de planken', *De Standaard*, 21 oktober 1916.
- 92 'Hulde aan H.M. de Koningin', *Algemeen Handelsblad*, 19 november 1918.
- 93 Voor een indruk van de monumentale plafonds uit het stadhoudelijk kwartier, zie de collectie van het Rijksmuseum *Plafond met voorstellingen van de Ochtend en de Avond* van de hand van Theodoor van der Schuer, ca. 1666-1695 <http://www.rijksmuseum.nl> (Rijksmuseum Amsterdam), en Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 400.
- 94 Idem, 401.
- 95 'Verbouwing Eerste Kamer-gebouw', *De Tijd*, 19 augustus 1913.
- 96 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 401-402.
- 97 Zie bijvoorbeeld de verwijzing naar de wet in het verslag van het afdelingsonderzoek naar de verbinding van de Zuid-Willemsvaart met de Mark en de Amer. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1904-1905, Bijlagen 110. 5.
- 98 Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2011) 124-126 en 'Historische stijl', *De Tijd*, 21 november 1894.
- 99 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1906-1906, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1907, Bijlagen A1.
- 100 Ibidem.
- 101 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1908-1909, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1909, Bijlagen A, 1xde hoofdstuk, 8, en Tanja, *Goede politiek*.
- 102 'Verplaatsing departementen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1907.
- 103 'Verbouwing en uitbreiding van het Tweede Kamer-gebouw', *Het Nieuws van den Dag*, 21 juni 1909.
- 104 'Uitbreiding gebouw Tweede Kamer', *Algemeen Handelsblad*, 24 juni 1909.
- 105 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, 1911-1912, 1 december 1911.
- 106 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1912-1913, 21 november 1912.
- 107 Zie ook Aerts, 'Op gepaste afstand'.
- 108 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1913-1914, 26 maart 1914.
- 109 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1916-1917, 15 mei 1917.
- 110 'Programma van eischen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw der Tweede Kamer der Staten-Generaal', in: *Verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1921) 48.
- 111 'De eerste vrouw in ons parlement', *De Telegraaf*, 8 november 1938.
- 112 'Programma van eischen', 45-46.
- 113 *Ontwerpen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der*

- Staten-Generaal, ingezonden naar aanleiding der uitnodiging door Z.E. den Minister van Waterstaat* (Den Haag 1921).
- 114 'Programma van eischen', 45.
- 115 'Uittreksel uit het rapport omtrent de toetsing van de ingekomen ontwerpen, zoowel naar de eischen van het bouwprogramma, als aan den opgegeven kubieken inhoud', in: *Verbouwing en uitbreiding*, 50-55.
- 116 *Ontwerpen voor de verbouwing*, 3-41, 'Uittreksel uit het rapport', 52-55, en 'De ontwerpen voor een nieuw gebouw voor de Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 14 juli 1921.
- 117 In feite waren de tekeningen van de hand van Knuttels assistenten, de latere rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer en de architect J.R. Prent. Zij vervaardigden het ontwerp uit naam van Knuttel, die zelf al jaren niet meer ontwierp. Zie G.H.P. Steenmeijer, 'Landsgebouwen Tweede District, behoedzaam vernieuwend', in: Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 437.
- 118 Zie de verschillende bouwtekeningen en plattegronden in: *Ontwerp voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal : 19 platen met toelichting* (Den Haag 1921) en Steenmeijer, 'Landsgebouwen Tweede District', 437-450.
- 119 O.a. 'Tentoonstelling ontwerpen Tweede Kamergebouw', *De Tijd*, 14 juli 1921, 'Verbouwing gebouw Tweede Kamer', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 juli 1921, 'De verbouwing en uitbreiding van het gebouw der Tweede Kamer', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 juli 1921, 'Bouwkunst en Vriendschap en het nieuwe Tweede Kamergebouw', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 26 juli 1921.
- 120 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1921-1922*, 23 maart 1922 en 'De verbouwing voor den Raad van State', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 25 maart 1922.
- 121 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1921-1922*, 23 maart 1922.
- 122 Ibidem.
- 123 Tonny Michels, *Afscheid van een tijdperk* (Den Haag 1992) 18 en 23.
- 124 'De verbouwing van de Tweede Kamer', *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 augustus 1922 en 'Geluidsversterkingsinstallatie in de Tweede Kamer', *Limburgsch Dagblad*, 21 februari 1938.
- 125 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1923-1924*, Aanhangsel Tweede Kamer 1923-1924 nummer 165.
- 126 G.J.M. Verheggen en C.J. van der Peet, 'Bremer, op zoek naar een bezielde vormgeving', in: Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 497-499.
- 127 Chris Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 111, 112-115.
- 128 'Rondom het Binnenhof: het congres baadt', *De Tijd*, 14 augustus 1929.
- 129 'Esperanto-congres', *Algemeen Handelsblad*, 9-8-1920, 'Fédération internationale Pharmaceutique', *De Tijd*, 16 augustus 1927, 'Achtste internationale tuberculose-congres', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 februari 1932.
- 130 'Vijfde internationale schaakcongres', *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1928.
- 131 A.M. Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: W. van Drimmelen e.a. (red.), *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) 30.

- 132 Vergelijk: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 140-142.
- 133 Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', 30-31.
- 134 D.P.M. Graswinckel en H. Hardenberg, *Het paleis Kneuterdijk in het loop der eeuwen* (Den Haag 1971) 53-54.

Hoofdstuk 5

- 1 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, 'Een ongewone tijd. Binnenhof 19 in de oorlogsdagen', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 255.
- 2 Von Frijtag, 'Een ongewone tijd', 259.
- 3 Voor een impressie van deze en andere manifestaties, zie de beeldbank van het Haags Gemeentearchief. <http://www.haagsebeeldbank.nl/>, 'Binnenhof Tweede Wereldoorlog'.
- 4 Von Frijtag, 'Een ongewone tijd', 263-265.
- 5 Interview met de heer F. van Oenen, oud-hoofdadministrateur van de Raad van State en woonachtig op het Binnenhof van 1924-1956, Den Haag 7 september 2011.
- 6 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1945-1946*, 25 september 1945.
- 7 Interview met de heer F. van Oenen, oud-medewerker van de Raad van State, Den Haag 7 september 2011.
- 8 Marieke Kuipers, *Ministeries. Categorieaal onderzoek wederopbouw, 1940-1965*. Publicatie in opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 2006) 50.
- 9 De Erelijst der Gevallenen zou onthuld worden in 1960, het monument ter herinnering aan de censuur in 1967 en de plaquette voor slachtoffers van het Englandspiel pas in 1980.
- 10 N. Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', in: W. van Drimmelen e.a. (red.), *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) 40-42.
- 11 Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', 43.
- 12 Kuipers, *Ministeries*, 50-51.
- 13 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 145-146.
- 14 Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', 43.
- 15 Idem, 43-44.
- 16 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president, NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5, stukken betreffende de huisvesting van de minister-president.
- 17 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president.
- 18 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 316.
- 19 Diederik Smit en Henk te Velde, 'De huiskamer van de macht. De premiers over hun werkplek en werkomgeving', in: idem (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 353.
- 20 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 313.
- 21 Speech ter gelegenheid van het staatsdiner van de Britse vorstin in de Trêveszaal (1958),

- NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 128, stukken betreffende de geschiedenis van de Trêveszaal.
- 22 Voor een impressie van deze bijeenkomsten zie de beeldbank van het Nationaal Archief: <http://beeldbank.nationaalarchief.nl/Trêveszaal>.
- 23 'Notulen ministerraad 18-6-1951', NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5079.
- 24 'Nota voor de minister-president, betreffende de zaal van de ministerraad, 11-11-1950', NA, toegangnr. 2.03.01, Ministerie Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5079.
- 25 'Sorghvliet', *De Tijd*, 20 april 1940.
- 26 'Er dreigt verkaveling van park Zorgvliet', *De Telegraaf*, 12 juli 1952; 'Sorghvliet open', *De Telegraaf*, 18 mei 1957; 'Het Catshuis verkocht', *De Telegraaf*, 13 december 1961.
- 27 Kuipers, *Ministeries*, 50.
- 28 'Ambtswoning minister-president gereed', *De Tijd*, 25 februari 1964. Voor beelden van de overdracht en het betreffende citaat, zie het polygoonjournaal van 22 februari 1964 <http://www.beeldengeluid.nl> 'Marijnen'.
- 29 W.M. Dudok, *Twee herbowplannen voor 's-Gravenhage* (Den Haag 1946) en Kuipers, *Ministeries*, 76.
- 30 Dudok, *Twee herbowplannen*, 5.
- 31 Idem, 11.
- 32 Kuipers, *Ministeries*, 57.
- 33 Idem, 81.
- 34 E. Habben Jansen, 'De Kortenhorst vleugel', in: J. Alberts, E. Habben Jansen en D. Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht Eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013) 87.
- 35 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1958-1959, 24 maart 1959.
- 36 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1984) 13.
- 37 Teun Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen. Waarom huisvest de Kamer de leden niet weer door elkaar', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Nijmegen/Amsterdam 2008) 95.
- 38 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 8-9.
- 39 Wijfjes, *Haagse kringen, Haagse vormen*, 24.
- 40 Idem, 26 en M. Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 5 (1993) 213-214.
- 41 Max de Bok e.a. (red.), *45 jaar Nieuwspoort. Het vrije woord/Vandaag over morgen* (Den Haag 2007).
- 42 De Bok, *45 jaar Nieuwspoort*.
- 43 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 357.
- 44 'Parlement naar Amsterdam?', *Nederlands Dagblad*, 20 november 1969.
- 45 'Mr. Van Thiel smeekt om verbetering huisvesting voor Kamer', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 januari 1969.
- 46 Ibidem.

- 47 Zie o.a. Carla Hoetink en Erie Tanja, 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer', in: Van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, 81.
- 48 De zes betreffende Kamerleden waren Frans Andriessen (KVP), Anneke Goudsmit (D'66), Garrit Kieft (ARP), Henk Koning (VVD), Ad Oele (PvdA) en Arnold Tilanus (CHU). Ruud Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer: een wedstrijd die voortijdig eindigde* (Den Haag 1978) 11.
- 49 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 1, d.d. 21 januari 1971.
- 50 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 2, d.d. 26 april 1972.
- 51 Ibidem.
- 52 Ibidem.
- 53 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 92.
- 54 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 2, d.d. 26 april 1972.
- 55 Ibidem.
- 56 Zie hoofdstuk 4, paragraaf 5.
- 57 Zie o.a. 'Kamer wil crèche en trimzaaltje', *Het Vrije Volk*, 27 april 1972 en 'Commissierapport over eisen aan parlamentsgebouw', *De Telegraaf*, 27 april 1972.
- 58 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 4, d.d. 25 mei 1974.
- 59 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 7, d.d. 1 september 1975.
- 60 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 31 maart 1976.
- 61 Ibidem.
- 62 Ibidem.
- 63 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 31 maart 1976.
- 64 Ibidem.
- 65 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 6 april 1976.
- 66 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 20, d.d. 1 februari 1977.
- 67 Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk*, 9.
- 68 *Oriëntatiedag uitbreiding Tweede Kamer: verslag van de ontvangst van deelnemers aan de prijsvraag op 19 augustus 1977 in het gebouw van de Tweede Kamer*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1977).
- 69 Zie o.a. Rutten, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, 20.
- 70 Ruud Brouwers, *Een bouwspel van woorden* (Den Haag 1982) 11.
- 71 'Nieuwbouw Tweede Kamer: tegen de 120 inzendingen', *Nederlands Dagblad*, 11 maart 1978.
- 72 Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk*, 42-45.
- 73 'De keuze voor een nieuw Kamergebouw', *NRC Handelsblad*, 5 augustus 1978.
- 74 Geciteerd in: Brouwers, *Een bouwspel van woorden*, 14-15.
- 75 Idem, 15.

- 76 Idem, 19.
- 77 Tjeerd Dijkstra, *Meervoudige opdracht voor de verbouwing en uitbreiding van de gebouwen van de Tweede Kamer: keuze-advies* (Den Haag 1980).
- 78 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 13 juni 1979.
- 79 Waarschijnlijk doelde De Beer hier ofwel op de ondertekening van de Acte van Verlatin-
ghe in 1581 of op de Grote Vergadering van 1651. Bij beide gelegenheden waren de Staten
van Holland immers voor korte tijd in de Ridderzaal bijeen.
- 80 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 14 juni 1979.
- 81 Ibidem.
- 82 Geciteerd in: Brouwers, *Een bouwsel van woorden*, 31.
- 83 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 14 juni 1979.
- 84 Brouwers, *Een bouwsel van woorden*, 97.
- 85 Geciteerd in: Idem, 100.
- 86 Rutten, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, 22.
- 87 Naast de verwachte uitbreiding naar 225 leden waren ook de eisen omtrent de meeste
voorzieningen voor Kamerleden (trimzaaltje, hotel, zwembad, parkeergarage etc.) in-
middels sterk afgezwakt. Voornamelijk met het oog op kostenbesparing.
- 88 'Wiegel tegen nieuwe zaal voor Kamer', *Haagse Courant*, 19 juni 1981.
- 89 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1980-1981, 13 juni 1981.
- 90 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1980-1981, 13 juni 1981.
- 91 'Geen Dolmanzaal', *Haagsche Courant*, 19 juni 1981.
- 92 'De keuze voor een nieuw Kamergebouw', *NRC Handelsblad*, 6 maart 1980.
- 93 'Een leven in dienst van de Haagse cultuur', *Trouw*, 19 november 2004.
- 94 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 14-15.
- 95 Idem, 16-17.
- 96 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 3 november 1982.
- 97 Ibidem.
- 98 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 30 november 1982.
- 99 'Den Haag akkoord met nieuwbouw Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 11 augustus 1983 en
P.E. Spijkerman e.a. (red.), *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid* (Den Haag 1996)
53.
- 100 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1983-1984, bijlage 11107, nr. 53,
d.d. 1 juli 1983.
- 101 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 54-55.
- 102 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1986-1987, bijlage 11107, nr. 65,
d.d. 7 januari 1987.
- 103 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 93.
- 104 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 15-16.
- 105 Idem, 17-18 en E. Habben Jansen, 'De Statenpassage', in: Alberts, Habben Jansen en Smit,
Het Haagse Binnenhof, 89.
- 106 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 51-55.
- 107 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 3 november 1982.
- 108 Habben Jansen, 'De Statenpassage', 89. Voor meer informatie over de inrichting en
kunstuitingen in het gebouw van de Tweede Kamer, zie: Rutten, *Nieuwbouw Tweede Ka-
mer*, 18-20.

- 109 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 110 E. Habben Jansen, 'De plenaire zaal', in: Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Haagse Binnenhof*, 91.
- 111 Voor een uitvoeriger analyse van de problematiek omtrent het monument voor de democratie, zie de ongepubliceerde masterscriptie 'De afwezigheid van poeha, dat functioneel zijn zonder franje' van Renier van de Giessen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2009.
- 112 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1990-1991*, bijlage 11107, nr. 87, d.d. 24 januari 1991.
- 113 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1990-1991*, 29 mei 1991.
- 114 'Daglicht taboe in nieuwe Kamer', *Trouw*, 27 maart 1991.
- 115 *Officiële naamgeving vergaderzalen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 3 maart 1981*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1981).
- 116 Voor een uitvoeriger analyse van de problematiek omtrent de naamgeving van de verschillende zalen, zie de ongepubliceerde masterscriptie 'De afwezigheid van poeha, dat functioneel zijn zonder franje' van Renier van de Giessen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2009.
- 117 O.a. 'Tweede Kamer Klompé-zaal rijker', *De Telegraaf*, 30 augustus 1984, *Officiële naamgeving vergaderzalen Tweede Kamer der Staten-Generaal* en E. Habben Jansen, 'De commissiezalen', in: Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Haagse Binnenhof*, 93.
- 118 O.a. 'M. Bakkerzaal: bizarre blunder', *NRC Handelsblad*, 20 augustus 1991, 'Groeïend protest tegen vernoeming M. Bakkerzaal', *NRC Handelsblad*, 12 februari 1992 en 'CPN betaald vanuit Moskou volgens BVD', *De Telegraaf*, 5 maart 1992.
- 119 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1982-1983*, 3 november 1982.
- 120 'Stemerdink wil groene bankjes', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-12-1991.
- 121 O.a. 'Het conservatisme van Stemerdink', *Leeuwarder Courant*, 6-12-1991.
- 122 'Deetman ziet niks in actie Stemerdink om behoud Grote Vergaderzaal', *De Telegraaf*, 7 januari 1992 en 'Deetman laconiek over actie "Red de vergaderzaal"', *Trouw*, 7 januari 1992.
- 123 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1991-1992*, 27 februari 1992.
- 124 'Oude ruimte Tweede Kamer in toekomst zonder bankjes', *Leeuwarder Courant*, 28 februari 1992.
- 125 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 51-52.
- 126 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1991-1992*, 28 april 1992.
- 127 Ibidem.
- 128 Ibidem.
- 129 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president, NA, toegangnr. 2.03.01. Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5, stukken betreffende de huisvesting van de minister-president.
- 130 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 353.
- 131 Ibidem.
- 132 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1978-1979*, 13 juni 1979.
- 133 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 320.

- 134 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden* en 'Er wordt weer geregeerd vanuit Binnenhof 20', *Haagsche Courant*, 12 juli 1980.
- 135 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 321.
- 136 Verzoek van Hans Wiegel om het Torentje in te richten als werkkamer van de vicepremier, NA, toegang. nr. 2.03.01, Ministeries voor Algemene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 9795.
- 137 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 360.
- 138 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het pre-mierschap* (Amsterdam 1993) 10-11.
- 139 R.G. Mazel, 'Het Torentje. De symboolfunctie van een eeuwenoud pandje', *Vizier. Personeelsblad van het Departement van Algemene Zaken* 237, 4.
- 140 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 322-322.
- 141 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 172-177.
- 142 Idem, 42-43.
- 143 Joustra en Van Venetië, *De geheimen van het Torentje*, 11.
- 144 De metafoor van de 'kaasstolp' werd voor het eerst in de jaren zeventig gebruikt door parlementair commentator, hoogleraar en oud-senator Joop van den Berg en kreeg opnieuw landelijke bekendheid na de voor de 'paarse' coalitiepartijen desastreus verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en het fameuze PvdA-rapport 'De kaasstolp aan diggelen', dat als een reactie op de verkiezingsuitslag werd geschreven.
- 145 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 357.
- 146 'Bezetting ministerie verbijstert Den Haag', *De Telegraaf*, 14 maart 1978.
- 147 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 92.
- 148 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 149 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 323 en Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 369.
- 150 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 151 Bezochten eind jaren negentig nog circa 70.000 mensen de gebouwen op het Binnenhof, na 2002 daalde dit aantal tot een kleine 50.000. Zie ook noot 156.
- 152 'Liefhebber van protocol en profilering', *NRC Handelsblad*, 16 augustus 2006.
- 153 Meerdere auteurs hebben deze recente ontwikkeling geïnterpreteerd als een illustratie van de toenemende macht van het ambtenarenapparaat in Den Haag. Zie o.a. Turpijn, 'Onder ministers', 185 en Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 91.
- 154 Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal*, 20-25 en 80-101.
- 155 *Eerste Kamer ondergaat metamorfose*. Uitgave van de Rijksgebouwendienst (Den Haag 1995).
- 156 Voor een uitgebreide beschrijving van het nieuwe interieur zie: Marc van Roosmalen, *Binnenhof 1, door tijd en ruimte*. Uitgave van de Rijksgebouwendienst (Den Haag 2012).
- 157 Marion Bolten, *Huis van de senaat* (Utrecht 2014) 87-90.
- 158 Deze kritiek werd onder meer geuit door D66-voorman Alexander Pechtold (1965-) in het televisieprogramma *Zomergasten* (2009), zie: <http://www.vpro.nl/zomergasten/2009/alexander-pechtold.html>
- 159 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 380. Het begrip 'wildebeestenlucht' werd

geïntroduceerd door Hans van Mierlo (1931-2010) tijdens het laatste debat in de oude zaal van de Tweede Kamer, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1991-1992, 9 april 1992.

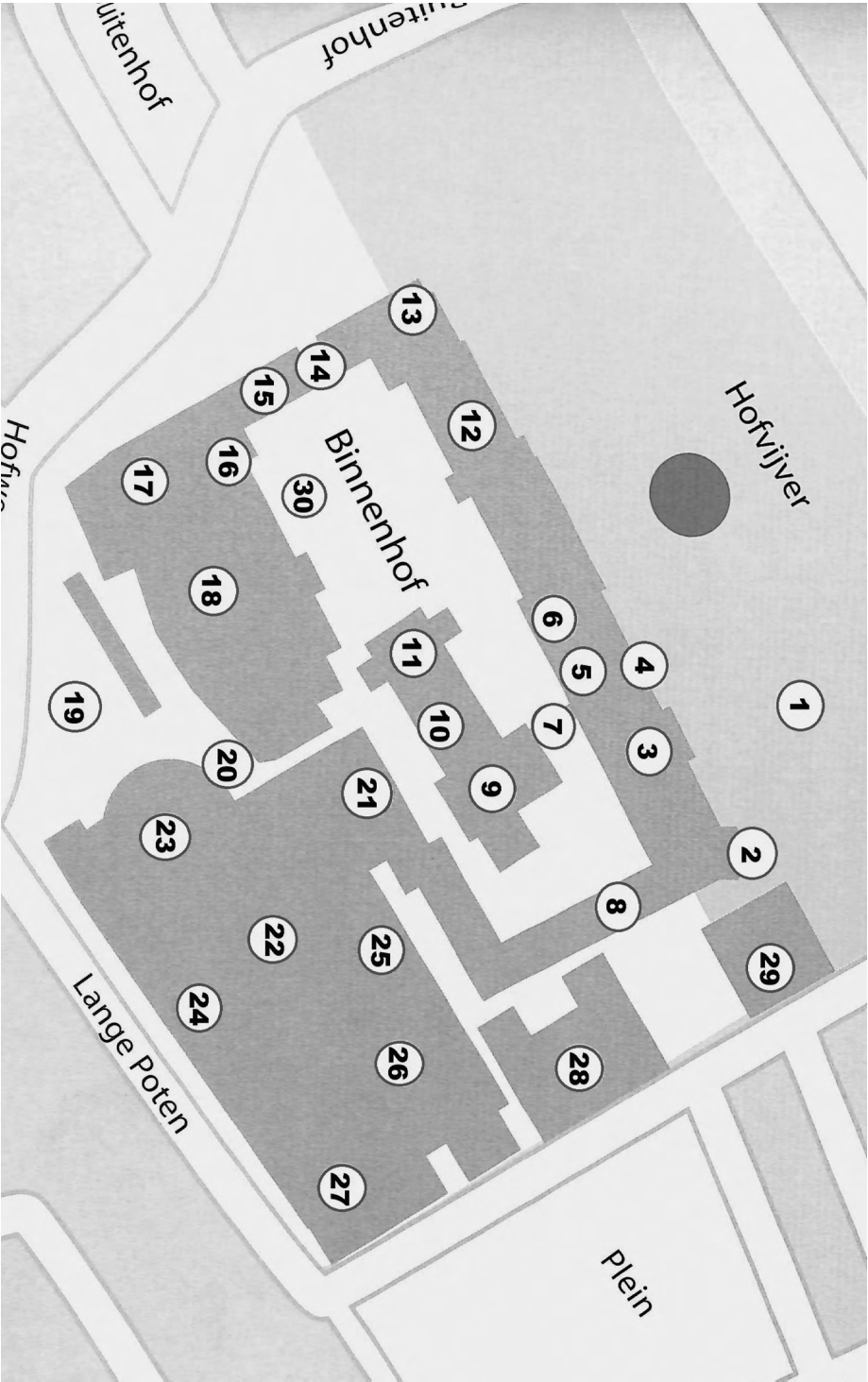
- 160 De volledige ontstaansgeschiedenis van ProDemos valt te lezen op <http://www.prodemo.nl/Over-ProDemos/Geschiedenis>.
- 161 De genoemde aantallen bezoekers zijn afkomstig van de Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, zijn opvolger Stichting ProDemos en de Tweede Kamer, die ieder jaar in zijn Jaarcijfers op de website (www.tweedekamer.nl) een overzicht publiceert van de ontwikkeling in het aantal bezoekers aan de Tweede Kamer. Met dank aan de heer Habben Jansen voor het verstrekken van deze gegevens.

Conclusie

- 1 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 368.

Plattegrond

- 1) Hofvijver
- 2) Het Torentje
- 3) Ministerie van Algemene Zaken (voormalig Generaliteitskwartier; ministerie van Binnenlandse Zaken)
- 4) Trêveszaal
- 5) Statenzaal (voormalige vergaderzaal van de Staten-Generaal)
- 6) Voormalige Hofkapel
- 7) Middenpoort
- 8) Maurits- of Grenadierspoort
- 9) Grafelijke zalen (o.a. Rolzaal, De Laiessezaal)
- 10) Middeleeuwse kelders/Bezoekerscentrum
- 11) Ridderzaal
- 12) Eerste Kamergebouw (voormalige lokalen van de Staten van Holland)
- 13) Mauritsstoren (voormalig Stadhoudelijk Kwartier)
- 14) Stadhouderspoort
- 15) Raad van State
- 16) Oude ingang van het Tweede Kamergebouw (voormalig stadhoudelijk paleis)
- 17) Kortenhorst vleugel
- 18) Oude vergaderzaal van de Tweede Kamer
- 19) Hofplein/Grondwetbank
- 20) Voormalige Spui poort
- 21) Voormalige Kantonrechtbank/Goutsmits Keurhuys
- 22) Nieuwbouw Tweede Kamer
- 23) Nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer
- 24) Nieuwspoort (voormalig Hotel Central)
- 25) Commissiezalen
- 26) Statenpassage
- 27) Voormalig ministerie van Justitie
- 28) Voormalig ministerie van Koloniën
- 29) Mauritshuis
- 30) Fontein

Woord van dank

Slechts weinig historici hebben het genoeg hun studieobject te bezoeken, aan te raken en van dichtbij te beleven: de geschiedwetenschap houdt zich nu eenmaal bezig met zaken die tot het verleden behoren en er in de meeste gevallen niet meer zijn. Dat ik de voorbije jaren de mogelijkheid had om iedere ochtend door het onderwerp van mijn proefschrift heen te fietsen, even af te stappen en te proberen de geest van de plek te vangen, heb ik dan ook als een zeldzaam voorrecht ervaren. Het Binnenhof is een plek die intrigeert en inspireert. Het dagelijks passeren van de statige Ridderzaal, het bescheiden Torentje en het veelzijdige onderkomen van de Tweede Kamer heeft dan ook zeker aan de afronding van dit boek bijgedragen.

Nu het onderzoek naar de geschiedenis van het Binnenhof is afgerond wil ik echter niet langer stilstaan bij de plek, maar vooral de mensen bedanken dankzij wie ik dit boek heb kunnen schrijven. Henk te Velde attendeerde mij in 2008 op de mogelijkheid om mee te werken aan een bundel over de geschiedenis van de gebouwen van het ministerie Algemene Zaken. Met zijn hulp kon ik de bevindingen van dit project uitwerken tot een onderzoeksvoorstel en twee jaar later aan mijn promotietraject beginnen. Ik ben hem zeer erkentelijk voor het vertrouwen dat hij in mij stelde en de steun en goede raad die hij mij de afgelopen jaren heeft gegeven. Zij waren onmisbaar voor de voltooiing van dit proefschrift. Wessel Krul dank ik voor zijn bereidheid als tweede promotor op te treden en mijn teksten van inhoudelijk commentaar te voorzien. Zowel in de beginfase van het promotietraject als bij de afronding van het manuscript waren zijn observaties en aanwijzingen bijzonder waardevol. Remieg Aerts, Andreas Biefang, Maurits Ebben, Willem Otterspeer en Wim Voermans zijn zo vriendelijk geweest het eindresultaat aan hun strenge oordeel te onderwerpen.

Veel ben ik ook verschuldigd aan de financiers van mijn onderzoek: het ministerie van Algemene Zaken, het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, en de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zonder de bijdragen van deze (oud)bewoners van het Binnenhof was dit boek in zijn geheel niet geschreven. Zij boden mij de middelen om vier jaar lang in alle rust onderzoek te doen. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Bart van Poelgeest, Meine-Henk Klijsma, Geert Jan Hamilton en Piet van Rijn voor hun inzet en betrokkenheid bij het project. Paul van der Kraan, Marion Bolten, Ino Wubben en Menno de Bruyne waren erg behulpzaam bij de verdere verkenning van het Binnenhof. Zij openden deuren die anders gesloten zouden blijven.

Tijdens het schrijven van dit boek heb ik meerdere keren de mogelijkheid gekregen mijn werk aan vakgenoten en medepromovendi voor te leggen. Zowel de Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis als de geregelde bijeenkomsten met de buitenpromovendi hebben daar een belangrijke rol in gespeeld. Dat de organisatie altijd vlekkeloos verliep, is de verdienste van

Margit van de Steen en Han van Bree. Hun beider namen kunnen daarom niet onvermeld blijven. Datzelfde geldt voor mijn uitgever Prometheus•Bert Bakker en met name Marieke van Oostrom. Zij heeft veel bijgedragen aan de publicatie van dit boek.

Mijn werk in Leiden zou niet zo aangenaam zijn geweest zonder mijn collega's. Toen ik in Leiden kwam werken trof ik oude bekenden, alsook veel nieuwe gezichten. Mijn collega's van de vakgroep Vaderlandse Geschiedenis, mijn kamergenoten, ganggenoten en tafelenoten bij de lunch: zij zijn in de loop van de jaren een vertrouwd onderdeel van mijn leven geworden. Niet alleen boden zij de nodige gezelligheid en afleiding, ook waren zij altijd daar voor een luis-terend oor, een goed advies of raadpleging van dat ene boek dat net was uitgeleend. Ik dank jullie allen van harte.

Tussen de bedrijven door vond ik rust en ontspanning bij vrienden en familie. Jamie, Tomek, Kristian, Jasper en Vincent: jullie zijn het beste reisgezelschap dat ik ken. Ik kijk alweer uit naar onze volgende 'pelgrimstocht'. Mijn ouders en zussen hebben – ondanks dat zij mij veel te vaak hebben moeten missen – altijd veel steun en liefde geboden. Nu het boek af is, hoop ik weer wat vaker naar het noorden of het zuiden van het land af te reizen. Elisabeth, ten slotte, ik ben blij dat er bent: je hebt de afgelopen jaren zo veel leuker gemaakt!

Bronnen en literatuur

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag
Haags Gemeentearchief, Den Haag
Politiek Documentatiecentrum, Leiden
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
Nationaal Architectuur Instituut, Rotterdam

Illustratiemateriaal

Rijksmuseum, Amsterdam
Haags Historisch Museum, Den Haag
Haags Gemeentearchief, Den Haag
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Amersfoort
Architekturmuseum der Technischen Universität, München

Kranten

Algemeen Handelsblad
Bataviaasch Nieuwsblad
Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage
Haagse Courant
De Java-bode
Leeuwarder Courant
NRC Handelsblad
Nederlands Dagblad
Het Nieuws van den Dag
Het Nieuwsblad van het Noorden
De Noord-Brabanter
Rotterdamsche Courant
Rotterdamsch Nieuwsblad
Soerabaiasch Handelsblad

De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
Tilburgsche Courant
Trouw
Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad
Het Vaderland
Het Vrije Volk

Periodieken

De Dietsche Warande
De Gids
De Nederlandse Spectator

Gedrukte bronnen

Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Guide ou Nouvelle Description de La Haye et de ses Environs (Den Haag 1785).
Verzameling van staats stukken, raakende de oproeren van den 4 september 1785 in 's Hage en het gevangen nemen van den pruikemaker Mourand (Amsterdam 1786).
Aan de ingezetenen van Den Haag wegens het veranderen der residentie van Zijne Majesteit den Koning van Holland (Den Haag 1807).
Beknopte geslacht, levens en karakterschets van Hunne Majesteiten Louis Napoleon Buonaparte, Eerste Koning van Holland en van hoogstdeszelfs Koninglyke gemalin Hortense Eugenie Beauharnais, benevens eene verzameling van authentique berichten van de plegtigheden en aanspraken gedaan by de aanvaarding van hoogstdeszelver regeering (Amsterdam 1806).
Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in 's-Gravenhage (Den Haag 1815-1830).
*Brief van een heer uit Middelburg aan zijn vriend den heer L**** in Den Haag over de verplaatsing der koninklijke residentie naar Amsterdam* (Den Haag 1808).
Echte en naauwkeurige beschrijving der plegtige overbrengst en optocht der zegeteekenen, overgebracht van de groote Loterij-zaal in Den Haag, in een der vertrekken van het stadhuis te Amsterdam, het welk plaats heeft gehad op den eersten van oogstmaand van den jare MDCCCVI (Amsterdam 1806).
Programma voor de plegtige inhuldiging, welke plaats zal hebben te Brussel, op donderdag den 21 september 1815 (Brussel 1815).
Verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Toelichting der ingezonden ontwerpen naar aanleiding der uitnoodiging van Z.E. den minister van Waterstaat (Den Haag 1921).
Oriëntatiedag uitbreiding Tweede Kamer: verslag van de ontvangst van deelnemers aan de prijs-

vraag op 19 augustus 1977 in het gebouw van de Tweede Kamer. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1977).

Officiële naamgeving vergaderzalen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 3 maart 1981. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1981).

Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1984).

Eerste Kamer ondergaat metamorfose. Uitgave van de Rijksgebouwendienst (Den Haag 1995).

Bibliografie

- Aerts, Remieg, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1790-1990* (Nijmegen 1999).
- Aerts, Remieg, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Nijmegen 2007) 25-41.
- Aerts, Remieg, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', in: idem en Piet de Rooij (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. III Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006) 17-58.
- Agricola, Esther M., 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity, 1814-1917', *Geojournal* 51 (2000) 47-56.
- Alberts, Jaco, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).
- Allen, William Charles, *History of the United States Capitol. A chronicle of design and construction* (Washington 2001).
- Andriessen, Albert, 'Den Haag 1807. Bevestigd als stad, afgedankt als residentie', *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe 2007* (Den Haag 2007).
- Andriessen, Albert, '1 maart 1811: Installatie van het Keizerlijk Gerechtshof in Paleis Noordeinde. Hoe Den Haag weer juridische hoofdstad werd', in: *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe 2011* (Den Haag 2011) 60-82.
- Assmann, A., en A. Haverkamp, *Stime, Figur. Kritik und Restitution in der Literaturwissenschaft* (Stuttgart/Weimar 1994).
- Augur (pseudoniem J.E. van der Wielen), *Van het Haagsche Binnenhof* (Amsterdam 1901).
- Baalen, Carla van, en Jan Ramakers, 'Prinsjesdag. De enige politieke feestdag die ons volk kent', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 27-45.
- Bank, J., en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Beaufort, H.L.T. de, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk* (derde herziene druk; Den Haag 1963).
- Beer Poortugael, D.J. den, *Een belangstellend woord omtrent de bestemming van de groote of zo-genoemde loterij-zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1862).

- Beke, Johannes de (uitgegeven door H. Bruch), *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag 1982).
- Berens, Hetty E.M., *Willem Nicolaas Rose (1801-1877). Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 2001).
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).
- Bergé, Willem, 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: Rijksdienst voor Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 93-122.
- Berkel, K. van, *De stem der wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen I* (Amsterdam 2008).
- Biefang, Andreas, *Bismarcks Reichstag. Das Parlament im Leipziger Strasse* (Düsseldorf 2002).
- Biefang, Andreas, *Die andere Seite der Macht: Reichstag und Öffentlichkeit in 'System Bismarck', 1871-1890* (Düsseldorf 2009).
- Blankenstein E. van, en Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel II, De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005).
- Blok, P.J., en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, x delen (Leiden 1911-1937).
- Blockmans, W.P., en H. Pleij (red.), *Plaatsen van herinnering. Deel I, Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007).
- Blom, J.C.H., en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (vijfde druk; Baarn 2010).
- Boels, H., *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Den Haag 1993).
- Bok, Max de, e.a (red.), *45 jaar Nieuwspoort. Het vrije woord/Vandaag over morgen* (Den Haag 2007).
- Bolten, Marion, 'Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torontje tot Trêvesaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 95-154.
- Bolten, Marion, *Huis van de senaat* (Utrecht 2014).
- Bonaparte, Louis, *Documens historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande*. Deel II (Parijs 1820).
- Borchgrave, Christian de, en Jan Braet (red.), *Kunst en architectuur bij de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2008).
- Bosch Kemper, J. de (red.), *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper III* (Amsterdam 1836).
- Bosscha, Herman, *Geschiedenis der staats-omwenteling in Nederland, voorgevallen in het jaar achtthienhonderd dertien*. Deel II (Amsterdam 1817).
- Braak, Bert van den, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis, 1815-1995* (Den Haag 1998).
- Braake, Serge ter, *Rond het Binnenhof. Twintig Haagse geschiedenissen uit de zestiende eeuw* (Hilversum 2012).
- Brinkel, Theo, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlamentsgebouwen', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 151-165.

- Brokken, H.M., 'Het hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 13-20.
- Brouwers, Eveline G., *Public Pantheons in Revolutionary Europe. Comparing cultures of remembrance, c. 1790-1840* (Basingstoke en New York 2012).
- Brouwers, Ruud, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer: een wedstrijd die voortijdig eindigde* (Den Haag 1978).
- Brouwers, Ruud, *Een bouwsel van woorden* (Den Haag 1982).
- Brugmans, H. (red.), *Van Raadhuis tot paleis. Documenten betreffende den overgang van het Amsterdamsche stadhuis tot koninklijk paleis verzameld door prof. dr. H. Brugmans* (Amsterdam 1913).
- Bruin, H., e.a. (red.), *Van logement tot parlement, 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 2004).
- Calkoen, G.G., 'De wording en ontwikkeling van het Hof in Die Haghe gedurende de middeleeuwen', *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen* (1901) 8-68.
- Campagne, G.T., *Van Logement van Heren van Rotterdam tot Departement van Defensie* (Emmen 1964).
- Cannadine, David, Christine Riding en Jacqueline Riding, *The Houses of Parliament. History, art and architecture* (Londen 2000).
- Castor et Pollux (pseudoniem F.C.J. Netscher), *In de Tweede Kamer. Portretten door Castor et Pollux* (Sneek 1881).
- Colenbrander, H.T., *Inlijving en Opstand* (Amsterdam 1913).
- Colenbrander, H.T., *Vestiging van het Koninkrijk, 1813-1815* (Amsterdam 1927).
- Coppens, Thera, *Hortense. De vergeten koningin van Holland* (Amsterdam 2006).
- Cruyningen, A.J.P.H. van, *Prinsjesdag. Een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999).
- Cullen, Michael S., *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes* (Berlijn 1983).
- Cullen, Michael S., *Der Reichstag. Parlament – Denkmal – Symbol* (Berlijn 1995).
- Dijkstra, Tjeerd, *Meervoudige opdracht voor de verbouwing en uitbreiding van de gebouwen van de Tweede Kamer: keuze-advies* (Den Haag 1980).
- Doorn, Maarten van, en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw', in: De Nijs en Sillevs (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad III negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 56-100.
- Döring, Andreas, 'Parlament, politische Kultur und symbolische Form. Zur Semantik des Deutschen Bundestags im Berliner Reichstag', in: H. Oberreuter, U. Kranenpohl en M. Sebaldt (red.), *Der Deutsche Bundestag im Wandel. Ergebnisse neuerer Parlamentarismusforschung* (Opladen 2001) 241-257.
- Drimmelen, W. van e.a. (red.), *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987).
- Dubosq, André, (red.), *Louis Bonaparte en Hollande. d'Après ses lettres, 1806-1810* (Parijs 1911).
- Dudok, W.M., *Twee herbowplannen voor 's-Gravenhage* (Den Haag 1946).
- Dunk, Thomas H. von der, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007).
- Ebben, Maurits, 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-

- 1795)', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 45-72.
- Engelen, A.W., *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte* (Tiel 1882).
- Evers, G.A., *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht, 1807-1808* (Utrecht 1941).
- Fockema Andraea, S.J., en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964).
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien van, 'Een ongewone tijd. Binnenhof 19 in de oorlogsdagen', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 255-274.
- Furnée, Jan Hein, 'De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 155-184.
- Furnée, Jan Hein, 'Beleving van ruimte. De spatial turn en de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 36 (2012) 1-11.
- Gelder, H.E. van, *Een nationaal monument in gevaar* (Den Haag 1912).
- Gelder, H.E. van, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument* (Utrecht 1941).
- Gijsberti Hodenpijl, C.F., *Napoleon in Nederland* (Haarlem 1904).
- Goodsell, Charles T., 'The architecture of parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18 (1988).
- Goodsell, Charles T., *The American Statehouse. Interpreting democracy's temples* (Lawrence 2001).
- Goudeau, J.P.M., *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President* (Den Haag 1980).
- Graswinckel, D.P.M., en H. Hardenberg, *Het paleis Kneuterdijk in het loop der eeuwen* (Den Haag 1971).
- Groothuizen, Jolijn, 'Tot hier en niet verder. De kiesrechtbetoging van 1885', *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 35 (2011) 119-139.
- Een Hagenaar [W.J.A. Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag* (Den Haag 1843).
- Hoogewoud, G., 'Herstel en plannen', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 153-180.
- Guicciardini, Lodovico, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore* (Antwerpen 1567).
- Gunn, Simon, 'The spatial turn. Changing histories of space and place', in: idem en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the Western city since 1850* (Aldershot 2001) 1-14.
- Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Hans, Doe, *Parlements-film: figuren en momenten uit de Nederlandse volksvertegenwoordiging* (Scheveningen 1924).
- Hasselt, W.J.C. van (red.), *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten*. (Amsterdam 1856.).
- Heijenbrok, Jacqueline, en Guido Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie. De gebouwen van Algemene Zaken vanaf circa 1600', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 233-254.

- Hobsbawm, Eric, en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (20ste druk; Cambridge 2012).
- Hoetink, Carla, en Erie Tanja, 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 77-90.
- Hogendorp, H. van (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel III, 1788-1813 (Den Haag 1876).
- Huisman, J., *Eerherstel voor een feestzaal. De hernieuwde Ridderzaal* (Den Haag 2006).
- IJsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988).
- Ising, A.L.H., *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift* (Den Haag 1879-1884).
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 1996).
- Janse, Antheun, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren, 1401-1436* (Amsterdam 2009).
- Janse, Antheun, 'Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke woonvertrekken in de middeleeuwen', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 23-44.
- Janse, Antheun, en Monique van Veen, 'Kerk en vroomheid', in: J.G. Smit en F.W. van Kan (red.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel 1, De vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 215-270.
- Janse, Maartje, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* (Hilversum 2002).
- Jansen, D.J., 'Het Stadhoudelijk Kwartier in de zeventiende eeuw', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 119-136.
- Japikse, N., *Waardeering voor Johan de Witt. Rede ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld voor Johan de Witt, 12 juni 1918* (Den Haag 1918).
- Joustra, Arendo, en Erik van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993).
- Kelder, Willem A., en Jan G. van Loon, *Plein 2B. De behuizing van het ministerie van Justitie van 1815 tot 1979* (Den Haag 1979).
- Klem, Wouter, 'Van krantenventen tot massademonstratie. De stemrechtstrijd in Den Haag, 1880-1887', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (2014) 96-123.
- Klooster, L.J. van der, 'De Hofkapel', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 29-40.
- Kluit, M.E., *Cornelis Felix van Maanen. Tot herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen 1953).
- Knevel, Paul, 'Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 73-93.
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I, 1772-1843* (Amsterdam 2013).
- Kossmann, E.F., *De boekverkopers, notarissen en cramers op het Binnenhof* (Den Haag 1932).
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, twee delen* (zesde druk; Amsterdam 2001).
- Krudop van Ruwiel, J.R., *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove op het Binnenhof te 's Gravenhage, 1250-1877* (Den Haag 1961).

- Krul, Wessel, 'Realisme, Renaissance en nationalisme. Cultuurhistorische opvattingen over de Oudnederlandse schilderkunst tussen 1860 en 1920', in: Bernard Ridderbos en Henk van Veen (red.), *Om iets te weten van de oude meesters. De Vlaamse Primitieven, herontdekking, waardering en onderzoek* (Nijmegen 1995) 236-284.
- Krul, Wessel, 'Grote gebaren en een compromis. Bouwplannen op het Binnenhof 1848-1914', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 209-231.
- Kuipers, Marieke, *Ministeries. Categoriaal onderzoek wederopbouw, 1940-1965*. Publicatie in opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 2006).
- Kuyper, W., 'De Grote Zaal van de Unie der Zeven Provinciën', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 71-100.
- Lagas, Teun, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen. Waarom huisvest de Kamer de leden niet weer door elkaar', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 91-97.
- Laswell, Harold D., *The signature of power. Buildings, communication and policy* (New Brunswick 1979).
- Leeuwen-Canneman, Mieke van (red.), *Een vriendschap in het teken van 's lands financiën. Briefwisseling tussen Elias Canneman en Isaac Jan Alexander Gogel (1799-1813)* (Den Haag 2009).
- Liesker, R., 'De Staten op het Binnenhof', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 41-56.
- Lok, Matthijs, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam 2009).
- Manow, Philip, 'Der demokratische Leviathan. Eine kurze Geschichte parlamentarischer Sitzanordnungen seit der französischen Revolution', *Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 32 (2004) 319-347.
- Manow, Philip, *Im Schatten des Königs. Die politische Anatomie demokratischer Representation* (Frankfurt am Main 2008).
- Mazel, R.G., 'Het Torentje. De symboolfunctie van een eeuwenoud pandje', *Vizier. Personeelsblad van het Departement van Algemene Zaken* 237, 4-7.
- Mergel, Thomas, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002).
- Michels, Tonny, *Afscheid van een tijdperk* (Den Haag 1992).
- Moerman, J.J., *Op en om het historisch Binnenhof* (Den Haag 1940).
- Netscher, F.C.J., *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889).
- Netscher, F.C.J., *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste- en Tweede Kamer* (Amsterdam 1890).
- Nora, Pierre (red.), *Les lieux de mémoire*, VII delen (Parijs 1984-1992).
- Nijs, Th.A.H. de, 'In een groter geheel. Politiek en openbaar bestuur', in: idem en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland. III* (Hilversum 2003) 7-92.

- Nigten, Chris, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: Th.A.H. de Nijs en J.J.Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel iii, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 101-122.
- Oddens, Joris, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland, 1796-1798* (Nijmegen 2012).
- Osta, Jaap van, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998).
- Overduin, Jantien, *De Hofvijver. Hart van Den Haag* (Den Haag en Zwolle 2012).
- Overmeire, Karim van, *Het verloren vaderland. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830* (Brussel 2005).
- Peet, C.J. van der, en G.H.P. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam 1995).
- Pelt, R.J. van, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem en M.E. Tiethoff-Spliethoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 137-153.
- Perry, Jos, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers, 1843-1916* (Amsterdam 2004).
- Peters, C.H., *De landsgebouwen te 's Gravenhage. Rapport aan zijne excellentie den minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid* (Den Haag 1891).
- Peters, C.H., 'Enige bladzijden uit de geschiedenis van de Groote of Hofzaal', *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* (1905) 297-433.
- Prak, M.R. (red.), *Plaatsen van herinnering, Deel 11, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Prenger, M., 'Uitglijdende over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 5 (1993) 199-226.
- Randeraad, Nico, 'Ambtenaren in Nederland. 1815-1915', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 209-236.
- Randeraad, Nico, 'In search for a national building style. Administrative architecture in the Netherlands in the second half of the nineteenth century', in: Erk Volkmar Heyen (ed.), *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 6 (1994) 243-260.
- Roelevink, J., 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van Staat van Lodewijk Napoleon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 1-24.
- Roosmalen, Marc van, *Binnenhof1, door tijd en ruimte* (Den Haag 2012).
- Rose, W.N., *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, over de verbouwing van de kap der Groote Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1861).
- Rullmann, J.C., *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928).
- Rutten, Jan, *Nieuwbouw Tweede Kamer* (Rotterdam 1992).
- Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', *De negentiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep 19de eeuw* 26 (2002) 122-142.
- Sas, N.C.F. van, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985).
- H. de Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk', in: Bonenkamp, B.J., en A. Postma (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) 14-57.

- Schmidt, Freek, *Paleizen voor prinsen en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006).
- Sicking, Louis, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: Th.A.H. de Nijs, E. Beukers en J.G.A. Bazelmans (red.), *Geschiedenis van Holland*. 1 (Hilversum 2002) 259-290.
- Slechte, C.H., 'Een Haagse "standbeeldquaestie". Waarom het standbeeld van Thorbecke niet in Den Haag mocht komen', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (1982) 9-24.
- Slijkerman, Diederick, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013).
- Smit, Hans, en Fred van Kan, 'Politiek en bestuur. Graaf, hof en dorp', in: J.G. Smit en F.W. van Kan (red.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 88-150.
- Smit, J., 1813. *Residentie en vaderland tijdens de verlossing uit de Fransche overheersching* (Den Haag 1913).
- Smit, Diederik, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Henk te Velde en idem (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 299-325.
- Smits, Carmen, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner, 1848-1866', *Kunstlicht* 20 (1999) 27-28.
- Smits, J.J.N., *De kans lacht yder toe: een beschrijving van 250 jaar Staatsloterij aan de hand van gegevens van de oud-directeur der Staatsloterij, P.R. van Alderwerelt van Rosenburg* (Den Haag 1976).
- Smolar-Meynart, Arlette, e.a. (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991).
- Spijkerman, P.E., e.a. (red.), *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid* (Den Haag 1996).
- A. Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', in: B.J. Bonenkamp en A. Postma (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) 380-408.
- Stal, Kees, en Victor Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: J.G. Smit en F.W. van Kan (red.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel 1, De vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 26-76.
- Stal, Kees, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: Th. A.H. de Nijs en J. J. Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel III, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 13-15.
- Steene, Willy van den, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982).
- Stein, Robert, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, 1380-1480* (Hilversum 2014).
- Steur, J., 'Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 84 (1969) 88-138.
- Strinati, Claudio, e.a. (red.), *Palazzo Chigi* (Milaan 2001).
- Stuers, Victor de, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) 320-403.
- Tamse, C.A. (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979).
- Tamse, C.A. (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk, 1815-1830* (Brussel 1992).
- Tanja, Erie, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2011).

- Terwen, J.J., en K.A. Ottenheym, *Pieter Post, 1608-1669. Architect* (Zutphen 1993).
- Thomassen, Th.H.P.M., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796* (ongepubliceerde dissertatie; Amsterdam 2009).
- Turpijn, Jouke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- Turpijn, Jouke, 'Onder ministers. De opkomst van de ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland, 1795-1919', in: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 185-207.
- Uitterhoeve, Wilfried, 1813. *Haagse Bluf. De korte chaos van de vrijwording* (Nijmegen 2013) 41-55.
- Vale, Lawrence J., *Architecture, power and national identity* (New Haven 1992).
- Veegens, Daniel, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof* (Den Haag 1879).
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992).
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, Henk te, en Diederik Smit, 'De huiskamer van de macht. De premiers over hun werkplek en werkomgeving', in: idem (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 349-384.
- Vles, E.J., *Alexander Gogel (1765-1821). Financier van de staat in tijden van revolutie* (Amsterdam 2009).
- Wander, Peter, *Haagse huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de residentie* (Den Haag 1981).
- Wichers, L., *De regeering van Lodewijk Napoleon, 1806-1810* (Utrecht 1892).
- Wijffes, Huub, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in: J. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 19-34.
- Witte, Els, *Het verloren Koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850* (Antwerpen 2014).
- Woud, Auke van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (9de druk; Amsterdam 2013).
- Woud, Auke van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam 1997).
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* (Amsterdam 2004).

Personenregister

- Agt, Dries van (1931-) 245, 262-263
Alberdingk Thijm, Josef Albert (1820-1889) 118-120, 125-126, 129, 132, 153, 159
Albrecht van Beieren, graaf van Holland (1336-1404) 30-32, 167
Alders, Hans (1952-) 259
Alexander van Oranje-Nassau, prins (1851-1884) 168
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van (1508-1582) 38
- Bakhuizen van den Brink, Reinier Cornelis (1810-1865) 130, 132, 153
Bakker, Marcus (1923-2009) 256
Barry, Charles (1795-1860) 140
Bazel, Karel de (1869-1923) 200, 203
Beauharnais, Hortense de, koningin van Holland (1783-1837) 63
Beeck Vollenhoven, Hendrik (1811-1871) 145
Beel, Louis (1902-1977) 219-220, 272
Beelaerts van Blokland, Pieter (1932-) 241, 243, 245, 248
Beer, Pol de (1934-) 241, 244
Beer Poortugael, Diederik Jacobus den (1800-1879) 131
Berg, Joop van den (1941-) 242, 248
Bergh, Laurens van den (1805-1885) 162, 167
Berlage, Hendrik Petrus (1856-1834) 164, 170, 192-193, 200-201, 203-204, 227, 232
Blanchard, Jean-Pierre (1753-1809) 51
Bonaparte, Lodewijk Napoleon, koning van Holland (1778-1846) 9, 19, 25, 56, 58-65, 67-70, 79-83, 85, 87-88, 96, 99, 103, 131, 165, 171, 277
Bonaparte, Napoleon, keizer van Frankrijk (1769-1821) 58, 69-73, 84, 92, 135
Bosscha, Herman (1755-1819) 137
Bosse, Pieter Philip van (1809-1879) 115, 120, 128
Brauwer, Willem Maurits de (1810-1874) 137
Bremer, Gustav Cornelis (1880-1949) 202, 207
Brouwer, Bert (1844-1891) 169
Brouwers, Ruud (1939-) 241
Bruijn, Pi de (1942-) 18, 243, 245-250, 252-254, 257-258, 266-267, 269, 271-272
Brunswijk, Lodewijk Ernst van (1718-1788) 50, 86, 112, 130
Bylandt, Carel van (1840-1902) 185
Bylandt, Frederik van (1841-1924) 199
- Canneman, Elias (1777-1861) 64, 72, 77, 80
Castlereagh, Robert Stewart, viscount (1769-1822) 78-80
Cats, Jacob (1577-1660) 120, 224
Clancarty, Richard Trench, earl of (1767-1837) 78-80
Collot d'Escury, Johan Marthe (1742-1817) 75
Colijn, Hendrikus (1869-1944) 209-210, 219
Conrad, Frederik Willem (1800-1870) 145-146, 149, 152
Cort van der Linden, Pieter Wilhelm Adriaan (1846-1935) 190

- Craner, Johannes (1802-1880) 113-117, 121-122, 128-129, 133-134, 139-140, 144, 147, 158-159, 178, 192-193, 279
- Cuyppers, Pierre (1827-1921) 156-157, 175-177, 179, 181, 188, 200, 205, 211, 269
- Cuyppers, Eduard (1859-1927) 170, 200, 287
- Deetman, Wim (1945-) 258-259, 267
- Devilliers, Paul Etienne (1770-1857) 70
- Diderot, Denis (1713-1784) 51
- Dobbelsteen, Jan van den (1954-) 258
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand (1846-1919) 184, 186
- Drees, Willem (1886-1988) 219, 221, 223-224, 226, 263, 272
- Dudok, Willem (1884-1974) 226
- Duyn van Maasdam, Adam van der (1771-1848) 72, 75
- Eberson, Lucas Hermanus (1822-1889) 145
- Eck, Daniel van (1817-1895) 115, 120, 138, 150
- Elizabeth I, koningin van Engeland (1533-1603) 39
- Elizabeth II, koningin van Engeland (1926-) 222-223
- Embden, David van (1875-1962) 204-205
- Euwe, Max (1901-1981) 208
- Evenhuis, Albert-Jan (1941-2011) 243, 245
- Eversdijk, Huib (1933-2012) 247, 249, 253
- Eyck, Aldo van (1918-1999) 243
- Eyck, Jan van (1395-1441) 30
- Fagel, Jacob (1766-1835) 74-75
- Falck, Anton Reinhard (1777-1843) 81
- Filips de Goede, hertog van Bourgondië (1396-1467) 33-34
- Filips II, Habsburgs koning (1527-1598) 38-39, 103
- Floris IV, graaf van Holland (1210-1234) 27
- Floris V, graaf van Holland (1254-1296) 28-31, 56, 104, 126, 161, 178
- Fock, Cornelis (1828-1910) 151-152
- Fortuyn, Pim (1948-2002) 268
- Geer, Dirk Jan de (1870-1960) 210
- Gelder, Hendrik Enno van (1876-1960) 162, 192
- Gerbrandy, Pieter Sjoerds (1885-1961) 218
- Gevers Deynoot, Willem Theodore (1808-1879) 119-121
- Gevers van Endegeest, Daniel Théodore (1793-1877) 111-112, 115, 117
- Godefroy, Abraham Nicolaas (1822-1899) 142, 148
- Goebbels, Joseph (1897-1945) 214
- Goes van Naters, Marinus van der (1900-2005) 224
- Gogel, Alexander (1756-1821) 9, 20, 64, 68-69, 99, 212, 284
- Goldberg, Johannes (1763-1828) 65
- Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-1876) 138-139, 159, 195, 248
- Groeneweg, Suze (1875-1940) 200, 256
- Groot, Hugo de (1583-1654) 47
- Gruijters, Hans (1931-2005) 236, 239, 241
- Gugel, Eugen Heinrich (1832-1905) 152-153, 157-158
- Guicciardini, Lodovico (1521-1589) 37
- Gunckel, Friedrich Ludwig (1743-1835) 51
- Hagoort, Arie (1922-1999) 243, 245
- Hall, Floris Adriaan van (1791-1866) 117
- Hans, Doe (1882-1946) 16, 283
- Hausmann, Georges-Eugène (1809-1891) 142
- Heemskerk Bzn., Jan (1811-1880) 145, 148
- Heemskerk Azn., Jan (1818-1897) 172, 186
- Heemskerk, Theo (1852-1932) 190
- Heemstra, Schelto van (1807-1864) 126, 131
- Himmler, Heinrich (1900-1945) 214
- Hogendorp, Gijsbert Karel van (1762-1834) 71-75, 77-78, 80-83, 91, 100-101, 105, 244
- Hubrecht, Paul François (1829-1902) 157
- Ising, Arnold (1824-1898) 154-155, 162, 167, 283

- Jacoba van Beieren, gravin van Holland (1401-1436) 32-34, 167
- Joekes, Theo (1923-1999) 244
- Jonckbloet, Willem Jozef Andreas (1817-1885) 104-105, 110-111, 118
- Jong, Piet de (1915-) 221, 230, 260
- Jorritsma, Annemarie (1950-) 255
- Kalf, Jan (1873-1954) 226
- Kappeyne van de Coppello, Annelien (1936-1990) 237-238
- Karel II, koning van Engeland (1630-1685) 60
- Karel v, Habsburgs keizer (1500-1558) 37, 102-103
- Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1433-1477) 33, 35
- Kastein, Willem Gerrit (1910-1943) 214
- Kemenade, Jos van (1937-) 263
- Kemper, Joan Melchior (1776-1824) 77, 80
- Klompé, Marga (1912-1986) 256
- Knuttel, Daniël (1857-1926) 170, 176-178, 189-193, 200-204, 206, 211, 227, 232, 262, 279, 287
- Kohl, Helmut (1930-) 274
- Kok, Wim (1938-) 265, 274
- Kok, Ton de (1942-) 256
- Koolhaas, Rem (1944-) 246
- Kortenhorst, Leonardus Gerardus (1886-1963) 227-228
- Kounellis, Jannis (1936-) 254-256, 280
- Kun, Leopold van der (1801-1864) 116-117, 121, 128-129, 142, 145
- Kuyper, Abraham (1837-1920) 184, 189-190, 248
- Lairesse, Gerard de (1640-1711) 47
- Lange, Ludwig (1808-1868) 146-148, 152, 158
- Lange, Emil (1841-1926) 146-148, 158
- Lankhorst, Peter (1947-) 250
- Leicester, Robert Dudley, earl of (1533-1588) 39
- Lely, Cornelis (1854-1929) 178, 199, 238
- Limburg Stirum, Leopold van (1758-1840) 72, 74-76
- Linden, Gijsbert van der (1812-1888) 138
- Lodewijk XVIII, koning van Frankrijk (1755-1824) 81
- Lynden van Hoevelaken, Jan Elias Nicolaas van (1766-1844) 83
- Lynden van Sandenburg, Theo van (1826-1885) 135, 137
- Lubbers, Ruud (1939-) 259, 263, 265-266
- Luns, Joseph (1911-2002) 223
- Maanen, Felix van (1769-1846) 64, 72, 80
- Maria de Rijke, hertogin van Bourgondië (1457-1482) 33
- Marijnen, Victor (1917-1975) 225
- Marot, Daniel (1661-1752) 45
- Mateman, Wim (1945-) 254
- Maurits van Oranje-Nassau, stadhouder (1567-1625) 39-40, 43, 46
- Mazel, Lodewijk Hendrik Jan Jacob (1824-1897) 151-153, 158
- Metzelaar, Johan Frederik (1818-1897) 142, 148
- Moerman, Job Jan (1880-1954) 162
- Mollerus, Johan Hendrik (1750-1834) 64, 72
- Mourand, François (?-1787) 52
- Mozart, Wolfgang Amadeus (1756-1791) 58
- Nieuwenhoven, Jeltje van (1943-) 268
- Nieuwenhuis, Ferdinand Jacob (1848-1919) 157, 162, 167-170, 176-177, 190-192, 211, 222, 287
- Nijpels, Ed (1950-) 252
- Nispen van Sevenaer, Joannes (1803-1875) 137
- Nolens, Wiel (1860-1931) 256
- Nuis, Aad (1933-2007) 258
- Oldenbarnevelt, Johan van (1547-1619) 17, 39, 43-44, 47, 112, 127, 167-168, 187, 286
- Patijn, Schelto (1936-2007) 248-249
- Perponcher, Hendrik George de (1771-1856) 74-75

- Peters, Cornelis Hendrik (1847-1932) 156-157, 168, 173, 176-178, 192-193, 249-250, 271, 279, 281, 283
- Poppe, Stan (1924-2000) 238, 244
- Post, Pieter (1608-1669) 44, 84, 114
- Potgieter, Everhardus Johannes (1808-1875) 105, 119
- Rappard, Anthony Gerhard Alexander van (1799-1869) 119
- Regout, Louis (1861-1915) 197-198, 238
- Repelaer van Driel, Ocker (1759-1832) 72
- Rienks, Hessel (1936-2014) 241-242, 244, 248
- Rink, Pieter (1851-1941) 172
- Röell, Willem Frederik (1767-1835) 73, 81
- Rose, Willem Nicolaas (1801-1877) 117, 121-134, 141-144, 146-149, 151-152, 154-158, 168, 174, 176, 178, 193, 207, 271, 279-280
- Rossum, Maarten van (1478-1555) 36-37
- Ruijs de Beerenbrouck, Charles (1873-1936) 209
- Sanden, Piet van der (1924-2015) 238
- Sanders, Piet (1912-2012) 220
- Savornin Lohman, Alexander de (1837-1824) 199, 256
- Schaepman, Hermance (1919-2007) 249
- Schepel, Pim (1932-1992) 255
- Schermerhorn, Willem (1894-1977) 218
- Schimmelpenninck van der Oye, Willem Anne (1800-1872) 120, 129
- Schinkel, Karl Friedrich (1781-1841) 121-122
- Schinne, Isaac van (1758-1831) 70
- Schut, Wim (1920-2006) 232
- Seyffardt, Hendrik (1872-1943) 214
- Seyss-Inquart, Arthur (1892-1946) 213
- Slingelandt, Simon van (1664-1736) 48
- Simons, Gerrit (1802-1868) 118-119
- Stemerding, Bram (1936-) 257-259
- Stuers, Victor de (1843-1916) 153-157, 162, 165, 167, 169, 173, 175-177, 180, 188, 192, 198, 238, 279-280
- Stuyt, Jan (1868-1934) 200, 203
- Swart, Pieter de (1709-1772) 50-51
- Tak van Poortvliet, Johannes Pieter Roetert (1839-1904) 165, 169
- Thiel, Frans-Jozef van (1906-1993) 232-234, 240, 255
- Thijn, Ed van (1934-) 244
- Thorbecke, Johan Rudolph (1798-1872) 105, 110-112, 117, 128-129, 133-136, 138-153, 172-173, 187-188, 194, 198-199, 212, 219, 221, 232, 238, 245, 248, 262-263, 269, 278-279
- Tilanus, Arnold (1910-1996) 239, 241
- Troelstra, Pieter Jelles (1860-1930) 185, 187, 194, 248
- Tjeenk Willink, Herman (1942-) 259
- Uyl, Joop den (1919-1987) 239, 256, 261-262
- Veegens, Daniel (1800-1884) 162, 167
- Viollet-le-Duc, Eugène (1814-1879) 156
- Vlies, Bas van der (1942-) 254
- Vollenhoven, Cornelis (1779-1849) 109-110
- Vondeling, Anne (1916-1979) 240-241, 243, 252
- Voorhoeve, Joris (1945-) 265-266
- Vosmaer, Carel (1826-1888) 125-126, 128, 130, 146, 148, 153-155, 157, 159-160
- Vries, Auke de (1937-) 253
- Wiegel, Hans (1941-) 246-248, 262-263
- Wilhelmina, koningin (1880-1962) 180, 182, 184
- Wilhelmina van Pruisen, gemalin Willem v (1751-1820) 80
- Willem I van Oranje-Nassau, koning (1772-1843) 59, 75-83, 85, 88-94, 96-98, 101-103, 106, 109, 114, 284
- Willem I van Oranje-Nassau, stadhouder (1533-1584) 38-39, 127, 130
- Willem II, koning (1792-1849) 89, 97, 105, 130, 171, 181, 195
- Willem II, graaf van Holland (1228-1256) 27-30, 84, 104, 127, 181, 188
- Willem III, graaf van Holland (1287-1337) 30

Willem III, koning	135, 174, 181	Wint, Ruud van de (1942-2006)	253
Willem III, stadhouder-koning (1650-1702)	48, 60, 195, 269	Wintgens, Willem (1818-1895)	118-119, 121, 128-129, 139, 148-152
Willem IV, stadhouder (1711-1751)	48, 50, 52-53	Wiselius, Samuel (1769-1845)	81
Willem V, stadhouder (1748-1806)	50-51, 53, 64, 80, 87, 96, 101, 196, 271, 277	Wolfert VI van Borselen (1433-1486)	37
Willem VI, graaf van Holland (1365-1417)	32	Ziesenis, Bartold (1762-1820)	80, 85, 88-89, 121
Willem-Alexander, koning	269		

Over de auteur

Diederik Smit (Groningen, 1983) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en rondde zowel de bachelor als de researchmaster af met het predicaat cum laude. Sinds 2010 is hij als onderzoeker en docent verbonden aan de vakgroep Vaderlandse Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Zijn interesse ligt vooral bij de politieke geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. In de afgelopen jaren schreef hij verschillende artikelen over de geschiedenis van het Binnenhof en was hij als redacteur betrokken bij de publicatie van de boeken *Van Torentje tot Trêveszaal* (2011), *Het Binnenhof: acht eeuwen centrum van de macht* (2013) en *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (2015). Momenteel doet hij in het kader van het NWO-project *The persistence of civic identities in the Netherlands, 1747-1848* onderzoek naar continuïteiten tussen de Republiek en het Koninkrijk, in het bijzonder naar de rol van de Nederlandse provincie.

English summery

The Binnenhof (literally the Inner Court) is a complex of government buildings in The Hague that has been the centre of Dutch politics for many centuries. It is the only centre of government in the Western world located outside the nation's capital and one of the oldest still in use today. Founded in the Middle Ages as a court of the counts of Holland, it became the location of meetings of the States-General in the late 16th century and the main residence of the stadtholders during the Republic. In the last two centuries it has been the seat of the Dutch parliament as well as several ministries and the Prime Minister's Office. This book examines the political meaning of this historical place since the early 19th century, and the way it has been used by the institutions that have had their seat there.

In order to understand the relationship between politics and architecture in general, and the development of the Binnenhof in the last two centuries in particular, the book uses three concepts: *representability*, *functionality*, and *historical heritage*. These concepts each represent different kinds of arguments used in the discussion on government buildings. Representability implies the call to create a situation in which the architectural style of the building corresponds to both the function and dignity of its inhabitant, e.g. through grand architecture or the use of specific symbols. Functionality covers all arguments regarding the utility of the buildings, for example the practical demands for office space, better facilities, and modern technology. Finally, the notion of historical heritage is used to describe the ways in which tradition, convention, and memory shaped the architectural landscape in The Hague.

Most of the international literature on political architecture has merely been interested in the representative aspects of government buildings. It has a strong focus on the vision of architects, on their impressive designs, ornaments, and decorations. Seemingly trivial aspects like the need for sufficient space and other practical urges are generally ignored. The same could be said about the way in which the historical past defines the housing of governmental bodies. Issues like memory and tradition hardly play any part in these studies.

Although this approach could tell us a lot about the nature of relatively new government buildings, it does not apply to more historically rooted political places such as the Binnenhof. As this book points out, calls to create 'more representative' government buildings were largely unsuccessful in the Netherlands. Louis Napoleon's initiative to move the centre of politics away from the old court in The Hague to the new capital of Amsterdam was reversed after the house of Orange was restored to power. Later attempts to replace the outdated and rundown buildings of the Binnenhof by more impressive and modern government buildings failed as well. Both Thorbecke's plan to build a 'parliamentary palace' and subsequent grand designs met fierce resistance, and were ultimately dismissed due to their 'un-Dutch' and expressive

nature. While in other European countries new government buildings popped up like daisies, the discussion in the Netherlands got bogged down in endlessly arguing about style, representation, and national identity.

The other side of this ongoing debate was a growing interest in the history of the existing complex of government buildings. During the 19th century multiple books on the history of the Binnenhof were written, and more and more politicians devoted themselves to a policy of preservation and renovation. By the end of the century this preoccupation with the past resulted in the decision not to replace the historic buildings, but, instead, to restore them to their former glory. This was a radical change of view. The buildings of the Binnenhof, most of which dated from the late Middle Ages or early modern period, were no longer seen as outdated or unsuitable: from now on their historic shape and style were cherished by policy makers, and became the starting point for a range of 'restoration' projects. At the dawn of the 20th century almost the entire complex had been renovated, and looked more 'medieval' than it had ever done before. Early modern office buildings had been replaced by exact replicas and the famous 'Hall of Knights' had been revamped into a castle-like building with turrets, stained windows, and battlements.

This past-oriented attitude towards the housing of the government has continued until today. Especially in recent years, the Binnenhof in The Hague has been cherished as a national *lieu-de-mémoire*. However, it should be said that this policy of cultivation of the past mainly concerns the appearance of the complex. Within the walls of the government buildings a major modernization has taken place. Except for the few historic halls, such as the Hall of Knights, the Trêveszaal, and the chamber of the Senate, the rooms and offices of most buildings are rather plain and modern. This is especially true for the building of the Second Chamber, which was vastly extended in the second half of the 20th century. Although incorporated within the historical complex, the interior of the new quarters of the Chamber is remarkably functional and modern.

The extension and renovation of this part of the Binnenhof only came into being after the old building of the Second Chamber had burst at the seams. By the 1960's working conditions had become almost impossible: people were crammed into too little space, and most of the facilities were rundown and outdated. It was clear something had to be done. How it should be done, however, remained subject to debate. Initially, plans were made to create a large functional office block-like building, including a new assembly hall, a large meeting hall for the general public, and sufficient working space for members of parliament, journalists, and the ever growing number of support staff. Fearing this modern building would stand out in a stark contrast to the historic Binnenhof, the plans became the target of much criticism in the late 1970's. In the early 1980's a compromise was struck that satisfied most of the parties involved: both the modern assembly hall, the new meeting hall, and the working offices would be blend into the already existing setting; creating a conglomerate of different buildings from different ages.

In many ways the history of the housing of the Second Chamber is exemplary for the history of the Binnenhof in general. On the one hand it shows the problematic relation towards new architecture. In particular, the bigger 'more representative' building projects turned out to be real political stumbling blocks. Due to the ongoing debates about style, national identity, and the nature of Dutch politics, most of these plans were postponed, adjusted, or simply dis-

missed. On the other hand it points out the importance of historical heritage: once the plans to create a new parliament building were deadlocked, a policy of cultivation of the past and restoration presented itself as the reasonable alternative. Unlike the grand designs that were put forward by architects and politicians, a focus on the history of the Binnenhof could unite the different parties involved and clear the way for a more politically neutral policy towards the housing of parliament.

The same could be said about arguments addressing the functionality of the buildings. As the history of both the government buildings and the houses of parliament show, the call for more spacious and comfortable working conditions turned out to be a catalyst in the further development of the Binnenhof. Just like the shift in attention towards the past, functionality provided a strong and neutral argument to change the architecture of the complex. The interior of the buildings in particular underwent several transformations during the 19th and 20th century, not because of changing notions of representability or esthetics, but purely as a result of the urge to create a more functional working environment.

All in all, this book shows that it was not so much a disinterest in architecture that determined the housing of government and parliament in the Netherlands, nor was it the outcome of elaborate ideas on the relationship between architecture and politics. Instead it was quite the opposite: multiple plans were made to replace the old Binnenhof, but as there was no agreement on the style of these new buildings each draft ended up as an apple of discord. Furthermore, no party proved strong enough to put its idea into action. As a result a compromise had to be reached - and that is where the notions of historical heritage and functionality came in. They offered Dutch policy makers the tools to create a government complex that was both national, comfortable, and traditional. While in other European countries architects single-handedly drew up plans for new palaces, these two notions changed an early modern court into a modern centre of government.